

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ROBERT O. PAXTON Faşizmin Anatomisi

ROBERT O. PAXTON

Faşizmin Anatomisi

ÇEVİRENLER

HAKAN ATAY

HİVREN DEMİR ATAY

ROBERT O. PAXTON • Faşizmin Anatomisi

ROBERT O. PAXTON Columbia Üniversitesi'nde Sosyal Bilimler alanında Mellon Onursal Profesörü'dür. Eserlerinden bazıları: *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944* (Columbia University Press, 2001); *Parades and Politics at Vichy* (Princeton University Press, 1966) ve *French Peasant Fascism: Henry Dorgères' Greenshirts and the Crises of French Agriculture, 1929-1939* (Oxford University Press, 1997).

The Anatomy of Fascism

© 2004 Robert O. Paxton

İletişim Yayınları 1991 • Politika Dizisi 119

ISBN-13: 978-975-05-1531-6

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

YAYINA HAZIRLAYAN Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Birhan Koçak

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212 516 12 58

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ROBERT O. PAXTON

Faşizmin Anatomisi

The Anatomy of Fascism

ÇEVİRENLER

Hakan Atay - Hivren Demir Atay

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İletişim

Sarah'ya

İçindekiler

Önsöz	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
Giriş	13
Faşizmin icadı	13
Faşizmin imgeleri	23
Stratejiler	36
Buradan nereye varacağız?	45
İKİNCİ BÖLÜM	
Faşist Hareketler Yaratma	51
Dönemin arka planı	57
Entelektüel, kültürel ve duygusal kökler	64
Uzun vadeli önkoşullar	79
Öncüler	84
Devşirme süreci	92
Faşizmi kökenleriyle anlamak	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kök Salma	101
Başarılı faşizmler	101
Po Vadisi, İtalya, 1920-22	107
Schleswig-Holstein, Almanya, 1928-33	116
Başarısız bir faşizm: Fransa, 1924-40	121
Diğer bazı başarısız faşizmler	130
Karşılaştırmalar ve sonuçlar	133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İktidara Gelme	151
Mussolini ve "Roma'ya yürüyüş"	151
Hitler ve "sinsi komplo"	157
Peki ne olmadı?: Seçim, darbe, tek başına iktidar	165
İttifaklar kurma	169
Faşistlerin kurulu düzene sundukları	174
Faşizm öncesi kriz	177
İktidara geldikten sonraki devrimler: Almanya ve İtalya	179
Karşılaştırmalar ve alternatifler	186

BEŞİNCİ BÖLÜM

İktidarı Kullanma	199
Faşist yönetimin doğası: "İkili devlet" ve dinamik bçimsizlik	199
Faşistlerle muhafazakârlar arasındaki çekişme	215
Liderle parti arasındaki çekişme	220
Partiyle devlet arasındaki çekişme	223
Uyum, coşku, terör	227
Faşist "devrim"	237

ALTINCI BÖLÜM

Uzun Vade: Radikalleşme mi Entropi mi?	249
Radikalleşmenin arkasındaki itici güç nedir?	257
Holokost'u açıklamaya çalışmak	264
İtalyan radikalleşmesi: İç düzen, Etiyopya, Salò	275
Son düşünceler	283

YEDİNCİ BÖLÜM

Başka Zamanlar, Başka Mekânlar	287
Faşizm hâlâ mümkün mü?	287
1945'ten günümüze Batı Avrupa	292
Sovyetler Birliği sonrası Doğu Avrupa	311
Avrupa dışındaki faşizm	316

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Faşizm Nedir?	339
Çelişkili yorumlar	340
Sınırlar	358
Faşizm nedir?	363

BİBLİYOGRAFİK DENEME	367
DİZİN	409

Uzun yıllar, bazen yüksek lisans, bazen de lisans seviyesinde faşizm üzerine bir seminer dersi verdim. Faşizm hakkında okumalar yapıp öğrencilerle tartıştıkça kafam iyice karıştı. Mussolini İtalyası, Hitler Almanyası benzeri konuların önemli yanlarını aydınlatan birçok parlak monografi bulunmakla beraber, faşizmi bir bütün olarak ele alan kitaplar, bu monografilerle karşılaştırıldığında bana soyut, basmakalıp ve cansız göründü.

Bu kitap, eldeki monografik literatürü genel olarak faşizmle ilgili bir tartışmaya çekme ve faşizm olgusunu, çeşitlerini ve karmaşıklığını da hesaba katan bir biçimde ortaya koyma yolunda bir girişimdir. Faşizmin nasıl işlediğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla da normalde yapılanın aksine faşistlerin söylediklerinden çok yaptıklarına odaklanmaktadır. Ayrıca faşizmin müttefikleri ve işbirlikçilerine ve faşist rejimlerin dönüştürmek istedikleri daha büyük toplumlarla ilişkiye geçme tarzlarına da zaman ayırır.

Bu bir ansiklopedi değil, denemedir. Birçok okur, en çok ilgilendikleri konunun olması gerektiğini düşündüklerinden daha gelişigüzel bir biçimde ele alındığını düşünebilir. Yazdıklarımın onları daha fazlasını okumaya teşvik etmesini umuyorum.

Sonnotların ve ayrıntılı eleştirel bibliyografik denemenin amacı da zaten budur.

Belli aralarla bu konu üzerine sürekli çalışmış biri olarak normalin epey üstünde bir entelektüel ve kişisel borcun altına girdim. Rockefeller Vakfı, kitap bölümlerinin ilk taslağını, Partizanların Nisan 1945'te Mussolini'yi öldürdükleri Como Gölü'nün karşısındaki Villa Serbelloni'de yazma fırsatı verdi bana. Paris'teki École des Hautes Études en Sciences Sociales, Floransa'daki Istituto Universitario Europeo ve birkaç Amerikan üniversitesi, buradaki fikirlerin bazılarını seminer odalarında ya da sınıflarında dile getirmeme olanak tanıdı. Bir nesil Columbia öğrencisi de yaptığım yorumlara meydan okuyup sorguladılar.

Philippe Burin, Paul Corner, Patrizia Dogliani ve Henry Asby Turner, Jr., çalışmanın ilk versiyonlarından birini gözden geçirme inceliğini gösterdiler. Carol Gluck, Herbert S. Klein ve Ken Ruoff, taslağın çeşitli kısımlarını okudular. Hepsi de beni utanç verici hatalar yapmaktan kurtardılar ve yaptıkları önerilerin çoğunu da kabul ettim. Eğer hepsini kabul etmiş olsaydım, elinizdeki kitap muhtemelen daha iyi bir kitap olurdu. Ayrıca yardımlarından dolayı Drue Heinz, Stuart J. Woolf, Stuart Proffitt, Bruce Lawder, Carlo Moos, Fred Wakeman, Jeffrey Bale, Joel Colton, Stanley Hoffmann, Juan Linz ve Columbia Üniversitesi kütüphanesi referans bölümü çalışanlarına müteşekkirim. Geriye kalan hatalar sadece yazarın kusurudur.

Fakat hepsinden de önce, Sarah Plimpton, kararlı bir teşvikçi ve son derece bilge ve ferasetli bir eleştirel okur oldu.

New York, Şubat 2003

Giriş

Faşizmin icadı

Faşizm 20. yüzyılın başlıca politik buluşu ve yüzyıl boyunca çekilen acıların çoğunun kaynağıydı. Modern Batı politik kültürünün diğer temel akımlarının tümü –muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm– 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın ortalarında olgunluklarına ulaşmışken Faşizm 1890'larda bile görünürde yoktu henüz. Friedrich Engels, 1895'te Karl Marx'ın *The Class Struggles in France* (Fransa'da Sınıf Mücadeleleri) kitabının yeni baskısı için bir önsöz yazdığı sırada, daha geniş kitlelere tanınacak oy hakkının kaçınılmaz olarak So-la doğru bir oy akışına sebep olacağına inanmıştı. Hem zaman hem de sayılar sosyalistlerin tarafındaydı Engels'e göre. "Bu şekilde devam ederse [sosyalistlerin oyundaki artış], bu yüzyılın [19. yüzyıl] sonunda biz [sosyalistler] toplumun orta katmanlarının çoğunu, küçük burjuvaları ve çiftçileri tarafımıza çekmiş ve ülkedeki en belirleyici güç hâline gelmiş olacağız." Engels, muhafazakârların meşruiyetin kendilerine karşı çalıştığını fark ettiklerini yazmıştı. Buna karşın, "biz [sosyalistler] bu meşruiyet sayesinde kazandığımız güçlü kaslar ve pembe yanaklarla ebedi hayata benziyoruz. [Muhafazakârla-

rın] bu meşruiyeti kendi elleriyle delip geçmek dışında yapabilecekleri bir şey yok.”¹ Engels, Solun düşmanlarının engelleyici bir saldırıya geçeceğini bu şekilde tahmin etmiş olsa da 1895’te bunun kitlesel bir onay alacağını hayal bile edemezdi. Popüler bir coşkunun ortasında Sola karşı Diktatörlük – faşizmin hemen bir nesil sonra oluşturmayı başaracağı beklenmedik bir kombinasyondur bu.

Ortalıkta sadece birkaç önsezi parıltısı seçiliyordu. Bunlardan birisi araştırmacı karaktere sahip genç bir Fransız aristokratı olan Alexis de Tocqueville’den geldi. Tocqueville 1831’de Birleşik Devletler’e yaptığı ziyaret sırasında hayran olunacak birçok şey bulmuş olsa da bağımsız bir toplumsal elitin yokluğunda çoğunluğun toplumsal baskı yoluyla mutabakat dayatma gücüne sahip olmasından rahatsızlık duymuştu.

Demokratik halkları tehdit eden baskı tarzı, kendisinden önce gelen hiçbir şeye benzemeyecek; çağdaşlarımız hatıralarında bu tarzın bir imgesini bulamayacaklar. Ben kendim de ondan ürettiğim fikri tam tamına temsil edecek ve içerecek bir ifade bulmaya çalışıyorum, ama boşuna; şu eski despotizm ve tiranlık sözcükleri yeterli gelmiyor. Şeyin kendisi yeni, o yüzden de tanımlamaya çalışmak zorundayım; bir ad veremiyorum çünkü.²

Bir başka önsezi de bir Fransız mühendisten son dakikada toplumsal yorumcuya dönüşen Georges Sorel’den geldi. 1908’de Sorel, Marx’ı “dekadans dönemlerinde başarıya ulaşan bir devrimin” “geçmişe dönüşe yol açabileceği ya da hatta kendisine ideal olarak toplumsal muhafazakârlığı seçebileceği” gerçeğini fark etmemekle eleştiriyordu.³

1 Friedrich Engels, 1895 önsözü, Karl Marx, *The Class Struggles in France (1848-1850)*, *The Marx-Engels Reader* içinde, der. Robert C. Tucker (New York: W. W. Norton, 1978), s. 571.

2 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, der. ve bir giriş bölümüyle çev. Harvey C. Mansfield ve Delba Winthrop (Chicago: University of Chicago Press, 2000), s. 662 (2. cilt, 4. kısım, 6. bölüm).

3 Georges Sorel, *Reflections on Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) s. 79-80.

Faşizm sözcüğünün⁴ kökleri, tomar ya da demet anlamına gelen İtalyanca *fascio* sözcüğüne dayanıyor. Daha uzak bir kaynağa gidilecek olursa, sözcük Latince *fascēs*'i çağrıştırıyor; *fascēs*, Roma'daki geçit törenleri sırasında devletin otoritesini ve birliğini temsil etmek üzere hâkimlerin önü sıra ve sırtlardan oluşan bir kılıf içinde taşınan bir baltanın adıydı. 1914'ten önce, Roma İmparatorluğu'na ait bu *fascēs* sembolizmi genellikle Sol tarafından sahipleniliyordu. Fransız Cumhuriyeti'nin sembolü olan Marianne, 19. yüzyıl boyunca, aristokrat ve ruhban düşmanları karşısında Cumhuriyetçi dayanışmanın gücünü temsil eden bir *fascēs* taşırken resmediliyordu.⁵ *Fascēs*'ler Christopher Wren'in Oxford Üniversitesi'ndeki Sheldonian Tiyatrosu'nda (1664-69) görünür bir şekilde sergileniyorlardı. Washington'daki Lincoln Anıtı'nda (1922) ve 1932'de basılan çeyrek Amerikan dolarlık madeni paralarda yeniden ortaya çıktılar.⁶

İtalyan devrimciler 19. yüzyılın ikinci yarısında adanmış militanların dayanışmasını hatırlatmak için kullandılar *fascio* terimini. 1893-94'te Sicilya'da toprak sahiplerine karşı ayaklanan çiftçiler kendilerine Fasci Siciliani dediler. 1914'ün sonlarında bir grup sol milliyetçi –ki kısa bir süre sonra aralarına dışlanmış bir sosyalist olan Benito Mussolini de katıldı–⁷ İtalya'yı müttefiklerin tarafında Birinci Dünya Savaşı'na sokmaya çalıştıklarında, ilan ettikleri seferberliğin tutkusunu ve dayanışma ruhunu doğru bir şekilde iletmek için şu ismi seçtiler: Fascio Rivoluzionario d'Azione Interventista (Devrimci Müdaha-

4 Faşizmi sadece İtalya'daki harekete, partiye ve rejime gönderme yaparken büyük harfle yazıyorum; genel bir fenomen olarak gönderme yaptığımdaysa küçük harfle faşizm biçiminde bırakıyorum.

5 Bkz. Maurice Agulhon, *Marianne au combat: L'imagerie et la symbolique républicaine de 1780 à 1880* (Paris: Flammarion, 1979), s. 28-29, 108-09, ve *Marianne au pouvoir* (Paris: Seuil, 1989), s. 77, 83.

6 Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 95-99.

7 Mussolini İtalyan Sosyalist Partisi'ndeki devrimci kanadın önde gelen bir figürüydü; reformizme düşmandı ve partinin parlamenter sisteme yakın kanadına şüpheyile yaklaşıyordu. 1912'de henüz sadece yirmi dokuz yaşındayken partinin gazetesi *Avanti*'nin editörlüğüne getirildi. 1914 sonbaharında İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesini desteklediği için pasifist çoğunluk tarafından püfiden ihraç edildi.

leci Eylem Birliği).⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Mussolini, etrafında toplanan milliyetçi eski askerlerden ve savaş yanlısı sendikalistlerden⁹ oluşan küçük çetenin ruh hâlini tanımlamak üzere *fascismo* terimini uydurdu. Fakat o dönemde bile *fascio* sözcüğünün kullanımı üzerinde bir tekele sahip değildi; terim, farklı farklı politik tercihleri olan aktivist grupların genel kullanımında kaldı.¹⁰

Faşizm resmî olarak 23 Mart 1919 Pazar günü Milano'da doğdu. O sabah, içlerinde savaş gazileri, savaşı desteklemiş olan sendikalistler, Fütürist¹¹ entelektüeller, ayrıca bazı muhabirler ve meraklılar olan yüz kişiden biraz daha kalabalık bir grup,¹² Piazza San Sepolcro'ya bakan Milano Sanayi ve Ticaret Odası'ndaki bir toplantı salonunda "sosyalizme savaş açmak için" bir araya geldiler; çünkü sosyalizm "milliyetçiliğe karşı çıkmıştı."¹³ Mussolini bu harekete şimdi de Fasci di Combattimento adını vermişti ki yaklaşık olarak "mücadele derneği" anlamına geliyordu.

İki ay sonra dolaşıma giren Faşist program, gazilerin vatanseverlikleriyle radikal bir sosyal deneyin ilginç bir karışımından, bir tür "milliyetçi sosyalizm"den oluşuyordu. Milliyetçi tarafta birkaç ay önce Paris Barış Konferansı sırasında çıkmaza giren İtalya'nın Balkanlar ve Akdeniz civarındaki yayılmacı politikalarını gerçekleştirmeye yönelik bir çağrı vardı. Faşist program radikal tarafta ise kadınlara oy hakkı verilmesini ve seçme

8 Pierre Milza, *Mussolini* (Paris: Fayard, 1999), s. 174, 176, 189. Daha 1911'de Mussolini, başında olduğu Forlì'deki yerel sosyalist grubu bir *fascio* olarak nitelendiriyordu. R. J. B. Bosworth, *Mussolini* (Londra: Arnold, 2002), s. 52.

9 Terimin açıklaması şu sayfalarda yapılıyor: s. 16-17.

10 İtalyan ordularının 1917 Kasımında Caporetto'da yenilmesinden sonra büyük bir delege ve senatör grubu savaşa destek için kanaat oluşturmak üzere bir *fascio parlamentare di difesa nazionale* kurdular.

11 Terimin açıklaması 17. sayfada yapılıyor.

12 Kurucular –*sansepolcristi*– arasında yer almak avantajlı bir konum hâline gelince liste sonradan epeyce şişkinleşti. Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920* (Torino: Einaudi, 1965), s. 504.

13 Mussolini'nin o gün yaptığı konuşmaların İngilizce bir versiyonu şurada yayımlandı: Charles F. Delzell, *Mediterranean Fascism, 1919-1945* (New York: Harper & Row, 1970), s. 7-11. Bu konuda en ayrıntılı açıklamalar için bkz. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, s. 504-09 ve Milza, *Mussolini*, s. 236-40.

yaşının on sekize indirilmesini, ayan meclisinin feshedilmesini, İtalya için yeni bir anayasa (muhtemelen monarşi içermeyen bir anayasa) hazırlamak üzere bir kurucu meclis oluşturulmasını, iş gününün sekiz saat yapılmasını, “sanayinin teknik yönetimine” işçilerin de dahil edilmesini, sermayenin ağır ve genişleyen bir şekilde vergilendirilmesi yoluyla “her türlü servetin kısmi kamulaştırılmasını”, bazı Kilise mallarına ve savaş gelirlerinin yüzde 85’ine el konmasını teklif ediyordu.¹⁴

Mussolini’nin hareketi milliyetçilikle ve mülkiyete yapılan saldırılarla sınırlı değildi. Şiddet içeren eyleme hazırlık, entelektüel karşıtlığı, her türlü uzlaşmayı red ve ilk takipçilerini oluşturan üç gruba –terhis olmuş savaş gazileri, savaş yanlısı sendikalistler ve Fütürist entelektüeller– işaretlemiş olan kurulu toplumsal hayata karşı küçümseme üzerinden galeyana gelen bir hareketti bu.

Mussolini –aldığı kırk yarayla övünüp duran eski bir askerdikendisi de–¹⁵ politik geri dönüşünü gazilerin başında bir lider olarak yapabileceğini umuyordu. En sıkı takipçi gruplarından biri Arditi’den gelmişti. Cephe deneyiminin etkisiyle iyice katılmış seçkin komando birliklerinden oluşuyordu bu grup; kurtardıkları ülkeyi yönetme hakkına da sahip olduklarını düşünüyorlardı.

Savaş yanlısı sendikalistler 1915 Mayıs’ında İtalya’yı savaş sokma mücadelesi sırasında Mussolini’nin en yakın müttefiki olmuşlardı. Sendikalizm, Birinci Dünya Savaşı öncesi parlamenter sosyalizmin işçi sınıfındaki temel rakibi durumundaydı. Birçok sosyalist 1914’ten itibaren parlamentodaki sandalyeler için çekişen seçim partilerinde örgütlenmişken, sendikalistler işçi sendikalarında yer aldılar. Parlamenter sosyalistler, Marx’ın öngördüğü şekilde kapitalizmi hükümsüz hâ-

14 6 Haziran 1919’a ait metin, De Felice, *Mussolini il rivoluzionario* içinde, s. 744-45. İngilizce versiyonlar için bkz. Jeffrey T. Schnapp (der.), *A Primer of Italian Fascism* (Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2000), s. 3-6, ve Delzell, s. 12-13.

15 Mussolini, durumunu fazlaca dramatikleştiren bu sayıya, 1917 Şubatında bir askerî eğitim sırasında bir el bombası atarın vücudunda yol açtığı irili ufaklı bütün kırıkların sayarak başlamıştır.

le getirecek tarihsel gelişmeleri bekleyip kademeli reformlar için çalışırken, sendikalistler, parlamenter sistemin gerektirdiği uzlaşmaları ve birçok sosyalistin aşamalı bir evrim sürecine gösterdiği bağlılığı küçümseyerek sadece iradelerinin gücüyle kapitalizmi yıkabileceklerine inandılar. Her bir iş kolunun kendi işyerinde karşılaştığı ufak sorunlara değil, nihai devrimci amaçlarına odaklanarak “tek bir büyük birlik” oluşturup ciddi bir genel grevle kapitalizmi bir anda alaşağı etmeleri mümkündü. Kapitalizmin yıkılmasından sonra “sendikaların” etrafında organize olan işçiler, özgür bir kolektivist toplumda işleyen yegâne üretim ve değişim birimleri hâline geleceklerdi.¹⁶ 1915 Mayısına gelindiğinde bütün İtalyan parlamenter sosyalistleri ve İtalyan sendikalistlerin çoğu İtalya’nın Birinci Dünya Savaşı’na girmesine inatla karşı çıkarken Mussolini’nin etrafındaki birkaç ateşli ruh, savaş hâlinin İtalya’yı toplumsal devrime, tarafsız kalmaktan daha etkili bir şekilde taşıyacağı sonucuna vardılar. Artık “milliyetçi sendikalist” olmuşlardı.¹⁷

Mussolini’nin ilk Faşistlerini oluşturan üçüncü grup, Fütüristler gibi genç burjuva karşıtı entelektüeller ve estetlerdi. Fütüristler, Filippo Tommaso Marinetti’nin ilki 1909’da Paris’te yayımlanmış olan “Fütürist Manifestoları”nı benimseyen gevşek bir sanatçılar ve yazarlar birliğiydi. Marinetti’nin takipçileri, geçmişin müze ve kütüphanelerde biriktirilmiş kültürel mirasıyla bağlarını koparıp, hız ve şiddetin özgürleştirici ve can-

---

16 Jeremy Jennings’in kitabı sendikalizme giriş için yararlı bir kaynaktır: *Syndicalism in France: A Study of Ideas* (Londra: Macmillan, 1990). Devrimci sendikalizm, bölünmüş ve kötü organize olmuş İspanyol ve İtalyan işçilere, reformist düzenlemelerden ve belli işyeri taleplerini destekleyen taktik grevlerden kazanacak bir şeyleri olan sayıca fazla ve iyi organize olmuş Kuzey Avrupalı işçilere olduğundan daha cazip geldi. Aslında işçilerden çok entelektüellerin ilgisini çekmiş de olabilir. Bkz. Peter N. Stearns, *Revolutionary Syndicalism and French Labor: Cause without Rebels* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1971).

17 Zeev Sternhell vd., *The Birth of Fascist Ideology* (Princeton: Princeton University Press, 1994), s. 160 ve takip eden sayfalar; David Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1979); Emilio Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista* (Bari: Laterza, 1975), s. 134-52.

landırıcı niteliklerini yücelttiler. “Bir yarış arabası Semadirek Zaferi’nden daha güzeldir.”¹⁸ 1914’te savaş maceralarına atılmak konusunda büyük bir heves duymuşlardı; 1919’da da Mussolini’yi desteklemeyi sürdürdüler.

Mussolini için çalışanlara kaynaklık eden bir başka entelektüel akım, İtalyan parlamentarizminin bayağı uzlaşmalarını eleştirenlerden oluşuyordu ve bunlar “ikinci Risorgimento”-nun hayalini kuruyorlardı.¹⁹ Birinci Risorgimento’nun, İtalya’yı, can sıkıcı siyasi oyunları ülkenin kültürel itibarı ve Büyük Güç olma hırsıyla uyuşmayan dar bir oligarşinin ellerine bıraktığını düşünüyorlardı. “Ulusal devrim”i tamamlamanın ve İtalya’ya hak ettiği etkili liderlik, aktif vatandaşlık ve birlik içinde bir ulusal topluluk oluşturma yetisi sağlayacak “yeni bir devlet” kazandırmanın zamanı gelmişti. “İkinci Risorgimento”nun birçok savunucusu, genç Mussolini’nin abone olduğu ve editörü Giuseppe Prezzolini’yle yazıştığı Floransa kültür dergisi *La Voce* için yazıyordu. Savaşın son- ra yükselişteki Faşist hareket onların onayıyla saygınlık kazandı ve orta sınıf milliyetçileri arasında radikal bir “ulusal devrim”in kabulü yaygınlaştı.²⁰

15 Nisan 1919’da, Faşizmin Piazza San Sepolcro’daki kurucu toplantısından az sonra, aralarında Marinetti ve Arditi’nin komutanı Ferruccio Vecchi’nin de olduğu, Mussolini’nin arkadaşlarından oluşan bir grup, 1912’den 1914’e kadar bizzat Mussolini’nin editörlüğünü yaptığı günlük sosyalist gazete *Avanti*’nin Milano bürolarını işgal etti. Baskı makinelerini ve araç gereçleri kırıp döktüler. Aralarında bir de askerin olduğu dört kişi öldü, otuz dokuz kişi yaralandı.²¹ Böylece İtalyan faşizmi, ulu-

18 15 Mart 1909’da, Paris’te, günlük gazete *Le Figaro*’da yayımlandı. Burada şu kaynaktan alıntılanıyor: Adrian Lyttelton, der., *Italian Fascisms: From Pareto to Gentile* (New York: Harper Torchbooks, 1973), s. 211.

19 Giuseppe Mazzini’nin hümanist milliyetçiliğinden ilham alan ilk Risorgimento ya da uyanış, İtalya’yı 1859-70 boyunca bir arada tutmuştu.

20 Emilio Gentile, *Il mito dello stato nuovo dall’antigiolittismo al fascismo* (Bari: Laterza, 1982); Walter Adamson, *Avant-garde Florence: From Modernism to Fascism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993).

21 De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, s. 521. <https://rantey.org>

sal çıkarı artırma iddiasıyla, hem sosyalizme, hem de burjuva meşruiyetine yönelen bir şiddet eylemiyle tarih sahnesine dalmış oldu.

Faşizm, ismini İtalya'da aldı ve ilk adımlarını da yine burada attı. Bununla beraber, Mussolini'nin yalnız bir maceracı olduğu söylenemez. Savaş sonrası Avrupası'nda Mussolini'nin Faşizminden bağımsız gelişen, fakat aynen onun gibi, milliyetçilik, kapitalizm karşıtlığı, gönüllülük ve gerek burjuvaziye, gerekse sosyalist düşmanlara yönelen bir şiddetin karışımına ulaşan benzer hareketler ortaya çıkıyordu. (Erken dönem faşizmlerini geniş bir yelpaze içerisinde ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alacağız.)

Piazza San Sepolcro toplantısından üç yıldan biraz daha uzun bir zaman sonra Mussolini'nin Faşist Partisi İtalya'da iktidarı ele geçirdi. Bundan on bir yıl sonra ise bir başka faşist parti Almanya'da başa geçti.²² Kısa zaman içinde yalnızca Avrupa değil, dünyanın öteki bölgeleri de Mussolini ve Hitler gibi iktidara yürüdüğünü düşünen hevesli diktatörler ve onlarla yola koyulmuş olan destekçileriyle yankılanır olmuştu. Sonraki altı yıl içinde Hitler, Avrupa'yı, nihayetinde dünyanın büyük bir bölümünün bulaşacağı bir savaşın içine itmişti. Savaş sona ermeden önce insanlık, sadece teknoloji ve ihtirasla benzersiz bir düzeye ulaşan alışlageldik bir savaş vahşetine değil, aynı zamanda endüstrileşmiş bir katliamla insanların tümünden, kültür-

22 Nazi Partisi "faşist" miydi yoksa kendine özgü bir şey miydi sorusu yoğun bir biçimde tartışıldı. İlerleyen bölümlerde Nazizmi neden bir faşizm biçimi olarak gördüğümüzü açıklayacağız. Şu an için sadece Hitler'in Duce'nin anıtsal bir büstünü Münih'te, Kahverengi Ev'deki Nazi Partisi karargâhındaki ofisinde tuttuğunu belirtelim (Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936: Hubris* [New York: Norton, 1999], s. 343). Nazi iktidarının doruk noktasında olduğu, birçok Nazi'nin Almanya'yı "faşist" diye etiketlemek suretiyle İtalya'ya öncelik vermekten kaçındığı bir dönemde bile Hitler hâlâ kendisini Mussolini'nin "içten bir hayranı ve öğrencisi" olarak tanımlıyordu. Duce'ye 21 Ekim 1942'de, Roma'ya Yürüyüş'ün yirminci yıldönümünde bu ifadeleri kullanarak yazdığı bir mektup Meir Michaelis tarafından yayımlandı: "I rapporti fra fascismo e nazismo prima dell'avvento di Hitler al potere (1922-1933)," *Rivista storica italiana*, 85:3 (1973), s. 545. Hitler'in Mussolini'yle bağını inceleyen en yeni çalışma Wolfgang Schieder'inkidir: "The German Right and Italian Fascism," Hans Mommsen, der., *The Third Reich Between Vision and Reality: New Perspectives on German History* içinde (Oxford: Berg, 2001), s. 39-57.

leri ve bellekleriyle birlikte yok edilmesi için gösterilen çabaya da maruz kalmıştı.

Eski bir öğretmen, pek bilinmeyen bohem bir romancı ve bir zamanların sosyalist hatip ve editörü Mussolini'yi ve eski bir onbaşı ve başarısızlığa uğramış bir sanat öğrencisi olan Hitler'i, Büyük Avrupa Güçleri'nden sorumlu üniformalı haydutlarla birlikte düşününce, birçok eğitilmiş ve hassas insan basitçe "bir barbarlar sürüsünün ... ulusun içine yerleşip çadırlarını kurduğunu" varsaydı.²³ Romancı Thomas Mann 27 Mart 1933 tarihli günlüğünde, Hitler'in Alman şansölyesi olmasından iki ay sonra, daha önce hiç görmediği türden, "fikirlerin altını çizmeyen, fikirlere karşı, daha asil, daha iyi ve saygın olan her şeye karşı, özgürlük, doğruluk ve adalete karşı" bir devrime tanıklık ettiğini yazdı. "Kitlelerin sergilediği büyük coşkunun eşliğinde" "umumi pislik" başa geçmişti.²⁴

Napoli'deki iç sürgünde ünlü liberal filozof-tarihçi Benedetto Croce küçümseme içeren bir gözlemle, Mussolini'nin, Aristo'nun üç meşhur kötü yönetimine –tiranlık, oligarşi ve demokrasi– dördüncüsünü, anıran eşekler tarafından yönetilme anlamına gelen "onagrokrasi"yi eklediğini söyler.²⁵ Croce daha sonra Faşizmin İtalya tarihinde sadece bir "parantez", Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı kaymaların derinleştirdiği ahlaki çöküşün geçici bir sonucu olduğu kanısına vardı. Liberal Alman tarihçi Friedrich Meinecke de benzer bir yargıda bulunarak Hitler'in Almanya'yı felakete sürüklemesinden sonra, bir ahlaki yozlaşma sonucu Nazizmin ortaya çıktığını öne sürdü. Bu yozlaşma içinde heyecana susamış bir kitle toplumu tarafın-

23 Mussolini'nin, düşmanlarının "İtalyan gençliğinin soylu tutkusunu" anlamadaki başarısızlığıyla dalga geçmek için sarf ettiği sözler. 3 Ocak 1925 tarihli konuşma, Eduardo ve Duilio Susmel, der., *Opera Omnia di Benito Mussolini* içinde, XXI. cilt (Floransa: La Fenice, 1956), s. 238 ve takip eden sayfalar.

24 Thomas Mann, *Diaries 1918-1939*, seçki ve önsöz: Herman Ketsen, Almanca'dan çev. Richard ve Clara Winston (New York: H. N. Abrams, 1982), s. 136 ve birçok başka yer. Mann'ın Nazi "barbarlığı"na duyduğu tiksinti, 20 Nisan 1933'te "Yahudi unsurlara karşı başkaldırıyı bir dereceye kadar anlayabildiğini" itiraf etmesinin önüne geçmemiştir (s. 153).

25 Alıntı şu kaynaktan yapılıyor: Alberto Aquarone ve Maurizio Vernassa, der., *Il regime fascista* (Bologna: Il Mulino, 1974), s. 48.

dan desteklenen cahil ve sığ teknisyenler –*Machtmenschen*– akıllı başında ve rasyonel insanseverlere –*Kulturmenschen*– üstün gelmişti.²⁶ Her iki tarihçiye göre de çıkış yolu, “en iyi”nin hüküm sürdüğü bir toplumu yeniden kurmaktır.

Öteki gözlemciler en başından itibaren meselenin temelinde eşkıyanın tesadüfi yükselişinden daha derin ve eski ahlaki düzenin çürümesinden daha belirli bir şeyin yattığını biliyorlardı. Faşizmin ilk kurbanları olan Marksistler, tarihi, derin süreçlerin, ekonomik sistemlerin çatışması yoluyla gerçekleşen, büyük yayılmaları olarak düşünmeye alışkındı. Mussolini gücünü tamamen sağlamlaştırmadan önce bile faşizmi, “büyük burjuvazinin, devletin yasal araçları işçi sınıfını hiza-ya getirmekte yetersiz kaldığında onlara karşı savaşmak için kullandığı bir araç” olarak tanımlamıştı.²⁷ Stalin zamanında bu, yarım yüzyıl boyunca komünist ortodoksi hâline gelen demirden bir formüle dönüştü: “Faşizm, finans kapitalin en gericisi, en şovenist ve en emperyalist öğelerinin açık ve terörist diktatörlüğüdür.”²⁸

Yıllar içerisinde birçok başka yorum ve tanım yapılmıştır. Fakat San Sepolcro toplantısının üzerinden seksen yıldan uzun bir zaman geçtikten sonra bile, bu yorum ve tanımların hiçbirini, nereden geldiği belli olmayan, çok sayıda ve çeşitli biçimler alan, ulusal kahramanlık adına nefret ve şiddet uyandıran, buna rağmen saygın ve eğitilmiş devlet adamlarına, girişimcilere, uzmanlara, sanatçı ve entelektüellere hitap etmeyi başarmış bir olgunun tamamen tatminkâr bir açıklaması olabilecek evrensel bir mutabakata ulaşmamıştır. Konumuz hakkında daha fazla bilgi sahibi olduktan sonra, Sekizinci Bölüm’de bu yorumlardan birçoğunu değerlendireceğim.

Ayrıca Faşist hareketler, bir ulusal sahnedeki ötekine o kadar

26 Friedrich Meinecke, *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden: Brockhaus, 1946), *The German Catastrophe* olarak çev. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1950).

27 Komünist Enternasyonal Kararı, Temmuz 1924, alıntılardan, David Beetham, der., *Marxists in Face of Fascism: Writings by Marxists on Fascism from the Interwar Period* (Manchester: University of Manchester Press, 1983), s. 152-53.

28 Robert Griffin, der., *Fascism* (Oxford: Oxford University Press, 1995), s. 262.

bariz bir biçimde birbirinden ayrılır ki kimileri *faşizm* kavramının bir karalama sözcüğü olmak dışında bir anlamı olduğundan kuşku duyar. Epitet o kadar gevşek kullanılmıştır ki otoriteyi elinde tutan ya da sarsan herkes pratikte birinin faşisti olmuştur. Kuşkucular belki de kavramı rafa kaldırmanın daha yerinde olacağını söylemektedir.²⁹

Bu kitabın amacı, faşizme yeni bir bakış açısıyla yaklaşarak, kavrama anlamlı bir kullanım kazandırmak ve faşizmin çekiciliğini, aldığı karmaşık tarihsel yolu ve yarattığı nihai vahşeti kapsamlı bir biçimde açıklamaktır.

Faşizmin imgeleri

Herkes faşizmin ne olduğunu bildiğinden emindir. Faşizm, görselliğinin en çok farkında olan bu politik biçim, bazı öncelikli ve canlı imgelerle sunar kendisini bize: Kendinden geçmiş bir topluluğun önünde nutuk çeken şovenist bir demagog; uygun adım yürüyen gençlerin disiplinli bir şekilde oluşturduğu sıralar; kötü gösterilmiş bir azınlığın mensuplarını döven renkli üniformalar giymiş militanlar; şafak vakti yapılan baskınlar; ve ele geçirilmiş bir şehirde geçit resmi yapan zinde askerler.

Fakat daha yakından incelenirse, bu tanıdık imgelerin bazıları yüzeysel birtakım hatalara yol açmaktadır. Her şeye gücü yeten bir diktatör imgesi faşizmi kişileştirir ve sadece lideri ön plana çıkarıp inceleyerek faşizmi anlamamanın mümkün olduğu yolunda yanlış bir izlenim yaratır. Gücü hâlâ hissedilen bu imge, faşist propagandacıların son zaferidir. Bu imge, Faşist liderleri onaylamış ya da onlara müsamaha göstermiş uluslar için bir mazerete dönüşür ve ilgiyi onlara yardım eden kişilerden, gruplardan ve kurumlardan uzaklaştırır. Oysa bize Lider ile Ulus, Parti ile sivil toplum arasındaki etkileşimi keşfe çıkmak üzere daha incelikli bir model gerekiyor.

Marşlar söyleyen kalabalıklar imgesi, bazı Avrupa halkla-

29 Kuşkucuların en esaslısı Gilbert Allardyce'dir, "What Fascism Is Not: Thoughts on the Deflation of a Concept," *American Historical Review* 84:2 (Nisan 1979), s. 367-88. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

rının doğaları gereği faşizme yazgılı oldukları ve ulusal karakterlerinden dolayı faşizmin çağrısını hevesle yanıtladıkları varsayımını beslemekten öteye gitmiyor. Bu imgenin doğal bir sonucu, faşizmi doğuranın bazı ulusların kusurlu tarihi olduğu yolundaki küçümseyici inançtır.³⁰ İzleyici durumdaki uluslar için bu kolayca şöyle bir mazerete dönüşür: Bizde olması mümkün değildi. Bu tanıdık imgelerin ötesinde, daha yakından bakılırsa, faşist gerçeklik iyice karmaşık bir hal alır. Örneğin, faşizm sözcüğünü icat eden rejim –Mussolini'nin İtalya'sı– iktidara geldikten on altı yıl sonrasına kadar sadece birkaç anti-Semitizm işareti göstermiştir. Hatta başlangıçta Mussolini'yi maddi olarak destekleyen sanayiciler ve büyük toprak sahipleri arasında Yahudiler de bulunuyordu.³¹ Mussolini'nin, Faşist Parti militanı Aldo Finzi gibi Yahudi kafadarlarına ek olarak onaylanmış ilk biyografisini kaleme alan yazar Margherita Sarfatti gibi Yahudi bir metresi de vardı.³² Roma'ya Yürüyüş'e iki yüz kadar da Yahudi katılmıştır.³³ Bunun aksine, Sekizinci Bölüm'de göreceğimiz üzere bazı başka

30 Savaş dönemi propagandasıyla renklenmiş 1940'lardaki çalışmaların bazıları, Nazizmi, Alman ulusal kültürünün mantıksal bir devamı, bir uygulaması olarak gördü. Diğer kaynaklarla birlikte bkz. W. M. McGovern, *From Luther to Hitler: The History of Fascist-Nazi Political Philosophy* (Boston: Houghton Mifflin, 1941), ve Rohan d'Olier Butler, *The Roots of National Socialism* (New York: E. P. Dutton, 1942). En temel Fransızca örnek ise şudur: Edmond-Joachim Vermeil, *L'Allemagne: Essai d'explication* (Paris: Gallimard, 1940). En iç karartıcı güncel örnek de Daniel Jonah Goldhagen'ın kitabıdır: *Hitler's Willing Executioners* (New York: Knopf, 1996); iç karartıcı diyorum çünkü yazar, Holokost'un rütbesiz suçluları arasında görülen sadist davranışlar hakkındaki değerli bir çalışmayı alıp ilkel bir şekilde bütün Alman halkını şeytaniştirmek için kullanıyor; böylece de hem Alman olmayan sayısız suç ortağını, hem de bazı insaniyetli Almanları görünmez hâle getiriyor.

31 Alexander Stille, *Benevolence and Betrayal: Five Italian Jewish Families Under Fascism* (New York: Penguin, 1993); bu kitap, Torino'lu ve Ferrara'lı bazı zengin Yahudi destekçilerden ilginç örnekler veriyor. Tabii Yahudiler, özellikle de Giustizia ve Libertà'daki hareketlerde olduğu gibi, Faşizm karşıtı direnişte de boy gösterdiler. 1938'de İtalya'daki ırk kanunları yürürlüğe girdiği zaman üç yetişkin İtalyan Yahudiden biri Faşist Parti üyesiydi (s. 22).

32 Philip V. Canistro ve Brian R. Sullivan, *Il Duce's Other Woman* (New York: Morrow, 1993).

33 Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue, Survival* (New York: Basic Books, 1987), s. 24.

noktalarda faşistten çok otoriter³⁴ sayılabilecek Mareşal Pétain'in Vichy'deki işbirlikçi Fransız hükümeti (1940-44) ise saldırgan boyutlarda anti-Semitikti. Dolayısıyla azılı bir anti-Semitizmi faşizmin özü olarak değerlendirmek sorunlu bir hal almaktadır.³⁵

Faşizmin varsayılan diğer temel niteliklerinden biri de antikapitalist, anti-burjuva kinidir. Erken dönem faşist hareketler, burjuva değerlerine ve sadece “para, hep para, kirli para kazanmak”³⁶ isteyenlere duydukları küçümseme hissiyle böbürlendiler. Sosyalistlere nasıl bağıra çağıra saldırdırlarsa “uluslararası finans kapitalizmi”ne de öyle saldırdılar. Hatta vatansever zanaatkârlar lehine mağaza sahiplerinin ve çiftçiler lehine de büyük toprak sahiplerinin ellerindekileri kamulaştırma sözü verdiler.³⁷

34 Otoriter diktatörlükler, hâlihazırda var olan muhafazakâr güçler (kiliseler, ordular, örgütlü ekonomik çıkar grupları) aracılığıyla yönetip kamuoyunu etkisiz hâle getirmeye çalışırken, faşistler, tek bir parti aracılığıyla yönetip kamusal bir coşku oluşturmaya gayret eder. Bu farkı daha ayrıntılı olarak Sekizinci Bölüm'de tartışacağız: s. 358-360.

35 Bazı yazarlara göre anti-Semitizm konunun özüdür; bence sadece araçsal bir anlama sahip. Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism*, gözden geçirilmiş baskı (New York: Harcourt, Brace and World, 1966); bu kitapta totaliteryanizm, anti-Semitizmin, emperyalizmin ve atomize olmuş bir kitle toplumunun bir arada mayalanmasının bir ürünü olarak gösteriliyor. Arendt, Mussolini İtalya'sının totaliter olduğunu düşünmüyordu (s. 257-59, 308).

36 SA'nın başkanı ve 1933'ten önceki NSDAP'nin ekonomi politikaları bürosunun şefi olan Otto Wagener; alıntı şu kitaptan yapılmıştır: Henry A. Turner, der., *Hitler aus nächster Nähe* (Frankfurt am Main: Ullstein, 1978), s. 374. Wagener, 1933 Haziran'ında ekonomi bakanı olmak üzereydi. Bkz. Beşinci Bölüm, s. 146.

37 Naziler, 24 Şubat 1920'de yayımladıkları 25 maddenin 17.'sinde toprağı yeniden dağıtma sözü verdiler (Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism 1919-1945*, 1. Cilt: *The Rise to Power, 1919-1934* [Exeter: University of Exeter Press, 1998], s. 15). Hitler'in 1928'den sonra, çiftçi ailelerini hareketine çekmeye çalışırken ayrıntılı bir şekilde tekrar gözden geçirdiği “değiştirilmesi mümkün olmayan” 25 maddeden yalnızca biriydi bu. 17. maddeyi “tamamlayan” ve özel çiftlik mülkiyeti hakkının (Yahudilerinki hariç) dokunulmazlığını teyit eden 6 Mart 1930 tarihli emir için bkz. *Hitler Reden, Schriften, Anordnungen, Februar 1925 bis Januar 1933*, der. Institut für Zeitgeschichte (Münih: K. G. Saur, 1995), III. Cilt, 6. Kısım, s. 115-20. İngilizce bir versiyon için bkz. Norman Baynes, der., *The Speeches of Adolf Hitler* (Oxford: Oxford University Press, 1942). *Üçüncü Cilt* - Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Faşist partiler iktidara geldiklerinde ise, bu antikapitalist tehditleri gerçekleştirmek için hiçbir şey yapmazken, sosyalizme karşı tehditlerini büyük bir vahşet ve titizlikle uyguladılar. Mahalleleri ele geçirmek için sosyalist gençlerle girilen sokak kavgaları sahip oldukları en güçlü propaganda imgelerinden biriydi.³⁸ Faşist rejimler, iktidara gelir gelmez, grevleri yasakladı, bağımsız sendikaları dağıttı, maaşlı çalışanların satın alma gücünü azalttı ve işverenleri mükemmelen tatmin edecek bir şekilde silah sanayiine para yağdırdı. Akademisyenler, kapitalizm konusundaki söz ve eylem çatışmalarıyla karşı karşıya kaldıklarında birbirinin aksi sonuçlara ulaşmışlardır. Bazıları, sözleri olduğu gibi kabul ederek, faşizmin, radikal bir antikapitalizm türü olduğunu söyler.³⁹ Sadece Marksistlerden oluşmayan diğer bir grup da, taban tabana zıt bir pozisyon alıp faşistlerin zor durumdaki kapitalizmin yardımına koştuğunu ve mülkiyet dağılımıyla toplumsal hiyerarşiyi, olduğu biçimiyle sağlama almak için acil durum yöntemlerini devreye soktuklarını söyler.

Bu kitap, faşistlerin yaptıklarının bizim için en az söyledikleri kadar önemli olduğu düşüncesindedir. Söyledikleri şeyler göz ardı edilemez kuşkusuz; çünkü cazibelerini açıklamaya yardım edecektir bu sözler. Fakat en radikal hâlinde bile, faşistlerin antikapitalist retoriği seçicidir. Uluslararası spekülâtif finans piyasasını reddetmekle birlikte (kapitalist de olsa sosyalist de bütün diğer uluslararasılaşma, kozmopolitleşme ya da

38 Eve Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence, 1929-1933* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). Nazi marşı "Horst Wessel Lied" (Horst Wessel şarkısı) böyle bir kavga sırasında öldürülen genç bir Alman şehir eşkiyasının anısına yazılmıştır; tabii söz konusu kavganın Wessel'le ev sahibesi arasındaki bir anlaşmazlıktan kaynaklandığı gerçeği marşa alınmamıştır. Bkz. Peter Longerich, *Die braune Batallione: Geschichte der SA* (Münih: C. H. Beck, 1989), s. 138.

39 "Eğer Faşistlerle Milliyetçi Sosyalistlerin uzlaştıkları tek bir nokta varsa, o da kapitalizme olan düşmanlıklarıydı." Eugen Weber, *Varieties of Fascism* (New York: Van Nostrand, 1964), s. 47. Weber, kuşkusuz, oportünizmin bu düşmanlığın pratik etkilerini sınırladığını da not düşmüştü. Ayrıca bkz. Eugen Weber, "Revolution? Counter-Revolution? What Revolution?", *Journal of Contemporary History* 9:2 (Nisan 1974), s. 3-47; şu kaynağa tekrar yayımlandı: Walter Laqueur, der., *Fascism: A Reader's Guide* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1976), s. 435-67.

küreselleşme biçimlerini de reddetmişlerdir), ulusal üreticilerin mülkiyet haklarına saygı duydular; ne de olsa bu grup, ulusun tekrar canlanmasının temelini oluşturacaktı.⁴⁰ Burjuvaziyi reddetmelerinin nedeni, bu sınıfın işçilerin elinden kendi ürettikleri artı değeri alması değil, bir ulusu güçlü hâle getiremeyecek kadar ruhsuz ve bireyci olmasıydı. Kapitalizmde eleştirdikleri şey ise, neden olduğu sömürü değil, savunduğu materyalizmdi; ulusa karşı kayıtsızlığı ve ruhları harekete geçirmekten uzak durumuydu.⁴¹ Daha derin bir noktadan bakılırsa, faşistler ekonomik güçlerin, tarihin temel hareket ettiricisi olduğu fikrini reddetmişlerdir. Faşistler için, iki savaş arası dönemde kapitalizmin işlevsizleşmiş olması, temelden yeni bir düzenleme gerektiren bir durum değildi; tam istihdam ve verimlilik sağlayacak politik bir iradenin uygulanmasıyla sistemin bütün hastalıklarını iyileştirmek mümkündü.⁴² Faşistlerin iktidara gelmez yaptığı ise sadece politik muhaliflerin, yabancıların ya da Yahudilerin mallarına el koymaktı. Birkaç maceracıyı yüksek konumlara getirmek dışında toplumsal hiyerarşiye hiç müdahale edilmedi. En çok, piyasa güçlerinin yerine devletin ekonomik idaresi getirildi ki Büyük Buhran'ın yarattığı derin yarıktaki birçok iş adamının başlarda onayladığı bir durumdu bu. Eğer faşizm “devrimci” olduysa bu, sözcüğün 1789’dan 1917’ye kazandığı anlamın epey dışında kalan özel bir çerçevede olmuştur; toplumsal düzenin derinden altüst edilmesi ve toplumsal, politik ve ekonomik gücün yeniden dağıtılması anlamında...

40 Mussolini'nin yenilenmiş bir ulusun temeli olarak proletaryadan “üretici güçler”e yaptığı erken geçiş için bkz. Sternhell vd. *Birth*, s. 12, 106, 160, 167, 175, 179, 182, 219.

41 Burjuva karşıtı olmanın bu iki farklı tarzını üst üste yığan yazarlar yeterince yakın bir okuma yapmıyorlar. Bunun en son örneklerinden biri büyük Fransız tarihçi François Furet'nin, kendi komünist gençlik dönemini inkâr ederken, komünizmin de faşizmin de genç burjuvanın kendi kendisine duyduğu nefretten kaynaklandığı savıdır. Bkz. *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1999), s. 4, 14.

42 T. W. Mason, “The Primacy of Politics – Politics and Economics in National Socialist Germany”, Jane Kaplan, der., *Nazism, Fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 53-76. (İlk olarak Almanca yayımlandı: *Das Argument* 41, [Aralık 1966].)

Yine de iktidardaki faşizm, eğer sözcüğe farklı bir anlam vermek istersek, “devrimci” olarak nitelenebilecek kadar derin bazı değişiklikleri hayata geçirdi. Faşizm, gelişiminin en ileri noktasında, önceleri dokunulmaz bir şekilde sadece özel alana dahil edilmiş şeylerin sayısını azaltarak, özel alan ile kamusal alan arasındaki sınırları yeniden çizdi. Vatandaşlık pratiğini, anayasal hak ve görevlerden yararlanma biçiminden alıp kitlesel teyit ve riayet seremonilerine katılım biçimiyle değiştirdi. Bireysel olanla kolektif olan arasındaki ilişkileri, bireyin toplumsal çıkar dışında hiçbir hakkı olmamasına özen göstererek yeniden düzenledi. İdarenin –parti ve devlet– güçlerini tam bir kontrol oluşturma teşebbüsüyle iyice genişletti. Son olarak da, Avrupa’da o zamana kadar sadece savaş ve toplumsal devrim dönemlerinde görülen saldırgan duyguların dizginlerinden boşalmasını sağladı. Bu dönüşümler, faşistlerle, aileler, kiliseler, toplumsal konum ve mülkiyet üzerinden yerleşikleşmiş muhafazakârlar arasında sık sık anlaşmazlıklar çıkmasına yol açtı. Aşağıda, kapitalistlerle iktidardaki faşistleri birbirine bağlayan karmaşık suç ortaklığı, yardım ve yataklık ve nadiren de muhalefet ilişkisini daha yakından incelerken, var olan mülkiyet ve toplumsal hiyerarşi rejimine hiç dokunmamış olsa da, faşizmin, daha kaslı-kuvvetli bir tür muhafazakârlık olarak değerlendirilemeyeceğini göreceğiz.⁴³

Faşizmi şu bildik Sağ-Sol tarzı politik haritamıza yerleştirmek gittikçe zorlaşıyor. Peki başlangıçta faşist liderler de biliyorlar mıydı bunu? Mussolini, 1919 Mart’ında arkadaşlarını Piazza San Sepolcro’ya topladığında, İtalyan Sosyalist Partisi’ndeki eski dev arkadaşlarıyla rekabet mi edeceği, yoksa Sağ cepheden onlara karşı bir saldırıya mı geçeceği henüz açık değildi. Mussolini’nin hâlâ arada bir “milliyetçi sendikalizm” dediği şey, İtalya’daki politik spektrumun neresinde kendine bir yer bulacaktı?⁴⁴ Aslına

43 “Faşist devrim” konusuyla Beşinci Bölüm’de daha ayrıntılı olarak ilgilenilecek: s. 237-247.

44 Mussolini’nin sosyalizmden ne zaman vazgeçtiği bir tartışma konusudur. Hayat hikâyesini kaleme alan başlıca İtalyan araştırmacı Renzo De Felice, Mussolini’nin 1919’da kendisini hâlâ sosyalist olarak gördüğünü düşünüyor (Mussolini il rivoluzionario, s. 485-498-519). Milza Mussolini kitabında, *Il*

bakılırsa, faşizm bu muğlaklığı hep korumuştur.

Fakat faşistler bir konuda gayet açıktı: Ortada değillerdi. Yumuşak, kanaatkâr ve uzlaşmacı merkeze karşı duyulan faşist küçümseme mutlaktı (tabii etkin bir şekilde iktidara gelmeye çalışan faşist partiler, Soldaki ortak düşmanlarına karşı, merkezci seçkinlerle ortak bir dava zemini yaratmak zorundalardı). Liberal parlamentarizmi ve uyuşuk burjuva bireyciliğini küçük görmeleriyle ulusal zayıflık ve bölünmüşlük için buldukları çarelerin radikal tonu, enternasyonalist Sola karşı milliyetçi muhafazakârlarla yapmak zorunda kaldıkları pratik ittifaklarla hep ters düşmüştür. Sağ-Sol politik haritasına verilen nihai faşist yanıt, “ne Sağ ne de Sol” olma ve böylesi modası geçmiş ayrımları aşip ulusu birleştirirerek onu hükümsüz hâle getirme iddiasıydı.

Faşist retorikle faşist pratik arasındaki bir başka çelişki de modernleşmeyle ilgilidir. Yani kırsal hayattan şehir hayatına, el işinden sanayiye geçişle, iş bölümüyle, seküler toplumlarla ve teknolojik akılla... Faşistler genellikle yüz­süz şehirleri ve materyalist sekülerizmi lanetlemişler ve şehir hayatının köksüzlüğü, aykırılığı ve ölümsüzlüğünden bağımsız bir kırsal hayat ütopyasını yüceltmişlerdir.⁴⁵ Faşist liderler bir yandan da hızlı ara-

Popolo d'Italia adlı gazetesinin alt başlığını “sosyalist günlük gazete”den, “savaşçılar ve üreticiler için günlük gazete”ye çevirdiği 1918’in ilk yarısından itibaren Mussolini’nin artık kendisine sosyalist demediğini düşünse de, 1919’da bile hâlâ açık bir şekilde karşı devrimde karar kılmamış olduğunu belirtiyor (s. 210, 228). Sternhell vd. *Birth*, s. 212’de, Kızıl Hafta’nın (Haziran 1914) Kuzey İtalya’daki sanayi şehirlerinde başarısızlığa uğramasının “Mussolini’nin sosyalistliğine son verdiğini” dile getiriyor. Emilio Gentile, Mussolini’nin 1914 Eylül’ünde PSI’dan atılmasının uzun bir ideolojik evrime yol açtığını ve Mussolini’nin aslında zaten Marksistten çok Nietzscheci bir “sapkın” sosyalist olduğunu söylüyor (*Le origini dell’ideologia fascista (1918-1925)*, 2. baskı, [Bologna: Il Mulino, 1996], s. 61-93). Bosworth, *Mussolini*, s. 107’de, zamanlama konusunda hemfikir olsa da, Mussolini’nin, sosyalizmi, taşralı bir türedinin yükselmek için kullanabileceği en bildik yol olarak gördüğü ve bu yüzden de bir oportünist olduğu şüphesini dile getiriyor. Sorunun özünde, Mussolini’nin “devrim”e gösterdiği kalıcı sözlü bağlılığın nasıl yorumlanacağı yatıyor; ileride tekrar döneceğimiz bir konu bu.

45 Bu akım, Naziler (ör. Walther Darré) ve Orta Avrupalı faşistler arasında İtalya’da olduğundan daha güçlüydü; fakat Mussolini köylü hayatını yüceltmiş ve İtalyanları kırsal bölgelerde tutmaya çalışmıştır. Paul Corner, “Fascist Agrarian Policy and the Italian Economy in the Interwar Years” içinde, J. A. Da-

balalarına⁴⁶ ve uçaklarına⁴⁷ hayrandılar; mesajlarını şaşırtıcı derecede yeni propaganda ve sahneye koyma teknikleriyle yaydılar. İktidara gelir gelmez, yeniden silahlanmak için sanayinin ritmini zorladılar. Dolayısıyla faşizmin özünün modernizm karşıtı bir tepkiden⁴⁸ ya da diktatörlük rejiminin modernleştirilmesinden⁴⁹ ibaret olduğunu ileri sürmek de iyice zorlaşmaktadır.

vis, der., *Gramsci and Italy's Passive Revolution* (London: Croom Helm, 1979), s. 239-74'ta, bunun işsizleri şehirden uzak tutmak gibi bir amacı olduğunu ve büyük toprak sahiplerinin kayırılması yolundaki ekonomik politikayı hiçbir şekilde engellemediği şüphesini dile getiriyor. Alexander Nützenadel, *Landwirtschaft, Stat, und Autarkie: Agrarpolitik im faschistischen Italien*, Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Band 86 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997), s. 45 ve takip eden sayfalarda, Mussolini'nin, işin içine köylüleri de katarak Risorgimento'yu bitirmek üzere daha önceleri iktidar talep etmiş olduğunu düşünüyor.

- 46 Duce, kırmızı bir Alfa Romeo spor araba kullanırdı (Milza, *Mussolini*, s. 227, 318); bazen yanına sahip olduğu aslan yavrusunu da alırdı. Hitler ise güçlü bir Mercedes'e binip hızla dolaştırılmayı çok severdi; Mercedes şirketi reklam olsun diye ona yarı fiyatına satmıştı bu arabayı. Bkz. Bernard Bellon, *Mercedes in Peace and War* (New York: Columbia University Press, 1990), s. 232.
- 47 Hitler, delege toplantılarına uçakla gelip herkesi şaşırtırdı. Mussolini ise faal bir pilottu. Almanya'ya yaptığı bir devlet gezisinde Führer'in resmî Concorde'ünü kullanmakta ısrar ederek Hitler'i bayağı korkutmuştur (Milza, *Mussolini*, s. 794-95). Faşist İtalya havacılığa epeyce para yatırmış ve 1930'larda hız ve kat edilen uzaklık konularında dünya rekorlarına imza atmıştır. Bkz. Claudio G. Segrè, *Italo Balbo: A Fascist Life* (Berkeley: University of California Press, 1987), II. kısım, "The Aviator." Diğer bir pilot, Britanyalı faşist lider Mosley için bkz. Colin Cook, "A Fascist Memory: Oswald Mosley and the Myth of the Airman," *European Review of History* 4:2 (1997), s. 147-62.
- 48 Daha eski literatürdeki iki farklı yaklaşım tarzı, modernliğe karşı ayaklanma temasını Nazizmin kalbine yerleştirme eğilimindeydi: Kültürel hazırlık çalışmaları, örneğin George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (New York: Grosset and Dunlap, 1964) ve Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1961); ve alt orta sınıf hıncıyla ilgili çalışmalar, örneğin Talcott Parsons, "Democracy and Social Structure in Pre-Nazi Germany", *Essays in Sociological Theory* içinde (Glencoe, IL: Free Press, 1954), s. 104-23 ve Heinrich A. Winkler, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1972). İtalya'da benzeri bir literatür yoktur – bu önemli bir fark.
- 49 A. James Gregor, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship* (Princeton: Princeton University Press, 1979); Rainer Zitelmann, *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs*, genişletilmiş yeni baskı (Münih: F. A. Habig, 1998). Zitelmann, Führer'in, "muhafazakâr müttefiklerinin görüşlerini hesaba katmak" zorunda kalmasıyla oluşan, rejimin "hâlihazırdaki ekonomik ve toplumsal gerçekliğini" değil, *egemenliği kazanmış olaydınası* bir Hitler'le karşılaşacağını

Bu sorunun çözümü en iyi, ikili karşıtlıklar oluşturarak değil, karmaşık tarihsel seyri boyunca modernlikle faşizm arasındaki ilişkiyi takip ederek bulunur. Farklı dramatik aşamalarda dramatik farklar gösterdi bu ilişki. Erken dönem faşist hareketler, hızlı sanayileşme ve küreselleşmenin kurbanlarıncı girişilen protestoları kendi çıkarları için kullandı – tabii modernleşmenin bu kaybedenleri, en modern propaganda biçim ve tekniklerini kullanmaktan geri kalmıyorlardı.⁵⁰ Aynı zamanda, “modernist” entelektüellerin şaşırtıcı miktarda bir kısmı, faşizmin, modern topluma saldırıyla yüksek teknolojik “bakış” ve bildik burjuva zevkine duyulan küçümseme arasında kurduğu kombinasyonu estetik ve duygusal açıdan memnuniyet verici buldular.⁵¹ Daha sonraları, iktidara geldiklerinde, faşist rejimler büyük bir kararlılıkla sanayiye yoğunlaşmanın, verimliliğin, süper otobanların⁵² ve silahların yolunu tercih ettiler. Yeniden silahlanma ve pahalı savaşlar açma ısrarı, hayat gailesindeki zanaatkâr ve çiftçilerden –ki ilk hareketlerin kitlesel tabanına karşılık geliyorlardı– oluşan bir cennet yaratma hayalini bertaraf etmişti; bu ilk hareketlerden geriye, Hitler’in hafta sonu *Lederhosen*’leri, yani saman damlı birkaç gençlik barakasıyla, ilk dönemdeki kırsal hayat nostaljisinin hatırası olarak Mussolini’nin buğday hasadında çekilmiş bağı açık fotoğrafları kaldı.⁵³

gümüzü yazdığını itiraf ediyor (s. 47-48, 502). Aynı bakış açısını paylaşan makaleler şu kitapta toplanmıştır: Michael Prinz ve Rainer Zitelmann, der., *Nationalsozialismus und Modernisierung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991).

- 50 A. F. K. Organski, “Fascism and Modernization”, Stuard J. Woolf, der., *Nature of Fascism* içinde, (New York: Random House, 1968), s. 19-41’de, faşizmin ortaya çıkma ihtimalinin en yüksek olduğu anın, sanayi toplumuna geçişin kırılmalı bir noktasında, sanayileşmenin çok sayıdaki kurbanıyla, geriye kalan sanayi öncesi elitin ortak bir dava etrafında birleşebildiği an olduğuna inanıyor.
- 51 Kısmi bir liste şu isimleri içerecektir: Ezra Pound, T. S. Eliot, W. B. Yeats, Wyndham Lewis ve Gertrude Stein; bütün bu isimler modern toplumu eleştirmek için deneysel edebi teknikler kullandılar.
- 52 Mussolini’nin *autostrade*’si ve Hitler’in *Autobahnen*’i vardı; bunlar hem istihdam yaratılmasına yaradılar, hem de bazı sembolik amaçlarla kullanıldılar. Bkz. James D. Shand, “The Reichsautobahn: Symbol of the Third Reich”, *Journal of Contemporary History* 19:2 (Nisan 1984), s. 189-200.
- 53 Bu sürecin Almanya’daki tarihini inceleyen klasik bir çalışma için bkz. David Schoenbaum, *Hitler’s Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany*, (Chicago: U of Chicago Press, 1989), s. 1-10.

Faşizm ile modernlik arasındaki, tek bir faşist öz arayanları zora sokan muğlak ilişkiyi bir çözüme ulaştırmak, bütün bir faşist güzergâhı izleyerek olur ancak. Bazı kişiler kendi kariyerlerinde izlediler bu güzergâhı. Albert Speer, Berlin-Charlottenburg Teknoloji Üniversitesi'nden Heinrich Tessenow'un öğrencisi olarak Ocak 1931'de katıldı partiye. Speer, basit, organik bir mimariye olan inancıyla "modern değildi, ama bir bakıma ötekilerden daha moderndi".⁵⁴ 1933'ten sonra, Hitler için anıtsal şehirler tasarlayan bir planlamacıya dönüştü ve 1942-45'te silahlanma bakanı olarak Alman ekonomik gücüne öncülük eder hâle geldi. Fakat faşist rejimlerin aradığı, alternatif bir modernlikti: Modernliğin elek ve bölümlenmelerinin faşizmin bütünleştirme ve kontrol güçleri tarafından boğulduğu teknik olarak ileri seviyede bir toplum...⁵⁵

Birçokları, faşizmin savaş dönemi radikalleşmesinin nihai noktasında –Yahudilerin katli– modern aklın bir reddini ve barbarlığa bir dönüşü görmüşlerdir.⁵⁶ Fakat bunu, faşizme ait

1933-1939 (New York: Doubleday, 1966). İtalya'daki süreç içinse Tim Mason'ın geniş çaplı analizine bakılabilir: "Italy and Modernization", *History Workshop* 25 (Bahar 1988), s. 127-47.

54 Albert Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (New York: Macmillan, 1970), s. 11, 14-17.

55 Jeffery Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), Almanların, modernleşmeden kaynaklanan gerginlikleri yönetmek için teknolojiyi devreye sokan kültürel geleneklerinde bu ikisinin uzlaştırıldığını düşünüyor. Henry A. Turner, Jr.'a göre, "Fascism and Modernization", *World Politics* 24:4 içinde (Temmuz 1972), s. 547-64, tekrar basım, Turner, der., *Reappraisals of Fascism* (New York: Watts, 1975), s. 117-39, Nazizm, modernliği, modern dışı bir kırsal hayat ütopyasını, fethedilen doğuda gerçekleştirmek amacıyla kullanmıştır.

56 Hans Mommsen, Nazizmi, akıl dışı bir yıkım ve modern devletin bile isteğe parçalanması yolunda modern teknikler uygulayan "sahte bir modernleşme" olarak görüyor. Bkz. Mommsen, "Nationalsozialismus als Vorgetäuschte Modernisierung", Mommsen, *Der Nationalsozialismus und die Deutsche Gesellschaft: Ausgewählte Aufsätze* içinde, der. Lutz Niethammer ve Bernd Weisbrod (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1991), s. 405 vd.; "Noch Einmal: Nationalsozialismus und Modernisierung", *Geschichte und Gesellschaft* 21:3 (Temmuz-Eylül 1995), s. 391-402; ve "Modernität und Barbarei: Anmerkungen aus zeithistorischer Sicht", Max Miller ve Hans-Georg Soeffner, der., *Modernität und Barbarei: Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts* içinde (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996), s. 137-55.

alternatif modernliğin çıkırından çıkması olarak algılamak da mümkündür. Nazi “ırk arındırma” süreci, 20. yüzyıl tıp ve halk sağlığı disiplinlerinin saflaştırma yönelimlerini, öjenistlerin uygun ve temiz olmayı⁵⁷ ayıklama hevesini, mükemmel bir beden estetiğini ve ahlaki ölçütleri yok sayan bir bilimsel akılcılığı temel alarak inşa edildi.⁵⁸ İleri teknolojinin üç yıllık Holokost boyunca becerdiği şeyi tamamlayabilmek için eski tarz pogromların iki yüzyıl kadar sürmesi gerektiği söylenmiştir.⁵⁹

Faşizmle modernlik arasındaki karmaşık ilişki, bir çırpıda ve basit bir evet-hayır ile çözüme kavuşturulamaz. Öncelikle, faşizmin iktidarı ele geçirmesinin ve uygulamasının hikâyesini gözler önüne sererek ilerlemek gerekir.⁶⁰ Bu konudaki en tat-

57 Amerikalılar, Britanyalılar ve İsveçliler zorunlu sterilizasyon konusunda öncüydüler; hemen arkalarından da Almanlar geliyordu. Bkz. Daniel Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity* (New York: Knopf, 1985). Biyolojik ırkçılık, Katolik Güney Avrupa’da çok daha yaygındı; yine de Mussolini, diktatörlüğün ilanından sonraki en önemli politik açıklamasında, 16 Mayıs 1927’de Paskalya kutlamaları sırasında yaptığı konuşmada, “toplumsal hijyen ve ulusal saflaştırma [*profilassi*]” yolunda bir politikası olduğunu duyurdu. Nazi Almanya’sındaki tıbbi “saflaştırma” politikalarının ve Faşist İtalya’da *la razza* ve *la stirpe*’nin (soy) yaygınlaştırılmasının kültürel ve tarihsel anlamı için bkz. bibliyografik deneme, s. 392-394.

58 Bu tez, gayet kışkırtıcı bir şekilde, müteveffa Detlev Peukert tarafından ileri sürülmüştür: “The Genesis of the ‘Final Solution’ from the Spirit of Science”, Thomas Childers ve Jane Caplan, der., *Reevaluating the Third Reich* içinde (New York: Holmes and Meier, 1993), s. 234-52. Ayrıca bkz. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989), s. 149: “Karmaşık ve amaçlı bir operasyon olarak düşünüldüğünde, Holokost, modern bürokratik akılcılığın bir paradigması olarak görülebilir. Neredeyse her şey, minimum harcama ve gayretle maksimum sonuçlar alabilmek için yapılmıştır.”

59 P. Sabini ve Mary Silvers, “Destroying the Innocent with a Clear Conscience: A Sociopsychology of the Holocaust”, Joel E. Dimsdale, der., *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays in the Nazi Holocaust* içinde (Washington: Hemisphere Publishing Corp., 1980), s. 329-30, alıntılan Bauman, *Modernity and the Holocaust*, s. 89-90.

60 Bu konu, şu kaynaklarda eleştirel bir şekilde gözden geçiriliyor: Carl Levy, “From Fascism to ‘post-Fascist’: Italian Roads to Modernity” ve Mark Roseman, “National Socialism and Modernization”, Richard Bessel, der., *Fascist Italy and Nazi Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 195-96. Detlev K. Peukert, bu temaları son derece verimli bir şekilde şu nefis çalışmasında bir araya getiriyor: *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, Almanca’dan çev. Richard Deveson (New York: Hill and Wang, 1991).

minkâr çalışma, modernleşme karşıtı kinin, nasıl olup da alternatif bir modernliğin hizmetindeki daha güçlü pragmatik ve entelektüel güçler tarafından belirli kanunlar yoluyla adım adım hafifletilip etkisiz hâle getirildiğini gösteriyor.⁶¹ Tam olarak anlayabilmemiz için öncelikle bütün bir faşist güzergâhı –faşizmin fiilen pratiğe dökülme yolunu– incelememiz gerekir.

Bildik faşizm imgelerinin bir başka sorunu da faşist güzergâhın en dramatik noktalarına –Roma’ya Yürüyüş, Reichstag yangını, *Kristallnacht*– odaklanmaları ve gündelik hayat deneyiminin yekpare dokusunu, ayrıca sıradan insanların faşist rejimlerdeki kurulu düzen ve işleyişe katkısını göz ardı etmeleridir. Faşist hareketler, sıradan insanların, hatta aslında iyi olduğu düşünülen insanların yardımı olmadan asla gelişemezlerdi. Birçoğu, faşist militanların kabalıklarından hiç de hoşlanmayan geleneksel seçkinlerin –devlet başkanları, parti liderleri, yüksek dereceli memurlar– rızası ve hatta etkin kabulü olmasa faşistler asla iktidara gelemezlerdi. İktidardaki faşizmin aşırılıkları, bir yandan da, kurulu düzenin mensuplarından –hâkimler, polis memurları, subaylar, iş adamları– geniş çaplı bir suç ortaklığı bekliyordu. Faşist rejimlerin nasıl çalıştığını tam olarak anlamak için, sıradan insanların düzeyine inen bir kazıya girişmek ve bu insanların günlük rutinleri içinde yaptıkları sıradan tercihlere bakmak zorundayız. Böylesi tercihler yapmak, görünürdeki daha zararsız bir kötülüğü kabul etmek ya da kısa dönemde öyle pek de zararlı görünmeyen, hatta tek tek bakıldığında kabul edilebilir olan, ama geneli göz önünde bulundurulduğunda canavarca sonuçlara yol açmış bazı aşırılıkları görmezden gelmek demektir.

Örneğin, sıradan Almanların *Kristallnacht* (Kristal Gece/Kırık Camlar Gecesi) olaylarına gösterdiği tepkilere bir bakın. 9 Kasım 1938 gecesi, propaganda bakanı Joseph Goebbels’in parti liderlerine yaptığı kışkırtıcı bir konuşmanın uyandırdığı öfkeyle ve yakınlarda ailesi Almanya’dan sınır dışı edilmiş genç

61 Bunun parlak bir örneği Tim Mason’ın şu yazısıdır: “The Origins of the Law on the Organization of National Labour of 20 January 1934: An Investigation into the Relationship Between ‘Archaic’ and ‘Modern’ Elements in Recent Germany History”, Caplan, *Nazism, Fascism and the Working Class* içinde, s. 77-103. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

bir Polonya Yahudisinin Paris'te bir Alman diplomatı öldürmesi olayına tepki olarak, Nazi Parti militanları Almanya'daki Yahudi topluluklarına saldırdı. Yüzlerce sinagogu yaktılar, yedi binden fazla Yahudi dükkânını tarumar ettiler, yirmi bin kadar Yahudi toplama kamplarına gönderdiler ve bir çırpıda doksan bir Yahudi öldürdüler. Buna karşılık, Almanya Yahudilerine toplam olarak bir milyar marklık bir ceza kesildi ve Yahudilere ait olmayan mal mülke verilen ikinci derece zararın karşılanması için Alman devleti tarafından Yahudilerin sigorta ödemelerine el kondu. Hemen pencerelerinin altında gerçekleşen bütün bu vahşetten birçok sıradan Almanın rahatsız olduğunu artık biliyoruz.⁶² Fakat bu yaygın hoşnutsuzluk geçiciydi ve gerisinde kalıcı bir etki bırakmadı. Örneğin, neden hiç dava açılmadı ya da adli veya idari soruşturmalar başlatılmadı? Eğer 1938 Kasımında adli sistemin ya da dinî ve sivil otoritelerin ya da vatandaş muhalefetine Hitler'i frenlemekteki başarısızlığını anlayabilirsek, militan bir azınlığın, o zamana kadar çok yönlü ve medeni nitelikleriyle tanınan bir ülkede, bir soykırım gerçekleştirecek kadar kendisini kısıtlamalardan kurtarmasını sağlayan bireylerden ve kurumlardan oluşan geniş muvafakat çevrelerini anlamaya başlamış oluruz.

Bunlar yanıtlaması zor sorular; yalnız bir liderin ve tezahürat yapan kalabalıkların basit imgelerinden daha öteye gitmeye zorluyorlar bizi. Ayrıca, tek bir özün, faşizmin muntazam bir genel tanımını vermemizi sağlaması gereken şu meşhur "faşist minimum"un peşindeki araştırmaların ortaya çıkardığı zorlukların bazılarını da gözler önüne seriyorlar.

Tanımlar, doğaları gereği sınırlayıcıdır. Hareket hâlinde daha iyi algılanan bir şeye statik bir çerçeve çizerler ve bir süreç

62 *Kristallnacht*, Nazilerin, Yahudileri, Alman şehirlerindeki sokaklarda topluca katlettiği ilk ve son örnektir – Holokost'un başlangıcı olduğu kadar pogromların da sonuncusudur (Bauman, *Modernity and the Holocaust*, s. 89). Halkın verdiği tepki için bkz. William S. Allen, "Die deutsche Öffentlichkeit und die Riechskristallnacht – Konflikte zwischen Wertheirarchie und Propaganda im Dritten Reich", Detlev Peukert ve Jürgen Reulecke, der., *Dei Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags untern Nationalsozialismus* içinde (Wuppertal: Hammer, 1981), s. 397-412; ayrıca bkz. 9. Bölüm'de alıntılanan kamuoyu ile ilgili çalışmalar.

olarak anlaşılmasında yarar olan şeyi “donuk bir ‘heykel’”⁶³ biçiminde resmederler. Ayrıca sıklıkla entelektüelin cazibesine kapılıp programatik ifadeleri esas kabul ederek faşizmi ne yaptığından çok ne dediğiyle tanımlarlar. Mükemmel tanım arayışı, faşizmi, iyice bilenmiş bir cümleye indirgeyerek, faşist gelişmenin kökenlerini ve ilerleyişini ilgilendiren soruların sorulmaya başlamasını değil, unutulmasını sağlar. Bu, kanlı canlı insanlar yerine Madame Tussaud’daki balmumu kopyaları seyretmeye ya da kuşları, kendi doğal çevreleri yerine cam bir fanusta görmeye benzer.

Şüphesiz, bir noktada üzerinde anlaşılabilen bir kavrama ulaşmadan faşizm hakkında bir tartışma yapmamak da gerekiyor. Bu kitap, böyle bir kavramla başlamayı değil ama araştırmasının sonunda ona ulaşmayı teklif etmektedir. Şimdilik tanımlama zorunluluğunu bir tarafa bırakmayı ve genellikle faşist olarak görülen temel bir hareketler ve rejimler kümesinin (en baskın iki örneğimiz İtalya ve Almanya olacak şekilde) iş üstündeki hallerini incelemeyi öneriyorum. Bu hareket ve rejimlerin tarihsel seyrini sabit bir özün ifadesi olarak değil, kendilerini zaman içinde açan bir dizi süreç olarak ele alacağım.⁶⁴ Bir tanım yerine bir stratejiyle başlıyoruz.

Stratejiler

Faşizmin nasıl yorumlanması gerektiği konusundaki fikir ayrılıkları, birbirinden ciddi anlamda farklı entelektüel stratejiler

63 Martin Broszat, “A Controversy about the Historicization of National Socialism”, Peter Baldwin, der., *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians’ Debate* içinde (Boston: Beacon Press, 1990), s. 127.

64 Faşizmi “tarihselleştirmek” her zaman alarm zillerinin çalmasına neden olur. Martin Broszat, Nazizmi, kötülüğün sembolik bir örneği olarak soyutlamak yerine tarihin bir parçası olarak kabul etmek gerektiğini ileri sürdüğünde (“Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus”, *Merkur* 39:5 [Mayıs 1985], s. 373-85), İsrailli tarihçi Saul Friedländer, suç teşkil eden faaliyetler arasında süreklilikler bulup bunları normal şeyler olarak algılamının Nazi rejimini sıradanlaştıracak uyarısında bulundu. Bu iki makale ve bazı diğer aydınlatıcı görüş alışverişleri, Baldwin’in derlediği kitapta yeniden yayımlanmıştır: *Reworking the Past* (İngilizce notalar için bkz. <http://antey.org>)

ürettiyor. Filin tam olarak neresini incelemeliyiz? Faşizmin ilk tohumlarını bulmak ve nasıl filizlendiklerini anlamak için Avrupa ve Amerika deneyimlerinin neresine bakmak gerekir? Faşizm ne tür koşullarda en hararetli biçimde yükselişe geçiyor? Ve faşist deneyimin tam olarak hangi kısmı –kökenleri mi, gelişimi mi, iktidardayken sergilediği tutum mu?– bu karmaşık olgunun doğasını en açık biçimde sergiliyor?

Faşizmin nasıl bir yaratık olduğu sorulursa, birçok insan hiç duraksamadan “faşizm bir ideolojidir” diyecektir.⁶⁵ Faşist liderler, materyalist liberaller ya da sosyalistlerden farklı olarak, bir düşüncenin peygamberleri olduklarını dile getirmekten hiç vazgeçmemişlerdir. Hitler, *Weltanschauung*, ya da “dünya görüşü”nden sürekli söz etmiş, bu yersiz sözcüğe zorla bütün dünyanın ilgisini çekmeyi başarmıştır. Mussolini, Faşist öğretinin gücünden övgüyle söz etmiştir.⁶⁶ Bu yaklaşıma göre, bir faşist, faşist ideolojiyi destekleyen kişidir – bu ideoloji ise sadece fikirler değil, dünyayı şekillendiren bir projeye koşulmuş bütün bir düşünce sistemidir.⁶⁷ Faşizm hakkında bir kitabı bugün faşist diye adlandırdığımız düşünce kalıpları ve yönelimlerini ilk kez bir araya getiren düşünürler üzerine odaklanarak kaleme almak neredeyse otomatik bir eylem oldu.

Bunu, “bazı temel faşist hareketler içindeki program, doktrin ve propagandaları inceledikten sonra kayda değer iki faşist rejimin gerçek politikaları ve icraatlarına odaklanma”⁶⁸ gereği takip ediyor. Önce programlardan bahsetmek, faşizmin, modern dünyanın öteki büyük politik sistemleri –muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm– gibi bir “izm” olduğu yönündeki dile getirilmeyen varsayımına dayanıyor. Genellikle doğru kabul edilen bu varsayım, ayrıntılı olarak irdelenmeye değer.

65 “Faşizm bir politik ideoloji türüdür...” (Roger Griffin, *The Nature of Fascism* [Londra: Routledge, 1991], s. 26 [Faşizmin Doğası, çev. Ali Selman, İletişim Yayınları, 2014]). Faşizm “tutarlı bir düşünce bütünü”ne dayanır (Roger Eatwell, *Fascism: A History* [Londra: Penguin, 1996], s. xvii).

66 Örneğin, Schnapp, *Primer*, s. 63.

67 Fransız Devrimi sırasında yaratılan bir terim olan ideolojinin zaman içinde değişen anlamlarıyla ilgili yararlı bir giriş için bkz.: Andrew Vincent, *Modern Political Ideologies*, 2. baskı. (Oxford: Blackwell, 1995).

68 Payne, *History*, s. 472.

Öteki “izm”lerin yaratılması, politikanın beyefendilerin işi olduğu döneme rastlar; bu iş, birbirlerinin mantık ve duygularına başvuran eğitilmiş erkekler arasında süren uzun ve öğrenilmiş parlamento tartışmalarıyla yürütüldü. Klasik “izm”ler sistematik düşünürlerin yapıtlarında ortaya konan tutarlı felsefi sistemlere dayanıyordu. Dolayısıyla onları açıklamak için programlarını ve temellerinde yatan felsefeyi incelemek gayet doğal bir yoldur.

Faşizm ise aksine kitle siyaseti dönemi için baştan yaratılmış yeni bir icattı. Ritüeller, titizlikle ve hissettirmeden düzenlenen törenler ve içi yoğun bir biçimde doldurulmuş retorikle temelde duygulara seslenmeyi hedefliyordu. Yakından incelenirse, programların ve öğretilerin faşizm içinde oynadığı rolün, muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm içinde oynadıkları rolden temelde farklı olduğu görülür. Faşizm ayrıntılandırılmış bir felsefi sistem yerine üstün ırklar hakkındaki popüler hislere, edindikleri haksız alanlara ve kendilerinden değersiz insanlar üzerinde kurdukları yasal hâkimiyete dayanır. Ne Marx gibi bir sistem kurucusundan, ne de Mill, Burke ya da Tocqueville gibi önemli eleştirel zekâlardan herhangi birinin entelektüel desteğini almıştır.⁶⁹

Bir anlamda, klasik “izm”lerden tamamen farklı bir biçimde, faşizmin hakikati, onun adına geliştirilmiş herhangi bir önerinin hakikatine dayanmaz. Faşizm, öteki insanlarla Darwinci bir mücadeleye giren ama bunu soyut ya da evrensel bir nedenle yapmayan seçilmiş bir ırk, insan topluluğu ya da kanın kaderinin gerektirdiklerini gerçekleştirmesine katkıda bulunduğu ölçüde “hakiki”dir. İlk faşistler bu konuda baştan sona açık sözlülerdi.

Bizler [Faşistler] ideolojinin, hakikatin bir taht üzerine oturulması yoluyla çözülen bir problem olduğunu düşünmüyo-

69 Hitler'in *Mein Kampf*'ı (*Kavgam*), Nazizmin temel metni hâline gelmiştir. Hassasiyetle ciltlenmiş kopyalar yeni evlilere takdim edildi ve Nazi evlerinde sergilendi. Metin, ırk, tarih ve insan doğası hakkında güçlü ve tutarlı fakat abartılı ve kendine düşkün nitelikte otobiyografik pasajlardan ve kişisel görüşlerden oluşan bir koleksiyondur. Mussolini'nin öğretisel yazıları için bkz. Birinci Bölüm, s. 40 ve aşağıda yer alan 76. not.

ruz. Fakat bu durumda bir ideoloji için mücadele vermek, salt görüntüler için mücadele vermek anlamına mı gelir? Kuşkusuz öyle. Yeter ki, özgün ve etkili psikolojik-tarihsel değeri ne göre değerlendirilmesin. Bir ideolojinin hakikati, idealler ve eylem için kapasitemizi harekete geçirme yetisinde yatar ve içimizde yaşarken bu kapasiteleri açığa çıkarmaya yettiği ölçüde mutlaklıdır.⁷⁰

Yeni faşist erkeğe (ve kadına) ötekiler üzerinde egemenlik kurma ve seçilmiş insanların zafer kazanmasını sağlamaya izin veren neyse, hakikat odur.

Faşizm, öğretisinin hakikatine değil, liderinin, halkının tarihsel yazgısıyla mistik bütünleşmesine dayanır. Faşizm, romantizmin, dizginlenmemiş kişisel yaratıcılığı yüceltmesini onaylamasa da, bu, ulusal tarihsel yeşermeye ve bireysel sanatsal ya da ruhsal dehaya dair romantik fikirlerle ilgili bir tasarımdır.⁷¹ Faşist lider halkını, duyuşsal olarak deneyimleyeceği yüksek bir siyaset alanına taşımaya çalışır: Artık kimliğinin, tarihsel yazgısının ve gücünün tamamen farkına varmış olan bir ırka ait olmanın coşkusu; geniş bir ortak girişime katılmanın heyecanı; ortak duygular dalgasının içine dalmanın ve kişisel önemsiz dertleri bir grubun çıkarlarına kurban etmenin hazzı; ve tahakkümün yürek hoplatan heyecanı. Faşizmin bilinçli bir biçimde akla uygun müzakere yerine anlık duyuşsal deneyimi koyması, ilk kez, sürgün edilmiş Alman kültür eleştirmeni Walter Benjamin'in dile getirdiği gibi, politikayı estetiğe dönüştürmüştür. Ve Benjamin 1936'da, faşist estetik deneyimin son noktasının savaş olduğu konusunda uyarmıştır.⁷²

70 A. Bertelè, *Aspetti ideologici del fascismo* (Turin, 1930). Alıntılayan: Emilio Gentile, "Alcuni considerazioni sull'ideologia del fascismo," *Storia contemporanea* 5:1 (Mart 1974), s. 117. Carlo Moos'a bu zor pasajın çevirisine yardım ettiği için teşekkür ederim.

71 Isaiah Berlin, "The Essence of European Romanticism"de faşizmle romantizmi açık bir biçimde ilişkilendirdi. Henry Hardy, der., *The Power of Ideas* içinde, (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 204.

72 Walter Benjamin, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction," ilk baskı: *Zeitschrift für Sozialforschung* 5:1 (1936); yeniden basım: Benjamin, *Illuminations* (New York: Schocken, 1969). Özellikle bkz. s. 241-42; Benjamin'in henüz bitmiş *Avrasya Savaşı'nın güzelliği* konusunda Marinetti'den

Faşist liderler bir programları olmadığını gizlemediler. Mussolini için bu yokluk bir övünç kaynağıydı. Mayıs 1920 tarihli "Faşist Programın Esasları"nda Mussolini, "The Fasci di Combattimento"nın " herhangi bir öğretisel biçime bağlı olmadığını" yazdı.⁷³ İtalya başbakanı olmadan birkaç ay önce programının ne olduğunu öğrenmek isteyen bir muhalife saldırgan bir tonla şu yanıtı verdi: "Il Mondo demokratları programımızı mı öğrenmek istiyor? Il Mondo demokratlarının kemiklerini kırmak, programımız bu. Üstelik de ne kadar erken olursa o kadar iyi."⁷⁴ Faşist bir militan 1920'de "yumruk, [...] bizim terimizin sentezidir" iddiasında bulundu.⁷⁵ Mussolini, Faşizmin tanımının, kendisi olduğunu ifade etmekten hoşlanıyordu. Bir Duce'nin iradesi ve liderliği, bir öğreti değil, modern insanın ihtiyaç duyduğu şeydir. Mussolini Faşist öğretiyi, ancak 1932'de, on yıllık iktidarının ardından rejimini "normalleştirmek" isteyince yeni *Enciclopedia italiana* için yazdığı (kısmen Mussolini adına filozof Giovanni Gentile tarafından kaleme alınmış) bir makalede açıkladı.⁷⁶ Önce güç geldi, sonra öğreti. Hannah Arendt, Mussolini'nin "belki de resmî bir programı bilinçli olarak reddedip onun yerine salt canlı bir liderlik ve eylemi koyan ilk parti lideri" olduğu yönünde bir gözlemde bulunmuştu.⁷⁷

Hitler, bir program (Şubat 1920 tarihli 25 Maddelik Program) sundu, fakat programın birçok hükmünü ihmal ederken onu değişmez ilan etti. Programın yıldönümleri kutlandı; fakat

---

yaptığı alıntı: " [savaş] çiçeklenmekte olan bir çayırı makineli tüfeklerin ateşli orkideleriyle süsler... "

73 Delzell, *Mediterranean Fascism*, s. 14.

74 Alıntılayan: R. J. B. Bosworth, *The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism* (Londra: Arnold, 1998), s. 39.

75 Emilio Gentile, *Storia del partito fascista 1919-1922: Movimento e milizia* (Bari: Laterza, 1989), s. 498.

76 "La dottrina del fascismo," *Enciclopedia italiana* (1932), XIV. cilt, s. 847-51. İngilizce bir baskısı geniş kitlelere ulaştı: Benito Mussolini, *The Doctrine of Fascism* (Floransa: Vallecchi, 1935 ve sonraki baskılar). Daha yeni bir İngilizce versiyon şu kaynak içinde bulunabilir: Jeffrey T. Schnapp, der., *Primer*, s. 46-61.

77 Arendt, *Origins*, s. 325, n. 39. Karşılaştırınız: Salvatore Lupo, *Il fascismo: La politica in un regime totalitario* (Roma: Donzelli, 2000): "Faşist bileşimi belirleyen şey, geçmiş ideolojinin şekilsiz magmasından çok güncel politikanın inkâr edilemez gerçekleridir" (s. 18).

o, eyleme rehberlik eden bir şey olmaktan çok, parti içinde tartışmanın sona erdiğinin bir işaretiydi. Şansölye olarak verdiği ilk söylevinde Hitler, “bize programının ayrıntılarını göster” diyenlerle alay ederek, “Ben bu *Volk*’un önünden yürümeyi ve ucuz vaatlerde bulunmayı her zaman reddettim” dedi.⁷⁸

Faşizmin öğretiyle kurduğu özel ilişkiden birkaç sonuç peyda oldu. Önemli olan, sadık kişilerin makul rızasından çok sarsılmaz şevkiydi.⁷⁹ Programlar rastgele bir akışa sahipti. Entelektüellerle düşünceyi küçümseyen bir hareket arasındaki ilişki, entelektüel yoldaşların komünizmle olan meşhur çarpık ilişkilerinden bile daha sakardı. Başarılı faşist hareketler müttefik ve güç elde etmek için gerekli ödünleri verdikçe ya da gaddar entelektüel karşıtlığını ortaya döktükçe, erken dönemlerinde faşizmle ilişki kurmuş birçok entelektüel geri çekildi, hatta muhalif oldu. İlerledikçe bu entelektüel geri çekilmelerden bir kısmıyla karşılaşacağız.

Faşizmin hakikati radikal bir biçimde araçsallaştırması, faşistlerin programlarını değiştirdiklerinde –sıkça ve hiç tereddüt etmeden değiştirdiklerinden– neden ahlaki kurallar koyan bir literatür oluşturmaya zahmet etmediklerini açıklıyor. Stalin, politikalarının, Marx ve Lenin’in ilkeleriyle bir biçimde uyumlu olduğunu kanıtlamak için devamlı yazarken, Hitler ve Mussolini böyle bir teorik gerekçelendirmeye hiç kalkışmadılar. *Das Blut* [kan] ya da *la razza* [ırk] kimin haklı olduğunu belirleyecekti. Fakat bu, erken dönem faşist hareketlerin ideolojik kökenlerinin önemli olmadığı anlamına gelmez. Bizim, kurucuların entelektüel ve kültürel tarihinin faşizmi anlamaya hangi noktalarda katkıda bulunup, hangilerinde bulunamayacağını saptamamız gerekiyor.

Erken dönem entelektüellerinin birkaç çeşit önemli etkisi olmuştur. Öncelikle, seçkinlerin Aydınlanma değerlerine bağlı-

78 Max Domarus, *Hitler Speeches and Proclamations, 1932-1945* (Londra: I. B. Taurus, 1990), cilt I, s. 246 (10 Şubat 1933).

79 Leszek Kolakowski, “Why an Ideology Is Always Right”ta kapalı ve herkesi içine alan bir ideolojinin eleştirel soruları bastırma yolunu örnek niteliğinde bir açıklıkla sezmiştir. Kolakowski, *Modernity on Endless Trial* (Chicago: University of Chicago Press, 1990) içinde.

lığını yayıflatarak faşist hareketler için bir alan yaratmaya yar-
dım etmişlerdir ki o zamana dek bu değerler anayasal hükümet
ve liberal toplum içinde yaygın bir kabule sahipti ve somut bir
biçimde uygulanmaktaydı. Entelektüeller o zaman faşizmi ha-
yal etmeyi mümkün kıldılar. Roger Chartier'ın Fransız Devri-
mi'nin "sebebi" olarak kültürel hazırlık hakkında söyleyecekleri
aynen faşizmin tarihi için de geçerlidir: "Kültürel kökenleri"
Fransız Devrimi'ne atfetmek, hiçbir biçimde Devrim'in sebep-
lerini ortaya koymaz; zaten olası olduğundan bunu hazırlayan
koşullardan bazılarını tespit eder."⁸⁰ Son olarak, entelektüeller,
Solun, öfkeli ve değişim düşleriyle başı dönenler için tek çare
olmadığı sismik bir duygusal kaymanın işletilmesini sağladılar.

Faşizmin ideolojik destekleri, son aşamalarda, savaş zamanı
radikalleşmesinin eşlikçisi ve rehberi olarak tekrar merkezî bir
konum elde etti. Faşist çekirdek kadro savaş alanında ya da iş-
gal edilmiş düşman topraklarında muhafazakâr müttefiklerin-
den bağımsızlaştığı için, ırkçı nefretleri ve liberal ya da hüma-
nist değerlere yönelttikleri aşağılama, Libya, Etiyopya, Polonya
ve Sovyetler Birliği'ndeki ölüm tarlalarında yerlerini iyice sağ-
lamlaştırdı.⁸¹

Faşist ideolojiyi incelemek, başlangıçları ve sonları aydınlat-
maya yarasa da, faşist döngünün orta aşamalarını anlamamıza
çok da yardımcı olmaz. Faşist liderler, önemli bir siyasi oyuncu
olmak, güç kazanmak ve onu uygulamak için ittifak kurmak-
la ve siyasi uzlaşmalarla uğraştılar, dolayısıyla programlarının
bazı bölümlerini bir kenara bıraktılar ve bazı erken dönem mi-
litanlarının kendilerinden ayrılıp marjinalleşmelerini kabul et-
tiler. Bu deneyimi Üçüncü ve Dördüncü Bölümler'de daha ya-
kından inceleyeceğim.

80 Roger Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution*, Fransızcadan
çev. Lydia G. Cochrane (Durham, NC: Duke University Press, 1991), s. 2.

81 Bu bileşim şaşırtıcı gelebilir, fakat Mussolini'nin Afrika seferlerinde uyguladı-
ğı ve yakın zamanda yapılan çalışmalarda da vurgulanan vahşetin, rejiminin
merkezinde yer aldığı kabul edilmelidir. Mussolini, bir yandan, tıpkı Hitler gi-
bi, kampları ve etnik temizliği kullanırken, bir yandan da, Hitler'in hiç kullan-
maya kalkışmadığı zehirli gazı kullandı. Bkz. Altıncı Bölüm, s. 277-278 ve 63.
ve 68. notlar

Faşizmi çalışmak için kullanılan hiçbir sağlıklı strateji onun biçimlenip geliştiği bağlamı bir bütünlük içerisinde inceleme gereğini göz ardı edemez. Kimi yaklaşımlar faşizmin yanıt verdiği krizle başlar ki bu, krizi bir sebep olarak gösterme riski taşır. Marksistlere göre, kapitalizmin yaşadığı bir kriz faşizmi doğurmuştur. Marksistler, kapitalistlerin pazarların sürekli büyümesini, hammaddeye erişimin sürekli kolaylaşmasını, anayasal rejimlerin ve serbest pazarların normal işleyişiyle sürekli ucuzlayan işgücüne sahip olmasını sağlayamayınca, bu isteklere zorla ulaşmanın yeni yollarını aramak zorunda kaldıklarını öne sürdüler.

Ötekiler, faşizmi başlatan krizi, 1914 sonrası dünyanın meydan okumalarıyla uğraşan liberal devlet ve toplumun (liberalizmin o dönemde etkin olan *laissez-faire* anlamında) yetersizliği olarak görür. Savaşlar ve devrimler, –temel liberal çözümler olan– parlamentonun ve pazarın üstesinden gelmeyi başaramadığı sorunlar ürettiler: Savaş dönemi güdümlü ekonomilerinin tahrifata uğraması ve seferberliğin sona ermesiyle ortaya çıkan kitlesel işsizlik; kontrolsüz enflasyon artışı; toplumsal gerilimin tırmanması ve telaşla devrime koşuşturma; oy hakkının yurttaşlık sorumluluğuna yabancı, düşük eğitim seviyesine sahip vatandaşlara da verilmesi; savaş dönemi propagandalarıyla yükselişe geçmiş tutkular; uluslararası ticaret ve alışverişin savaş borçları ve paradaki dalgalanmalarla düzenini yitirmesi. Faşizm, bu zorluklar için ürettiği çözümlerle ortaya çıktı. Bu can alıcı meseleyi Üçüncü Bölüm’de açacağım.

Faşistler, liberallerden en az sosyalistlerden nefret ettikleri kadar nefret ediyorlardı ama farklı nedenlerle. Faşistler için enternasyonalist, sosyalist Sol düşmandı ve liberaller düşmanların suç ortağıydı. Suya sabuna dokunmayan yönetimleri, açık tartışmaya duydukları güven, kitlelerin fikirleri üzerindeki zayıf kontrolleri ve güç kullanmak konusundaki isteksizlikleri ile liberaller, faşistlerin nezdinde, sosyalistler tarafından sürdürülen sınıf savaşına karşı ulusu tam bir beceriksizlikle koruyan gardiyanlarıydı. Yükselen Sol’dan korkan, kitlelerin çekiminin gizeminden yoksun, 20. yüzyılın onlara sunduğu tatsız se-

çeneklerle yüz yüze kalmış, sorunlu orta sınıf liberallerine gelince, onlar da faşistlerle işbirliği yapmak konusunda muhafazakârlar kadar istekliydi.

Faşizmi anlamak için geliştirilen her strateji, ulusal örneklerin geniş bir çeşitlilik gösterdiğini kabul etmek zorundadır. Burada önemli olan soru, faşizmlerin öteki “izm”lerden çok daha fazla farklılık içerip içermediğidir.

Bu kitap böyle bir farklılık olduğunu savunuyor; çünkü faşizmler seçilmiş kişilerin üstünlük için verdiği Darwinci mücadeledeki başarıları dışında kalan herhangi bir evrensel değeri reddederler. Faşist değerler için cemaat, insan cinsinden önce gelir ve bireysel haklara ya da yasaların uygulanmasına saygı duymak, *Volk*’un ya da *razza*’nın⁸² kaderine hizmet edilmesinin yolunu açmıştır. Bu nedenle her bir ulusal faşist hareket, kendi kültürel bağlılıklarına bütünlüklü bir ifade kazandırır. Faşizm, öteki “izm”lerden farklı olarak, ihraç edilen bir şey değildir: Her bir hareket, ulusal uyanış için kendi reçetesini kıskançlıkla gözetir ve faşist liderler, yabancı kuzenleriyle aralarında ya zayıf bir bağ hissederler ya da hiç. “Uluslararası” bir faşist iş yapmanın olanaksızlığı kanıtlanmıştır.⁸³

Faşizm içindeki radikal farklılıklar karşısında umutsuzluk içinde pes etmektense, onu anlamaya çalışalım. Çünkü çeşitlilik karşılaştırmaya davet eder. Burada bizi karşılaştırmaya iten şey, Hitler’in Nazizmini Mussolini’nin Faşizminden ve her ikisini de Corneliu Codreanu’nun Romanya’daki Başmelek Mikail Lejyonu’nun mesihçi inanışından ayıran farklılıklardır. Marc Bloch’un bize hatırlattığı üzere, karşılaştırma, farklılıkları ortaya çıkarmak için çok yararlıdır.⁸⁴ Karşılaştırmayı bu anlamda kullanıyorum. Benzerlikleri bulmakla –faşist bir rejimin kimi faşist nitelikleri taşıyıp taşımadığına karar vermekle– çok fazla

82 “Faşist yaşam anlayışı ... bireyin değerini, çıkarları devletin çıkarlarıyla örtüştüğü ölçüde kabul eder.” Mussolini, “Doctrine,” Schnapp, *Primer*, s. 48.

83 Michael A. Ledeen, *Universal Fascism* (New York: Howard Fertig, 1972).

84 Marc Bloch, “Towards a Comparative History of European Society,” şu kitap içinde: Bloch, *Land and Work in Medieval Europe: Selected Papers*, çev. J. E. Anderson (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1967), s. 58 (orijinal baskı, 1928).

ilgilenmeyeceğim. Faşizm hakkındaki çalışmalarda yaygın olarak yapılan bu türden bir sınıflandırma bizi çok da ileri bir noktaya taşımayacaktır. Onun yerine, birbirlerinden farklı sonuçların arkasındaki olası nedenleri mümkün olduğunca doğru bir biçimde araştıracağım. Kendilerini faşist diye adlandıran ya da bilinçli bir biçimde Mussolini'yi örnek alan hareketler, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün Batı ülkelerinde vardı – bazı durumlarda Batı'nın dışında kalan ülkelerde de böyle hareketler görölüyordu. Benzer şeylerden feyz alan hareketler neden farklı toplumlarda bu kadar farklı sonuçlar doğurdu? Böyle bir karşılaştırma bu çalışmanın temel stratejisi olacaktır.

Buradan nereye varacağız?

Bu kadar farklı sayıda faşizmle ve “faşist minimum”un ele gelmez niteliğiyle karşılaşınca üç çeşit tepki verilmiştir. Başlarda da gördüğümüz gibi, bazı akademisyenler, faşizm teriminin baştan savma ortak kullanımı yüzünden çileden çıkıp herhangi bir yararlı anlamı olduğunu bile reddederler. Terimin kullanımını Mussolini'nin özel durumuyla sınırlamak gerektiğini ciddi ciddi ileri sürmüşlerdir.⁸⁵ Eğer onların bu tavsiyesine uysaydık, Hitler'in rejimine Nazizm, Mussolini'ninkine Faşizm diyecek ve diğer akraba hareketlerin her birini de kendi özel adlarıyla anacaktık. Yani, her birini ayrı bir olgu olarak ele alacaktık.

Bu kitapta, bu tarz bir adcılık reddediliyor. Faşizm terimini, baştan savma kullanım yüzünden gözden çıkarmak yerine, onu bu kullanımdan kurtarmamız gerekir. Vazgeçilmez niteliğini hâlâ koruyor çünkü. Bu kadar genel bir olgu için, hatta 20. yüzyılın en önemli politik yeniliği olan bir olgu için kapsamlı bir terime ihtiyacımız var: Sola ve liberal bireyciliğe kar-

85 29. nota bakınız. Başlıcaları Sternhell ve Bracher olan bazı önemli araştırmacılar, “faşizmle Nazizmi birleştirmeye çalışan genel bir kuramın ... mümkün olmadığına” inanıyorlar (Sternhell, *Birth*, s. 5). Temel nedenleri, biyolojik ırkçılığın Nasyonal Sosyalizmde merkezî bir role sahip olması ama Faşizmde zayıf bir konumda bulunması. Bu kitap, bütün faşizmlerin dışarıdaki bir düşmana olduğu kadar içerideki bir düşmana karşı da harekete geçtiğini, ancak bu düşmanın kimliğine ulusal kültürün karar verdiğini ileri sürüyor.

şı bir halk hareketi olarak faşizm... 20. yüzyılın, 19. yüzyıldan ne kadar farklı olduğunu ve 21. yüzyılın nelerden kaçınması gerektiğini en açık bir şekilde, faşizm üzerine düşünerek görebiliriz.

Faşizmlerin bizim de not düştüğümüz bu çok çeşitliliği, terimin kullanımından vazgeçmek için bir neden olamaz. Mesela Rusya, İtalya ve Kamboçya gibi farklı ülkelerde kazandığı bütünüyle farklı anlamlar, kapsamlı bir terim olarak *komünizm*-den şüphe duymamıza yol açmaz. Aynı şekilde, liberal politikaların, serbest pazara bağlı olmakla birlikte başı İncil'den kalkmayan Viktorya dönemi Britanyası'nda, kilise karşıtı Üçüncü Cumhuriyet Fransası'nda ya da Bismarck'ın saldırgan bir bütünlük fikriyle kurduğu Alman Reich'ında aldığı, birbirine hiç benzemeyen biçimler yüzünden *liberalizm* teriminden de vazgeçmiyoruz. Aslına bakılırsa yürürlükten kaldırılmaya aday bir terim varsa, o da faşizm değil, liberalizmdir; hele de Amerikalıların, aşırı Solu “liberaller” olarak kabul ettiği, Avrupalıların da, Margaret Thatcher, Ronald Reagan ve George W. Bush gibi *laissez-faire* serbest piyasaya doğrudan destek çıkanları “liberaller” olarak adlandırdığı bu dönemde... Faşizmin durumu bu kadar da kafa karıştırıcı değildir.

İkinci bir tepki de, faşizm çeşitliliğini olduğu gibi kabul edip aldığı birçok formu ansiklopedik bir şekilde derlemektir.⁸⁶ Ansiklopedik tanım, aydınlatıcı ve çarpıcı ayrıntılar sunar sunmasına, ama elimizde bir tür Ortaçağ hayvan hikâyeleri kitabına benzer bir şey bırakır; dış görünüşlerine göre sınıflanmış ve dallardan ya da kayalardan oluşan stilize bir fonun önüne yerleştirilmiş yaratıkların her birinin tahta baskı gravüründen oluşan bir kitaba...

Üçüncü bir yaklaşım da, özel olarak herhangi bir duruma tam olarak uymayan “ideal bir tip” oluşturarak, fakat bir yandan da bileşik bir “öz” ortaya atmamızı sağlayarak çeşitliliği iyice keskinleştirir. Faşizmin, şimdilerde en genel kabul gören öz-lü tanımı Britanyalı araştırmacı Roger Griffith'e aittir: “Faşizm, mitik çekirdeği —çeşitli permutasyonlarıyla birlikte— palingene-

86 En etkileyici ve bütünlüklü inceleme Payne'inkidir. *History*, *Journal of American Studies* 1981, 15, 1, 1-15. <https://www.jstor.org/stable/2754111>

tik bir popülist ultra-milliyetçilik formuna sahip olan politik bir ideoloji cinsidir.”⁸⁷

Bu kitap, hem havyan gravürlerini hem de özü şimdilik bir tarafa bırakmayı öneriyor. Bunlar bizi statik bir bakış açısına, faşizmi tecrit ederek incelemeye özendiren bir bakış açısına mahkûm eder çünkü. Gelin, bunun yerine, faşizmi iş başında izleyelim; en baştaki gelişmelerden, yarattığı nihai felakete kadar ve toplumla oluşturduğu karmaşık etkileşim ağının içinde... Sıradan vatandaşlar ve faşizme yardım etmiş ya da ona direnememiş bütün politik, toplumsal, kültürel ve ekonomik güç sahipleri bu hikâyenin bir parçasıdır. İşimiz bittiğinde, faşizme uygun bir tanımı daha iyi verebiliriz belki.

Faşizmin başlıca iki koalisyon ortağı olan liberaller ve muhafazakârları açıklıkla anlamaya ihtiyacımız var. Bu kitapta *liberalizmi* yukarıda sözü edilen güncel Amerikan kullanımıyla değil, orijinal anlamıyla, faşizmin kendisine karşı doğduğunda kullanıldığı biçimiyle kullanıyorum. 20. yüzyılın başlarındaki Avrupalı liberaller, Fransız Devrimi’nden kalkan tozlar daha çökmekteyken, bir önceki yüzyıl ilerlemeci kabul edilen neyse, hâlâ ona tutunuyorlardı. Muhafazakârlardan farklı olarak, devrimin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik hedeflerini kabul ettiler; fakat bunları eğitilmiş bir orta sınıfa uygun bir biçimde uygulamaya soktular. Klasik liberaller, sınırlı anayasal hükümeti ve *laissez-faire* ekonomisini, ister 19. yüzyılda olduğu gibi merkantilist, isterse de daha sonraları olduğu gibi sosyalist olsun, herhangi türden bir devlet müdahalesine tercih ederek, özgürlüğü bireysel, kişisel özgürlük olarak yorumladılar. Eşitliği eğitimle kazanılan yeteneğe erişim olanağı olarak anladılar; başarı, dolayısıyla da güç ve malvarlığı eşitsizliğini kabul ettiler. Kardeşlik deyince özgür erkekler arası ilişkinin normal koşulunu anladılar (kamu işlerini de erkek işi olarak görme eğilimindelerdi); böylece yapay bir biçimde desteklenmesini gereksiz gördüler; çünkü ekonomik çıkarlar doğal olarak uyum içindeydi ve hakikat, fikirlerin serbest piyasasında er ya da geç ortaya çıkacaktı. Bu kitapta *liberal* terimini bu anlam-

87 Griffin, *Nature*, s. 26.

da kullanıyorum; kesinlikle günümüzdeki Amerikan kullanımının kastettiği “aşırı Sol” anlamında kullanmıyorum. Muhafazakârlar, düzen, sükûnet, doğum ve mal varlığı yoluyla edinilen hiyerarşileri arzuladılar. Hem faşist kitlelerin coşkusundan, hem de faşistlerin elde etmek için uğraştığı toplam güçten çekindiler. Tehlikeli halk seferberliği değil, bağlılık ve itaat beklediler ve devleti, geleneksel seçkin sınıf, mülkiyet, kiliseler ve ordular aracılığıyla hüküm sürüp toplumsal nüfuzu devralırken düzeni sağlayacak bir “gece bekçisi” işleviyle sınırladılar.⁸⁸

Daha genel olarak, Avrupa’da muhafazakârlar 1930’da hâlâ Fransız Devrimi’nin temel ilkelerini reddediyorlar ve otoriteyi özgürlüğe, hiyerarşiyi eşitliğe, itaati kardeşliğe tercih ediyorlardı. Birçoğu baskın liberallere ve yükselişteki Sol’a karşı verdikleri hayatta kalma mücadelesinde faşistleri yararlı, hatta gerekli bulsa da, bazıları faşist müttefiklerinin farklı gündeminin fena halde ayırdındaydı ve bu görmemiş yabancılara karşı müşkülpesent bir hoşnutsuzluk hissediyorlardı.⁸⁹ Basit bir otoriter rejimin yeterli olduğu her yerde, muhafazakârlar bunu tercih etti. Kimileri faşizm karşıtı tutumlarını sonuna kadar sürdürdüler. Fakat birçok muhafazakâr, komünizmin daha kötü olduğundan emindi. Sol, kazanır gibi görünseydi, faşistlerle hareket ederlerdi. Faşistlerle Tancredi ruhu içinde ortak bir amaca yöneldiler. Tancredi, Giuseppe di Lampedusa’nın Sicilyalı soylu bir ailenin düşüşünü anlattığı nefis romanı *The Leopard*’daki ele avuca sığmaz bir aristokrat gençtir: “Bazı şeyle-

88 “Faşist devlet bir gece bekçisi değildir ... Amacı, ulusun, politik, hukuki ve ekonomik örgütlenmesini güvence altına almak olan manevi ve ahlaki bir varlıktır... Devlet, bireyin kısa süreli varoluşunu aşarak, ulusun doğasına içkin vicdanı temsil eder.” Mussolini, Schnapp, *Primer* içinde, s. 58.

89 Friedrich Percyal Reck-Malleczewen, açık bir ifadeyle karşımıza çıkan bir örnektir. Almandan Paul Rubens tarafından çevrilen *Diary of a Man in Despair* (Londra: Macmillan, 1970) Bismarck’tan bu yana Almanya’nın “endüstride fazla gelişmiş bir karınca sürüsü”ne (s. 119) dönüşmesinin yasını tutar. Reck-Malleczewen, en ağır hakaretini Hitler’e yöneltir: “Perçemli çingene” (s. 18), “çiğ sebze Cengiz Han, Yeşilayıcı Iskender, kadınsız Napolyon” (s. 27). Naziler onu 1945’in başlarında idam etti. Ayrıca barış yanlısı sanat hamisi Harry Kessler’in *The Diaries of a Cosmopolitan*’ına bakınız (Londra: Weidenfeld ve Nicolson, 1971).

rin olduğu gibi kalmasını istiyorsak, bazı şeyler değişmek zorunda kalacak.”⁹⁰

Şu ana kadar bildiğimiz faşizmler, ürkmüş eski liberallerin, fırsatçı teknokratların ve eski muhafazakârların yardımıyla başa geçmiş ve iktidarlarını onlarla kurdukları çarpık ilişki içinde sürdürmüşlerdir. Bu koalisyonları –hareketler rejimlere dönüşürken– zaman içinde dikey olarak takip etmek ve –ulusal sahnelerin kendine özgülükleriyle beraber o zamanın olanaklarına da uyum sağlarken– uzam içinde paralel olarak izlemek, geleneksel hareket / rejim ikiliğinden daha ayrıntılı bir şeyi gerektirir. Ben, Faşizmi beş aşamalı bir döngü içinde incelemeyi öneriyorum: (1) Hareketlerin yaratılması; (2) politik sistem içinde kök salması; (3) iktidarı ele geçirmesi; (4) iktidarı kullanması; (5) ve son olarak faşist rejimin radikalleşme ya da entropiden birini seçtiği uzun zaman dilimi. Her aşama bir sonrakinin önkoşulu olsa da, hiçbir şey, faşist rejimin bu aşamaların hepsini birden tamamlamasını ya da sadece bir yönde hareket etmesini gerektirmez. Faşizmlerin çoğu yolun başında durmuştur, geriye doğru kaymıştır ve bazen birkaç aşamanın özellikleri bir anda devreye sokulmuştur. Modern toplumların çoğu 20. yüzyılda faşist hareketleri doğurmuş olsa da sadece birkaç faşist rejime sahip oldu. Sadece Nazi Almanyası’nda faşist bir rejim radikalleşmenin en uç noktalarına yaklaştı.

Faşizmin beş aşamasını ayırıştırmanın birkaç yararı var. Eşit derecede gelişmiş hareketler ve rejimler arasında makul karşılaştırmalar yapmamız olanaklı hâle gelir bu şekilde. Faşizmin, durağanlıktan uzak bir biçimde süreçlerin ve seçimlerin art arda sıralanması olduğunu anlamış oluruz: Bir takipçiler grubuna sahip olmaya çalışmak, ittifaklar oluşturmak, iktidar için rekabet etmek, sonrasında da iktidarı kullanmak. Bu nedenle bir aşamayı aydınlatmak için kullanılan kavramsal araçların, ötekiler için de aynı biçimde işe yarayacağını söyleyemeyiz. Bu aşamaların her birini sırasıyla ele almanın zamanı geldi.

90 Giuseppe di Lampedusa, *The Leopard*, Italyancadan çev. Archibald Colquhoun (New York: Pantheon, 1950), s. 40. <https://rantey.org>

Faşist Hareketler Yaratma

Herhangi bir şeyin bir isim sahibi olduğunda başladığını kabul edersek, faşizmin başladığı tarihi tam olarak verebiliriz. Faşizm, Birinci Bölüm'de de belirtildiği üzere, 23 Mart 1919 Pazar gününün sabahında, Milano'daki Piazza San Sepolcro'da başladı. Fakat Mussolini'nin Fasci Italiani di Combattimento'su tek başına değildi. Mussolini'den bağımsız olarak Avrupa'nın bir başka köşesinde de benzer gruplar bir araya geliyorlardı.

Macaristan, henüz kendisine faşizm ismini vermeyen, ama faşizmle ciddi bir aile benzerliği olan –kimseden de kopya edilmemiş– bir şeyin eşzamanlı gelişimi için uygun bir diğer bereketli zemindi. Macaristan, Birinci Dünya Savaşı'na katılanlar arasında en vahim toprak kaybını yaşayan ülkeydi – kaybettiği topraklar Almanya'nın kaybettiklerinden bile fazlaydı. Savaştan önce, güçlü Avusturya-Macaristan çifte monarşisinin, yani Habsburg İmparatorluğu'nun iktidar ortağı durumundaydı. İmparatorluğun Macar kısmı –Macaristan Krallığı– aralarında Macarların ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu Güney Slavlardan, Rumenlerden, Slovaklardan ve birçok başka gruptan oluşan çok dilli bir dünyanın idaresinden sorumluydu. Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında, Habsburg İmparatorluğu, kendisini oluşturan ulusların bağımsızlık talepleri sonucun-

da dağıldı. Macaristan –bir zamanlar çok uluslu bir imparatorluğun asıl sahibiyken– dağılma sürecinin en büyük kaybedeni durumuna düştü. Zafer kazanan müttefik devletler, 4 Haziran 1920’de protestolar arasında imzalanan Trianon Antlaşması’yla Macaristan’ın savaş öncesi topraklarının yüzde 70’ini ve nüfusunun neredeyse üçte ikisini kesip attılar.

Kasım 1918 ateşkesinden sonraki kaotik günlerde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Macar yarısının tebası olan halklar –Rumenler, Güney Slavlar, Slovaklar– kendi topraklarını müttefik koruması altında yönetmeye başlamışken, başına buyruk ilerici bir asilzade olan Kont Michael Károlyi, bir dizi dramatik reformla Macar devletini kurtarmaya çalışıyordu. Károlyi, teba durumundaki halkların kendilerini yönetebilecekleri federal bir Macaristan’da tam demokrasinin sağlanmasıyla birlikte, müttefiklerin düşmanlığının da yumuşayacağını ve Macaristan’ın tarihi sınırlarını kabullenmelerinin mümkün olacağını düşünüp bir kumar oynamıştı. Károlyi, bu kumarı kaybetti. Fransız ve Sırp orduları, Macaristan’ın güneydeki üçte birlik bölümünü işgal etti; bu arada, müttefik desteğini yanına alan Rumen orduları da Transilvanya’nın geniş ovalarını işgal etmekteydi. Bu ilhaklar kalıcı görünüyordu. İşgali durdurmaları için Fransız otoritelerini ikna edemeyen Kont Károlyi, Mart 1919’un son günlerinde, zaten pek de güçlü durumda olmayan elini iktidardan çekti.

Ardından, iktidarı sosyalist-komünist bir koalisyon ele geçirdi Budapeşte’de. Yahudi bir devrimci entelektüel olan Béla Kun’un önderliğindeki yeni hükümet, Bolşevik Rusya’nın Macaristan’ın ayakta kalmasını sağlamak için müttefiklerden daha iyi bir tercih olacağını söyleyerek kısa süreliğine de olsa subaylardan bile destek aldı. Lenin, Macarlara yardım edecek durumda değildi; fakat Kun’un hükümeti Slovakların işgal ettiği toprakları tekrar ele geçirmeyi başarsa da eşzamanlı olarak bir grup çok radikal sosyalist tedbiri uygulamaya başladı. Kun, Mayıs 1919’da Budapeşte’de Sovyet cumhuriyetini ve 25 Haziran’da da proletarya diktatörlüğünü ilan etti.

Macar seçkinleri, bölünme ve toplumsal devrim gibi birbiri-

nin içine giren ve öngörülmemiş sorunlarla karşılaşınca, ilkiyle değil, ikincisiyle savaşmayı seçtiler. Önce güneybatıda bir taşra kenti olan Szeged'de geçici bir hükümet kurdular; ardından da Fransız ve Sırp işgali altında, Rumenlerin Budapeşte'yi –Kun da artık terk etmişti şehri– işgal etmek üzere 1919 Ağustos'unun ilk günlerindeki ilerleyişine seyirci kaldılar. Bu olayları bir karşıdevrim takip etti ve arkasında beş ila altı bin kurban bıraktı ki Sovyet rejimince öldürülenlerin on katına karşılık geliyordu bu sayı.

Macar karşıdevriminin iki yüzü vardı. Lider kadrosu geleneksel seçkinlerden oluşuyordu ve aralarında, sonradan baskın bir figür hâline gelen, Avusturya-Macaristan donanmasının son komutanı Amiral Miklós Horthy de bulunuyordu. İkinci bileşen ise geleneksel otoritenin Macaristan'ın içinde bulunduğu acil durumla başa çıkamayacağını düşünenlerdi. Yüzbaşı Gyula Gömbös liderliğindeki bir grup genç subay, faşizmin birçok özelliğini taşıyan bir hareket oluşturdular.

Gömbös'ün subayları, hem parlamenter liberalizmden (Kont Károlyi'nin demokrasisi Kun'un Sovyet cumhuriyeti kadar gözden düşmüştü artık) hem de yukarıdan aşağıya yöneten eski usul bir diktatörlükten farklı, milliyetçi bir yenilenmeyi gerçekleştirecek militan bir hareket için gereken kitlesel tabanı harekete geçirmek istiyorlardı. Kurdukları Anti-Bolşevik komiteleri, fazlasıyla tehlikeli bir biçimde anti-Semitikti (sadece Béla Kun değil, kırk beş parti yöneticisinin otuz ikisi Yahudiydi).¹ Gömbös'ün subayları geleneksel otoriteyi tekrar yürürlüğe koymaktansa, onu daha dinamik bir şeyle, Macar simgeleri ve mitlerinde ifadesini bulan ve halk milliyetçiliğine ve zenofobik tutkulara dayanan bir şeyle değiştirmek peşindeydiler.² Şimdilik, Amiral Horthy ve muhafazakârlar, genç subayları kullanmak zorunda kalmadan yönetmeyi becerebiliyorlardı; yine de Gömbös 1932-35 yılları arasında Horthy hükümetinin baş-

1 Joseph Rotschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle ve Londra: University of Washington Press, 1974), s. 148.

2 Bu ve bu bölümde bahsedilen diğer ülkeler hakkında daha fazla kaynak için bkz. bibliyografik deneme.

bakanı olmuş ve etkisini artıran Alman gücüne karşı Mussolini'yle ittifak kurmuştu.

Habsburg monarşisinin Avusturya yarısında, Alman milliyetçileri, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde bile, Çeklerin ve diğer azınlıkların yönetsel ve dilsel otonomi yolundaki kazanımları üzerine alarına geçmişlerdi. Daha 1914'ten önce, şiddetli bir çalışan sınıf milliyetçiliği geliştirmekle meşgullerdi. Almanca konuşan işçiler, Çekçe konuşan işçileri yoldaş emekçiler olarak görmek yerine milli rakipler olarak görmeye başlamışlardı. Habsburg Bohemya'sında, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, millet, sınıfı çoktan alt etmişti.

Habsburg İmparatorluğu'ndaki Alman milliyetçiler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, az sonra ayrıntısıyla söz edeceğim³ halkçı pan-Germenist Georg von Schönerer'in görüşleri etrafında bir araya geliyorlardı. Karl Lueger'in 1897'de belediye başkanı olmasıyla, başkentteki, yani Viyana'daki politik iktidarı da etkin bir şekilde ele geçirmişlerdi. Lueger, belediye başkanlığını, popülist bir anti-Semitizm, yozlaşma karşıtlığı, zanaatkâr ve küçük esnaf savunusu, dile pelesenk olan slogan ve şarkılar ve etkili belediye hizmetlerinden oluşan bir karışım üzerine sağlam bir şekilde inşa etmişti.

Adolf Hitler, nehrin elli mil yukarısında, Linz'de yaşayan aylak bir sanatçı müsveddesi olarak Lueger'in Viyanası'ndaki⁴ havayı soluyordu. Viyanalı bir avukat ve bir demiryolu işçisi tarafından yönetilen milliyetçi Alman İşçi Partisi, 1911'e gelindiğinde, Avusturya Diet'inde üç koltuk kazanmıştı. 1918 Mayıs'ında Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi adını alarak tekrar canlandırıldığında ise parti, simge olarak *Hakenkreuz*'u, yani gamalı haç kullanmaya başladı.⁵

3 Bkz. İkinci Bölüm, s. 88.

4 Brigitte Hamann'ın şu kitabı bu konudaki en ayrıntılı incelemedir: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship*, Almancadan çev. Thomas Thornton (New York: Oxford University Press, 1999) (orijinal baskı 1996). William A. Jenks'in kitabı da o dönemki ortama dikkat çekiyor: *Vienna and the Young Hitler* (New York: Columbia University, 1960).

5 Enerjiye ve ebediliğe karşılık gelen güneşi simgeleyen bir sembol olarak gamalı haç (*swastika*), Ortadoğu kültürünün ilk dönemlerinde, Hristiyan, Hindu,

Savaş sonrası Almanya, sosyalizm karşıtı popülist milli uyanış hareketleri için çok verimli bir toprak sunuyordu. Almanlar, 1918'deki yenilgi yüzünden esaslı bir şekilde sarsılmışlardı. Birkaç hafta öncesine kadar Alman liderlerin zafer çığlıkları atıyor olması ise duygusal etkinin iyice artmasına yol açmıştı. İnanılması bu kadar güç olan bir felaket için hainleri suçlamak çok kolaydı. Alman hazinesinin 1914'teki Büyük Güç'ten, 1918'deki şaşkın ve aç bir kaybedene dönüşmesi sırasında yaşadığı ani düşüş, milli gururu ve özgüveni yerle bir etmişti. Wilhelm Spannaus, Güney Amerika'daki bir Alman okulunda yıllarca öğretmenlik yaptıktan sonra 1921'de memleketine dönüşü üzerine duygularını şöyle ifade edecekti:

Rhineland'daki Spartaküs ayaklanmasından hemen sonraydı: Almanya'ya dönüş yaptığım trenin, abartısız bütün pencereleri kırılmıştı ve enflasyon hayal gücünü aşan oranlara ulaşmıştı. Almanya'dan ayrıldığımda Wilhelm Reich'i güç ve görkeminin zirvesindeydi. Döndüğümde ise Anavatanı bir hengâmenin içinde ve Sosyalist bir cumhuriyetin yönetimi altında buldum.⁶

Spannaus, şehrinin Nazi Partisi'ne katılan ilk hatırı sayılır yurttaşı oldu ve entelektüel bir lider olarak (yerel bir kitapçı dükkânının sahibi idi), birçok başka yurttaşı da Parti'ye çekti.

Bağlı oldukları birlikler dağılan, iş, hatta yiyecek bile bula-

---

Budist ve Amerikan yerli kültürlerinde geniş bir biçimde kullanılmıştır. Avrupa'da öncelikle meşhur Madam Blavatsky ve Nordik din havarilerinden Avusturyalı Guido von List gibi spiritüalistler ve medyumlar tarafından kullanıma sokulan sembol, Alman milliyetçiliğini ve anti-Semitizmini ifade etmek üzere ilk olarak Jörg Lanz von Liebenfelz'in kurduğu Yeni Tapınak Şövalyeleri Tarihî'nin 1899 yılında kullanıldı. Grafik sanatçısı Steven Heller sembolün geniş kullanım alanını şu kitapta değerlendiriyor: *The Swastika: Symbol Beyond Redemption?* (New York: Allworth, 2001). Gamalı haçın Nazizmle ilişkisi ise Nicholas Goodrick-Clarke'in şu kitabında irdeleniyor: *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology: The Ariosophists of Austria and Germany* (New York: New York University Press, 1996).

6 William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single Town, 1922-1945*, gözden geç. baskı (New York: Franklin Watts, 1984), s. 32. Spannaus, daha yurtdışında yaşadığı dönemde, Nazi öncülerinden Houston Stewart Chamberlain'in takipçisi hâline gelmişti.

mayan başıboş savaş gazileri Sol ya da Sağ aşırıcılık için hazır durumdaydılar. Bahar 1919'un ömrü çok kısa süren Münih Sovyet Cumhuriyeti örneğinde de olduğu gibi, bazıları ilham için yüzlerini Bolşevik Rusya'ya çevirmişti. Bazıları da savaş dönemi propaganda hareketi olan Anavatan Cephesi'nin yaydığı milliyetçiliğe tutundu. Bu milliyetçi gazilerin bir kısmı, Almanya'nın iç düşmanları olarak gördükleriyle savaşmak için düzenli ordu subaylarının komutasındaki paralı asker birliklerine (*Freikorps*) katıldılar. Ocak 1919'da, devrimci Berlin'de, sosyalist liderler Rosa Luxemburg'u ve Karl Liebknecht'i öldürdüler. Sonraki ilkbaharda da Münih'teki ve diğer yerlerdeki sosyalist rejimleri devirdiler. Diğer Freikorps birlikleri ise Kasım 1918 ateşkesinden çok önce, henüz sınırları belirlenmemiş Baltık cephesinde Rus ve Polonya ordularıyla savaşmaya devam ettiler.⁷

Almanya'nın mağlup olduğu haberini alır almaz yaşadığı histerik körlükten kurtulup Münih'teki 4. Ordu Komutanlığı'nda tekrar göreve dönen Onbaşı Adolf Hitler,⁸ 1919 Eylülünde ordu istihbaratınca, savaş sonrası kargaşa içinde hızla yayılan birçok milliyetçi hareketten birini sorgulamaya gönderilmişti. Alman İşçi Partisi (DAP) savaşın hemen sonunda vatansever bir çilingir olan Anton Drexler tarafından kurulmuştu. İşçileri milliyetçi davaya kazanmaya çalışan, ama ne yapacakları hakkında pek fikri olmayan bir grup zanaatkâr ve gazeteciyi bulunca, Hitler de onlara katıldı ve 555 numaralı parti üye kartını aldı. Çok geçmeden de hareketin en etkili sözcülerinden biri ve yönetim komitesi üyesi oldu.

7 Freikorps için bkz. Robert G. L. Waite, *Vanguard of Nazism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954).

8 Bir Avusturya vatandaşı olan Adolf Hitler, Avusturya'daki zorunlu askerlik hizmetinden kaçmak için Mayıs 1913'te Münih'e taşındı. Birinci Dünya Savaşı başladığında Alman ordusuna yazıldı. Hitler için, Almanlık, herhangi bir devlete sadakatten her zaman çok daha önemliydi; ancak 1932'de Alman vatandaşı oldu (Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936: Hubris* [New York: Norton, 1998], s. 362). Hitler kişisel tatmini askerlikte bulmuştu. Askerî kurye olarak birçok tehlikeyle yüz yüze geldi, onbaşılığa terfi ettirildi ve cesareti için Demir Haç, İkinci Sınıf ve (gönüllü bir askerin alabileceği en yüksek ödül olarak) Birinci Sınıf madalyalarıyla ödüllendirildi (s. 92, 96, 216).

Hitler 1920'li yılların ilk yarısında DAP'nin propagandasından sorumluydu. Yüzbaşı Ernst Röhm gibi partiye yakın bazı subayların ve bazı Münihli zengin destekçilerin yardımlarıyla,⁹ partinin takipçi sayısını büyük oranda artırdı. Münih'teki büyük bir bira deposunda, Hofbräuhaus'ta toplanan iki bin kadar insanın önünde, 24 Şubat 1920'de, Hitler harekete yeni bir isim verdi – Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei (NSDAP ya da kısaca “Nazi” Partisi)– ve milliyetçiliği, anti-Semitizmi, dükkânlarla ve uluslararası sermayeye saldırıyı birbirine katıp karıştıran 25 maddelik bir program sundu. Takip eden nisan ayının ilk gününde, bütün zamanını NSDAP'ye ayırmak üzere ordudan ayrıldı. Artık partinin lideri, yani *Führer*'i¹⁰ olarak görülmeye başlamıştı.

Savaş sonrası karmaşa dindikçe, bu tarz aktivist milliyetçi gruplar Avrupa'da daha az hoşgörüldükleri koşullarla karşılaştılar. Hükümetler meşruiyet zeminini yeniden oluşturdular. Sınırlar belirlendi. Bolşevizm, doğduğu toprakların, Rusya'nın içinde kaldı. Avrupa'nın çoğu, barış dönemindekine benzer bir normal duruma döndü. Yine de, İtalyan faşistleri, Macar subayları ve Avusturyalı ve Alman Nasyonal Sosyalistleri ayak dirediler. Benzeri hareketler Fransa'da¹¹ ve başka yerlerde de ortaya çıktı. Savaşın nihai hastalık nöbetlerinden birine eşlik eden anlık bir milliyetçi spazmdan daha kalıcı bir şeyin ifadesi oldukları açıktı.

Dönemin arka planı

Hem sosyalizme, hem de liberalizme karşı seferber olmuş kit-
lelerin gerçekleştirdiği milliyetçi aktivizm için gerekli bir siyasi

9 1920'lerin sonuna doğru ordunun gizli fonlarındaki parayı kullanıp partiye bir gazete (*Völkischer Beobachter*) satın almak için gereken paranın yarısını denkleştiren kişi Röhm'ün kurmay subayı Franz Ritter von Epp'ti. Paranın diğer yarısı ise keyfine düşkün Münihli gazeteci Dietrich Eckhart tarafından toplandı. Kershaw, *Hitler*, 1. cilt, s. 156.

10 Hitler, “Führer” unvanını ve “Heil” selamlamasını, savaş öncesi Viyanası'nda çok etkili olan pan-Germenist lider Georg von Schönerer'den devşirdi. Kershaw, *Hitler*, 1. cilt, s. 34.

11 Bkz. Üçüncü Bölüm. s. 121-129.

alan¹² 1914'te ancak belli belirsiz seçilebiliyordu. Birinci Dünya Savaşı boyunca ise derin bir uçurum oluştu. Bu çatışma, doğrudan faşizmi yaratmadı; fakat faşizmin işine yarayacak geniş kültürel, toplumsal ve siyasi olanakların önünü açtı. Kültürel olarak, savaş, geleceğe dair iyimser ve ilerlemeci görüşlere itibarı sarstı ve insanın uyumlu doğasına vurgu yapan liberal varsayımlara kuşkuyla yaklaşılmaya yol açtı. Toplumsal olarak, kızgınlıklarını ve hayal kırıklıklarını eski moda kanunlara ya da ahlâk kurallarına aldırmadan ifade etmenin yollarını arayan huzursuz bir kıdemli askerler ordusunu (ve onların daha genç kardeşlerini)¹³ doğurdu. Siyasi olarak, var olan kurumların –liberal ya da muhafazakâr– çözümleme kapasitelerini aşan ekonomik ve toplumsal gerilimler üretti.

Birinci Dünya Savaşı, faşizmin dolaysız önkoşullarının en belirleyicisiydi. İtalya'yı 1915 Mayısında savaşa iten başarılı kampanya (Faşist mitolojinin “şaşaalı Mayıs”ı), İtalyan Faşizminin kurucu öğelerini ilk kez bir araya getirdi. Mussolini, Fasci di Combattimento'nun Mart 1919 tarihli kurucu toplantısında “siyasi gücü ele alma hakkı bize ait” duyurusunda bulundu ve devam etti: “Çünkü ülkeyi savaşa iten ve ona zafer kazandıran biziz.”¹⁴

Büyük Savaş'ın, Bolşevizmden dışavurumcu resme kadar savaş sonrası dünyadaki şiddetli ve öfkeli bir sürü şeyin kaynağı olduğunu da eklemek gerekir. Nitekim bazı yazarlara göre, Büyük Savaş, Faşizmi ve Bolşevizmi açıklamak için kendi başına

12 Juan J. Linz, “Political Space and Fascism as a Latecomer,” Stein U. Larsen, Bernt Hagtvet ve Jan Petter Myklebust, *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism* içinde (Bergen: Universitetsforlaget, 1980), s. 153-89, ve “Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective,” Walter Laqueur, der., *Fascism: A Reader's Guide* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1976), s. 3-121.

13 Fanatik faşistler, daha ziyade, ergenlik dönemlerinde savaşın damgasını yemiş, fakat genç oldukları ya da fiziksel yeterlilikleri olmadığı için çarpışmalara katılamamış olanlar arasından çıkıyordu. Hitler'in propaganda bakanı olan Joseph Goebbels, ayakları çarpık olduğu için savaşa katılamamıştı. Ralf Georg Reuth, *Goebbels*, Almancadan çev. Krishna Winston (New York: Harcourt Brace, 1990), s. 14, 24.

14 Charles F. Delzell, der., *Mediterranean Fascism* (New York: Harper & Row, 1970), s. 10.

yeterlidir.¹⁵ Dört yıl süren endüstriyel katliamın ardından Avrupa mirasının çok azı değişmeden kalırken, Avrupa'nın geleceği hakkında belli olan hiçbir şey kalmamıştı.

1914'ten önce yaşayan hiçbir Avrupalı, o zamanlar yerkürenin en uygar bölümü olarak düşünülen yerindeki bu vahşeti tahayyül edemezdi. 19. yüzyılda Avrupa'da savaşlar seyrekleşmiş, kısalmış ve bölgesel hâle gelmişti; savaşlar, profesyonel ordular tarafından, sivil topluma pek dokunmayacak biçimde yapılıyordu. Avrupa, Amerikan İç Savaşı ya da 1864-1870 yılları arasında Paraguay'ın nüfusunu yarıya indiren Üçlü İttifak Savaşı (Brezilya, Arjantin ve Uruguay) gibi savaşlara müdahil olmamıştı. 1914 Ağustosunda Balkanlar'daki küçük bir olay kontrolden çıkıp Büyük Avrupa Güçleri arasında kapsamlı bir savaşa dönüşünce ve bu güçler dört yıldan uzun bir süre boyunca bütün bir genç nesli katletmeyi sürdürünce, Avrupalılar, uygarlıklarının, barış ve ilerleme vaadiyle beraber başarısızlığa uğradığını düşündüler.

Aynı zamanda Büyük Savaş, birçok insanın şehirleşmiş endüstriyel ülkeler için öngördüğünden çok daha uzun sürmüştü. Avrupalıların çoğu, şehirlere istiflenmiş, birbirinden bu kadar farklı ve tüketim mallarının büyük çaplı değiş tokuşuna dayanarak yaşayan toplulukların uzun süreli kitlesel yıkımlara dayanamayacağını varsaymıştı. Sadece ilkel toplumların uzun savaşları destekleyeceğini düşünüyorlardı. Beklentilerin aksine Avrupalılar, 1914'ten başlayarak, endüstriyel üretimi ve uzun fedakârlık yılları için gereken insan iradesini nasıl harekete geçireceklerini keşfettiler. Siper savaşı insan tahammülünün sınırlarına ulaştığında, savaş hükümetleri de yaşam ve düşünceye müdahalenin sınırlarına ulaştı.¹⁶

15 Örneğin bkz. François Furet, *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1999), s. 19, 163, 168. Linz, "Political Space"de Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan ülkelerin, çoğu zafer kazanmış ülke gibi, düşük faşizm düzeylerine sahip olduğu gözleminde bulunmuştur, s. 158-59. Fakat İspanya 1898'de mağlubiye göğüs germiştir.

16 Modern devletlerin yaşamı ve düşünceyi kontrol altına alma potansiyellerini Birinci Dünya Savaşı boyunca keşfetmişlerini ilk olarak Elie Halévy'nin *L'Ere des tyrannies* (Paris: Gallimard, 1938) kitabı dile getirdi. Kitap İngilizceye Ro-

Savaşın hükümetlerin hepsi kamuoyunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi denemişti. Almanya'daki Yurt Cephesi'nin bütün sivil halkı teşvik etme girişimi, en baskıcı örneklerden biriydi; fakat hepsi, vatandaşlarının bilgi ve fikirlerini şekillendirmeye çalıştı. Savaşın ülkelerin tamamının toplumları ve ekonomileri de büyük bir dönüşüm geçirdi. Avrupalı toplumlar, umumi askerlik hizmetine, yemek, enerji ve giyimin karneyle alınmasına ve topyekûn ekonomi yönetimine ilk kez bu kadar uzun bir süre dayanmışlardı. Fakat bu benzersiz çabalara rağmen, savaşın devletlerin hiçbirisi amaçlarına ulaşamadı. Gözle görülür sonuçlar veren kısa bir savaş yerine, bu uzun ve yoğun işgücü gerektiren kıyım, karşılıklı bir tükeniş ve hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı.

Savaş, o kadar çetin bir mücadele gerektiriyordu ki entegrasyon ve yönetim bakımından en iyi durumda olan ülkeler bile savaşın gerilimlerine zar zor dayanabiliyordu. Bu bakımdan kötü durumda olan ülkelerse söz konusu gerilimler karşısında tamamen çaresizdi. İngiltere ve Fransa, askerî levazımı bölüştürdü, insanlara görevlerini dağıttı, fedakârlıkları paylaştırdı ve vatandaşlarının çoğunun sadakatini temin etmek için haberleri başarılı bir biçimde manipüle etti. Birliğini yeni sağlamış olan Alman İmparatorluğu ve İtalyan Krallığı ise bu işleri İngiltere ve Fransa kadar iyi beceremedi. Habsburg İmparatorluğu kendisini oluşturan milliyetlere bölündü. Çarlık Rusyası kaosu içine sürüklendi. Topraksız köylülerin hâlâ çok sayıda olduğu ve oy hakkından mahrum bir orta sınıfın hâlâ temel özgürlüklerini elde edemediği yerinden edilmiş ülkeler, (Rusya'da olduğu gibi), Sola doğru kutuplaşmıştı. Geniş fakat tehdit altındaki bir orta sınıfı –ki buna çiftçi aileler de dahildi– olanlar ise Sola karşı kutuplaştı ve yeni çözümler aradı.¹⁷

---

bert K. Webb tarafından *The Era of Tyrannies: Essays on Socialism and War* (Garden City, NY: Anchor Books, 1965) olarak çevrilmiştir.

- 17 Gregory M. Luebbert, bu farklı sonuçların bazıları hakkındaki en uzun soluklu karşılaştırmalı analizi sunuyor: *Liberalism, Fascism, or Social Democracy* (New York: Oxford University Press, 1991). Luebbert'e göre bu sonuçlar çiftçi ailelerinin orta sınıfla (liberalizm ya da faşizmi doğuracak biçimde) ya da sosyalistlerle (sosyal demokrasiyi doğuracak biçimde) ilişkisi olup olmamasına bağlıdır.

Savaşın sonunda Avrupalılar, canlandırılmayan bir eski dünyayla, nasıl olması gerektiği konusunda bir türlü anlaşamadıkları yeni dünya arasında kalmışlardı. Savaş ekonomileri büyük bir süratle parçalandığı için savaş zamanı enflasyonu burjuvanın tasarruf ve biriktirme hassasiyetiyle alay ederek kontrolden çıktı. Ekonomik sorunlara kamusal çözümler bekleme noktasına gelen bir nüfus, belirsizliğin içine sürüklendi.

Savaş da bu toplumsal ve ekonomik gerilimlere eklenerek siyasi bölünmeleri derinleştirdi. Siper harbi hayal edilemeyecek bir vahşi deneyime dönüştüğünden, savaş hâlinde olmanın yükünün en adil paylaşımı bile sivil halkı askerlerden, savaş cephesini sivil cepheden ayırmıştı. Siper harplerinden sağ kurtulanlar, kendilerini oraya gönderenleri affedemediler. Şiddeti kanıksamış savaş gazileri, uğruna kan döktükleri ülkeleri yönetmek için kazanılmış olduğunu düşündükleri bir hakkın peşine düştüler.¹⁸ Italo Balbo şöyle demişti: “Birçok insan gibi ben de savaştan döndüğümde, askerlerin umutlarına ihanet eden politikadan ve politikacılardan nefret ediyordum. İtalya’yı utanç verici bir barışa sürüklemekle kalmadılar, kahramanlık kültünü devam ettiren İtalyanları sistematik olarak aşağıladılar. Her idealin ticaretini yapan Giolitti’nin ülkesine geri dönmek için mi bu mücadele ya da savaş? Hayır. Onun yerine, her şeyi en baştan yenilemek için, her şeyi reddet, her şeyi yok et.”¹⁹ Anti-sosyalist fakat Mazzinici görüşlere sahip, 1919’da yirmi üç yaşında terhis olmuş bir gazi olan Balbo’nun –hukuk sınavlarını geçmek için dört defa denemesi gerekmişti ve bir süre haftalık asker gazetesi *L’Alpino*’yu yayına hazırlama işinde çalışmıştı– 1921 yılının Ocak ayında Ferrara *fascio*’sunun maaşlı sekreteri olarak işe alınmasına dek geleceğe dair pek az

18 Mussolini savaştan sonra İtalya’nın bir *trincerocrazia* ya da “trençokrası” –ön saflarda savaşan gazilerden oluşan bir hükümet– ile yönetilmesini istedi. *Il Popolo d’Italia*, 15 Aralık 1917, alıntıl原因 Emilio Gentile, *Storia del partito fascista, 1919-1922: Movimento e milizia* (Bari: Laterza, 1989), s. 19. Ayrıca bkz. Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), s. 16-17. Öfkeli gaziler Sağa olduğu kadar Sola da yöneldiler kuşkusuz. Kaynakça için bibliyografik denemeye bakınız.

19 Giorgio Rochat, *Italo Balbo* (Torino: UTET, 1986), s. 23.

beklentisi vardı.²⁰ Mussolini'nin sağ kollarından ve potansiyel rakiplerinden biri olma yolundaydı.

Savaş sonrası Avrupası yaralarını sararken, dünya düzeninin üç büyük doktrini de kimin en fazla etkiyi yapacağı konusunda yarışa tutuşmuştu: Liberalizm, muhafazakârlık, komünizm. (Bazı demokratik sosyalistlere katılan) liberaller savaş sonrası dünyayı, ulusların kendi kaderlerini tayin etme ilkesiyle düzenlemek istediler. Liberal öğretiye göre, halinden memnun uluslar, her biri kendi devletiyle olmak üzere, öyle bir doğal uyum içinde var olacaktı ki barışı korumak için hiçbir dış güce ihtiyaç duyulmayacaktı. Amerika başkanı Woodrow Wilson'ın idealist fakat yanlış planlanmış Ocak 1918 tarihli On Dört Maddesi, bunun en somut ifadesiydi.

Muhafazakârlar, 1918'de çok az şey söyledi fakat silahlı güçlerin devletler arası ilişkileri belirlediği bir dünyayı sessizce yeniden kurmaya çalıştılar. Fransa başbakanı Georges Clemenceau ve onun genelkurmay başkanı General Ferdinand Foch, (bunu hangi noktaya vardırabilecekleri konusunda kendi aralarında anlaşmazlık olmakla beraber) zayıflamış bir Almanya üzerinde Fransız askerî üstünlüğünü kalıcı olarak kurmaya çalıştılar.

Üçüncü rakip, Kasım 1917 Bolşevik Devrimi'yle Rusya'da kurulan, dünyanın işleyen ilk sosyalist rejimiydi. Lenin, sosyalistlerin, oluşturduğu bu başarılı örneği takip etmelerini, demokrasiyi bir kenara bırakmalarını ve devrimi daha gelişmiş kapitalist devletlere yaymaya muktedir Bolşevik modeline dayanan diktatöryel ve entrikacı partiler kurulmasını talep etti. Bir süreliğine de, epeydir beklenen devrim trenini kaçırmak istemeyen bazı Batılı demokratik sosyalistleri beraberinde taşıdı. Liberallerin ulusal taleplerini karşılamak, muhafazakârların ise askerî hazırlık yapmak suretiyle barışı korumaya çalıştığı noktada Lenin, ulus-devletleri tümünden aşacak, dünya çapında bir komünist toplum kurmak istedi.²¹

20 Claudio Segrè, *Italo Balbo: A Fascist Life* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1987), s. 28-34, 41-47.

21 Arno J. Mayer, şu iki çalışmada bu çekişmenin altını çiziyordu: *The Political*

Bu kamplardan hiçbirisi tam bir başarıya ulaşmadı. Liberaller ve muhafazakârlar, Münih ve Budapeşte’de kısa süreli yerel Sovyet rejimlerini ve Almanya ve İtalya’nın başka yerlerindeki ayaklanmaları birlikte bastırdıktan sonra, Lenin’in projesi, 1919’un geç dönemlerine gelindiğinde Rusya’yla sınırlı kalmıştı. Fakat ilk sosyalist devlet, Rusya’da ve dünyanın çeşitli yerlerindeki komünist partilerde ayakta kaldı. Wilson’ın projesi, iddialara göre, 1919-20 barış anlaşmalarıyla hayata geçirildi. Pratikte ise muhafazakâr bir yönelimle, Büyük Güçlerin ulusal çıkarları ve tartışmalı ulusal ve etnik sınırlara dair gerçekler tarafından kısmen değiştirilmişti. Barış anlaşmaları, hallerinden memnun ulusların ya da egemen güçlerin dünyası yerine muzaffer güçlerle onlara bağımlı devletlerin arasında bölünmüş bir dünya yarattı. Bu dünya, öteki ulusal azınlıkları (Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya) ve hınç duygusu içindeki mağlup devletleri de (yenilgiye uğramış Almanya, Avusturya ve Macaristan ve istediğini elde edememiş İtalya) içermek üzere yapay bir biçimde şişirilmişti. Çarpıtılmış bir Wilsonizmle gereği yerine getirilmemiş bir Leninizm arasında kalmış Avrupa, 1919’dan sonra çözüme ulaşmamış sınır ve sınıf çatışmalarıyla kaynayan bir kazana döndü.

Bu karşılıklı başarısızlık, dünya düzeninin dördüncü ilkesine yer açan bir siyasi alan yarattı. Faşistlerin yeni formülü, tıpkı muhafazakârlarınki gibi, sınır çatışmalarını, güçlünün galip gelmesine izin vererek çözmeyi vaat etti. Muhafazakârlardan farklı olarak, güçlü devletleri sadece askerî kabiliyetle değil, nüfuslarının coşkusu ve birliğiyle de ölçtüler. Sınıf çatışmasının üstesinden gelmek için işçi sınıfını ulusla bütünleştirmeyi, mümkünse ikna etmeyi, gerekirse güç kullanmayı ve “yabancı” ve “saf olmayan”ı ortadan kaldırmayı önerdiler. Faşistlerin hiç de barışı korumak gibi bir niyetleri yoktu. Kaçınılmaz savaşın bütünlüklü ve kendine güvenen üstün ırkların baskın çıkmasına izin vereceğini, bölünmüş, “melezleşmiş” ve kararsız halkların ise onların hizmetçisi olacağını düşünüyorlardı.

Origins of the New Diplomacy, 1917-1918 (New Haven: Yale University Press, 1959) ve *The Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*’da (New York: Knopf, 1967).

Birazdan göreceğimiz gibi, faşizm, 1914'ten önce de tahayyül edilebiliyordu. Fakat Büyük Savaş, Avrupa'yı yeni bir döneme doğru çekene kadar pratik anlamda hayata geçirilememişti. Felsefeci-tarihçi Ernst Nolte'nin 1963 tarihli klasik yapıtının Almanca başlığı "kendi çağında faşizm"den²² alıntılanarak söylersek, faşizm "çağı" 1918'de başladı.

Entelektüel, kültürel ve duygusal kökler

Avrupalıların 1919 enkazının ortasında savaşla imtihanlarını kavrama biçimlerini şekillendiren şey kuşkusuz önceden yapılan zihinsel hazırlıktı. Faşizmin daha derin önkoşulları, 19. yüzyılın geç dönemlerinde, bireysel özgürlük, akıl, doğal insan uyumu ve gelişimine duyulan baskın liberal inanca karşı gerçekleşen ayaklanmada yatıyor. 1914'ten epey önce, yeni tarz antiliberal değerler, daha da saldırganlaşan milliyetçilik ve ırkçılık, içgüdü ve şiddetin yeni bir estetiği, içinde faşizmin filizlenebileceği entelektüel-kültürel bir verimli toprağı oluşturmaya başlamıştı.

İlk faşistlerin ne okuduğuyla başlayabiliriz. Mussolini ciddi bir okurdu. Genç bir İtalyan öğretmen ve sosyalist örgütleyici olarak, Nietzsche, Gustave Le Bon ya da Georges Sorel okuduğu kadar Marx okumadı. Hitler'se daha çok Georg von Schönerer'i, Houston Stewart Chamberlain'i,²³ Belediye Başkanı Lueger'i ve Viyana sokaklarının harareti pan-Germen nasyonalizmini ve anti-Semitizmini özümsemi. Richard Wagner müziği de bunları Hitler'in zihninde bir vecd noktasına taşıdı.

Friedrich Nietzsche (1844-1900), faşizmin öncüsü olmakla o kadar sık suçlanmıştır ki onun durumu özel bir dikkat gerektirir. Genç Nietzsche, Lutherci bir papaz olması beklenirken

22. Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche* (Münih: Piper Verlag, 1963), İngilizceye *Three Faces of Fascism* olarak çev. Leila Vennewitz (New York: Holt, Rinehart ve Winston, 1966).

23. İrksal olarak daha saf ve daha az materyalist bir Almanya'nın bu Britanya doğumlu havarisi (kendisi Wagner'in damadıdır) için bkz. Geoffrey G. Field, *Evangelist of Race: The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain* (New York: Columbia University Press, 1981).

inancını yitirdi ve alışılmadık kadar genç bir yaşta klasik filoloji profesörü oldu. Geriye kalan sağlıklı günlerinde (ellisinde, belki de frengiyle ilişkili, kalıcı etkileri olan bir sinir krizi geçirdi) bütün dehasını ve tutkusunu, kayıtsız ve rahatına düşkün burjuva dindarlığı, yumuşaklığı ve ahlakçılığına, ruhun sağlam ve saf bağımsızlığı adına saldırmak için kullandı. Tanrının ölü, Hristiyanlığın zayıf ve Bilimin sahte olduğu bir dünyada sadece ruhsal özgürlüğe sahip bir “üstün insan” geleneklerden bağımsız bir biçimde mücadele edip kendine özgü değerlere göre yaşayabilirdi. Başlangıçta Nietzsche en çok isyankâr gençliğe ilham verdi ve anne babalarını ürküttü. Aynı zamanda yazıları, modern toplumun düşüşü, durumu tersine çevirmesi beklenen irade için gereken kahramanca çaba ve Yahudilerin menfur etkileri üzerine düşünmek isteyen insanlar için çok sayıda ham madde içeriyordu. Nietzsche, vatanseverliği ve hâlihazırda etrafında gördüğü Yahudi düşmanlarını küçümsüyordu ve üstün insanını “özgür bir ruh, prangaların düşmanı, ibadet etmeyen bir orman sakini”²⁴ olarak tasavvur ediyordu. Ateş püsküren yazıları, Mussolini ve Maurice Barrès gibi aktivist milliyetçilerden, Stefan George ve André Gide gibi gayri konformistlere, Nazilere ve Nazi karşıtlarına, Sartre’dan Foucault’ya Fransız ikonoklastlarının birkaç nesil sonrasına uzanan bir siyasi yelpazede güçlü bir entelektüel ve estetik etki bıraktı. “Nietzsche metinleri, başlı başına, çeşitli olasılıklara gebe pozitif bir altın madeni sunar bize.”²⁵

Georges Sorel’in (1847-1922), Mussolini üzerindeki etkisi daha doğrudan ve pratikti. Emekli bir Fransız mühendis ve amatör bir sosyal kuramcı olan Sorel, “Hayırseverlikle şaşkına dönmüş Avrupalı ulusların daha önce sahip oldukları ener-

24 Friedrich Nietzsche, *Thus Spoke Zarathustra*, çev. R. J. Hollingdale (Baltimore: Penguin, 1961), s. 126.

25 Steven E. Aschheim, “Nietzsche, Anti-Semitism, and Mass Murder,” Aschheim, *Culture and Catastrophe* içinde (New York: New York University Press, 1996), s. 71. 1945’in proto-Nazisinden Walter Kaufmann’ın 1960’lardaki özgür ruhlu Nietzsche’sine, oradan da günümüzün yapıbozumcu Nietzsche’sine uzanan bu Nietzsche’ler dizisinin açık seçik bir anlatımı için bkz. Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1992).

jiyi tekrar elde edebilmeleri için” ne tür etkenlerin “ruhun derinlerindeki devasa mücadelenin koşullarına uygun yücelik duygusunu”²⁶ uyandırabileceği sorusuna kendini kaptırmıştı. Başlangıçta en iyi örnekleri, Mussolini’nin ilk manevi yuvası olarak karşımıza çıkan devrimci sendikalizmde buldu. Genel bir grevin kapitalist toplumu “bir büyük gecede” silip süpüreceğini ve sendikaları iş başına getireceğini uman “bir büyük sendika” rüyası, Sorel’in “mit” olarak adlandırdığı şeydi – insanları günlük kapasitelerinin ötesinde bir performans sergilemeleri için harekete geçiren canlandırıcı bir ideal. Savaşın sonunda Sorel, bu ideali en iyi somutlaştıranın Lenin olduğu sonucuna vardı. Biraz daha sonra ise kısa bir süreliğine Mussolini’den etkilendi (Mussolini de Sorel’in en başarılı öğrencisiydi).²⁷

Bu görece yeni yönetim biçiminin işlenebilirliğine dair pragmatik kuşku ortaya atan sosyal teoristler de demokrasiye yapılan faşist saldırı açısından önemliydi. Mussolini sıklıkla Gustave Le Bon’un *La Psychologie des foules*’üne (Kalabalıkların Psikolojisi, 1895) başvurdu. Le Bon, tutkuların nasıl ortaya çıktığına ve kolaylıkla manipüle edilebilen bir kitle içinde fitillendiğine dair alaycı bir bakış benimsedi.²⁸ Mussolini aynı zamanda 1904’te, İtalya’daki askerlik hizmetinden kaçmak için sürgünde yaşadığı dönemde, Vilfredo Pareto’nun Lozan Üniversitesi’ndeki derslerine kayıt oldu. Fransa’da yaşayan Mazzini taraftan bir İtalyan sürgünle, Fransız bir annenin oğlu olan Pareto (1848-1923), liberal bir ekonomistti ve 19. yüzyılın sonla-

26 Georges Sorel, *Reflections on Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 159.

27 Zeev Sternhell’in Mario Sznayder ve Maia Asheri’yle birlikte yazdığı *The Birth of Fascist Ideology* (Princeton: Princeton University Press, 1994) kitabı, Mussolini’nin Sorel’i kullanması üzerine derinlemesine bir çalışmadır. Sorel’in Faşizm hakkındaki olumlu yorumları, yakın dönemde yapılan çalışmalarda, 1920-21’deki kısa göndermeleriyle sınırlandı. Bkz. J. R. Jennings, *George Sorel: The Character and Development of His Thought* (Londra: Macmillan, 1985); Jacques Julliard ve Shlomo Sand, der., *Georges Sorel en son temps* (Paris: Seuil, 1985); Marco Gervasoni, *Georges Sorel: Una biografia intellettuale* (Milan: Unicopli, 1997).

28 Suzanna Barrows, *Distorting Mirrors: Visions of the Crowd in Late Nineteenth-Century France* (New Haven: Yale University Press, 1981).

rında korumacılık politikalarının yayılmasıyla o kadar hayal kırıklığına uğramıştı ki seçime ve parlamentoya dayalı demokrasinin yüzeysel kurallarının uygulamada seçkinlerin kalıcı güçleri tarafından ve popüler duyguların akıldışı “kalıntıları” yüzünden nasıl kaçınılmaz bir biçimde yıkıma uğratıldığına dair bir siyasi teori inşa etti.

Entelektüel skalanın zirvesinde, 19. yüzyılın sonundaki temel entelektüel gelişme, insan düşüncesinde bilinçaltının, insan eyleminde ise akıldışının gerçekliğinin ve gücünün keşfedilmesi idi. Faşizmle kesinlikle bir ilişkileri olmamasına, hatta kişisel olarak faşizm tarafından mağdur edilmelerine rağmen Bergson ve Freud’un yapıtları, politikanın, özgür insanların basitçe akıllarını kullanarak en iyi politikaları seçmeleri anlamına geldiğini öne süren liberal fikrin temelini sarsılmasına katkı sağlamıştır.²⁹ Ulaştıkları sonuçlar, özellikle de Freud’un kiler, savaş kaynaklı duygusal travma gibi –bunun için “bomba şoku” (*shell shock*) diye bir terim icat edilmişti– savaş dönemi deneyimleri sayesinde 1918’den sonra yaygınlaştı ve popülerleşti.

Entelektüel skalanın en altında, hâlihazırda var olan bir konular dağarcığını –ırk, ulus, irade, eylem– varlığı her yerde hissedilen sosyal Darwinizm gibi daha sert ve saldırgan biçimlere dönüştüren bir popüler yazarlar güruhu yer alıyordu.³⁰ O zamana kadar herhangi bir insan ve hayvan sınıflaması için daha çok nötr bir kavram olarak kullanılan ırk, 19. yüzyılın sonunda daha açık bir biçimde biyolojik ve kalıtsal bir biçim aldı. Charles Darwin’in kuzeni Francis Galton, 1880’lerde bilimin insan türüne ırkı iyileştirme gücü verdiğini ileri sürdü. Ona göre, bilim bunu, insanları üretim için “en iyi”yi bulmaya teşvik ederek yapmıştı. Bu çaba için “öjenik” kavramı

29 Bu kaymanın klasik bir açıklaması şu kitapta yer alıyor: H. Stuart Hughes, *Consciousness and Society: The Reconstruction of European Social Thought, 1890-1930* (New York: Random House, 1961).

30 Hitler’in dünya görüşünün merkezinde olan, biyolojik mücadelenin insan tarihinin anahtarı olduğu fikri, İtalya’da daha zayıftı; fakat bazı İtalyan milliyetçileri de Hegel ve Nietzsche aracılığıyla, rekabet içindeki ulusal çıkarlara dayanan paralel bir kültür idealine ulaşmışlardı. Bkz. Mike Hawkins, *Social Darwinism in European and American Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 285-89.

nı icat etti.³¹ Bir zamanlar Mazzini gibi ilerlemeci milliyetçiler için bir ilerleme çerçevesi ve halklar arasında kardeşlik anlamına gelen ulus, daha ayrıcalıklı bir nitelik kazandı ve (19. yüzyıl antropolojik imgelemenin hayal ürünü olan “Aryanlar” gibi)³² “üstün ırklara”, “aşağı” halklar üzerinde egemenlik kurma hakkı veren bir hiyerarşi oluşturuldu. İrade ve eylem, herhangi bir özel amaçtan bağımsız olarak, “ırkların” üstünlük için verdiği mücadeleye bağlı, kendi başlarına birer erdem oldular.³³

1914-18 yıllarının dehşeti, Rudyard Kipling, Theodore Roosevelt ya da erken dönem erkek izci hareketi tarafından takdirle karşılanan canlandırıcı bir atılım olarak görülen savaşı, bu şekilde görmeyi zorlaştırdıktan sonra bile, kimileri için savaş, en üst düzeyde gerçekleşen bir insan eylemiydi. Ulus ya da *Volks*, insan türünün ulaştığı en yüksek noktaysa, o uğurda sergilenen şiddet de asilleştirici bir şiddetti. Bunun ötesinde, birkaç şiddet esteti, güzelliği, eril iradenin ulaştığı uç noktalarda ve siper savaşının talep ettiği sebatta buldu.³⁴

- 31 Daniel Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity* (New York: Knopf, 1985). “Aşağı ırkların” üremesinin engellenmesini Galton’un kendisi savunmamıştır.
- 32 Léon Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*, Fransızcadan çev. Edmund Howard (New York: Basic Books, 1974). İtalyan milliyetçi retorikğin kültürel-tarihsel *razza*’sı da en az bu kadar saldırgan bir rekabet içindeydi.
- 33 İtalyan şair-estet Gabriele D’Annunzio “her şeyin ötesinde Güzelliği ve kavgacı ve hükmeden erkek gücünü yüceltmek ve methetmek” için uğraşmıştır. Anthony Rhodes, *The Poet as Superman: A Life of Gabriele D’Annunzio* (Londra: Weidenfeld ve Nicholson, 1959), s. 62-63. Aynı zamanda 90. sayfada anılan Marquis de Morès’a bakınız. Solda eylem propagandasının anarşist destekçileri eylemi kendi başına da kıymetli gördüler. Anarşist şair Laurent Tailhade Aralık 1893’te Fransa Temsilciler Meclisi’nin bombalanmasına şöyle bir tepki verdi: “Eğer jestin kendisi güzelse, bu belirsiz [yaralı] varlıkların ne önemi olabilir ki?” Sonrasında Teilhade bir Paris *café*’si anarşistlerce bombalandığında bir gözünü kaybetmişti. James Joll, *The Anarchists* (Boston: Little, Brown, 1964), s. 169.
- 34 Ernst Jünger’in İngilizceye *Storm of Steel* (Londra: Chatto ve Windus, 1929) olarak çevrilen *In Stahlgewittern*’i (Berlin: E. S. Mittler, 1929), Birinci Dünya Savaşı’nın ardından muharebenin asilleştirici etkilerini ziyadesiyle yüceltti. Savaş yanlısı literatür, Erich Maria Remarque’ın *All Quiet on the Western Front*’unda (1927) siper harbinin dehşetini yeniden zihinlerde uyandıran

20. yüzyılla beraber, faşizmin kısa bir süre sonra çareler vaat edeceği yeni kaygı biçimleri ortaya çıktı. Bu yüzden de korkuların peşine düşmek, hayal gücünden uzak bir biçimde, faşizmi “yaratan” düşünürlerin izini sürmekten daha yararlı bir araştırma stratejisi olabilir. Bunlardan biri, toplumun, özgür bireyselliğin yıpratıcı etkileri altında çöküntüye uğrayacağı korkusuydu. Rousseau, daha Fransız Devrimi’nden önce böyle bir endişe taşıyordu.³⁵ 19. yüzyılın ortalarında ve sonrasında toplumsal parçalanma korkusu çoğunlukla muhafazakârların meselesiydi. İngiltere’nin çalkantılı 1840’larından sonra muhafazakâr polemikçi Thomas Carlyle “karnı birayla ve anlamsızlıkla dolu kitleleri” hangi gücün disiplin altına alacağı konusunda endişeleniyordu; çünkü bunlardan oy kullanma hakkı kazananların sayısı her geçen gün artıyordu.³⁶ Carlyle’in bulduğu çözüm, hüküm süren sınıf tarafından değil de sadece kendini düşünmeyen sanayi liderleriyle, Oliver Cromwell ve Büyük Frederick seviyesindeki öteki doğal kahramanlardan oluşan yeni bir elit tarafından yönetilen askerî bir refah diktatörlüğüydü. Naziler daha sonra Carlyle’ı bir öncü olarak kabul ettiler.³⁷

Şehirleşmenin yaygınlaşması, endüstriyel çatışma ve göçün etkisiyle 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa’da topluluk dayanışmasının yıkıma uğrayacağı korkusu yoğunlaştı. Topluluk

---

meşhur eserini de içeren savaş karşıtı literatürden çok daha az yaygındı. Nazi çeteleri, Remarque’ın romanından uyarlanmış filmlerin gösterilmesini engellediler. Jünger (1895-1998) Nazizmle gergin bir ilişki içindeydi; fakat hiçbir zaman ciddi anlamda karşı çıkmadı – bu, dönemin öteki entelektüel seyyahları arasında da görülebilen bir tutumdur.

35 Jacob Talmon’ın *The Origins of Totalitarian Democracy* (Londra: Secker and Warburg, 1952) kitabına göre Rousseau, halk egemenliğini bireysel iradelerin oluşturduğu çoğunluğa değil, “genel irade”ye dayandırdığı için faşizmin atasıdır.

36 J. Salwyn Schapiro, “Thomas Carlyle, Prophet of Fascism,” *Journal of Modern History* 17: 2 (Haziran 1945), s. 103. Daha genel olarak bkz. Chris R. Vanden Bossche, *Carlyle and the Search for Authority* (Columbus: Ohio State University Press, 1992).

37 Theodore Deimel, *Carlyle und der Nationalsozialismus* (Würzburg, 1937), şu kitapta alıntılanıyor: Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer ve Gerhard Schulz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung* (Köln ve Opladen: Westdeutscher Verlag, 1960), s. 264, 9. not.

sıkıntılarının teşhisi yeni bir disiplin olarak sosyolojinin yaratılmasında merkezî bir projeydi. Sosyolojide bir kürsü sahibi olan ilk Fransız, Émile Durkheim (1858-1917), modern toplumun “anomi” hastalığına –insanların toplumsal bağlar olmadan amaçsız bir biçimde sürüklenmesi– yakalandığı teşhisinde bulundu ve modern propaganda ve faşistler (ve reklamcılar) gibi araçların sonradan üzerinde uzmanlaşacağı bağlarla oluşan “organik” dayanışmanın köyler, aileler ve kiliselerin oluşturduğu doğal topluluklar içinde şekillenen bağlar anlamında “mekanik” dayanışmanın yerini alması üzerine düşündü. Alman sosyolog Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*’ta (1887) geleneksel, doğal toplumların (*Gemeinschaften*) yerini daha ayrılmış ve kişisel olmayan modern toplumların (*Gesellschaften*) almasını üzüntüyle karşıladı ve Naziler, oluşturmak istedikleri “halk topluluğu” (*Volksgemeinschaft*) için onun terimini ödünç aldılar. 20. yüzyılın başlarında sosyologlar Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca ve Roberto Michels faşist fikirlere daha doğrudan katkıda bulundular.³⁸

19. yüzyılın sonlarındaki bir başka kaygı kaynağı ise yıkılma ihtimaliydi. Bu, büyük tarihlere sahip ulusların bizzat kendi rahatları için, düşüşe geçen doğum ve hayatta kalma oranlarına³⁹ karşı kayıtsızlıkları nedeniyle ölüme mahkûm edildikleri korkusuydu. Düşüş konusundaki en meşhur tahmin Oswald Spengler’in herkes tarafından bilinen kitabı *Der Untergang des Abendlandes*’tir (*Batı’nın Düşüşü*, 1918) – kitap herkes tarafından bilinir ama yazı üslubu nedeniyle çok az insan okumayı sürdürebilir. Lisede tarih öğretmeni olan Alman Spengler, kültürlerin, tıpkı organizmalar gibi, kahramanca ve yaratıcı bir “Kültür Çağı”ndan yozlaşmış bir “Uygarlık Çağı”na geçen yaşam döngüleri olduğunu öne sürer. Bu, şehirlerde sıkışmış köksüz kitleler toprakla bağlarını kaybettiğinde, sadece pa-

38 Bkz. İkinci Bölüm, s. 72, 76. Stephen P. Turner ve Dirk Käsler, der., *Sociology Responds to Fascism* (Londra: Routledge, 1992), s. 6, 9; kitap sosyolojinin faşizmle ilişkisi üzerine fikirler içeriyor.

39 1891 nüfus sayımı Fransızlara nüfuslarının kendilerinin üremesiyle artmadığını gösterdi ve bu konu ilk kez büyük bir Avrupa devleti için önemli bir mesele hâlini aldı. Sonraları da temel bir faşist kaygıya dönüştü.

rayı düşünüp büyük eylemlerde bulunma yeteneklerini kaybettiklerinde gerçekleşir. Bu yüzden de Almanya düşüşte değildi. İkinci ciltte (1922) kahramanca bir “Sezarcılığın” Almanya’da bir şeyleri kurtarmaya muktedir olabileceğini söylüyordu. Spengler modernleşmenin köklü gelenekleri silip süpürmesinden korkuyordu. Bolşevizm, yıkımı daha da ileri bir noktaya taşıyacaktı. Ulusu, toplumsal yapısını değiştirmeksizin canlandırarak ruhani bir devrimi savunuyordu.⁴⁰

Faşist imgelemin ateşlenmesine katkıda bulunan kaygıların merkezinde düşmanlar vardı. Faşistler düşmanların sadece yurtdışında değil, yurtiçinde de olduğunu düşünüyorlardı. Yabancı ülkeler tanıdık düşmanlardı; fakat Bolşevizmin yükselişi, Birinci Dünya Savaşı’nın ardından kızışan sınır çatışmaları ve gerçekleşmemiş ulusal istekleri, bu düşmanların doğurduğu tehlikeyi daha da yoğunlaştırmış gibi görünüyordu. Homojen ulusal devlet ideali, farkı kuşku duyulacak bir şey olarak düşündükçe, zihinsel manzarada uluslararası düşmanlar sayısı ve çeşit bakımından gereğinden fazla arttılar. Doğu Avrupa’daki pogromlardan kaçan mültecilerin sayısındaki artış, etnik azınlıkların nüfusunu 1880’lerden sonra Batı Avrupa’da yüksek rakamlara ulaştırmıştı.⁴¹ Siyasi ve kültürel yıkıcılar –farklı tonlardaki sosyalistler, avangard sanatçı ve entelektüeller– cemaat konformizmine meydan okumanın yeni yollarını keşfettiler. Ulusal kültür onlara karşı savunulmak zorundaydı. Joseph Goebbels, 10 Mayıs 1933’te Berlin’deki bir kitap yakma töreninde “Aşırı Yahudi entelektüalizminin çağının bittiğini ve Alman devriminin başarısının yol hakkını tekrar Alman ruhuna verdiğini” ilan etti.⁴² Mussolini ve avangard sanatçı arkadaşları kültürel modernizm konusunda Nazilerden daha az endişeli olsalar da Faşist kadrolar İtalya’da sosyalist kitapları yakma şölenleri düzenlediler.

40 H. Stuart Hughes, *Oswald Spengler: A Critical Estimate* (New York: Scribner, 1952), yeniden basım, Greenwood Press, 1975.

41 Michael R. Marrus’un *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1985) kitabı, 1880’lerden itibaren mülteci sorunu konusunda ortaya çıkan farkındalığı inceliyor.

42 *Goebbels-Reden*, I. cilt (1933-39), der., Helmut Heiber (Düsseldorf: Droste Verlag, 1971), s. 108.

1880'lerde Fransız biyolog Louis Pasteur'ün bulaşıcı hastalıklarda bakterinin rolünü ve Avusturyalı rahip botanikçi Gregor Mendel'in kalıtım mekanizmalarını keşfetmesi, iç düşmanın bütün yeni kategorilerini hayal etmeyi olanaklı kıldı: Hastalık taşıyıcıları, temiz olmayanlar, kalıtsal olarak hasta olanlar, akıl sağlığı yerinde olmayanlar ya da suçlular. Topluluğu tıbben saflaştırma dürtüsü Protestan Kuzey Avrupa'da Katolik Güney Avrupa'ya göre çok daha güçlendi. Bu gündem liberal devletleri de etkiledi. Amerika ve İsveç, mükerrer suçluların (Amerika'da özellikle Afrikalı Amerikalıların) zorla sterilizasyonunda başı çekiyordu, fakat Nazi Almanyası şu ana dek bilinen en geniş çaplı tıbbi ötenazi programıyla onların da ötesine geçti.⁴³

Faşist İtalya ise kültürel-tarihsel açıdan kavranan *la razza*'nın⁴⁴ gelişimini teşvik etse de, tam tersine, Kuzey Avrupa'nın ve Amerika'nın rağbet ettiği biyolojik saflaştırmadan nasibini pek almadı. Bu fark, kültürel geleneğe dayanıyordu. Alman Sağı geleneksel olarak yabancı kirliliği, sosyalist bölünme ve burjuva yumuşaklığıyla tehdit edilen bir biyolojik "halkın" savunusuna adanmış, *völkisch* olagelmmişti.⁴⁵ Yeni İtalyan milliyetçiliği, liberaller tarafından bozulan ve sosyalistler tarafından zayıflatılan Risorgimento'yu "baştan yaratmak" konusundaki kararlılığında daha az biyolojik ve daha çok politiktir. İtalyanların "proleter bir ulus" olarak dünya kolonilerinde bir paya sahip olduğu iddiasındaydı. Eğer –yüzeysel demokratik aygıtları ne olursa olsun– sosyolog Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca ve gerçekte yüzleşmiş Alman sosyolog ve siyasi göçmen Roberto Michels'in Birinci Dünya Savaşı sonunda İtalyanlara söylediği gibi, her ulus gerçekten bir seçkin tarafından yönetiliyorsa, o zaman İtalya da yeni devletini yönetme ve gerektiğinde İtalyan fikrine "mitlerle" öncülük etme yeteneğine

43 Michael Burleigh, *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, c. 1900-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

44 Bibliyografik denemeye bakınız, s. 393.

45 George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (New York: Grosset ve Dunlap, 1964); Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair* (New York: Doubleday, 1961).

sahip değerli bir yeni elitin yaratılmasının peşine düşmek zorundadır.⁴⁶

Faşistler takipçilerini harekete geçirecek şeytanlaştırılmış bir düşmana ihtiyaç duyarlar, fakat bu düşman Yahudi olmak zorunda değildir. Her kültür, ulusal düşmanını açıkça belirtir. Her ne kadar Almanya'da yabancı, kirli, bulaşıcı ve yıkıcı, sıklıkla tek bir şeytani Yahudi imgesinde iç içe geçmişse de, Çin-geneler ve Slavlar da hedef alınmıştı. Amerikan faşistleri Yahudiler kadar siyahları, bazen de Katolikleri şeytanlaştırmışlardı. İtalyan Faşistleri, ulusal diriliş savaşını reddeden sosyalistlerle beraber Güney Slav komşularını, özellikle de Slovenleri şeytanlaştırdılar. Daha sonra Afrika'da işgal etmeye çalıştıkları Etiyopyalıları ve Libyalıları da listelerine eklediler.

Gerileme ve saf olmama konusundaki faşist kaygılar ille de antik bir altın çağın tekrar ortaya çıkarılmasına işaret etmiyordu. İsaiah Berlin, faşizmin habercisi olarak Restorasyon Fransası'ndan Joseph de Maistre'yi gösterdiğinde kuşkusuz abartıyordu ama Berlin'in gözleminin arkasında, de Maistre'nin, insanın ahlaksız olduğu ve otoriteye ihtiyaç duyduğu inancından çok, zihninin "kan ve ölümle meşgul olması", cezalandırma konusundaki heyecanı ve "totaliter toplum" konusundaki kehaneti bulunuyordu.⁴⁷ Fakat de Maistre sadece modası geçmiş çözümler önermekteydi: Kilise ve Kralın sınırsız otoritesi. Zeev Sternhell sosyalist sapkınlıkların –tek başlarına olmasalar da– faşizmin kökenleri arasında olduğu tespitinde bulunmuştu.⁴⁸ Faşist zihinsel evrenin öteki öğeleri –ulusal birlik, yurttaş katılımı– liberal değerlerin bağrından çıkmıştı.

Faşizmin Avrupa entelektüel geleneğindeki yeri ateşli bir tartışma konusudur. Zamanla birbirine zıt iki konum ortaya çıkar.

46 Bkz. Birinci Bölüm, 20. not.

47 İsaiah Berlin, "Joseph de Maistre and the Origins of Fascism," Henry Hardy, der., *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas* (New York: Knopf, 1991), s. 91-174 (alıntılar sayfa 112 ve 174'ten). Bu yazı için kısa bir giriş taslağı Berlin'de yayımlandı: *Freedom and Its Betrayal: Six Enemies of Human Liberty*, der. Henry Hardy (Princeton: Princeton University Press, 2002), s. 131-54.

48 Sternhell, *Birth*.

Zeev Sternhell, faşizmi, “Avrupa kültür tarihinin ayrılmaz bir bölümünü” oluşturan tutarlı bir ideoloji olarak düşünmektedir.⁴⁹ Hannah Arendt’e göre, Nazizm, “Batı geleneğinin, Alman ya da Alman olmayan, Katolik ya da Protestan, Hristiyan, Yunanlı ya da Romalı herhangi bir bölümüne hiçbir şey borçlu değildir... Aksine, Nazizm, aslında iyi ya da kötü bütün Alman ve Avrupa geleneklerinden kopuştur... aptalca bir rüya olan boşluğu üretmeyi düşler ve gerçek bir deneyim olarak yıkımın sarhoşluğuna dayanır.”⁵⁰

Bütün bir temalar dağarcığı, Sternhell’i destekler biçimde, 1914’e dek Avrupa kültürü içinde faşizme uygun bir hal almıştı; söz konusu temalar şunlardı: “İrk”, “topluluk” ya da “halk”ın (Almanlar için *Volk*) bireysel haklar üzerindeki üstünlüğü; en güçlü ırkların üstünlük için mücadele hakkı; ulus adına yapılan şiddet eyleminin erdemi ve güzelliği; ulusal gerilemeden ve saflığın bozulmasından korku; uzlaşmayı küçümseme; insan doğası konusunda kötümserlik.

Fakat faşist hareketle başlayıp tersten okuma yapan, ona işaret eder gibi görünen her metin ya da sözü seçerek yuvarlayan bir tür entelektüel teleoloji kurmak yanlış olacaktır. Doğrudan öncü düşünürlerden yola çıkıp sona ermiş bir faşizme ulaştıran çizgisel bir silsile bir icattan başka bir şey değildir. Her şeyden önce, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Nietzsche gibi konformist liberalizme ya da Sorel gibi reformcu sosyalizme başkaldıranlar, faşizme önceden işaret eder gibi görünen bölümleri ayıklarsak, bir bütün olarak ele alınmazlar. Sonraları onlardan alıntı yapan faşist broşür yazarları parçaları bağlamdan koparıyorlardı.

Faşizm karşıtları da bu yazarlardan yararlanıyorlardı. Hat-

49 Sternhell, *Birth*, s. 3. Sternhell burada sadece İtalyan Faşizminden söz ediyor; açık bir biçimde Nazizmi çözümlemesinin dışında bırakıyor. Bir başka kayıta Mark Mazower’ın enfes *Dark Continent*’ı (New York: Knopf, 1999) demokratik olmayan değerlerin “[Avrupa] geleneğine” demokratik değerlerden “daha yabancı olmadığını” söyler (s. 4-5, 396).

50 Hannah Arendt, “Approaches to the German Problem,” *Essays in Understanding* içinde (New York: Harcourt Brace, 1994 [orijinal baskı 1945]), s. 109. Michael Burleigh’e bu alıntı için teşekkür ederim.

ta kimi Alman *völkisch* yazarları Nazizmi reddettiler. Örneğin Oswald Spengler, Nazilerin, eserine gösterdikleri coşku-
lu teveccühe rağmen, Nasyonal Sosyalizmi desteklemeyi her
zaman reddetmiştir. 1932'de belli ki Hitler'i düşünerek, "Coş-
ku, siyaset yolunda tehlikeli bir yükür. Kılavuz, bir kahraman
olmalıdır, hamasi bir suret değil" diye yazdı.⁵¹ Eğitimli seç-
kinlerin öncülüğünde gerçekleşecek saf bir çiftçiler ve sanat-
çılar cemaati konusundaki rüyası kimi Nazilerce çekici bulu-
nan şair Stefan George, kendisine teklif edilen Alman Akade-
misi başkanlığını geri çevirdi. Fırtına Birliklerinin (*Sturmabtei-
lungen* ya da SA) kaba şiddeti karşısında dehşete kapılan Geor-
ge, kendi kendisini Zürih'e gönüllü olarak sürgün etti ve Ara-
lık 1933'te de orada öldü.⁵² Eski öğrencilerinden biri, Albay
Kont Klaus Schenk von Stauffenberg, Temmuz 1944'te Hit-
ler'e suikast girişiminde bulundu. Burjuva toplumunu radikal
bir biçimde reddedişi tutkulu Alman milliyetçiliğiyle ilişkili
olan Ernst Niekisch (1889-1967), 1920'lerin ortalarında Solda
sert bir muhalif hâline gelmeden önce, kısa bir süre Nazizm-
le işbirliği yaptı. Avusturyalı korporatizm teorisyeni Othmar
Spann 1933'te Nazizm için heyecan duyuyordu, fakat Nazi li-
derleri onun korporatizm biçimini fazlasıyla devletçilik karşı-
tı gördü ve 1938'de Avusturya'yı ilhak ettiklerinde onu da tu-
tukladılar.⁵³

İtalya'da, demokrasilerde bile kaçınılmaz bir biçimde var ol-
duğunu düşündüğü "seçkinlerin dolaşımı" analiziyle Faşistle-
ri etkilemiş olan Gaetano Mosca, 1921'de Mussolini'ye karşı çı-
kan senatörlerden biriydi. 1925'te Croce'nin Anti-Faşist Mani-
festosunu imzaladı. Risorgimento'yu yeniden canlandırma he-
vesi Mussolini'ye ilham vermiş olan Giuseppe Prezzolini⁵⁴ bir
kenara çekildi ve Amerika'ya ders vermeye gitti.

Entelektüel ve kültürel hazırlık, faşizmi hayal edilebilir bir

51 Hughes, *Spengler*, s. 156.

52 Herman Lebovics, *Social Conservatism and the Middle Classes in Germany, 1914-1933* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969), s. 86, 107.

53 A.g.y., s. 136.

54 Bkz. Birinci Bölüm, s. 19.

hâle getirmiş olabilir; fakat faşizmin bir anda ortaya çıkmasını sağlamış da değildirler. Sternhell için bile, 1922'ye dek tamamen şekillendiğine inandığı faşizm ideolojisi, faşist rejimlere tek başına biçim vermemiştir. Faşist rejimlerin, toplumlara, tercihler ve eylemler yoluyla işlenmesi gerekiyordu.⁵⁵

Zaman zaman faşizmin yaratıcıları olarak düşünülen entelektüeller ve kültür eleştirmenleri, içinde geliştiği alanı, faşizmin kendisinden daha iyi açıklarlar. Faşizmin rakiplerinin zayıflığını, eskiden yükselişte olan burjuva liberalizmini ve 1914 öncesi Avrupası'nın güçlü reformcu sosyalizmini çok daha doğrudan açıkladılar. Faşizmin ortaya çıkmasından, söz konusu zayıflığı kullanıp bu alanları işgal etmesinden önce somut tercih ve eylemlerin ortaya çıkması gerekiyordu.

Faşizmin entelektüel ve kültürel kökenlerinin izini sürmekle ilgili daha büyük zorluk ise ulusal örneklerin birbirlerinden büyük ölçüde farklı olmasıdır. Bu durum, iki nedenle şaşırtıcı değildir. Bazı ulusların, özellikle başarılı demokrasilerin, ayrıca da ihtilaf ve öfkenin hâlâ Solda kutuplaştığı Rusya gibi sorunlu ülkelerin ortamı faşizme bazı olanaklar tanıyordu. Ayrıca faşistler, hareketlerinin retoriğini oluşturan sembol ve mitleri icat etmez, onun yerine ulusal kültürel repertuvar içinden amaçlarına en uygun olanı seçerler. Bunların çoğu faşizmle vazgeçilmez ya da içkin bir ilişki içinde de değildir. Makine ve hız sevgisi Marinetti'ninkine eşit olan Rus Fütürist şair Vladimir Mayakovsky ateşli bir Bolşevikti.

Her hâlükârda, faşist olgunun doğasını tanımlayan şey, Nazizmin ya da İtalyan Faşizminin özel temaları değil, işlevleridir. Faşizmler her ulusal kültürde, liberal bireysellik ve anayasalcılığa ve Solcu sınıf mücadelesine yönelen kitlesel bir yenilenme, bütünleşme ve saflık hareketini canlandırma kapasitesine en çok sahip olan temaları arar. Bir kültürel gelenekteki faşistlere hitap eden temalar bir başkasına basitçe aptalca gelebilir. Norveçliler ya da Almanlarda heyecan yaratan sisli Nors mitle-

55 Sternhell, *Birth*, s. 231: "Mussolini var olan toplumsal güçlerle uzlaşmaya vardı"; Emilio Gentile, *Le origini, dell' ideologia fascista (1918-1925)*, 2. baskı. (Bologna: Il Mulino, 1996), s. 323.

ri, Faşizmin bol güneşli klasik bir *Romanità*'ya başvurduğu İtalya'da komik bulunuyordu.⁵⁶

Yine de faşizm, entelektüellere en çok ilk aşamalarında cazip gelmiştir. Faşizmin birbirinden farklı entelektüel asalaklara karşı sergilediği misafirperverliğin en geniş boyutlara ulaştığı dönem, burjuva karşıtı eğiliminin iktidar arayışıyla uzlaşmasından öncesine denk geliyordu. 1920'lerde bunaltıcı burjuva konformizmine karşı ayaklanmanın özünde yatan şey bu olabilirdi. Amerikalı şair Ezra Pound ve Kanadalı-İngiliz yazar ve ressam Wyndham Lewis⁵⁷ tarafından 1913'te Londra'da kurulan Vortisist hareket, 1920'lerde İtalyan Faşizmine sempati duyuyordu. Destekçileri, Solun tasviyeciliğini, kosmopolitanizmini, barışseverliğini, feminizmini ya da ciddiyetini sindirmek zorunda olmaksızın en az Marinetti'nin Fütürizmi kadar başarılı bir biçimde isyankâr ya da avangard olunabileceğini gösterdiler.

Fakat faşizmin tahayyül edilebilir, dolayısıyla da olanaklı hâle gelmesini sağlayan entelektüel ve kültürel değişimler, faşist olgunun kendisinden eşzamanlı olarak hem daha geniş, hem de daha dardı. Öte yandan birçok insan hiçbir zaman faşistleri desteklemeden de bu akımların içinde yer aldı. İngiliz romancı D. H. Lawrence, Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden yirmi ay önce bir arkadaşına yazdığı bir mektupta, bir erken dönem faşistinkine benzeyen sözler ediyordu: "Benim büyük dinim, zekâdan daha akıllı olduğu için kana ve ete duyduğum inançtır. Zihinlerimizde yanılabiliriz ama kanımızın hissettiği, inandığı ve söylediği her zaman doğrudur."⁵⁸ Fakat savaş başladı-

56 Romke Visser, "Fascist Doctrine and the Cult of Romanità," *Journal of Contemporary History* 27: 1 (1992), s. 5-22. İmparator Augustus adına düzenlenen iki bininci yıldönümü kutlamaları Bin-Yıl Reich'ına karşı Mussolini'nin yaptığı bir hamleydi. Bkz. Friedemann Scriba, *Augustus im Schwarzhemd? Die Mostra Augustea della Romanità in Rom 1937/38* (Frankfurt am Main: Lang, 1995); kitabın bir özeti Scriba'nın şu makalesinde yapılıyor: "Die Mostra Augustea della Romanità in Rom 1937/38," *Faschismus und Gesellschaft in Italien: Staat, Wirtschaft, Kultur*. Der. Jens Petersen ve Wolfgang Schieder (Köln: SH-Verlag, 1998), s. 133-57.

57 Fredric Jameson, *Fables of Aggression: Wyndham Lewis, The Modernist as Fascist* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1979).

58 Ernest Collings'e Mektup, 17 Ocak 1913, *The Portable D. H. Lawrence* (New York: Viking, 1947), s. 563.

ğında, Alman bir kadınla evli olan Lawrence, katliam karşısında dehşete düşüp vicdani retçi olduğunu ilan etti.

Öte yandan faşizm, ancak uygulayıcıları, iktidar için gerekli olan koalisyonlara girme çabasıyla başlangıçtaki ilkelerinin bazılarına sessizce gözlerini kapattıktan sonra tam anlamıyla gelişti. Faşistler, iktidar sahibi olur olmaz, ileride göreceğimiz gibi, yollarının açılmasına katkı sağlayan bazı entelektüel akımları aşağıladı, dışarıda bıraktı, hatta ortadan kaldırdı.

Dahası, faşist kökenleri araştırırken sadece kültür ve aklın eğitilmiş taşıyıcılarına odaklanmak en önemli noktayı kaçırmak anlamına gelir: Yer altı tutkuları ve duyguları. Bir tavırlar bulutu biçimleniyordu ve tek bir düşünür bile faşizmi desteklemek üzere bütünlüklü bir felsefi sistem oluşturmadı. George Mosse gibi faşizmin entelektüel ve kültürel kökenleri konusunda uzmanlaşan araştırmacılar bile bir “ruh halinin” yaratılmasının “bireysel öncülerini araştırmaktan” daha önemli olduğunu dile getirirler.⁵⁹ Bu anlamda faşizm, faşist eylemi biçimlendiren bir dizi “hareketlendirici tutku”ya tutarlı ve bütünüyle dile gelmiş bir felsefeden daha makul bir biçimde bağlıdır. En altta tutkulu bir milliyetçilik vardır. Birinin kendi topluluğu ya da ülusunun kurbanı olduğu, iyi ve kötü, saf ve bozulmuş kampları arasındaki bir savaş olarak entrikacı ve Maniştist bir tarih anlayışı da bu milliyetçilikle birliktedir. Bu Darwinci anlatıda seçilmiş insanlar, siyasi partiler, toplumsal sınıflar, özümsememeyen azınlıklar, şımarık gelir sahipleri ve gerekli cemaat duygusundan yoksun rasyonel düşünürlerce zayıflatılmıştır.

Çoğunlukla hafife alınan ve entelektüel önermeler olarak her zaman alenen tartışılmayan bu “hareketlendirici tutkular” faşizmin temellerini oluşturan duygusal lavı biçimlendirir:

- Herhangi bir geleneksel çözümün ulaşamayacağı ve sürekli baskısını hissettiren bir kriz duygusu;
- Kendisine karşı bireysel ya da evrensel bütün haklardan

59 Mosse, *Crisis*, s. 6. Karş. Emilio Gentile, *Storia del partito fascista, 1919-1921: Movimento e milizia* (Bari: Laterza, 1989), s. 518: Faşizm, “bir fikir ya da inanç olmaktan çok” “yeni bir zihin durumu”nu (*stato d'animo*) temsil eder.

daha üstün görevlerin üstlenildiği grubun önceliği ve bireyin gruptan daha az önemli olması;

- Ait olunan grubun bir kurban olduğu inancı; iç ya da dış düşmanlarına karşı, hukuki ya da ahlaki sınırlar olmaksızın herhangi bir eylemi meşrulaştıran bir duygusallık;⁶⁰
- Bireyci liberalizm, sınıf çatışması ve yabancı etkilerin aşındırıcı tesiriyle grubun çökeceği korkusu;
- Tek başına grubun yazgısının vücut bulmuş hâli olma yeteneğine sahip bir milli şefte zirveye ulaşan doğal liderlerin (daima erkek) otoritesine duyulan ihtiyaç;
- Liderin içgüdülerinin soyut ve evrensel akla üstünlüğü;
- Grubun başarısına adandığı zaman şiddetin güzelliği ve iradenin etkililiği;
- Hiçbir türden dünyevi ya da ilahi kanun tarafından kısıtlanmaksızın, seçilmiş insanların ötekileri yönetme hakkı ve bu hakkın Darwinci bir mücadele içinde grubun yegâne kahramanlık ölçütü tarafından belirlenmiş olması.

Faşizmin “harekete geçirici tutkuları”nı tarihsel olarak ele almak zordur; çünkü birçoğu Kabil kadar eskidir. Fakat Birinci Dünya Savaşı öncesinde yükselen milliyetçilik ateşinin ve savaşın uyandırdığı tutkuların bunları keskinleştirdiği su götürmez bir gerçek gibi görünüyor. Faşizm, beyinden çok bir sindirim sistemi meselesiydi ve faşizmin kökenlerini sadece düşünürleri ve yazarları ele alarak incelemek en güçlü dürtüleri gözden çıkarmak anlamına gelir.

Uzun vadeli önkoşullar

Temelde yatan politik, sosyal ve ekonomik yapılarıdaki uzun vadeli değişiklikler de faşizme giden yolun hazırlanmasına yardım etmiştir. Başlangıçta da belirttiğim gibi, faşizm siyasi hare-

60 “Kurban mecazı”nın düşmanları imha etme arzusunu nasıl uyandırabileceğiyle ilgili nadir çalışmalardan biri Omer Bartov’un “Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews and the Holocaust” başlıklı yazısıdır: *American Historical Review* 103: 3 (Haziran 1998), s. 771-816, 103:4 (Ekim 1998) sayısındaki cevaplarla birlikte). Kurban olma durumu gerçek de olabilir.

ketlerin en geç ortaya çıkanydı.⁶¹ Bazı temel önkoşullar yerine gelmediği sürece anlaşılması da basitçe imkânsızdı.

Zorunlu önkoşullardan biri kitle siyasetiydi. Sola karşı yöneltilmiş bir kitle hareketi olarak faşizmin, yurttaşlık kavramı siyasete dahil olmadan önce gerçekten var olması mümkün değildi. Faşizme götüren raylardaki ilk makas değişiklikleri, 1848 devrimlerini takip eden dönemde Avrupa'da erkeklere oy hakkı tanınması konusundaki ilk kalıcı deneylerle yapıldı.⁶² O zamana kadar, hem muhafazakârlar hem de liberaller, seçmen kitlesini, genellikle zengin ve eğitilmiş –“sorumluluk sahibi”– yurttaşlarla sınırlamaya çalışmışlardı; önemli ilkesel konular arasında tercih yapabilecek olanlar bu yurttaşlardı. 1848 devrimlerinden sonra, muhafazakârların ve temkinli liberallerin çoğu oy kullanma hakkına getirilen sınırları yeniden yürürlüğe koymaya çalışırken, birkaç cüretli ve yeniliklere açık muhafazakâr, kitlesel bir seçmen tabanını kabul etmek konusunda kumar oynamayı ve bu durumla başa çıkmayı denemeyi seçtiler.

Maceracı Louis Napoleon, Aralık 1848'de erkeklerden oluşan bir seçmen kitlesi tarafından, basit imgeler ve bugün “isim tanıma” denen bir yöntem kullanarak (amcası, dünyayı yerinden oynatan meşhur imparator Napoleon Bonaparte'dan başkası değildi) İkinci Fransız Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı seçildi. 1850'de fakir ve göçebe yurttaşları haklarından mahrum etmeye çalışan liberal (terimin 19. yüzyıldaki anlamıyla) bir yasama organıyla karşılaşınca, Cumhurbaşkanı Louis Napoleon, cesurca bir davranış sergileyerek erkeklere oy hakkı tanınmasını savundu. Aralık 1851'de, kendisini bir askeri darbeye İmparator III. Napoleon ilan ettikten sonra bile, bütün erkek yurttaşların bir hayalet parlamento için oy kullanmalarına izin ver-

61 Linz, “Political Space and Fascism.”

62 1789-1815 Fransız Devrimi sırasında erkeklerin sadece bir seçimde oy kullanma hakları olmuştu; o da 26 Ağustos 1792'deki kongrede. O seçimde de yurttaşlar, asıl delegeleri seçecek olan bir ilk meclis grubunun oluşturulması için oy kullanabiliyorlardı. 1793 Anayasası erkeklere seçme hakkı vermişti; ama yasa hiçbir zaman uygulamaya geçmedi. Erkeklere oy hakkı verilmesi Avrupa'da ancak 1848'de mümkün olmuştur; Amerikan eyaletlerinin çoğunda ise bu hak daha erken tarihlerde verilmiştir.

di. Liberallerin sınırlanmış ve eğitilmiş bir seçmen tabanını tercih etmelerine karşı, imparator, fakirlerin ve az eğitilmişlerin ilgisini çekecek basit sloganları ve sembolleri ustaca kullanma sanatına öncülük etti.⁶³

Benzer biçimde 1871'de şekillendirdiği yeni Alman İmparatorluğu'nda Bismarck, liberallere karşı mücadelesi sırasında geniş bir oy tabanını manipüle etmeyi tercih etmişti. Bu otoriter yöneticileri "faşist"⁶⁴ olarak tanımlamak saçma olacaktır ama ileride faşistlerin ustalık gösterecekleri bir alanın öncüsü konumunda oldukları da açıktı. Kitlesele bir seçmen tabanını oy verme hakkından mahrum etmek yerine manipüle etmeyi tercih ederek, hem muhafazakârlar ve liberallerle hem de o zaman yapıldığı şekliyle politikayla –itaatkâr bir kitlenin kendi adına yönetimi ele alması için seçtiği saygın kişiler arasındaki kültürlü müzakereler biçimindeki politika– yollarını ayırdılar. Muhafazakârlardan ve temkinli liberallerden farklı olarak, faşistler kitleleri siyasetin dışında tutmayı hiç istemediler. Bütün istedikle-

63 İmparatorun kendi hayatını dramatikleştirme tarzını tekrar ele alan son zamanlarda yapılmış bir çalışma için bkz. David Baguley, *Napoleon III and His Regime: An Extravaganza* (Baton Rouge, LA: Louisiana State University Press, 2001).

64 Faşizmin en güçlü olduğu dönemde, bazı yazarlar, III. Napoleon'un İkinci Cumhuriyeti'nde bazı faşist unsurlar saptadılar: Örneğin, J. Salwyn Shapiro, *Liberalism and the Challenge of Fascism* içinde (New York: McGraw-Hill, 1949), s. 308-31. Louis Napoleon'un 1848 devrimlerini takip eden politik stratejileri – seçmenlere yönelik kitlesele propaganda, devlet destekli ekonomik gelişme, yabancı topraklarda aranan macera – sonraki dönemlerde görülen halk destekli diktatörlük biçimlerinin kayda değer bir öncüsü olsa da faşizmin tanımını biraz fazlaca genişletmek olur bu. Louis Napoleon'un Aralık 1848'deki seçimlerden zaferle çıkıp Fransa cumhurbaşkanı seçilmesi, 1840'lar Fransası'ndaki ekonomik gelişme ve sınıfsal kutuplaşmadan farklı bir sonuç beklemiş olan Karl Marx için çeşitli sorunlar yaratmıştı. *Louis Napoleon'un 18 Brumaire'i*'nde (1850) Marx bunu şöyle açıklıyordu: Aynı ağırlığa sahip iki sınıf (burjuvazi ve proletarya) arasında yaşanan anlık bir çıkmaz durum, vasat kişisel özelliklere sahip olsa da (Marx, kullandığı en zengin hakaret dilini alay konusu durumundaki Napoleon'a yöneltmiş ve onu "trajediye" dönüşen bir "fars" olarak nitelemiştir) tek bir lidere, sınıf çıkarlarından bağımsız olarak yönetme olanağı tanımıştı. Bu analiz 1920'lerde Avusturyalı August Thalheimer ve diğer Marksist düşünürler tarafından Birinci Dünya Savaşı sonrasında halk tabanlı diktatörlüklerin kazandığı beklenmedik başarıyı açıklamak üzere tekrar kullanılmıştır. Bkz. Jost Düllfer, "Bonapartism, Fascism, and National Socialism," *Journal of Contemporary History* 11:4 (Ekim 1976), s. 109-28.

ri, onları askere almak, disipline etmek ve harekete geçirmektir. Her halükârda, Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte dar bir seçmen kitlesine geri dönüş artık mümkün değildi. Genç erkekler her tarafta ülkeleri için ölmeye çağrılıyordu ve onları yurttaşlık haklarından mahrum etmek kimsenin isteyebileceği bir şey değildi. Ekonomik ve sosyal konumları savaş sırasında inanılmaz bir şekilde gelişen kadınlara da birçok Kuzey Avrupa ülkesinde (aralarında henüz Fransa, İtalya, İspanya ve İsviçre olmasa da) oy hakkı tanınmıştı. Faşistler, ailede ve çalışma ortamında ataerkil düzeni oturtmak için çaba sarf etseler de davalarına sempatiyle yaklaşan kadınları haklarından mahrum bırakmak yerine onları seferber etmeyi tercih ettiler; en azından oy verme işini tamamen ortadan kaldırıra dek.⁶⁵

Faşizm mümkün hâle gelmeden önce Avrupa'nın siyasi kültürü de değişmek zorundaydı. Sağın, kitle siyasetine katılmaktan daha fazla kaçamayacağını anlaması gerekiyordu. Bu geçiş süreci, sayıları gittikçe artan orta sınıf yurttaşların muhafazakâr saf-lara çekilmesi, bu insanların sınırlı siyasi taleplerinin karşılanması ve tehditkâr yeni sosyalist taleplerin şekillenmesiyle birlikte daha da kolaylaştı. 1917'den itibaren (hatta daha öncesinde), devrimci proje, orta sınıfların çoğunu, 1848'de demokrat büyük-babaları tarafından oluşturulan Sol ittifaka yabancılaştıracak bir aceleyle işe koyulmuştu. Muhafazakârlar, seçmen çoğunluklarını yönlendirme düşleri görmeye başlayabilirlerdi artık.

Faşizmin olanaklı hâle gelmesi için 1848'de hâlâ birlikte hareket eden demokratik ve sosyalist Sol grupların birbirlerinden ayrılması gerekiyordu. Sol ayrıca, değişimden yana olanların (hayalciler ve öfkeli, hem orta sınıftan hem de işçi sınıfından gelenler) dolaysızca müracaat ettikleri asıl merci olma konumunu da kaybetmek zorundaydı. Olgunlaşmış ve genişleyen bir sosyalist Solun yokluğunda faşizmi düşünmek de imkânsızdır. Faşistler ancak, sosyalizm, yönetimde pay sahibi olacak ka-

---

65 Jill Stephenson, *Women in Nazi Society* (Londra: Croom Helm, 1975), tekrar yay. tar. 2001; Victoria De Grazia, *How Fascism Ruled Women* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1992), s. 30, 36-38. Diğer çalışmalar için bibliyografik denemeye bakınız.

dar güç kazanıp çalışanlardan ve entelektüellerden oluşan geleneksel kitlesinin bir kısmını hayal kırıklığına uğrattıktan sonra kendilerine bir yer açabilirler. Dolayısıyla faşizmi zamanda bir yere yerleştirmek için sadece kitle siyasetinin geri dönüşsüz bir şekilde kurulmasından sonrasını değil, bu sürecin ilerleyen aşamalarında, sosyalistlerin hükümet ortağı olma noktasına geldikleri ve bundan büyük zarar gördükleri anı da kullanabiliriz.

Bu eşik, 1889 Eylülünde, Dreyfus olayı sonrasında saldırıların hedefinde olan Fransız demokrasisine yardım için ilk Avrupalı sosyalistin burjuva bir kabineye girmeyi kabul etmesinin ve böylece kendi hareketine mensup bazı ahlâki tasfiyecilerin düşmanlığını kazanmasının hemen ardından zaten aşılmıştı.⁶⁶ 1914'e gelindiğinde, geleneksel olarak Sol hareketleri takip edenlerin bir kısmı, ılımlı parlamenter sosyalistlerin verdikleri ödünler gözüyle baktıkları durumlardan ötürü hayal kırıklığına uğramışlardı. Savaşın sonra, daha tavizsiz derecede devrimci bir şeyin peşinden Bolşevizme ya da daha önce de gördüğümüz üzere, ulusal sendikalizm yoluyla faşizme geçtiler.

Tabii, Sol, 1917'den sonra, 1914'ten önce yaptığı gibi kendisine güç devşirmeye çalışmıyor ve zamanının gelmesini beklemiyordu artık. Karşı konulmaz gibi görünen bir Bolşevik Devrimi'nin önderliğinde dünyayı boydan boya kat etme tehdidi savuruyordu. Lenin'in Rusya'daki zaferini gören orta ve üst sınıfların kapıldıkları korku ve daha da sanayileşmiş bir Almanya'daki takipçilerinin öngörülen başarısı, 1918-22 arasında, Bolşevizme karşı yeni bir tür karşılık bulma yolundaki telaşlı arayışı anlamak için çok önemlidir.

Bolşevizmin çaldığı yangın çanları, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından liberal değerlerde ve kurumlarda karşılaşılan zor-

66 İlimli demokrat Waldeck-Rousseau tarafından Eylül 1899'da, Dreyfus'a yapılan hukuki yanlışlığı düzeltmek ve öfkeli milliyetçilere karşı Cumhuriyeti savunmak üzere kurulan Fransız hükümetinde, ılımlı sosyalist Alexandre Millevbrand, Ticaret, Sanayi ve Posta Hizmetleri Bakanlığını kabul etti. Kabinenin resmi fotoğrafında, 1871'de Parisli devrimcileri şiddetle bastıran savaş bakanı General Gallifet'in yanında otururken buldu kendisini. Dreyfus'u zengin bir Yahudi olduğu için savunmakta gönülsüz davranan bazı sosyalistler, sosyalist hareketin saflığının öncelikli olduğunu düşünüyorlardı; Jean Jaurès'nin etrafındaki diğerleri ise insan hakları savunusunu ilk sıraya yerleştirmişlerdi.

lukları kritik durumlara çevirmişti.⁶⁷ Üç kilit liberal kurumun hepsi de –parlamento, piyasa, okul– söz konusu kritik durumlarla pek başa çıkamadılar. Seçilmiş temsilciler, zorlu politika tercihleri yapmak için gereken minimum ortak zemini bulmak için çok çaba sarf ettiler. Kendi kendini düzenleyen bir piyasanın yeterli olacağı yolundaki tahminler, uzun vadede inanılır olsalar bile, hâlihazırda karşılaşılan ulusal ve uluslararası ekonomik düzensizlikler göz önüne alındığında komik derecede yetersiz görünüyordu. Özerk okullaşma, birbirine zıt çıkarların, kültürel çoğulculuğun ve sanatsal deneyin yarattığı kaka-foni tarafından sarsılmış toplulukları bütünleştirmek için tek başına yeterli görünmüyordu artık. Liberal kurumların krizi bütün ülkeleri tam olarak aynı yoğunlukta etkilemedi yine de; bu değişen ulusal deneyimleri sonraki bölümde inceleyeceğim.

Öncüler

Faşizmin beklenmedik bir gelişme olduğunu daha önce söylemiştik. 19. yüzyılda görülen siyasi eğilimlerin hiçbirinin doğrudan uzantısı değildir faşizm. 19. yüzyılın hiçbir başat paradigması tarafından kolayca açıklanamaz: Ne liberalizm, ne muhafazakârlık, ne de sosyalizm böyle bir iş görebilir. Mussolini'ninki ya da diğerleri gibi Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaratılan hareketler ortaya çıkmadan önce faşizme dair hiçbir kelime ya da kavram yoktu.

Yine de bazı belirtiler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru “Yeni Akortlu Siyaset”in⁶⁸ ilk işaretleri görülmeye başlamıştı: Bütün uluslararasıılık ve kozmopolitanlık biçimlerine karşı ulusun önceliğini vurgulamaya adanmış ilk halk hareketlerinin yaratılması... 1880’ler –eşzamanlı ekonomik buhran ve genişleyen demokratik pratik sayesinde– çok önemli bir eşik durumuna gelmişti.

67 Bkz. İkinci Bölüm, s. 57-62.

68 1880’lerde Bohemya sınırları içinde ortaya çıkan Georg von Schönerer önderliğindeki Alman milliyetçi hareketi için Carl Schorske’nin kullandığı terim. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna* (New York: Knopf, 1980), Üçüncü Bölüm.

Söz konusu on yıl, Avrupa'yı ve dünyayı ilk küreselleşme kriziyle yüzleştirmişti. Yeni buharlı gemiler, 1880'lerde Avrupa'ya ucuz buğday ve et getirilmesini sağlayınca çiftçi ailelerin ve aristokrat toprak sahiplerinin iflas etmesine, kırsal kesimden şehre bir göçmen akınına yol açtı. Aynı zamanda, demiryolları sayesinde her şehre ucuz imalat ürünleri ulaştı ve böylece usta zanaatkâr emeğinden geriye kalan ne varsa yerle bir oldu. Bu talihsiz zamanlarda bir yandan da öngörülmemiş sayıda göçmen geldi Batı Avrupa'ya – sadece İspanya ve İtalya'dan gelen tanıdık işçiler değil, Doğu Avrupa'daki baskılardan kaçan, kültürel olarak egzotik Yahudiler de vardı bu insanların arasında. Üst üste gelen bu şoklar, 1880'lerde gerçekleşen ve şimdi artık faşizme doğru ilerleyişteki ilk adımlar olarak algıladığımız bazı gelişmelerin fonunu oluşturuyor.

Fransa ve Almanya'da sadece erkeklere oy hakkı tanıyan dânişıklı seçimlerle yapılan ve daha önce söz ettiğimiz muhafazakâr deneyler 1880'lerde genişletildi. 1884'teki üçüncü Britanya Reform Tasarısı seçmen sayısını bütün erkek yurttaşları içine alacak şekilde neredeyse üçe katladı. Bütün bu ülkelerde, 1880'ler boyunca siyasi seçkinler kendilerini siyasi kültürdeki bu zemin kaymasına uydurmak zorunda buldular. Söz konusu değişim, üst sınıf vekillerin parlamentoya neredeyse otomatik olarak seçilmelerini sağlayan toplumsal savunma mekanizmasını zayıflatmış ve böylece daha mütevazı toplumsal katmanların da siyasete girmesine olanak tanımıştı: Dükkan sahipleri, taşra doktorları ve eczacılar, küçük şehirlerden gelen avukatlar vardı bunların arasında – çok yakında mütevazı kökenlere sahip (İtalyan bir bakkalın oğluydu) ilk Fransız başbakanı olacak olan Léon Gambetta 1874'teki meşhur davetle “yeni avukatları” (*nouvelles couches*) iş başına çağırmıştı.

Kişisel bir servetleri olmayan bu yeni tarz seçilmiş temsilciler, parlamentolardan aldıkları maaşla geçiniyorlardı ve ilk profesyonel politikacılar oldular.⁶⁹ O zamana dek Avrupa par-

69 Bu gelişmenin klasik analizi Max Weber'in “Politik als Beruf” (1918) yazısıdır. Parlamenterlerin maaş almaya başlaması Fransa'da 1848'de, Almanya'da 1906'da, Avrupalı Büyük Güçler arasında son olarak Büyük Britanya'da

lamentolarında baskın bir yere sahip olan “muteberlerin” soylu isimlerinden de mahrum olan bu yeni politikacılar yeni destek ağıları ve çekim gücü icat etmek durumundaydılar. Bazıları, Hür Masonlar Locası gibi orta sınıfların oluşturduğu sosyal kulüplere dayanan politika makineleri inşa ederken (Gambetta’nın Radikal Partisi’nin Fransa’da yaptığı gibi), bazıları da, Almanya ve Fransa’da anti-Semitizmin ve milliyetçiliğin cazibesini keşfettiler.⁷⁰

Yükselen milliyetçilik 19. yüzyıl sonuna doğru örgütlü emeğin saflarına bile ulaşmıştı. Bu bölümün ilk kısımlarında o zamanlar Habsburg İmparatorluğu’nda yer alan Bohemya’nın Almanca konuşan maaşlı çalışanlarıyla Çekçe konuşan çalışanları arasındaki düşmanlığa göndermede bulunmuştum. 1914’e gelindiğinde emekçi sınıfın bazı parçalarını diğerlerine karşı harekete geçirmek için milliyetçi duyguları kullanmak artık olanaklı hâle geldi; bu durum özellikle de Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra iyice yaygınlaştı.

Bütün bu nedenlerle, kitle siyaseti çağının ilk temel buhranı olan 1880’lerdeki ekonomik kriz demagojiye büyük bir prim veriyordu. Yaşam standardındaki düşüş, atanmışların seçimlerde mağlup olmasına ve özlü sloganlarla yola çıkıp öfkeli seçmenleri kendi saflarına çekmeye hazır siyasi dışlanmışların zafer kazanmasına yol açtı.

1880’ler boyunca Avrupa’da bazı kötü nam salmış popülist milliyetçi hareketler yükselişe geçti. Birçok politik deneyin erken geliştiği Fransa, bu konuda da öncülük yapıyordu. Göz kamaştırıcı General Boulanger Ocak 1886’da, Charles de Freycinet’in ılımlı bir Sol eğilimi olan hükümeti tarafından savaş bakanı yapıldı ve Almanlara karşı dik durduğu, askerlerine anla-

---

1910’da gerçekleşmiştir. Birleşik Devletler’in 1787 Anayasası senatörlere ve milletvekillerine ödeme yapılmasını karara bağlamıştı (Madde 1, Fıkra 6).

70 Alman Liberal Partisi’ndeki bu nesil değişikliğini ele alan mükemmel bir çalışma için bkz. Dan White, *A Splintered Party: National Liberalism in Hessen and the Reich, 1867-1918* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976). Fransa için bkz. Michel Winock, *Nationalism, Antisemitism, and Fascism in France* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1998) ve Raoul Girardet, *Mythes et mythologies politiques* (Paris: Seuil, 1990).

yışla yaklaştığı ve uzun sarı sakalı ve siyah atıyla vatanseverlerin geçit törenlerinde harika bir görüntü verdiği için Paris'te ilahlaştırıldı. Ancak, Almanya'yla gerilimin tırmandığı bir dönemde yaptığı aşırı derecede savaş yanlısı konuşmalar nedeniyle Mayıs 1887'de savaş bakanlığından alındı. Atandığı taşra görevine doğru yola çıkışı ise çok büyük bir halk gösterisini tetikledi; Parisli hayranları treninin geçişini engellemek üzere raylara yattılar. Boulanger aslen kilise karşıtı ılımlı Sola (o zamanki Fransız siyasi terminolojisine göre "Radikaller") yakınlığıyla biliniyordu; ama artık hem Soldan hem de Sağdan devşirilen politik ajitasyonun merkezi konumuna yerleşmeyi kabullenmişti. Dolaylı bir şekilde oluşturulan senatonun ortadan kaldırılması gibi radikal önerileri hâlâ desteklemekle beraber, kapsamlı anayasal değişiklikler lehindeki görüşleri artık bir taşralı tarafından gerçekleştirilecek bir komplonun kokusunu taşıyordu.

Panik içindeki hükümet Boulanger'yi ordudan atınca, eski general, yeni siyasi heveslere kapılmak için özgür kalmıştı. Parlamantonun ölüm ya da istifa nedeniyle boşalan sandalyeleri için yapılan ara seçimlere katılmak gibi bir strateji izliyordu. Emekçilerin ağırlıkta olduğu seçim bölgelerinde ise geniş çaplı bir albeniye sahipti. Generalin başarısı Cumhuriyet rejimini yeniden düzenlemek yerine ona zarar verecek gibi göründüğünden hem Monarşistlerden para geliyordu, hem de Bonapartistlerden. Ocak 1889'da, Paris'teki bir ara seçimi kayda değer bir çoğunlukla kazanınca, Boulanger'nin destekçileri, bir darbe yapıp hâlihazırda mali skandallar ve ekonomik buhranla sarsılan Fransız Cumhuriyeti'ni devirmesi konusunda generale ısrar ettiler. Fakat taşralı en can alıcı noktada böcaladı. Bir hükümet soruşturmasıyla tehdit edilince, 1 Nisan'da Belçika'ya kaçtı ve bir süre sonra orada, metresinin mezarı başında intihar etti. Boulangizm böylece bir saman alevi gibi gelip geçti.⁷¹ Yine de

71 Odile Rudelle, *La République absolue, 1870-1889* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1982), s. 164-75, 182-90, 196-223, 228-34, 247-56, 262-78; Christophe Prochasson, "Les années 1880: Au temps du boulangisme," Michel Winock (der.), *Histoire de l'extrême droite en France* içinde (Paris: Seuil, 1993), s. 51-82; ve William D. Irvine, *The Boulanger Affair Reconsidered* (New York: Oxford University Press, 1989).

Avrupa'da ilk defa, karizmatik bir figürün etrafında toplanan, kitle temelli popülist ve milliyetçi bir hareketin unsurları böylece bir araya gelmişti.

Benzeri unsurlar, Fransa'da, 1896 sonrasında da, haksız yere Almanya için casusluk yapmakla suçlanan Yahudi bir kurmay subaya, Yüzbaşı Alfred Dreyfus'a karşı beliren popüler hisler aracılığıyla bir araya toplandı. Bu dava Fransa'yı 1906'ya kadar sarsmaya devam etmiştir. Dreyfus karşıtı taraf, devletin otoritesini ve hem muhafazakârların hem de bazı Solcuların geleneksel antikapitalist anti-Semitizmle ve Jakobin milliyetçilik biçimleriyle etkilediği ordunun onurunu savunmak üzere ortaya atıldılar. Çoğunlukla Soldan ve merkezden gelen Dreyfus yanlısı grup ise evrensel bir insan hakları standardını savunuyordu. Kurduğu *Action Française* hareketi zaman zaman ilk otantik faşizm örneği kabul edilen⁷² ve Dreyfus karşıtı gruptan gelen Charles Maurras'ın da ilan ettiği üzere, ulus herhangi bir evrensel değerın üstündeydi. Dreyfus'a suç isnadı için kullanılan evrağın sahte olduğu ortaya çıktığında ise Maurras hiç geri adım atmadı. Söylediğine göre bu "vatansever bir sahtecilik"ti; bir *faux patriotique*...

Popülist milliyetçiliğın topraklarında başarıyla öncülük yapan ilk hareketlerin ortaya çıktığı ortamlardan biri de Avusturya-Macaristan'dı. Varlıklı bir toprak sahibi olan ve Suedetenland'dan gelip pan-Germen ruhun havarilerinden birine dönüşen Georg von Schönerer (1842-1921), Bohemya'nın batı sınırları boyunca, Habsburg İmparatorluğu'nun Almanca konuşan ahalisini Alman İmparatorluğu'yla birleşmeye ve Katolik ve Yahudi etkisine karşı mücadeleye çağırdı.⁷³ Karl Lueger'in

72 Ernest Nolte, *Faşizmin Üç Yüzü* kitabında *Action Française*'i "ilk yüz" olarak değerlendiriyor: *The Three Faces of Fascism* (New York: Holt, Reinart, and Winston, 1966). Bu iddiayı destekleyen gerçekler arasında, hareketin milliyetçiliği, anti-Semitizmi, parlamenter sistem karşıtlığı ve arada bir ileri sürdüğü antikapitalizmiyle birlikte gençliğe ve eyleme dair kültürleri sayılabilir. Faşizm iddiasını zayıflatan şey ise, Maurras'ın, Fransa'daki "gerilemeyi" önlemek için monarşiyi ve Katolik Kilisesini çözüm olarak görmesidir.

73 68. dipnotta kaynak gösterilen Schorske'nin çalışmasına ek olarak bkz. John W. Boyer, *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1849-1897* (Chicago: University of Chicago Press, 1981).

1897'de, İmparatorla geleneksel liberaller arasındaki karşıtlığı kullanarak nasıl Viyana belediye başkanı olduğunu ve 1910 yılındaki ölümüne dek bir "belediye sosyalizmi" (gaz, su, elektrik, hastaneler, okullar ve parklar kamu malıydı) ile anti-Semitizm karmasından oluşan çığır açıcı politikayla rakipsiz bir şekilde bu konumda kaldığını daha önce görmüştük.⁷⁴

Alman politikacılar da 1880'lerden itibaren anti-Semitizmin cazibesini kullanarak deneyler yapmaya girişmişlerdi. Protestan bir mahkeme papazı olan Adolf Stöcker, emekçileri ve alt-orta sınıfları muhafazakârlığa çekmek amacıyla kendi kurduğu Hristiyan Sosyal Partisi'nde bu söylemi kullanmaya başlamıştı. Aristokratlardan ve büyük plantasyon sahiplerinden oluşan eski çevrelerin dışına itilen yeni bir liberaller nesli, eski toplumsal savunma mekanizmalarının yokluğunda kitle politikasını yönlendirmek için anti-Semitizmi yeni bir yol olarak kullandılar.⁷⁵ Fakat Almanya'da açıkça anti-Semitik politikalarla yapılan bu denemeler 20. yüzyılın ilk kısmında pek de bir anlam ifade etmemeye başlamıştı. Bu tarz öncü hareketler, gelecekteki faşizmin birçok ögesinin daha o dönemde var olduğunu gösteriyordu göstermesine ama bu öğeleri bir araya getirip etkili bir takipçi grubu oluşturacak kadar da olgunlaşmamışlardı.⁷⁶

Muhtemelen "milliyetçi sosyalizmin" etkin haldeki ilk somut örneği, 1911'de, Fransa'da, "Yahudi kapitalizmine"⁷⁷ karşı bir saldırı gerçekleştirmek üzere ve "milliyetçilerle solcu anti-demokratları birleştirmek" için tasarlanan bir çalışma grubu olan Cercle Proudhon'du. Charles Maurras'ın Action Française'inin eski bir militanı olan ve işçi sınıfını Marksist enternasyonalizmden vazgeçirip ulus fikrine çekmeye çalışmak için ustasından ayrılan Georges Valois'nın bir icadıydı bu örgüt. Fa-

74 John W. Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897-1918* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

75 White, *Splintered Party*.

76 Richard S. Levy, *The Downfall of the Anti-Semitic Political Parties in Imperial Germany* (New Haven: Yale University Press, 1975).

77 Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme* (Paris: Seuil, 1978), s. 391-98. Ayrıca bkz. Sternhell, *Birth*, s. 86, 96, 123-27.

kat Valois'nın "kahramanca değerlerin Avrupa'yı boğan aşağılık burjuva materyalizmine karşı zafer kazanması... [ve]... Altın'a karşı Kuvvet'in ve Kan'ın yeniden doğuşu"⁷⁸ fikrine birkaç entelektüel ve gazeteciden daha fazlasının ilgi göstermesi için hâlâ biraz zamana ihtiyaç vardı anlaşılan.

Nasyonal sosyalizm terimi, 1896'da, aristokrat bir maceracı olan Marquis de Morès'i "ilk nasyonal sosyalist"⁷⁹ olarak adlandıran Fransız milliyetçi yazar Maurice Barrès tarafından icat edilmiş benziyor. Morès, Kuzey Dakota'da bir otlak sahibi olarak başarısızlığa uğradıktan sonra, 1890'ların başında Paris'e geri döndü ve Yahudi dükkânlarıyla bürolarına saldıran bir anti-Semitik zorbalar çetesi kurdu. Hayvancılıkla uğraşmış birisi olarak, çetesinin üyelerini Paris mezbahalarından seçti; bunun için de antikapitalizm ve anti-Semitik milliyetçilikten oluşan karma bir söylem kullandı.⁸⁰ Çete üyeleri kovboy kıyafetleri giyiyor, Marquis'nin Amerika'nın batısında keşfettiği kovboy şapkaları takıyorlardı; dolayısıyla bu giysiler, ilk faşist üniformalar olarak bilinen siyah ve kahverengi gömleklerden (birazcık hayal gücünü zorlayarak) önce gelirler. Morès, Dreyfus olayının ilk zamanlarına denk gelen bir düelloda popüler bir Yahudi subayı olan Yüzbaşı Armand Meyer'i öldürdü; kendisi de 1896'da "Fransa'yı İslamla ve İspanya'yla birleştirmek üzere"⁸¹ çıktığı bir keşif gezisi sırasında Tuareg kılavuzları tarafından öldürüldü. "Hayat ancak eylemle değer kazanır", demişti bir keresinde, "bu eylemin sonu eğer ölüm olacaksa da yapacak bir şey yoktur."⁸²

Bazı İtalyanlar da aynı doğrultuda hareket ediyorlardı. Sorrel'in bazı İtalyan takipçileri, proletarya devriminin sağlayama-

78 Valois, alıntılayan Sternhell, *La Droite révolutionnaire*, s. 394.

79 Maurice Barrès'nin, Marquis de Morès'nin cenazesinde yaptığı konuşma için bkz. Barrès, *Scènes et doctrines du nationalisme* (Paris: F. Juven, 1902), s. 324-28.

80 Morès'nin egzotik maceraları için bkz. Robert F. Byrnes, *Antisemitism in Modern France* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1950), s. 225-50 ve Sternhell, *La Droite révolutionnaire*, s. 67, 69, 178, 180-84, 197-220.

81 Sternhell, *La Droite*, s. 218.

82 Byrnes, *Antisemitism*, s. 249.

dığı kışkırtıcı bir mitoloji buldular ulus fikrinde.⁸³ Tıpkı Sorrel gibi, sosyalizmin sıkı takip edilen bir muhalefet olduğu dönemde ortaya koyduğu dürtülerdeki saflığı ve bağlılıktaki yoğunluğu sürdürmek isteyenler, parlamenter sosyalizmin verdiği ödünlerden nefret edenlere ve genel grevlerin uğradığı başarısızlıktan dolayı –Haziran 1914’te Milano’da “kızıl haftanın” korkunç bir yenilgiye uğramasıyla doruk noktasına ulaşmıştı– hayal kırıklığına uğrayanlara katılmışlardı artık. “Proleter” İtalya için üretkenlik⁸⁴ idealinin ve yayılmacı savaşın (1911’de Libya’da olduğu gibi), İtalya’daki devrimsel dönüşümü hareketle geçirecek en etkili mit olarak genel grevin yerini alabileceğini düşündüler. Böylece faşistlerin inşa edeceği bina için gereken diğer bir zemin taşı da yerleştirilmiş oluyordu: Sosyalistlerin kitlesini, antisosyalist bir “milliyetçi sendikalizm” yoluyla tekrar ulus davasına kazandırmak...

Bu öncüllerin ele alınmasıyla, ilk faşist hareketin hangi ülkede doğduğuna dair bir tartışma başladı. Fransa en çok adı geçen adaylardan biridir.⁸⁵ Rusya’nın da adı anılmıştır.⁸⁶ Ancak neredeyse hiç kimse Almanya’yı ilk sıraya yerleştirmez.⁸⁷ İşlevsel olarak faşizmle ilişkilendirilebilecek ilk olgu belki de Amerika menşelidir: Ku Klux Klan. İç savaştan hemen sonra bir grup eski Konfederasyon subayı, 1867’de Radikal Yenidenyapılandırma macılları tarafından Afrikalı-Amerikalılara verilen oylardan kor-

83 Sternhell, *Birth*, s. 131-59. David D. Roberts, “How Not to Think about Fascism and Ideology, Intellectual Antecedents, and Historical Meaning,” *Journal of Contemporary History* 35:2 (Nisan 2002); Sternhell’le kıyaslandığında Roberts, İtalyanlara daha fazla entelektüel özerklik veriyor.

84 Sternhell, hem milliyetçi hem de sendikalist yazarlara başvuran Mussolini’nin, Ocak 1914’e gelindiğinde artık üretim yanlısı bir tavır takınmaya başladığını gösteriyor. *Birth*, s. 12, 160, 167, 175, 179, 182, 193, 219, 221.

85 Bkz. Üçüncü Bölüm, 46. not.

86 Hans Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1986), s. 213; Rogger, 1905 devrimine tepki olarak ortaya çıkan Rus Halk Birliği’nin “ilk Avrupalı faşizm örneği” olduğunu söylüyor.

87 George L. Mosse, Nazizmin kültürel öncülerine yoğunlaşan çalışmasında “Almanlara özgü değer ve fikirler”e ve “çok önceden hazır duruma gelmiş” “Almanya’ya has gelişmelere” işaret ediyor ama bunlar için bir öncelik iddiasında bulunmuyor: *The Crisis of German Ideology*, s. 2, 6, 8.

karak, ters yüz edilen sosyal düzeni eski hâline geri çevirmek için bir milis gücü oluşturdular. Klan, kurucularının gözünde artık kendi topluluklarının meşru çıkarları için çalışmayan yasal hükümete paralel yerel bir otorite oluşturdu. Kendilerine bir üniforma seçmeleri (beyaz bir cüppe ve kırmızı bir sorguç), kullandıkları yıldırma teknikleri ve davalarının kaderi⁸⁸ için şiddeti meşru görmeleriyle, mağlup durumdaki Güney'de ortaya çıkan Klan'ın bu ilk biçimi, iki savaş arası döneminin Avrupası'nda faşist hareketlerin nasıl işleyeceğinin adeta çarpıcı bir ilk gösterimi gibiydi. Erken gelişen demokrasilerde –Birleşik Devletler ve Fransa– demokrasi karşıtı hareketlerin de çok erken bir dönemde gelişmiş olması pek şaşırtıcı olmasa gerek.

Bugün biz bu deneylerin yeni bir politika türünün habercileri olduklarını algılayabiliyoruz. O dönemde ise bütün bunlar bir grup maceracının kişisel sapkınlıkları olarak görülüyordu. Henüz yeni bir sistemin örnekleri olarak ayırt edilemiyorlardı. Bu şekilde görünür hâle gelmeleri, ancak bütün parçalar bir araya geldikten, bir alan açıldıktan ve bir isim icat edildikten sonra mümkün oldu.

Devşirme süreci

İlk faşist hareketlerin nasıl şekillendiğini açıklamaya çalışırken sık sık küskün savaş gazileriyle karşılaştık. Fakat başka çevrelerden takipçi devşirmemiş olsa, Faşizm, savaş gazilerinden ve onların kardeşlerinden oluşan sıradan bir baskı grubu olmanın ötesine geçemezdi.⁸⁹

88 David M. Chalmers, *Hooded Americanism: The First Century of the Ku Klux Klan, 1865-1965*, 3. baskı (Durham, NC: Duke University Press, 1987), Birinci Bölüm. 1920'lerin kudurmuş bir anti-Semitizmle tekrar canlanan Klan'ıyla faşizm arasındaki benzerlikler Nancy Maclean tarafından incelenmektedir: *Behind the Mask of Chivalry: The Making of the Second Klan* (New York: Oxford University Press, 1994), s. 179-88.

89 Aslına bakılırsa, gazilerin çoğu Sola meyletmisti ve SA üyelerinin sadece dörtte biri gazilerden oluşuyordu. Peter H. Merkl, "Approaches to Political Violence: The Stormtroopers, 1925-1933," Wolfgang J. Mommsen ve Gerhard Hirschfeld, der., *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth and Twentieth Century Europe* içinde (New York: St. Martin's Press, German Historical

Her şeyden önce, ilk faşistler gençlerden oluşuyordu. Yeni neslin önemli bir kısmı, savaştan sorumlu olan ve kendi statülerine sıkı sıkıya bağlı kalan aksakallıların, cephede yer almış olsalar da olmasalar da, gençlerin endişelerini hiç anlamadıklarına inanmıştı. Henüz oy bile kullanmamış olan gençler, faşizmin antipolitik politikalarına büyük bir hevesle katıldılar.⁹⁰

Bazı temel nitelikler, başarıya ulaşan faşizmleri önceki partilerden ayırıyordu. "Seçkinler" tarafından yönetilen ve seçmenlerini, onlarla sadece seçim dönemlerinde ilişkiye geçecek kadar küçümseyen orta sınıf partilerden farklı olarak faşist partiler, üyelerini, yoğun bir duygu ve gayret kardeşliğiyle çevreleyecek şekilde bir araya getiriyorlardı.⁹¹ Sınıfa dayalı partilerin –sosyalist ya da burjuva– aksine, her sosyal sınıftan yurttaşları bir araya toplama iddialarını gerçekleştirdiler. Bunlar çoğu insan için cazip niteliklerdi.⁹²

İlk dönem faşist partiler, yine de her sınıftan eşit oranda takipçi devşirmemişlerdi. Kısa süre zarfında, faşist partilerin büyük ölçüde orta sınıfa dayandığı anlaşıldı; öyle ki faşizm alt-orta sınıf hıncının cisimleşmiş bir hâli olarak algılanmaya başladı.⁹³ Ama nihayetinde bütün siyasi partiler önemli ölçüde orta sınıfa dayanır. Daha yakından bakıldığında ise faşizm, üst sınıf-

---

Institute of London için, 1982), s. 379. Yukarıda belirttiğimiz gibi, çoğu daha da gençti.

90 Bruno Wanrooij, "The Rise and Fall of Fascism as a Generational Revolt," *Journal of Contemporary History* 22:3 (1987).

91 Çığır açıcı bir makalede, Otto Kirscheimer, sadece bir grup "seçkin" delegeyi belirlemek üzere var olan "bireysel temsil partileri" arasında yararlı bir ayrım gitti: Üyelerini aktif katılıma göre seçen "birleştirici partiler" ve çeşitli sınıflardan katılımcı devşiren "kitle partileri" Sosyalistler ilk birleştirici partileri kurdular. Faşist partiler ise aynı zamanda hem birleştirici hem de kitle partisi özelliklerine sahip ilk partilerdi. Otto Kirscheimer, "The Transformation of the Western European Party System," Joseph La Palombara ve Myron Weiner, der., *Political Parties and Political Development* içinde (Princeton: Princeton University Press, 1966), s. 177-210.

92 Melitta Maschman, bunaltıcı burjuva ev ortamından kaçıp Bund deutscher Mäder'deki sınıflar arası topluluğa katılmanın yarattığı sevinci hatırlıyor: *Account Rendered: A Dossier on My Former Self* (Londra: Abelard Schuman, 1965), s. 4, 10, 12, 18, 35-36 ve 175.

93 Faşizmin "orta sınıfın aşırıcılığı" olduğunu belirten klasik saptama için bkz. Seymour Martin Lipset, *Political Man* (Sekizinci Bölüm, s. 347-348 ve 28. not).

tan üye ve seçmenler için de çekici hâle gelmeye başlamıştı.⁹⁴

İlk dönem faşizmi, genelde düşünülenden daha fazla sayıda emekçiyi de saflarına katmıştı; yine de toplam nüfusa oranları düşünüldüğünde katılım o kadar fazla değildi.⁹⁵ İşçi sınıfından gelen faşistlerin sayılarındaki görece azlık, onların milliyetçilik ya da etnik temizlik fikrinin cazibesine karşı bir tür proleteryan bağışıklıkları olmasından kaynaklanmıyordu. Bunun nedenini açıklamak için “bağışıklık kazanma” ve “ikrar” terimlerini kullanabiliriz:⁹⁶ Kulüpleriyle, dergileriyle, sendikalarıyla ve gösterileriyle kendine has zengin bir sosyalizm altkültürüyle nesilden nesile içli dışlı olmuş insanlar basitçe başka bir bağlılığa ihtiyaç duymuyorlardı.

İşçilerin faşizme daha fazla ihtiyaç duymaları genellikle sosyalistler topluluğunun dışında kaldıklarında oluyordu. Faşizm için bu tarz işçilerin doğrudan eylem gelenekleri olmasının ya da parlamenter sosyalizme karşı bir düşmanlık beslemelerinin de bir faydası oluyordu: İtalya’ya bakılacak olursa, geleneksel olarak anarşist bir yapıya sahip Carrara’daki⁹⁷ grev kırıcı mer-

94 Richard F. Hamilton, *Who Voted for Hitler?* (Princeton: Princeton University Press, 1982), s. 90, 112, 198, 228, 413-18.

95 Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983), s. 108-12, 185-88, 253-57; Jürgen Falter, *Hitlers Wähler* (Münih: C. H. Beck, 1991), s. 198-230. SA büyük ölçüde emekçi sınıf işsizlerinden oluşuyordu (bibliyografik denemeye bakınız). 1921’de, Faşist Parti, üyelerinin yüzde 15,4’ünün işçi olduğunu iddia etmişti. Salvatore Lupo, *Il fascismo: La politica in un regime totalitario* (Roma: Donzelli, 2000), s. 89.

96 W. D. Burnham, “Political Immunization and Political Confessionalism: The United States and Weimar Germany,” *Journal of Interdisciplinary History* 3 (Yaz 1972), s. 1-30; Michaela W. Richter, “Resource Mobilization and Legal Revolution: National Socialist Tactics in Franconia,” Thomas Childers, der., *The Formation of the Nazi Constituency* içinde (Totowa, NJ: Barnes and Noble, 1986), s. 104-30.

97 Çoğu işsiz olan emekçiler, Carrara *fascio*’sundaki en büyük sosyal grubu oluşturuyorlardı. Yerel ras olan Renato Ricci, taş ocağının sahiplerine yakın olmakla birlikte, 1924’ün sonlarındaki kırk günlük bir grevi desteklemişti; Faşist rejimin ilk döneminde gerçekleşen tek benzeri olay da değildir bu. Lupo, *Il fascismo*, s. 89, 201; Adrian Lyttleton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929* (New York: Scribner’s, 1973), s. 70-71, 168, 170; Sandro Setta, *Renato Ricci: Dallo squadristo alla Repubblica Sociale Italiana* (Bologna: Il Mulino, 1986), s. 28, 81-100.

mer işçileri ya da önce D'Annunzio'yu, ardından da Mussolini'yi takip eden Kaptan Giuseppe Giulietti önderliğindeki Cenovalı denizciler bu durumun örnekleridir. İşsizler de örgütlü sosyalizmden ayrılmışlardı (sosyalist örgütler, ekonomik buhranın yarattığı zorlu ve hiziçi koşullarda bir iş yerinde çalışan emekçilere işsizlerden daha çok değer veriyor gibiydiler). Fakat eğer ilk defa oy kullanacak yaştaysalar ya da orta sınıftan geliyorsa, işsizler, faşistlerden çok komünistlere katılma eğilimindeydiler.⁹⁸ Benzeri bir cemaate kök salma durumu, Nazi seçmen kitlesi içinde Protestanlara kıyasla neden daha az oranda Katoliğin bulunduğunu da açıklayabilir.

Bazı yerel koşullar da proleterleri faşizme çekebiliyordu. Harap haldeki Doğu Londra'da bulunan Britanya Faşistler Birliği'ne üye olanların üçte biri kalifiye olmayan ya da yarı kalifiye işçilerden oluşuyordu; bu işçiler, yakın zamanda gelen Yahudi göçmenlere besledikleri hınç, aciz durumdaki İşçi Partisi'nin yarattığı hayal kırıklığı ya da komünist ve Yahudilerin, birliğin düzenlediği geçit törenlerine yaptığı saldırılara duydukları öfke sayesinde devşiriliyorlardı.⁹⁹ Macar Ok ve Haç Partisi Budapeşte'nin yoğun biçimde endüstriyelmiş merkezinde (Csepel Adası) oyların üçte birini kazanmış ve hükümet karşıtı tepkisel oyları çekebilecek makul bir Sol alternatifin yokluğunda kırsal bölgelerdeki maden alanlarının bazılarında başarılı olmuştu.¹⁰⁰

Faşizmin, insanları kendisine çekmek için daha çok akli mi yoksa duyguları mı kullandığı hâlâ tartışılan bir konudur.¹⁰¹

98 Childers, *The Nazi Voter*, s. 185; R. I. McKibbin, "The Myth of the Unemployed: Who Did Vote for the Nazis?" *Australian Journal of Politics and History* (Ağustos 1969).

99 Thomas Linehan, *East London for Mosley: The British Union of Fascists in East London and Southwest Essex, 1933-1940* (Londra: Frank Cass, 1996), s. 210, 237-97. BUF, en büyük katılımcı akını Cable Street Kavgasındaki komünist ve Yahudi karşı ataklarının geri tepmesi sonucu yaşadı (s. 200). (Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 103-104).

100 Miklós Lackó, *Arrow Cross Men, National Socialists* (Budapeşte: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae No. 61, 1969); György Ránki, "The Fascist Vote in Budapest in 1939," Larsen ve diğer. *Who Were the Fascists* içinde, s. 401-16.

101 William Brustein, *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party, 1925-1933* (New Haven: Yale University Press, 1996); Brustein, Nazi devşirmeleri-

Faşizme ait duyguların açık gücü, birçoklarını faşizmin, duygusal olarak dengesiz insanları ya da cinsel bir sapkınlığı olanları devşirdiğine inandırmıştır. Psikotarihin bazı tuzaklarını Sekizinci Bölüm’de ele alacağım. Şu noktayı tekrar vurgulamakta yarar var: Hitler’in kendisi, her türlü nefrete ve anormal saplantılara gark olduğu dönemde bile, özellikle de 1942’den önce, hâlâ pragmatik ve akılcı kararlar alabiliyordu. Nazizmin ve diğer faşizm biçimlerinin zihinsel birer dengesizlik tarzı olduğu sonucuna varmak iki kere tehlikelidir: Hem “normal” faşistler kalabalığının yaptıklarına bir mazeret oluşturur bu; hem de özgün faşizmin son derece normal doğasını yanlış tanımamıza neden olur. Faşist lider ve militanların çoğu, tamamen rasyonel terimlerle açıklanabilecek süreçler sonucu kendilerine sıradışı bir iktidar ve sorumluluk verilen son derece sıradan insanlardı. Faşizmi bir divana yatırıp analiz etmek bizi yanlış yollara sürükleyebilir. Geleneksel bir aile babası olmadığı bilinse de, Hitler’in sapkın cinsel yaşamı hakkındaki şüphelerin hiçbir kesin dayanağı yoktur.¹⁰² Nazizm adını taşıyan erkekler arası kardeşlik cemaatinin önde gelen isimleri arasında homoseksüeller de (SA’dan Ernest Röhm ve Edmund Heines gibi) saldırgan homofobikler de (mesela Himmler) vardı. Fakat Naziler arasında homoseksüellerin oranının genel nüfus içindekinden daha fazla olduğunu gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Bu tür bir varsayım İtalyan faşizmi için hiç dile getirilmemiştir.

Faşist liderler yeni tarz bir dışlanmışlar grubundan geliyor-

---

nin, tercihlerini rasyonel bir şekilde yaptıkları görüşünün en güçlü savunucusudur; Brustein’a göre, devşirmeler Nazilerin programının Almanya’nın sorunlarına daha iyi çözümler sunacağına inanmışlardı. Bu çalışmanın kullandığı yöntem ve veriler hâlâ sorgulanmaktadır.

102 Ian Kershaw, *Hitler: Hubris*, s. 46; Kershaw, homoseksüellikle ilgili inandırıcı herhangi bir kanıta rastlamıyor. Frederick C. Redlich, M.D., *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York: Oxford, 1998); Redlich, Hitler’in muhtemel bir jenital bozukluktan kaynaklanan güçlü bir bastırma mekanizmasının kurbanı olduğunu ve “[heteroseksüellik] oyununu iyi oynasa da” gizli bir homoseksüel olabileceğini düşünüyor. Lothar Machtan, Hitler’in homoseksüelliğini ispatlamak için kayıtları yakından incelemiş ve bu görüşü destekleyen bazı ipuçları elde etmiştir (yine de düşündüğü kadar kesin sonuçlara ulaşamamıştır): *The Hidden Hitler*, Almancadan çev. John Brownjohn (Oxford: Perseus Books, 2001).

lardı. Daha önce de yeni yüzler ulusal liderlik yolunda şanslarını zorlamışlardı. Aristokrat subaylara göre daha iyi savaşıp kendilerini krallara kabul ettirmiş sert ve inatçı askerler çok önceleri de oldu. 19. yüzyılın sonlarında, seçime dayalı politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte bu seçimlerde başarılı olan ve mütevazı geçmişlere sahip genç erkeklerden oluşan yeni bir politik devşirme türü ortaya çıktı. Daha önce adı geçen, bakka-lın oğlu, Fransız politikacı Léon Gambetta ya da Weimar Almanyası'nda seçkin bir yeri olan, bira toptancısının oğlu, Gustav Stresemann gibi isimler geliyor akla. Modern zamanlarda dışarıdan gelip başarıya kavuşan üçüncü bir tür de yeni endüstrilerde çalışan zeki teknikerlerden oluşuyordu (Henry Ford, William Morris ve Wright kardeşler gibi girişimci bisiklet imalatçılarını düşünün).

Fakat faşist liderlerin çoğu yeni bir marjinallik tarzına sahipti. Daha önceki dönemlerde yönetime burnunu sokmaya çalışan servet sahibi askerlere, üst konumlara tırmanmaya çalışan parlamenterlere ve akıllı teknikerlere pek benzemiyorlardı. Bazıları bohem ve lümpen entelektüellerdi; kalabalıkları manipüle etmek ve hınçları körüklemek dışında herhangi bir konuda uzman olmayan heveslilerdi: Mesela Hitler, başarısız bir sanat öğrencisiydi; Mussolini, meslekten bir ilkokul öğretmeniydi, ama daha çok İsviçre'den ve Trentino'dan darbecilik faaliyetleri yüzünden kovulmuş tedirgin bir devrimciydi; Joseph Goebbels, edebi hevesleri olan işsiz bir üniversite mezunuydu; Hermann Goering, Birinci Dünya Savaşı'nda görev almış ıpsız sapsız bir savaş pilotuydu; Heinrich Himmler, gübre satma ve tavuk yetiştirme işlerinde başarısızlığa uğramış bir ziraat fakültesi öğrencisiydi.

Yine de ilk dönem faşist kadrolar, marjinal bir dışlanmışlar grubu sayılamayacak kadar farklı sosyal köken ve eğitim geçmişinden geliyorlardı.¹⁰³ Amerigo Dumini¹⁰⁴ ya da Martin Bor-

103 Bkz. Michael Kater, *The Nazi Party: A Social Profile: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983), s. 194-98. Kater, Nazi liderlerinin Buhran dönemi Almanyası'ndaki toplumsal dayanıklılığını biraz abartıyor olabilir.

104 Matteotti'nin olası katili.

mann gibi sokak kavgacılarının yanı sıra, Giovanni Gentile¹⁰⁵ gibi bir felsefe profesörü de vardı aralarında; kısa bir süre için de olsa, Arturo Toscanini gibi müzisyenler de.¹⁰⁶ Sonuç olarak bu insanları bir araya getiren şey sosyal bir profilden çok, değerlerdi: Yorgun burjuva siyasetini küçük görme, Sola tepki, tutkulu bir milliyetçilik ve gerektiği zaman şiddeti mazur görme gibi değerlerdi bunlar.

Birisi, siyasi partileri bir otobüse benzetmişti; insanların sürekli inip bindikleri bir otobüse... İlerledikçe, faşizmin kitlelerinin zaman içinde ilk dönem radikallerden, sonraki kariyeristlere doğru nasıl değiştiğini göreceğiz.

Faşizmi kökenleriyle anlamak

Bu bölümde henüz yeşermekte olan faşist hareketlerin zamanları, mekânları, tabanı ve retoriğini ele aldık. Şimdi ilk hareketlerin bütün hikâyeyi anlatmadığını kabul etmek zorundayız. İlk faşist hareketler, marjinal bir sestten daha fazlası olma girişimleriyle çeşitli dönüşümlere uğrayacaklardı. Gücü daha aktif bir biçimde istedikleri her durumda bu çaba onları erken radikal dönemdeki durumlarından gözle görülür bir biçimde farklı bir şeye dönüştürdü. İlk hareketleri anlamak bize bütün olgunun olsa olsa kısmi ve eksik bir kavrayışını sağlar.

Tarihsel ilginin büyük bir orantısızlıkla faşizmin ilk yıllarına harcanmış olması tuhaftır. Bunun birkaç nedeni vardır. Birincisi, bir şeyin kökenlerini araştırırsak onun iç şablonunu kavrayabileceğimize dair örtük (ama yanıltıcı) Darwinci eğilimdir.

105 Milli birliğin güçlü bir devlet aracılığıyla sağlanması gerektiği düşüncesine ta-kıntılı bir şekilde bağlı olan saygın idealist filozof Giovanni Gentile, Mussolini'nin ilk eğitim bakanı oldu ve aynı zamanda hem elitist hem de devletçi bir grup reformu uygulamaya koydu. 1944'te parti yandaşları tarafından infaz edildi. Gentile'nin en yeni biyografisi için bkz. Gabriele Turi, *Giovanni Gentile: Une biografia* (Floransa: Giunti, 1995).

106 1919'da Milano'daki Faşist listesinin adayı olan Toscanini, kısa süre sonra partiden koptu. 1931'de, Faşist bir dergide kendisine "dekadan bir estetizm ... adına politikanın üstüne çıktığını düşünen saf bir estet" biçiminde saldırılınca New York'tan aldığı bir teklifi kabul etti. Harvey Sachs, *Music in Fascist Italy* (Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1987), s. 216.

Bir başka neden faşist sözcüklerin ya da kültür ürünlerinin erken aşamalardan itibaren bol miktarda dolaşımda olması ve tarihçilerin bunları kullanmasıdır; iktidarı elde etmek ya da uygulamak için kurnazca, ketum ya da çıkarıcı müzakerelerde bulunmak, bir nedenle (yanlış bir biçimde) daha az cazip bir konu olarak görünmektedir.

Faşizm konusundaki birçok çalışmanın ilk hareketlere odaklanmasının somut ve pragmatik bir nedeni, faşist hareketlerin çoğunun hiçbir zaman daha ileri gitmemesidir. İskandinavya, İngiltere, Aşağı Ülkeler, hatta Fransa hakkında yazmak, zorunlu olarak, asla bir gazete kurmanın, bazı gösteriler yapmanın, sokak köşeleri hakkında konuşmanın ötesinde bir gelişme göstermeyen hareketler hakkında yazmaktır. İspanya'da José Antonio Primo de Rivera, İngiltere'de Mosley ve Fransa'da en çok kendini gösteren faşist hareketler seçim sürecine bile hiçbir zaman katılmadılar.¹⁰⁷

Temelde erken dönem faşizmine bakmak bizi birkaç yanlış yola sevk edebilir. Bu, önemli kararları güç peşindeki eylem adamları tarafından alınan bir girişimin merkezine entelektüelleri koyar. Kimi fikirler faşist döngünün radikalleşme aşamasında kendilerini hatırlattığı halde, entelektüel parti destekleyicileri kök salma ve rejime dönüşme aşamalarında gitgide azalan bir etkiye sahiplerdi (bkz. Altıncı Bölüm'e). Ayrıca, kökenlere odaklanmak erken faşizmin burjuva retoriğine ve kapitalizm eleştirisine yanıltıcı bir vurgu yapar. José Antonio Primo de Rivera'nın "kendi sınıfımızdan birçoklarının... kararlı ve adil feragatlerini" ve "sağladığı faydalarla güçlülere olduğu kadar sıradan insanlara da ulaşmayı" zorunluluk olarak gören "şiirsel hareketi"ne¹⁰⁸ ve Robert Brasillach'ın 1945 Şubatında Paris'te vatan hainliği nedeniyle idamından kısa bir süre önce abartılı bir nostaljiyle hatırladığı üzere, "gençliğimizin görkemli kızıl faşizmi"ne bir ayrıcalık tanır.¹⁰⁹

107 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 56-57.

108 29 Ekim 1933 tarihli konuşma, Hugh Thomas, der., *José Antonio Primo de Rivera: Selected Writings* (Londra: Jonathan Cape, 1972), s. 56, 57.

109 Üçüncü Bölüm, 82. nota bakınız. Alice Kaplan, *The Collaborator*'da, Brasillach'ın faşizminin "siyaset, ekonomi ve etiğe pek az göndermesi olduğunu ve bir edebiyat eleştirmeninin referans noktalarıyla söz dağarcığına -imgeler,

Son olarak, karşılaştırma, erken dönemlerde küçük bir paya sahipti; çünkü kitle politikası olan her ülkede, 1918'den sonra bir noktada yeni yeni ortaya çıkan bir faşist hareket söz konusuydu. Karşılaştırma, faşist entelektüel yaratıcılık haritasının faşist başarı haritasıyla örtüşmediğini gösterir. Kimi gözlemciler, faşizmin Fransa'da icat edildiğini ve gerçek anlamda bir entelektüel gelişime de burada ulaştığını iddia ederler.¹¹⁰ Fakat faşizm, aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, 1940'taki askerî yenilginin sonrasına dek Fransa'da iktidara yaklaşan bir konuma gelemedi.

Erken faşizmi oy sandığında sınayan ilk kişi Mussolini oldu. Sosyalizm ve burjuvazi karşıtı "antiparti"sinin İtalya'nın bütün gazilerini ve onların hayranlarını çekeceğini ve Fasci di Combattimento'sunu herkese hitap eden bir kitle partisine dönüştüreceğini hayal etti. Radikal yerel değişimlerle yayılmacı bir milliyetçiliği karıştıran özgün San Sepolcro programıyla 16 Kasım 1919'da Milano'da seçime girdiğinde 315.165 oyun 4.796'sını aldı.¹¹¹ İtalya'nın siyasi yaşamında önemli bir mücadeleci olmadan önce kimi düzenlemeler yapmak zorunda kalacaktı.

Faşizmi bütünüyle anlayabilmek için başlangıçtakiler kadar sonraki biçimler üzerine de enerji harcamamız gerekir. Kitabın geri kalan kısmının büyük bir bölümünü, kimi faşizmlerin hareketten partiye, rejime ve nihai krize izlediği yolda belirleyici olan adaptasyon ve dönüşümler oluşturacaktır.

şiiir, mitler- ayandığını" kaydeder, (Chicago: University of Chicago Press, 2000), s. 13.

110 Bkz. Üçüncü bölüm, 46 ve 47. notlar.

111 Gentile, *Storia del partito fascista*, s. 57.

Kök Salma

Başarılı faşizmler

İki dünya savaşı arasında, yeryüzündeki hemen hemen bütün uluslar ve tabii ki kitle siyasetine bel bağlayan herkes faşizme benzeyen bir entelektüel akım ya da aktivist hareket oluşturmuştur. İzlanda'daki Gri gömlekliler¹ ya da New South Wales'deki (Avustralya) New Guard² benzeri her yerde bulunan ama kısa ömürlü birçok hareket, eğer bazı türdeşleri iyice büyüüp tehlikeli hâle gelmeseydi, bugün ilgimizi pek de çekmiyor olacaktı. Birkaç faşist hareket, faşist sokak vaizlerinin ve zorbalarının oluşturduğu hareketlerin genelinden çok daha başarılı oldu. Bazı köklü kindarlıkların ve çıkar ilişkilerinin taşıyıcısı olarak ve siyasi hevesleri besleyebilecek bir hal alarak politik sistemde kök saldı bu hareketler. İçlerinden bir kısmı kamusal hayatta başat roller üstlendi. Bu başarılı faşizmler, diğer rakip partiler ve çıkar grupları arasından sıyrılıp kendilerine yer açtılar ve etkili insanları, çıkarlarını ve duygularını gelenek-

- 1 A. Gudmundsson, "Nazism in Iceland," Stein U. Larsen, Bernt Hagtvet ve Jan Petter Myklebust, der., *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism* içinde (Bergen: Universitetsforlaget, 1980), s. 743-51. 1936'da üye sayısı üç yüze kadar çıkmıştı.
- 2 Keith Amos, *The New Guard Movement, 1931-1935* (Melbourne: Melbourne University Press, 1976).

sel partilere göre daha iyi temsil edebileceklerine ve heveslerini daha iyi tatmin edebileceklerine inandırdılar. Eskinin ayak takımından gelme dışlanmışları, böylelikle uzun süredir var olan partiler ve hareketlerle eşit düzeyde rekabet edebilen ciddi politik güçlere dönüşmüş oldular. Başarıları, hem daha yoğun ve saldırgan bir ton kazanmalarına ve hem de aşırı milliyetçilik, Sulu taciz etme ve ırkçılık gibi özelliklerini meşrulaştırmalarına yol açıp politik sistemlerin bütününe etkilemelerini sağladı. Okuduğunuz bölümün konusu, faşist partilerin kök salmasına katkıda bulunan bu gelişmeler demetidir.

Seçim politikalarının ve baskı gruplarının başarılı bir katılımcısı hâline gelmek, genç faşist hareketleri, kelimelerini ve eylemlerini daha net bir şekilde belirlemeye zorladı. Bu yüzden, geniş bir alana yayılan farklı türden şikâyetleri harekette geçirebildikleri o ilk dönemki özgürlüklerinin tadını çıkarmaları ve mağdur durumda olup temsil edilmediğini düşünen herkesin (sosyalistler hariç) sağa sola saçılmış öfkesini dillendirmeleri gitgide zorlaştı. Tercih yapmak zorunda kaldılar. Gelişigüzel protestonun şekilsiz alanından vazgeçmeleri, olumlu pratik sonuçlara ulaşmalarını sağlayacak siyasal bir mekân³ saptamaları gerekiyordu. Önemli ortaklarla etkin bir iş ortaklığı kurmak için kendilerini, ölçülebilir yollar üzerinden yararlı hâle getirmek zorundaydılar. Takipçilerine somut avantajlar sunmaları ve kimin faydalandığının ve kimin kurban olduğunun belli olduğu bazı eylemlere girişmeleri şarttı.

Bu daha odaklı adımlar, faşist partileri, önceliklerini iyice netleştirmeye zorladı. Bu aşamada, faşist eylemlerin karşısında faşist retoriği test etmeye başlamak mümkündür artık. Neyin hesaba katılması gerektiğini görebiliyoruz. Radikal retorik kuşkusuz tamamen ortadan kaybolmadı: Haziran 1940 gibi bir tarihte bile Mussolini “Proletaryayı ve Faşist İtalya’yı” ve “devrimin kara gömleklilerini” “Batı’nın plütokratik ve reaksiyoner demokrasisine karşı savaşmaya” çağırıyordu.⁴ Faşist parti-

3 Bkz. İkinci Bölüm, 12. not.

4 10 Haziran 1940 tarihli konuşma, Renzo De Felice, *Mussolini il duce, II. cilt: Lo stato totalitario, 1936-1940 içinde* (Torino: Einaudi, 1981), s. 841-42. İngi-

ler, somut politik eylem alanı içinde kök salmaya başlar başlamaz da burjuva karşıtı retoriğin seçici doğası iyice açığa çıktı.

Faşistlerin kapitalizm karşıtlığının pratikte bir hayli seçici olduğu anlaşılmıştı.⁵ En radikal hâlinde bile, faşistlerin istediği sosyalizm “nasyonal sosyalizm”di: Özel mülkiyet hakkının sadece yabancılara ve düşmanlara (tabii bunlara iç düşmanlar da dahildi) verilmediği bir sosyalizm... Milli üreticileri ise bağırlandırma bastılar.⁶ Nihayetinde, faşizmin kendisine bir yer açması ancak sosyalist devrime karşı etkili bir çare öne sürmesiyle oldu. Mussolini, 1919’da, sosyalizm karşıtlığı yerine alternatif bir sosyalizm kurulabileceği umutlarını hâlâ koruyorduysa da İtalyan politikasında neyin iş yapıp neyin yapmayacağını anlamış ve gözü açılmıştı artık. Kasım 1919’da,⁷ Milano’da, Sol-milliyetçi bir programla girdiği seçimlerde aldığı iç karartıcı sonuçlar hiç şüphe yok ki dersini gayet iyi öğretmişti ona.

Mussolini ve Hitler’in pragmatik tercihleri, başarı ve iktidar istekleriyle yönlendiriliyordu. Ama her faşist liderin de böyle hevesleri yoktu. Bazıları, marjinal kalmak pahasına, hareketlerinin “saf” niteliğini korumayı seçtiler. Falange Española’nın kurucusu José Antonio Primo de Rivera, işçilerle işverenleri uzlaştırmak gibi bir misyon üstlenmiş, bunu da materyalizmi –hem kapitalizmin hem de sosyalizmin ölümcül hatası– Ulusun ve Kilisenin hizmetindeki bir idealizmle yer değiştirerek yapmayı düşünmüştü; Kasım 1936’da, erken yaşta, Cumhuriyetçi bir idam mangası önünde infaz edilmiş olması, onu Franco’nun başarısının zorlayacağı kimi tercihlerde bulunmaktan kurtarmıştı.⁸ Kurduğu Action Française hareketi, popülist Sol karşıtı mil-

---

lizce bir versiyonu için bkz. Charles F. Delzell, *Mediterranean Fascism* (New York: Harper & Row, 1970), s. 213-15.

5 Bkz. Birinci Bölüm, s. 26.

6 Sternhell, üreticilerle toplumsal parazitler arasındaki ayrımın “Faşist sentezin ortaya çıkışının en temel unsurlarından biri” olduğunu düşünüyor. Zeev Sternhell vd. *The Birth of the Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 1994), s. 106.

7 Bkz. İkinci Bölüm, s. 100.

8 José Antonio, 29 Ekim 1933’te, Falange’nin kuruluşunda yaptığı konuşmada şöyle demişti: “Sosyalizm ... liberal köleliğe karşı meşru bir tepkiydi.” Fakat sosyalizmin materyalizm gibi, intikam ruhu gibi ve sınıf savaşı gibi kusurla-

liyetçiliğe öncülük eden Charles Maurras, takipçilerinin seçime girmelerine yalnızca bir defa, 1919'da, o da vekili, gazeteci Léon Daudet ve bir grup taşralı sempatizan Fransız Delegation Meclisi'ne seçildiğinde izin vermişti. Albay François de La Rocque'un Croix de Feu'sü seçimleri aşağılamışken, daha ılımlı olan halefi, Parti Social Français, 1938'deki ara seçimlerde yarışmak üzere aday belirlemeye başlamıştı bile.⁹ Macar Ok Haç Örgütü'ne liderlik etmiş olan eski kurmay subay Ferenc Szálasy ise üst üste iki mağlubiyetten sonra bir daha seçimlere katılmayı reddetmiş ve iktidar manevralarını ne olduğu belli olmayan bir felsefeye dayandırmayı tercih etmişti.

Buna karşın, Hitler ve Mussolini, yönetmeye yazgılı olduklarını hissetmekle kalmayıp saflık yanlılarının burjuva seçimlerinde rekabet etmek konusundaki endişelerini de paylaşmadılar. Her ikisi de – etkileyici bir taktik beceri ve deneme yanılmayla keşfettikleri farklı yollar aracılığıyla – kendi uluslarındaki siyasi iktidar yarışının vazgeçilmez katılımcıları olmak için gayret gösterdiler.

Başarılı siyasi aktörler hâline gelmek yeni takipçiler kazanmayı sağladığı kadar eskilerini kaybetmek anlamına da geliyordu. Bir parti çatısı altında toplanmak gibi basit bir hamle bile daha en baştan saflık yanlılarınca ihanet olarak görülebilirdi. Mussolini, 1921'in sonlarında hareketini bir partiye dönüştürmeye karar verdiğinde, eski idealist takipçilerinin bazıları bunu burjuva parlamentarizminin pis arenasına bir düşüş olarak gördü.¹⁰ Parti çatısı altına girmek, konuşmayı eylemin,

---

rı vardı ve ulus ve Kilise etrafında şekillenecek, “ne Sağ ne de Sol” olan daha yüksek bir idealizmle yer değiştirmesi gerekiyordu. İngilizce metin için bkz. Delzell, *Mediterranean Fascism*, s. 259-66.

9 Bunun, La Rocque'un faşist sayılmaması için yeterli bir kanıt olduğunu düşünenlerin savını, Hitler'in ve Mussolini'nin dinamik seçim performansı çürütmektedir. Bkz. Bibliyografik deneme, s. 399.

10 Faşizmin bir parti çatısı altına girdiğinin ilanı, Partito Nazionale Fascista'nın 7-10 Kasım 1920 tarihli Yeni Programında yer almaktaydı; bkz. Delzell, *Mediterranean Fascism*, s. 26-27. İç muhalefet hakkında bkz. Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power* (New York: Scribner's, 1973), s. 44, 72-75 ve Emilio Gentile, “The Problem of the Party in Italian Fascism,” *Journal of Contemporary History* 19:2 (Nisan 1984), s. 251-74.

anlaşmaları ilkelerin ve çatışan çıkarları birleşmiş bir ulus fikrinin üstüne yerleştiriyordu. Eski idealist faşistler yeni bir tür toplumsal hayat –bir tür “antiparti”–¹¹ önerdiklerini düşünüyorlardı; bu sayede, hizipçiliği destekleyen parlamenter liberalizmin ve sınıf çatışmasını ön plana çıkaran sosyalizmin tersine bütün bir ulusu bir araya getireceklerdi. José Antonio, Falange Española’yı şöyle tanımlamıştı: “Parti değil bu, bir hareket – hatta bir anti-parti olduğunu bile söyleyebilirsiniz; ne sağda yer alıyor, ne de solda.”¹² Hitler’in NSDAP’si kendisine parti diyordu hiç kuşkusuz; ama onun diğer partilere benzediğini düşünen üyeler için bir “hareketi” (*die Bewegung*). Faşistler kurdukları örgütlere genellikle hareket,¹³ kamp,¹⁴ grup,¹⁵ rassemblement¹⁶ ya da fasci gibi adlar veriyorlardı. Bunlar, diğer çıkarlar karşısında belli bir çıkarı desteklemeyen ve bütün bir ulusu birleştirme ve güçlendirme iddiasındaki kardeşlik örgütleriydi onlara göre.

Faşist hareketlerin kendilerine ne ad vermeleri gerektiği konusundaki tartışmalar çok da önemli değildi aslında. Siyasi arenada belirleyici bir aktör hâline gelme süreci çok daha ciddi ödünler ve dönüşümler gerektiriyordu; çünkü söz konusu süreç, ilk faşist hareketlerin cazibesinden çekinip onları reddeden bazı kapitalist spekülâtörler ve burjuva parti liderleriyle ortaklık kurmayı da içeriyordu. Faşistlerin, bir yandan kurulu düzenin parçalarıyla pratik siyasi ittifaklar kurarken, öte yandan nasıl olup da burjuva karşıtı retoriğin bir kısmını sa-

---

11 Emilio Gentile, *Le origine dell'ideologia fascista (1918-1925)*, 2. baskı (Bologna: Il Mulino, 1996), s. 128-33: “L’antipartito.”

12 Delzell, *Mediterranean Fascism*, s. 263.

13 Ör. Adrian Anton Mussert’in Hollanda’daki Ulusal Sosyalist Hareketi (Nationaal Socialistische Beweging).

14 Ör. Polonya Ulusal Birlik Kampı.

15 Ör. Belçika’nın Felemenkçe konuşulan bölgesindeki Vlaamsch National Verbond ya da Hollanda’daki Verband van Dietsche Nationaal-Solidaristen (Verdinaso).

16 Ör. 1941-44 arasında Nazi işgalindeki Paris’te Marcel Déat’nın kurduğu Rassemblement National Populaire ve Norveç’te Vidkun Quisling’in kurduğu Nasjonal Samling. General de Gaulle, 1947’de kurduğu yeni hareketinin adını Rassemblement du peuple français koyduğunda şaşkınlık yaratmıştı.

hiplenmeye devam ettikleri, başarılarının sır olarak kalan yanlarından biridir.

Siyasi arenada başarılı ve iddialı rakip olmak için, öncelikleri belirlemekten ve ittifaklar kurmaktan çok daha fazlası gerekiyordu. “Politikanın” kirli ve boş bir etkinlik olduğu sonucuna varmış olan seçmenleri cezbedebilecek yeni bir siyasi tarz sunmak anlamına geliyordu bu. Bir “antipolitika” ile ri sürmek, temel siyasi motivasyonu politikayı küçümsemek olanlar için genellikle etkili bir yöntemdi. Hâlihazırdaki partilerin, Marksist partiler, küçük toprak sahiplerinin kurduğu partiler ya da Hristiyan partiler gibi bir sınıfın ya da mezhebin çıkarlarıyla sınırlandığı durumlarda, faşistler, halkı bölme değil, birleştirme sözü vererek insanları kendilerine çekiyorlardı. Hâlihazırdaki partiler, aslen kendi kariyerlerinden başka bir şey düşünmeyen parlamenterler tarafından yönetilirken, faşist partiler, kariyerist siyasetçilerin değil, davalarına bağlı militanların belirleyici olduğu “müdahale partileri” hâline gelerek idealist seçmenleri cezbedebiliyorlardı. Tek bir siyasi grubun, iktidarı yıllarca tekelinde tuttuğu durumlarda, faşizm, yenilenmeye ve taze bir liderliğe götüren sosyalist olmayan tek yol biçiminde ortaya çıkabiliyordu. Bu şekilde faşistler, 1920’lerde “müdahil”¹⁷ olan ilk Avrupalı “kitle” partilerinin kurulmasına öncülük ederek, yorgun düşmüş ve dar bir çerçeveye sahip rakiplerinden toplumsal tabanlarının genişliğiyle olduğu kadar militanlarının yoğunluklu aktivizmiyle de ayrılmaya başladılar.

Bu noktada yapacağımız bir karşılaştırma çok iş görebilir: Yurttaşlarının, kurtuluşu dışarıdakilerde arayacakları kadar ciddi bir kurulu düzen çöküşünü sadece bazı toplumlar yaşamıştır. Birçok örnekte, faşist örgütlenme başarısızlığa uğruyordu; başka bazı örneklerde ise daha deneme aşamasına bile gelebiliyordu. İki savaş arası dönemde, Avrupa’da, faşist düzenin başarılı bir şekilde kurulduğu birkaç örnek vardı. Bu bölümde ele almak istediğim üç örnek var: İkisi başarılı, biri başarısız üç faşizm örneği. Böylece hangi koşulların, faşist hareketlerin po-

17 Bkz. İkinci Bölüm, 91. not.

litik sistemler içinde yerleşik hâle gelmesini sağladığını daha yakından görebileceğiz.

Po Vadisi, İtalya, 1920-22

Mussolini'yi, Kasım 1919'daki seçimlerin yarattığı nihai yıkıma rağmen unutulmaktan kurtaran şey Kuzey İtalya'daki takipçileri tarafından geliştirilen yeni bir taktikti: *Squadrisimo*. Daha saldırgan takipçilerinin bir kısmı orada *squadre d'azione* denen yıldırma mangaları kurdular ve askerken öğrendikleri taktikleri İtalyan ulusunun iç düşmanı olarak gördükleri kişilere saldırmak için kullandılar. Marinetti'yle beraber, Mussolini'nin diğer bazı arkadaşları Nisan 1919'da gerçekleştirdikleri *Avanti* baskınıyla yeterli bir örnek oluşturmuşlardı.¹⁸

Squadre, İtalya'nın, savaş sonrası anlaşmalar çerçevesinde Avusturya-Macaristan'dan geri aldığı Adriyatik kıyısındaki çok dilli liman şehri Trieste'deki milliyetçi cadı kazanında başlamıştı kariyerine. Bir faşist manga, bu kozmopolit şehirde İtalyan üstünlüğünü sağlamak üzere Sloven Derneği'ne ait yönetim merkezinin bulunduğu Balkan Oteli'ni yaktı ve sokaktaki Slovenlere göz dağı verdi.

Mussolini'nin kara gömleklileri, savaş sonrası İtalyası'nda milliyetçi amaçlar için doğrudan eyleme kalkışan tek örnek değildi. Mussolini'nin en ciddi rakibi, maceracı-yazar Gabriele D'Annunzio'ydu. Hatta D'Annunzio, 1919-20 arasında, bu küçük faşist grubun liderinden çok daha fazla tanınıyordu. Sadece abartılı oyunları, şiirleri ve şaşıalı hayatıyla değil, Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya'ya yapılan hava akınlarını yönetmesiyle de adı çıkmıştı İtalya'da; hatta bu akınlar sırasında bir gözünü de kaybetmişti.

1919 Eylülünde D'Annunzio, milliyetçilerden ve savaş gazilerinden oluşan bir çeteyi, Versailles'daki arabulucuların yeni kurulan Yugoslavya devletine armağan ettikleri Adriyatik'teki liman şehri Fiume'ye doğru harekete geçirdi. Fiume'yi "Carnaro Cumhuriyeti" olarak ilan eden D'Annunzio, sonradan Mus-

18 Bkz. Birinci Bölüm, s. 19-21.

solini'nin de sahipleneceği abartılı bir kamusal tiyatro tarzı icat etti: *Comandante*'nin bir balkondan çektiği günlük nutuklar, bir sürü üniforma ve geçit alayı, ileri uzatılan kollarla verilen "Roma selamı", "Eia, eia, alalà" biçimindeki anlamsız savaş çığlıklarından oluşuyordu bu tarz.

Fiume'nin işgali İtalya için uluslararası bir utanca dönüşürken, D'Annunzio Roma'daki hükümete meydan okudu ve milliyetçi destekçilerinin daha muhafazakâr olanlarını kaybetti. Fiume yönetimine destek, daha çok milliyetçi Soldan gelmeye başladı. Örneğin, müdahaleci bir sendikalist ve Mussolini'nin dostu olan Alceste De Ambris, Carnaro Tüzüğü adını taşıyan bir anayasa kaleme aldı. D'Annunzio'cu Fiume, yönetici şefin, meşruiyetini kitlesel mitinglere dayanan bir halk iradesinden aldığı, sendikaların, ekonomiyi birlikte yürütmek üzere resmî "şirketlerde" işverenlerle yan yana geldiği, askerî bir popülist cumhuriyete dönüştü. Uluslararası nitelikteki bir "Fiume Birliği", Milletler Cemiyeti'yle rekabet içinde, dünyadaki bütün ulusal özgürlük hareketlerini bir araya getirme girişiminde bulundu.¹⁹

Seksen yaşında tekrar İtalya başbakanlığı makamına gelen ve yaşlı ve usta bir siyasi iş bitirici olan Giovanni Giolitti, Kasım 1920'de Yugoslavya'yla, Fiume'ye uluslararası bir şehir statüsü veren bir anlaşma imzalayıp D'Annunzio'nun gönüllülerini dağıtmak için Noel zamanı şehre İtalyan donanmasını gönderdiğinde, Mussolini sadece birkaç ılımlı itirazda bulundu. Tabii bu, Mussolini'nin Fiume'yle ilgilenmediği anlamına gelmiyordu. İktidarı ele geçirince, 1924'te, Yugoslavya'yı, Fiume'yi bir İtalyan şehri olarak kabul etmeye zorladı.²⁰ Fakat Mussoli-

19 D'Annunzio'nun kurduğu komik, fakat aynı zamanda son derece ciddi "Carnaro Cumhuriyeti" için bkz. Michael A. Ledeen, *The First Duce* (Baltimore ve Londra: Johns Hopkins University Press, 1977) ve John Woodhouse, *Gabriele D'Annunzio: Defiant Archangel* (Oxford: Clarendon, 1998). Pierre Milza, *Mussolini* (Paris: Fayard, 1999), s. 242-50 ve Michel Ostenc, *Intellectuels italiens et fascisme* (Paris: Payot, 1983), s. 122, gibi kaynaklar, 1919'un sonu ve 1920'nin başında D'Annunzio'nun şöhretinin Mussolini'ninkini nasıl gölgede bıraktığını gösteriyor.

20 İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, mağlup durumdaki İtalya, Yugoslavya'nın Fiume'yi tekrar ele geçirmesini engelleyemeyecek kadar zayıftı. Rijeka adı-

ni'nin hevesleri, D'Annunzio'nun yaşadığı bozgundan beslenmişti. *Comandante*'nin kişisel tavırlarının çoğunu sahiplenerek, içlerinde Alceste De Ambris'in de olduğu, Fiume macerasına katılan savaş gazilerinin çoğunu kendi hareketine çekmeyi başardı.

Mussolini, D'Annunzio'nun başarısızlığa uğradığı yerde, yalnızca tarzın ya da şansın yardımına bağlı olmadan başarıya ulaşmıştı. Mussolini, önde gelen merkez siyasetçileriyle anlaşmalar yapacak kadar susamıştı iktidara. D'Annunzio, Fiume'de, ya hep ya hiç için uğraştı; iktidardan çok kendi yapıp ettiklerinin saflığıyla ilgileniyordu. Ayrıca 1920'de elli yedi yaşındaydı artık. Mussolini, iktidara gelir gelmez Monte Nevoso prensliği ve Garda Gölü'nde bir şato karşılığı D'Annunzio'yu satın aldı.²¹ D'Annunzio'nun başarısızlığı, faşizmi öncelikle kültürel ifadeleriyle yorumlamak isteyenler için bir uyarı mahiyetindeydi. Tiyatro tek başına yeterli olmadı.

Mussolini, D'Annunzio'yu, her şeyden önce, milliyetçi hislerin yanı sıra ekonomik ve sosyal çıkarlara da hizmet ederek alt etti. Kara Gömleklilerini, Fiume ve Trieste'deki Güney Slavlara karşı olduğu kadar sosyalistlere karşı da kışkırttı. Savaş gazileri, savaş sırasındaki "gayrimilli" duruşlarından ötürü 1915'ten beri nefret ediyorlardı sosyalistlerden. Po Vadisi'ndeki, Toscano'daki, Apulia'daki ve büyük mülklere sahip diğer bölgelerdeki toprak sahipleri, savaş sonrasında, *braccianti* denilen topraksız işçileri, daha yüksek maaş ve daha iyi çalışma koşulları için örgütlemekte gösterdikleri başarıdan ötürü sosyalistlerden hem nefret ediyorlar, hem de korkuyorlardı. *Squadrisimo* bu iki nefretin kesişme noktasında ortaya çıktı.

Savaş sonrası dönemdeki ilk seçimlerde (Kasım 1919) gösterdikleri başarıyı takiben İtalyan sosyalistleri, ücretli tarım işçisi piyasası üzerinde *de facto* bir kontrol sağlamak için, yeni kazandıkları iktidarı yerel hükümetlerde kullanmaya başla-

nı alan şehir, Yugoslavya sonrası Hırvatistan Cumhuriyeti'ne ait en önemli limandır bugün.

21 1920 antlaşmasıyla İtalya'ya bırakılan, ve Fiume yakınlarında bir dağ olan Monte Nevoso'yu D'Annunzio'nun fethettiği iddia edilebildi. Şatosu, Il Vittoriale, bugün milliyetçilerin bir hac mekânıdır.

mışlardı. 1920'de, Po Vadisi'nde, ekim ya da hasat için işçi ihtiyacı olan her çiftçi, sosyalist Emek Borsası'nı ziyaret etmek zorundaydı. Emek Borsaları, sahip oldukları kozu çok iyi kullandılar. Çiftçileri zorlayıp işçilere sadece mevsimlik değil, yıllık maaş ödenmesini sağladılar; maaşların ve çalışma koşullarının iyileştirilmesini de şart koştular. Çiftçiler maddi olarak köşeye sıkışmıştı. Savaş öncesinde, Po Vadisi'ndeki bataklık arazileri ekilebilir tarlalara dönüştürmek için kayda değer miktarlarda para harcamışlardı; elde ettikleri mahsuller savaş sonrası İtalyan ekonomisinde çok az bir getiri sağladı. Sosyalist sendikalar ayrıca, çiftçilerin, kendi topraklarının efendisi olma statülerini de ellerinden aldı.

Po Vadisi'nin korkan ve hor görülen toprak sahipleri telaş içinde bir destek arayışına girdiler.²² Bekledikleri yardımı İtalyan devletinden göremediler. Yerel memurların ya kendileri sosyalistti ya da sosyalistlere karşı gelmeye pek niyetleri yoktu. *Laissez-faire* liberalizminin gerçek bir uygulayıcısı konumundaki Başbakan Giolitti, grevleri sonlandırmak için ulusal nitelikli bir güç kullanımını reddetti. Büyük çiftçiler, kendilerini İtalyan devleti tarafından terk edilmiş hissettiler.

Yetkililerden herhangi bir destek görmeyen Po Vadisi'nin büyük toprak sahipleri, korunmak için Kara Gömleklilerden medet umdular. Eski pasifist düşmanlarına saldırmak için bir bahane bulduklarına çok sevinen faşist *squadre*, sosyalistlerin kırmızı bayrak astıkları Bologna belediye binasını işgal etti. Altı kişi öldürüldü. Bu noktadan sonra hareket, Po Nehri deltasının aşağı kısmındaki zengin tarım alanlarına doğru hızla genişledi. Kara Gömleklili *squadrismi* Emek Borsalarını ve sosyalistlerin yerel bürolarını yakıp yıkmak ve sosyalist düzenleyicileri dövüp öldürmek üzere gece seferleri düzenledi. En çok sevdikleri küçük düşürme biçimi insanların üzerine aşırı miktarda hintyağı boca edip gurur vesilesi olan Latin bıyıklarının yarısını kesmekti. 1921'in ilk altı ayında çeteler, 17 gazete ve matbaayı, 59 Halk Evini (sosyalistlerin idare merkezleri), 119 Emek Odasını (sosyalistlerin iş bulma büroları), 107 kooperatifi, 83 Köylü Birliğini, 151 sosyalist kulübü ve 151

22 Önde gelen yetkililerin listesi, bibliyografik denemede bulunabilir.

kültürel örgütü darmadağın ettiler.²³ 1 Ocak ile 7 Nisan 1921 tarihleri arasında 25'i faşist, 41'i sosyalist, 20'si polis ve 16'sı diğer gruplardan toplam 102 kişi öldü.²⁴

Po Vadisi'ndeki Kara Gömleklilerin başarısı sadece kuvvete dayanmıyordu. Faşistler ayrıca bazı köylülere en çok istedikleri şeyleri de vermişti: İş ve toprak. Durumu sosyalistlerin aleyhine çeviren Faşistler, çiftliklerdeki emek piyasası üzerinde kendi tekellerini oluşturdular. Birkaç köylüye, bazı ileri görüşlü toprak sahipleri tarafından kendilerine bağışlanan toprakların küçük bir kısmını vererek, çok sayıdaki topraksız köylüyü sosyalist sendikalardan uzak durmaya ikna ettiler. Ya çok az şeyi olan (küçük ortaklar, maraba ya da kiracı olarak) ya da hiçbir şeyi olmayan (gündelik işçiler olarak) Po Vadisi köylüleri için toprak en çok arzuladıkları şey olmuştu. Sosyalistler bu kategorilerdeki tarla işçileri üzerindeki kontrollerini çok kısa bir zamanda yitirdiler. Bunun tek nedeni savaş sonrası kazanımlarını korumaktan aciz olduklarının açığa çıkması değil, bunun yanında, kolektif çiftlikler kurma amaçlı uzun vadeli planlarının, toprağa aç durumdaki yoksul köylüler için pek de cazip olmamasıydı.

Squadristi, aynı zamanda, devletin, toprak sahiplerini koruma ve düzeni sağlama görevlerini yerine getiremediğini de göstermiş oldu. Kamusal hayatın düzenlenmesinde devlete ait olan konumu üstlenmeye ve devletin kuvvet kullanma tekeli ni ihlal etmeye de başladılar. Cüretleri arttıkça, Kara Gömlekliler, bütün bir şehri işgal edebilir hâle geldiler. Sözgelimi Ferrara'ya yerleşir yerleşmez, bütün şehri kamusal işlerden oluşan bir programı uygulamaya zorluyorlardı. 1922 yılının ilk yarısından itibaren, Faşist çeteler ve bu çetelerin Ferrara'da Italo Balbo ve Cremona'da Roberto Farinacci gibi gaddar liderleri –Etiyopyalı kabile şefleri için kullanılan *ras* unvanıyla çağrılıyorlardı– Kuzeydoğu İtalya'daki iktidarı *de facto* ele geçirmiş ve devleti kendilerini hesaba katmak zorunda bırakmışlardı; zaten

23 A. Rossi [Angelo Tasca], *The Rise of Italian Fascism*, çev. Peter ve Dorothy Waite (New York: Howard Fertig, 1966), s. 119-20 (ilk yay. tar. 1938), rakamlar Faşist Parti kaynaklarındandır.

24 Christopher Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism* (Londra: Methuen, 1967), s. 572, 2. not

devletin hüsnükabulü olmadan yerel hükümetlerin normal bir şekilde işlemesi mümkün değildi.

Po Vadisi'ndeki Kara Gömleklilerin sosyalizmi ezip geçmesine yardım edenler sadece toprak sahipleri değildi. Yerel polis ve ordudaki komutanlar bu çetelere silah ve taşıyıcı araç ödünç veriyorlardı; hatta bazı genç polis ve ordu mensupları, düzenlenen saldırılara bizzat katılıyordu. Yeni sosyalist belediye başkanını ve belediye meclisi üyelerinin hak iddiaları karşısında öfkeye kapılan bazı yerel mülki amirler, bu gece baskınlarını görmezden geliyor, hatta çeşitli araçlarla destek veriyorlardı.

Po Vadisi Faşistleri, hareketin ilk radikalizmini hatırlatan bazı politikaları –işsizlere kamuda iş vermek gibi– desteklemeye devam etseler de genel kanı, *squadrinin* büyük toprak sahiplerinin etrafında kümelenen kabadayılardan başka bir şey olmadığı yönündeydi. Bazı idealist ilk dönem Faşistler, yaşanan bu dönüşümü dehşetle karşıladılar. Mussolini'den ve Milano'daki liderlikten, güçlü yerel çıkar gruplarıyla suç ortaklığına varan bu sürece bir son vermelerini istediler. Gerçeklerin farkına varan gruptan Barbato Gatelli, Faşizmin özgün ideallerini kaybettiğinden ve "rantçıların muhafızlığına" soyunulduğundan dert yanıyordu. Arkadaşlarıyla beraber eski ruhu canlandırmak üzere rakip bir Faşist hareket organize etmeyi ve yeni bir gazete (*L'Ida Fascista*) çıkarmayı denedi; ama Mussolini, *squadrinin* tarafında yer aldı.²⁵ Saflık yanlıları nihayetinde partiyi terk ettiler ya da bertaraf edildiler; yerlerini toprak sahiplerinin oğulları, genç polis memurları, astsubaylar ve *squadristismo*'nun diğer destekçileri aldı. Canı sıkılan bazı idealistlerce Mussolini'nin yerini alabileceği düşünülen D'Annunzio ise Faşizmin artık "kırsal kölelik"²⁶ anlamına gelmeye başladığını söyleyip mırın kırın etmekle yetindi. Bu, faşist hareketlerin, kendilerini daha kârlı bir siyasi mekâna yerleştirme sürecinde, ilk müşteri tabanlarını kaybedip yerine yenisini ikame ettikleri²⁷ ne ilk ne de son seferdi.

25 Paul Corner, *Fascism in Ferrara* (Oxford: Clarendon, 1976), s. 123. 223.

26 Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism*, s. 616

27 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 105.

Kitabın bir önceki bölümünde gördüğümüz üzere, ilk Faşistler, radikal savaş gazileri, ulusal sendikalistler ve fütürist entelektüeller –içinde bulundukları durumdan memnun olmayan ve sosyal değişimin ulusal büyüklükle birlikte gelmesini isteyen genç antiburjuvalar– arasından devşirilmişlerdi. Çoğu durumda, onları sosyalizmden ya da yeni Katolik partisinin –Partito Popolare Italiano (“Popolari”)–²⁸ radikal kanadından ayıran tek şey ulusalcılıktı. Zaten büyük bir kısmı, tıpkı Mussolini gibi, Soldan gelmişti. *Squadrisimo*, hareketin sosyal düzenlenişini Sağa doğru kaydırdı. Toprak sahiplerinin oğulları da işin içindeydi artık, suça karışmış bazı kişiler de. Fakat Faşizm, gençlerle işleyen bir hareket olma özelliğini sürdürdü: Yeni Faşizm, hâlâ yaşlılara karşı yürütülen bir genç nesil ayaklanmasıydı.

Mussolini, hareketini, 1919’da Milano’da başarısızlığa uğrayan Sol-ulusalcı Faşizme bağlamak yerine karşısına çıkan fırsatlara adapte etmeyi seçti. Faşist tutumların sağa doğru kayması sırasında Mussolini’nin geçirdiği evrimi 1920-22 tarihleri arasında yaptığı konuşma ve programlar üzerinden izleyebiliriz.²⁹ Ortadan kaybolan ilk fikir, Faşizmin savaşa ve emperyalizme karşı toptan reddiyesiydi – çarpışma hatıraları hafızalarında hâlâ taze olan savaş gazileri arasında “siper pasifizmi” çok yaygındı. San Sepolcro programı, Milletler Cemiyeti’nce onaylanan “ulusların bütünlüğünü garanti altına alan nihai şartı” kabul ediyordu – İtalya’nın Fiume’deki ve Dalmaçya sahilindeki hakları saklı tutulmakla birlikte. Birlik, Haziran 1919 programından tamamen çıkarılmıştı; yine de Faşistler hâlâ asıl işlevi savunma olan bir milis gücünün profesyonel ordunun yerini alması ve silah ve mühimmat fabrikalarının millileştirilmesi çağrılarında bulunuyorlardı. Değişen Faşist Parti’nin Kasım 1921 programında Milletler Cemiyeti’ne parçalı yapısından ötürü saldırılıyor, İtalya’nın “Akdeniz’deki Latin uygarlığının kalesi” olduğuna ve *italianità*’ya vurgu yapıyor, İtalyan kolo-

28 Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 152-153.

29 Bu metinlerin İngilizce çevirileri şu kaynakta mevcuttur: Delzell, *Mediterranean Fascism*, s. 7-40.

nilerinin gelişmesi çağrısının yanı sıra büyük bir düzenli ordunun kurulması isteği dile getiriliyordu.

Erken dönem Faşizmin ulusallaştırma ve ağır vergiler koyma amaçlı radikal önerileri 1920'ye gelindiğinde sulandırılmış, "demagojik" olmayan tamamen ekonomik nitelikli çıkarların korunması için işçilere haklar tanınmıştı. Yönetimde işçilerin temsili 1920'de sadece kişisel sorunların dile getirilmesiyle sınırlandırıldı. 1921'de Faşistler, "sürekli artan ve el koymaya dayanan vergilendirmeyi" "girişimi caydıran mali demagoji" olarak nitelendirip reddettiler ve verimliliği, ekonominin en nihai amacı hâline getirdiler. Hayatı boyunca bir ateist olan Mussolini, 1919'da, dinî cemaatlere ait olan bütün mallara el konulmasını ve episkopalyen piskoposlukların tüm gelirlerinin haczedilmesini sağlamıştı. Fakat 21 Haziran 1921'de, Temsilciler Meclisi'nde yaptığı ilk konuşmada, Katolisizmin "Roma'nın Latin ve Emperyal geleneğini" temsil ettiğini söyledi ve Vatikan'la ihtilafların çözümü için bir anlaşma yapılması çağrısında bulundu. Monarşiye gelince, Mussolini, 1919'da, "İtalya'nın hâlihazırdaki rejimi çökmüştür" diyordu. 1920'de, önceleri benimsediği cumhuriyetçiliği, ulusun ahlaki ve maddi çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edecek herhangi bir anayasal rejim lehine daha agnostik bir pozisyona doğru yumuşattı. 20 Eylül 1922'de yaptığı bir konuşmada ise monarşiyi ya da Savoia Sarayı'nın idaresini sorgulamak yönünde herhangi bir niyeti olduğunu açık bir şekilde reddetti. "Programınız nedir diye soruyorlar bize," diyordu Mussolini, "Programımız gayet basit. Biz İtalya'yı yönetmek istiyoruz."³⁰

Kurduğu rejim rutinleştikten sonra bile Mussolini, her fırsatta "Faşist Devrim"den bahsetmeye devam etti. Fakat kastettiği, sosyalizme ve ruhsuz liberalizme karşı yapılan bir devrimdi; İtalyanları birleştirmenin ve motive etmenin yeni bir yolu, kişisel özgürlükleri ulusal topluluğun çıkarlarına tâbi kılmayı başarabilecek ve özel mülkiyete hiç dokunmadan kitlesel onay alabilecek yeni bir hükümet otoritesi tarzından bahsediyordu. Buradaki temel nokta, Faşist hareketin var olan siyasal mekân içinde gelişirken biçim değiştirmiş olduğudur. İlk harekette za-

ten mevcut olan antisosyalizm, merkezî bir konuma gelmiş, antiburjuva idealistlerin çoğu ya hareketi terk etmiş ya da bertaraf edilmişti. İlk dönem faşizminin radikal antikapitalist idealizmi sulandırılmıştı. Antikapitalizmin erken dönem metinlerdeki belirgin varlığının, Faşizmin daha sonra pratikte alacağı biçim hakkında kafamızı karıştırmasına izin vermemeliyiz.

Faşizmin kırsal Kuzeydoğu İtalya'daki *de facto* varlığı –özellikle Emilia-Romagna ve Toscano'daki– 1921'de, ulusal politikacıların göz ardı edemeyeceği bir hal almıştı artık. Başbakan Giolitti, Mayıs 1921'deki parlamento seçimlerine hazırlanırken, sosyalistlerin ve Popolari'nin Kasım 1919'da aldığı yüksek oy oranlarını düşürmek için gereken her türlü kaynağı ele geçirmek amacıyla liberaller ve ulusalcılarla yaptığı seçim koalisyonuna Mussolini'nin Faşistlerini de ekledi. Bu düzenleme sayesinde, içlerinde Mussolini'nin de olduğu otuz beş PNF adayı, Giolitti'nin listesinden İtalyan meclisine seçildi. Çok büyük bir sayı değildi bu ve Mussolini'nin birçok çağdaşına göre liderliğini yaptığı hareket kalıcı olamayacak kadar tutarsız ve çelişikti.³¹ Yine de Mussolini'nin ulusal seviyedeki İtalyan antisosyalist koalisyonunun hayati bir parçası hâline geldiğini göstermeye yetiyordu bu durum. Mussolini'nin artık tek yönlendirici ilkesi olan ulusal iktidarı ele geçirme yolundaki ilk adım atılmıştı.

İtalyan Faşizminin 1920-22 yılları arasında Po Vadisi'nde geçirdiği başarılı dönüşüm, erken dönem Faşist programlarda ya da hareketin ilk genç antiburjuva isyancılarında sabit bir “öz” bulmanın neden zor olduğunu ve hareketin yörüngesini, neden ancak kendisini adapte ettiği uygun siyasal mekânlar aracılığıyla izleyebileceğimizi gösteriyor. Po Vadisi'ndeki dönüşüm olmadan (Faşizmin, yerli toprak sahiplerinden destek aldığı Toscano ve Apulia'daki dönüşümlere paralel olarak)³² Musso-

31 Birçok çağdaş gözlemci benzer şüpheleri dile getirdiler. Renzo De Felice, der., *Il fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei et dei storici*, gözden geçirilmiş baskı (Bari: Laterza, 1998).

32 Frank Snowden, *The Fascist Revolution in Tuscany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) ve *Fascism and Great Estates in the South of Italy: Apulia 1900-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Simona Colarizi, *Dopoguerra e fascismo in Puglia (1919-1926)* (Bari: Laterza, 1971).

lini, başarısızlığa uğrayan karanlık bir Milanolu provokatör olmanın ötesine geçemezdi.

Schleswig-Holstein, Almanya, 1928-33

Schleswig-Holstein serbest seçimlerde Nazilere bariz bir çoğunlukla oy veren tek Alman eyaletiydi (*Land*): 31 Temmuz 1932'deki parlamento seçimlerinde Nazi oyları yüzde 51'di. Dolayısıyla faşist bir hareketin temel bir siyasi aktöre dönüşmeyi başarmasının ikinci örneği olarak ele alınmayı hak ediyor bu bölge.

Alman faşist hareketi, Freikorps'un Münih sovyetini ve diğer sosyalist başkaldırıları kanlı bir şekilde bastırıp kendisine bir yol açtığı 1918-23 yılları arasındaki savaş sonrası kriz döneminde güçlü bir siyasi konuma gelmeyi başaramamıştı. Bir sonraki fırsat Buhran'la birlikte ortaya çıkacaktı. 1924 ve 1928'deki seçimlerde şehirli kitlelere seslenmeyi tercih ederek pek de başarılı olamayan Nazi Partisi yönünü çiftçilere çevirdi.³³ Yerinde bir tercihti bu. 1920'lerde tarımda işler hiçbir yerde iyi gitmemişti; Birleşik Devletler, Arjantin, Kanada ve Avustralya gibi yeni üreticiler dünya piyasalarını silip süpürüyorlardı çünkü. 1920'lerin sonlarına doğru, 1929'daki çöküşten bile önce, tarımsal ürün fiyatları iyice baş aşağı gitmişti; dünya çiftçilerinin sonunu hazırlayan bir hamleydi bu.

Danimarka sınırında bulunan ve hayvancılıkla geçinen tozlu Schleswig-Holstein kırsalının iç bölgelerinde çiftçiler geleneksel olarak hep muhafazakâr milliyetçi partiyi (DNVP) desteklemişlerdi.³⁴ 1920'lerin sonlarında, geleneksel partilerin ve

33 Bibliyografik denemedeki referanslara bakınız.

34 Schleswig-Holstein'in Nazizme doğru kaymasına ilişkin klasik çalışma, Rudolf Heberle tarafından, Naziler tam da iktidara geldiği sırada siyaset bilimi alanında doktora tezi olarak yazıldı. Bir süre sonra sürgüne yollanan Heberle, tezinin kısa bir biçimini şu başlıkla yayımlattı: *From Democracy to Nazism: A Regional Case Study on Political Parties in Germany* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1945). Tam metinse nihayet Almanya'da şu başlıkla basıldı: *Landbevölkerung und Nationalsozialismus: Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein, 1918 bis 1932* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1963).

ulusal hükümetin kendilerine yardım için bir şeyler yapabileceğinden ümidi kestiler. Weimar Cumhuriyeti gözlerinden üç defa düşmüştü: Uzaktaki Prusya'nın, günahkâr ve deka-dan Berlin'in ve şehirli işçiler için ucuz gıda sağlamaktan başka bir şeyi umursamadıklarını düşündükleri "kızıkların" idaresindeydi çünkü. 1928'den sonraki dönemde tarımsal fiyatlar-da görülen aşırı düşüş çiftçilerin birçoğunu borç ve haciz batağına sürüklediğinden Schleswig-Holstein'lı hayvancılar DN-VP'yi terk ettiler ve şiddete meyyal bir köylü imece birliği olan Landbund'dan medet umdular. Bankalara ve araçlara karşı giriştikleri yerel vergi grevleri ve protestolar, ulusal çapta örgüt-lü bir destek bulamadığından, etkili olmadı. Sonunda, Tem-muz 1932'de Schleswig-Holstein'daki kırsal oyların yüzde 64'ü Nazilere gitti. Eğer Hitler'in Ocak 1933'te şansölye makamı-na atanması her şeyi dondurmamış olsaydı, hayvancılar, muh-temelen dertlerine deva olacağını düşündükleri yeni bir odağa doğru kayacaklardı (Nazizme olan bağlılıkları Kasım 1932 se-çimlerinde çoktan azalmaya başlamıştı).

Burada iş başında olan dikkat çekici ilk süreç, 1929 Buhra-nı'nın yol açtığı krizde hâlihazırdaki siyasi lider ve örgütlerin küçük düşmüş olmalarıydı. Tepe taklak olmuş fiyatların, aşırı doymuş piyasaların ve borçları karşılığında bankalar tarafından el konulup satılan çiftliklerin olduğu bir ortamda görülen çaresizlik sayesinde yeni bir siyasi alan açıldı.

Schleswig-Holsteinli hayvancılar, Hitler'in ve Nazilerin 1929 ile Temmuz 1932 arasında yarattıkları seçim dalgasında bir ara-ya getirmeyi başardıkları tek tek ve bazen de birbiriyle uyumsuz çeşitli şikâyet sahiplerinden oluşan geniş kitlenin sadece bir kıs-mıydı – tabii en başarılı kısmı. Nazileri 1928'de Almanya'da do-kuzuncu parti olma noktasından 1932'de birinci parti olma nok-tasına taşıyan oy artışı, Hitler'in ve stratejistlerinin, yeni seçim teknikleri geliştirmek ve ilgiyi belli seçim bölgelerine çekmek yoluyla geleneksel partilere duyulan güvensizliği kendi çıkar-larına kullanmakta ne kadar başarılı olduklarını gösteriyordu.³⁵

35 Nazi seçmenleri ve parti üyeleri hakkındaki çalışmalar için bibliyografik de-nemeye bakınız.

Hitler, kitlesel bir seçmen grubuyla nasıl baş edeceğini biliyordu. Üniformalı kabadayı çeteleriyle renklendirilmiş, bitmek bilmeyen mitingleri, düşmanlara uygulanan fiziksel yıldırma operasyonlarını, heyecanlı kalabalıklar ve ateşli nutukların yarattığı neşeyi, uçaklar ve hızlı, üstü açık Mercedeslerle gerçekleştirilen dramatik memlekete dönüş törenlerini kullanan Hitler, sıradan Almanların kin ve nefret duyguları ve korkularıyla oynamayı çok iyi becerdi. Geleneksel partiler, küçük bir eğitilmiş seçmen kitlesine uygun kitabi konuşmalar yapmakta ısrar ediyorlardı. Alman Solu, selamları ve gömlekleri³⁶ kendine uydurdu gerçi ama işçi sınıfının dışından pek kimseyi devşiremedi. Öteki partiler sadece bir çıkar grubuyla, bir sınıfla ya da bir siyasi yaklaşımla kendilerini özdeşleştirirken Naziler herkes için bir şeyler vaat etmeyi başardı. Farklı meslek grupları için bir terzi özeniyle ölçülüp biçilmiş farklı cazip teklifler getiren Almanya'daki ilk parti oldular; bu arada ortaya çıkan çelişkilerle de pek aldırış etmediler.³⁷

Bütün bunlar çok fazla paraya mal oluyordu ve genel kanı, faturayı Alman işadamlarının ödediğine dairdi. Bu görüşün ortodoks Marksist versiyonu, Hitler'in aslında özel bir antikomünist ordu komutanı olarak işadamları tarafından yaratıldığını öne sürer. Gerçekten de Hitler'in yayımlacı ulusalcılığından ve antisosyalizminden etkilenmiş, kariyeri boyunca yaptığı, içinde antisemitizmin vurgulanmadığı ve 25 Madde'deki radikal noktalara herhangi bir göndermede bulunulmayan, sadece iş dünyasını hedefleyen konuşmalarla yanıltılmış Alman işadamlarının (özellikle de küçük ölçekli işletme sahiplerinin) varlığından söz edilebilir. Başkasına yazdırdığı kitabı *I Paid Hitler* (1941) ile Marksist yorumuna epey cephane sağlayan çelik üreticisi Fritz Thyssen'in durumunun, Hitler'i sadece ilk döneminde destekleyip sonra onunla yollarını ayırdığı ve 1939'da sürgüne gittiği için, istisnai olduğu

36 Philippe Burin, "Poing levés et bras tendus," *Fascisme, nazisme, autoritarisme* (Paris:Seuil, 2000) içinde, s. 183-209; burada Alman Solunun ilk önce bu alanda yer aldığı gösteriliyor.

37 Thomas Childers, "The Social Language of Politics," *American Historical Review* 95:2 (Nisan 1990), s. 342.

görüldüğü.³⁸ Diğer bir ünlü işadamı, yaşlı kömür kralı Emil Kir-
dorf, 1927'de Nazi Partisi'ne katıldı ama Nazilerin kömür sendi-
kasına düzenledikleri saldırılardan sonra 1928'de partiyi öfkeyle
terk etti ve 1933'te muhafazakâr DNVP'yi destekledi.³⁹

İş dünyası arşivlerinin ayrıntılı bir incelemesi, birçok Alman
işadamlarının kendi yatırımlarını koruduklarını ve Marksistle-
ri iktidardan uzak tutmayı başarabileceğini gösteren ve sosya-
list olmayan herhangi bir seçim oluşumuna katkıda bulunduk-
larını gösteriyor. Bazı Alman firmaları Nazilere bir miktar pa-
ra yardımında bulunmuş olsalar da daha fazla yardımı gelenek-
sel muhafazakâr partilere yaptılar. Asıl gözdeleleri Franz von Pa-
pen'di. Hitler artık göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir hâ-
le geldiğinde, faiz manipülatörü Gottfried Feder, "salon bolşe-
viği" Otto Strasser (sinirlendiği bir anda Hitler takmıştı bu adı
ona) ve anti-Semitik dükkân sahiplerinin şiddete meyyal örgü-
tü Tüccar Orta Sınıf Mücadele Birliği gibi bazı radikal işbirlik-
çilerinin sahip olduğu antikapitalist ton yüzünden paniğe ka-
pıldılar. Nazi Partisi yönetim aygıtının başındaki Gregor Stra-
ser bile –kardeşi Otto'dan daha ılımlıydı– radikal istihdam ya-
ratma önerilerinde bulundu.⁴⁰ Aslında Nazi radikalizmi, parti-
nin bütün tröstleri feshetmek üzere bir kanun önerisinde bu-
lunduğu ve Berlin'deki bir taşıma işçileri grevi sırasında komü-
nistlerle işbirliği yaptığı 1932 yılının son kısmında artmıştır. I.
G. Farben gibi bazı önemli şirketler 1933'ten önce Nazilere ne-
redeyse hiçbir maddi katkıda bulunmamışlardı.⁴¹ Nazi fonları-

38 Henry A. Turner, Jr., *German Big Business and the Rise of Hitler* (New York: Oxford University Press, 1985), s. 54, 339, 350. Turner'ın kitabı son derece yetkin bir çalışmadır; bunun tek nedeni Turner'ın Alman iş dünyası arşivleri-
ne olan benzersiz hâkimiyeti değil, ayrıca Nazilerin iş dünyasından aldığı kat-
kıların ancak diğer siyasi gruplarınkilerle karşılaştırma yoluyla kesin bir şekil-
de değerlendirilebileceğini anlamış olmasıdır.

39 Turner, *German Big Business*, s. 95, 312.

40 Reinhard Kühnl, *Die nationalsozialistische Linke 1925 bis 1930*, Marburger Ab-
handlungen zur Politischen Wissenschaft, band 6 (Meisenheim am Glan: Ver-
lag Anton Hain, 1966); Peter D. Stachura, *Gregor Strasser and the Rise of Na-
zism* (Londra: Allen and Unwin, 1983). Otto Wagener için bkz. Birinci Bô-
lüm, s. 26, Beşinci Bölüm, s. 245-246 ve ilgili notlar.

41 Peter Hayes, *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Nazi Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 61-68. Buna karşın Daimler önde ge-

nın önemli bir kısmı, kitlesel mitinglere katılım için istenen ücretlerden, Nazi broşürleri ve hatıra eşyalarının satışlarından ve bazı küçük katkılardan oluşuyordu.⁴²

Böylece Hitler, Temmuz 1932'de Nazizmden Alman tarihinin ilk kitlesel partisini yaratmayı başardı; o zamana dek görülmuş en büyük partiydi bu. Oluşturduğu Fırtına Birlikleri, sosyalistleri, komünistleri, pasifistleri ve yabancıları pataklamaya her daim hazır olduklarından korkunun yanı sıra saygı da uyandırıyorlardı. Doğrudan eylem ve seçim mühendisliği birbiriyle çelişmeyen, aksine birbirini tamamlayan taktiklerdi. Şiddet –birçok Almanın ötekiler olarak gördüğü “gayrimillî” düşmanlara karşı seçici bir şiddet– Hitler'in iktidar yarışını hukuka uygun olarak sürdürdüğü izlenimini yaratacak kadar oy kazanmasını sağlıyordu.

Nazilerin liberal orta sınıf partilerin yerini almayı başarmasının arkasındaki nedenlerden biri, liberallerin, Almanya'nın 1920'lerin sonlarına doğru karşılaştığı ikili krizle baş etmeyi beceremedikleri şeklindeki algıydı. Krizlerden biri, birçok Almanın paylaştığı ve Versailles Antlaşması'nın yarattığı ulusal küçük düşme hissinden kaynaklanıyordu. Antlaşmanın gereklerini yerine getirme konusundaki tartışmalar, Amerikalı banker Owen D. Young başkanlığındaki uluslararası bir komisyonun, Almanların Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan tazminat borçlarını ödemeleri konusunu tekrar gündeme taşımasıyla Ocak 1929'da iyice keskinleşti. Alman hükümeti Haziran ayında Young Planı'nı imzalayınca, Alman ulusalcılar, ödenmesi gereken miktarlar azaltılmış olmasına rağmen, Almanya'nın hâlâ borçlu gösterilmesine çok sert bir karşılık verdiler. İkinci kriz de 1929'da başlayan Büyük Buhran'dı. Alman ekonomisinin çöküşü, diğer büyük ülkelerle kıyaslandığında çok daha geniş çaplıydı; çalışan sınıfın neredeyse dörtte biri işsiz kalmıştı. Bütün sistem karşıtı partiler, Weimar Cumhuriyeti'ni her iki krizle de başa çıkamadığı için suçlamakta birleştiler.

len destekçilerden biriydi. Berbard Bellon, *Mercedes in Peace and War* (New York: Columbia University Press), s. 218, 219, 264. Her ikisi de Nazi rejiminden epey yararlanmışlardır.

42 Horst Matzerath ve Hery A. Turner, “Die Selbstfinanzierung der NSDAP 1930-1932,” *Geschichte und Gesellschaft* 3:1 (1977), s. 59-92.

Şimdilik hikâyeyi Nazi Partisi'nin yüzde 37 oy alıp en büyük parti hâline geldiği Temmuz 1932'yle sınırlıyorum. Naziler sandıkta kesin bir çoğunluk kazanamamışlardı –ve hiçbir zaman da kazanamayacaklardı– ama olağanüstü hal yetkileriyle donatılmış bir başkanlık sistemiyle değil de –ki son normal hükümetin de düştüğü Mart 1930'dan beri durum buydu– çoğunluğa dayalı bir sistemle yönetmek isteyen bütün sosyalist olmayan koalisyonların vazgeçilmezi olmuşlardı artık (bu konuyu sonraki bölümde daha yakından ele alacağız).

Faşizm Almanya'da hâlâ iktidar olamamıştı. Kasım 1932'de, Nazi oyları sonraki parlamento seçimlerinde daha az hissedilir oldu. Nazi Partisi en değerli özelliği olan momentumunu kaybediyordu. Para iyiden iyiye azalmıştı. Hitler, şansölye koltuğuna sahip olmak için ya hep ya hiç taktığı izledi ve bir koalisyon hükümetinde şansölye yardımcısı olması yönündeki bütün daha düşük teklifleri reddetti. İş ve mevki imkânları elden kaçıyor gibi görüldüğünden, Nazi alt kademe görevlileri huzursuzlanmaya başladı. Parti örgütünün başında olan ve hareketin antikapitalist kanadının lideri durumundaki Gregor Strasser, yeni şansölye General Kurt von Schleicher'la bağımsız müzakereler yürüttüğü gerekçesiyle partiden ihraç edildi. Eğer partinin takipçilerini araklayıp sahip olduğu siyasal kuvveti kendi hesabına kullanmak isteyen muhafazakâr politikacılar tarafından 1933 yılının ilk günlerinde kurtarılmamış olsaydı, hareket, tarihin sayfalarında sadece bir dipnot olarak kalabilirdi. İtalya ve Almanya'da faşistlerin iktidara gelirken kullandıkları kendilerine özgü yollar sonraki bölümün konusu olacak. Ama öncelikle üçüncü bir örnekten, Fransa'da başarısızlığa uğrayan faşizmden bahsedelim.

Başarısız bir faşizm: Fransa, 1924-40

Birinci Dünya Savaşı'ndan galip ayrılan ülkelerin bile faşizm virüsüne karşı bağışıklığı yoktu. Fakat faşistler İtalya ve Almanya dışındaki ülkelerde, epey gürültü yapıp insanların başına türlü belalar açmış olsalar da, iktidarı ele geçirme noktasına yaklaşa-

madılar. Tabii bu, söz konusu örnekleri göz ardı edeceğiz anlamına gelmiyor. Siyasal alana kök salmak yolunda nelerin gerekli olduğunu anlamamız için başarısızlığa uğrayan hareketler de en az başarılı olanlar kadar öğreticidir.

Bu noktada Fransa ideal bir örnek olarak ortaya çıkıyor. Fransa birçokları tarafından Bastille'in düşüşüyle, İnsan Haklarıyla, "Marsellaise"le özdeşleştirilmiş olsa da, kayda değer sayıdaki Fransız monarşist ve otoriter milliyetçi, parlamenter cumhuriyetin *la grande nation* için uygun bir yönetim tarzı olduğu fikriyle hiçbir zaman barışık olmamıştı. Cumhuriyet, iki savaş arasında, devrim tehlikesinden, ekonomik buhrandan ve Alman tehdidinden oluşan üçlü krizle pek baş edemediğinden, baştaki huzursuzluk güçlü bir hoşnutsuzluğa dönüşüverdi.

Aşırı Sağ, savaş arası dönemde Solun gösterdiği seçim başarılarına tepki olarak Fransa'da iyice genişledi. Cartel des Gauches adındaki merkez-Sol koalisyon 1924'teki parlamento seçimlerini kazandığında, Georges Proudhon da –bu isimle, 1911 yılında milliyetçi işçileri bir araya getiren Cercle Proudhon'un kurucusu olarak İkinci Bölüm'de karşılaşmıştık–⁴³ Faisceau'yu kurmuştu (bu isim ve onun gerektirdiği davranışlar doğrudan Mussolini'den ödünç alınmıştı). Bir şampanya kralı olan Pierre Taittinger daha geleneksel bir ulusalcılığı benimseyen Jeunesses Patriotes örgütünü kurdu. Ve yeni Fédération Nationale Catholique, General Noël Currières de Castelnau yönetiminde tutku- lu bir cumhuriyet karşıtlığı benimsedi.

1930'larda, Buhran iyiden iyiye hissedilmeye başlayıp Nazi Almanyası da 1918 barış antlaşmasının ihtiyati maddelerini yürürlükten kaldırdığında ve Üçüncü Cumhuriyet'in merkez-Sol çoğunluğu (1932'de yenilenmişti) siyasi yolsuzluklarla lekelendiğinde yeni bir radikal Sağ "birlik" çeşidi (*parti* sözcüğünü reddediyorlardı) türedi. 6 Şubat 1934'te, Temsilciler Meclisi'nin önünde gerçekleşen ve on altı kişinin hayatını kaybettiği kitlesel sokak gösterilerinde, bir Fransız hükümetini devirecek kadar güçlü olduklarını ispat ettilerse de yerine yenisini geçirecek kadar güçlü olmadıkları da ortaya çıktı.

43 Bkz. İkinci Bölüm, s. 54-56.

Takip eden yoğun kutuplaşma döneminde kendisine daha fazla oy çeken Sol oldu. Sosyalistlerin, Radikallerin ve komünistlerin oluşturduğu Halk Cephesi koalisyonu Mayıs 1936 seçimlerini kazandı ve Başbakan Léon Blum, Haziran ayı içinde, paramiliter birlikleri yasakladı; bu, dört yıl öncesinde, Alman şansölye Heinrich Brüning'in yapmayı başaramadığı şeydi.

Halk Cephesi seçim zaferini küçük bir farkla kazanmıştı ve başbakanlık ofisinde komünistlerce desteklenen bir Yahudinin varlığı aşırı Sağda büyük bir infial yarattı. Sağın 1930'lar Fransası'nda sahip olduğu gücün gerçek büyüklüğü özellikle yoğun bir tartışmanın konusu olmuştur.⁴⁴ Bazı araştırmacılara göre Fransa'ya özgü bir faşizmden söz edilemezdi; olsa olsa yerel Bonapartist geleneklere dışarıdaki örneklerden sıçramış bir "beyaz boya"dan bahsedilebilirdi.⁴⁵ Diğer uçta da Fransa'nın "faşizmin asıl beşiği" olduğunu düşünenler vardır.⁴⁶ Bu son derece gürültücü ve arsız aşırı Sağın varlığı ve Haziran 1940'ta Fransa'nın yenilgisinin ardından demokrasinin bir çırpıda alaşağı edilişi üzerine kafa yoran Zeev Sternhell, faşizmin, o dönemden itibaren Fransız sosyal hayatına hem dil hem de davranışlar bakımından "aşılanmış" olduğu sonucuna varıyordu. Görüşünü savunmak için de 1930'lar Fransası'nda demokrasi- nin işleyişine dair, kimisi Mussolini'yi desteklemiş ama hiçbir Hitler'i desteklememiş olan Fransız yorumcularca yapılan ve

---

44 Bu alandaki en yetkin çalışmalar bibliyografik denemede sıralanıp inceleniyor, s. 395-401.

45 René Rémond, *Les Droites en France*, 4. Baskı (Paris: Aubier, 1982), s. 168, 195-230: Kitap bu konunun klasik bir ifadesidir. "Roma beyaz boyası" terimi sayfa 206'da yer alıyor. Jean Plumyène ve Raymond Lasierra, *Les fascismes français* (Paris: Seuil, 1963): Yazarlar açık açık "faşizm başlangıçta Fransa'ya yabancı bir olguydu" diyorlardı ve sonradan da ancak "zayıf bir varlık" (*realité dérisoire*) gösterdiğini belirtiyorlardı.

46 Zeev Sternhell vd., *Birth*, s. 4. Ayrıca bkz. Sternhell, *La Droite révolutionnaire: Les origines françaises du fascisme* (Paris: Seuil, 1984). Ernest Nolte, Charles Maurras'ın Action Française'ini faşizmin üç yüzünden biri olarak ele alıyor kitabında: *Three Faces of Fascism* (İkinci Bölüm, 66. not). George Mosse şu kitaplarında 1900'le birlikte Fransa ve Viyana'da ırkçılığın daha da ilerlediğini iddia etmiştir: *Masses and Man: Nationalist Perceptions of Reality* (New York: Howard Fertig, 1980, 119 ve takip eden sayfalar, 164 ve *Toward the Final Solution: A History of European Racism* (New York: Howard Fertig, 1975), s. 157.

geniş bir yelpazeye yayılan birçok eleştiriyi faşist olarak etiketliyordu.⁴⁷ Birçok Fransız araştırmacı ve bazı yabancı araştırmacılar Sternhell'in kullandığı "faşist" kategorisinin fazlasıyla gevşek, çıkardığı sonuçlarınsa aşırı olduğunu düşündüler.⁴⁸

Faşist tınılara sahip bir dil kullanan önemli Fransız entelektüellerini ve 1930'lar Fransası'nda kendisini gösteren ve ahkâm kesen birçok renkli hareketi sayıp dökmek yeterli değildir kuşkusuz. İki soru ortaya çıkıyor: Sahip oldukları önem yaptıkları gürültüyle orantılı mıydı ve gerçekten faşist miydiler? Bir Fransız hareketi, Hitler'in modelini ya da (daha sık görüldüğü üzere) Mussolini'nin modelini ne kadar çok taklit ettiyse (mavi gömleklilerden oluşan küçük bir hareket olan Solidarité Française ya da Jacques Doriot'nun⁴⁹ önderliğindeki ve dar bir yerel çerçeveye sınırlı durumdaki Parti Populaire Française'de olduğu gibi) o kadar başarısız oluyordu; öte yandan, 1936-1940 yılları arasında bir kitle partisi statüsü kazanmasına çok az kalan, Albay François de La Rocque'un Parti Social Français'si gibi bir aşırı Sağ hareket daha ılımlı ve "cumhuriyetçi" görünmeye çalışıyordu.

Fransa'da faşizmin durumuyla ilgili yapılacak herhangi bir değerlendirme La Rocque'la bağlantılı olmak zorundadır. Eğer onun başlattığı hareketlere faşist diyebilirsek, o zaman faşizm 1930'lar Fransası'nda güçlü olmuş demektir; eğer diyemeysek, o zaman da faşizmin marjinal kaldığını söylemek gerekir. Monarşist bir aileden gelen ve kariyer peşindeki bir subay olan La Rocque, muharebe sırasında gösterdikleri kahramanlık dolayısıyla Croix de Guerre madalyası almış gazilerden oluşan küçük

47 Zeev Sternhell, *Neither Left nor Right: Fascist Ideology in France* (Berkeley: University of California Press, 1988).

48 Bkz. Bibliyografik deneme, s. 396. Sternhell'in kitabında alıntıladığı bir 1930'lar yazarı, ona kişisel hakaret suçundan bir Fransız mahkemesinde dava açmıştır.

49 PPF'nin, Paris'teki bir işçi mahallesi olan Saint-Denis'de kök salmış olduğu söylenebilirdi. Bu mahallede genç bir komünist lider olarak nam salmış olan Jacques Doriot 1936'da aşırı Sağa kaydığında bir sorun yaşamadı. PPF militanı olan Simon Sabiani'nin belediye başkanı olduğu Marsilya'da ve Fransız Cezayiri'nde başka yerel kaleleri de vardı (bkz. Paul Jankowski, *Communism and Collaboration: Simon Sabiani and Politics in Marseille, 1919-1944* [New Haven: Yale University Press, 1989]).

bir dernek durumundaki Croix de Feu'nün yönetimini 1931'de ele geçirdi ve derneği siyasi bir hareket hâline getirdi. Geniş bir üye tabanı yarattı, parlamentoyu zayıflık ve yolsuzlukla suçladı, Bolşevizm tehdidine karşı uyarılarda bulundu, otoriter bir devlet anlayışını ve korporatist bir ekonomiye entegre edilmiş işçilere karşı daha adil bir yaklaşımı savundu. Kurduğu paramiliter güç, (kısaca *dispos* deniliyordu ve Fransızca "hazır" anlamına gelen *disponible* sözcüğünden geliyordu) 1933 ve 1934'te militarist otomobil yarışları düzenledi. Komünist bir ayaklanmayı güç kullanarak bastırmak üzere yaptıkları eğitimler kapsamında, *le jour J* (J günü) ve *l'heure H* (H saati) için uzak noktalara yerleştirilen gizli emirlerin büyük bir hassasiyetle toplanmasını sağlamak amacıyla harekete geçtiler.⁵⁰

Roma, Berlin, Viyana ve Madrid'deki sözde faşist yürüyüşler yüzünden iyice tepesi atan Sol, Croix de Feu'yü faşist olarak damgaladı. Croix de Feu'nün, 6 Şubat 1934'te Temsilciler Meclisi önünde yapılan yürüyüşe katılmasıyla da bu izlenim iyice güçlendi. Fakat Albay de La Rocque, kendi gruplarını diğerlerinden ayırıp yan sokakta toplamayı seçti ve halka açık bütün konuşmalarda dizginsiz bir sokak şiddeti yerine katı bir disiplin ve düzen izlenimi verdi. Fransız Sağında pek görülmeyen bir biçimde anti-Semitizmi reddetti; hatta bazı saygın yurtsever Yahudileri de hareketine devşirdi (Alsace'da ve Cezayir'de bulunan La Rocque'a yakın gruplar ise anti-Semitikti). Mussolini'de bazı iyi özellikler bulmuş olsa da (tabii aşırı bir devletçilik olarak gördüğü özelliği hariç), Fransız milliyetçilerinin geleneksel Alman karşıtlığını sürdürdü.

Halk Cephesi hükümeti, Haziran 1936'da, diğer paramiliter gruplarla birlikte Croix de Feu'yü de lağvedince, Albay de La Rocque onun yerine bir seçim partisini, Parti Social Français'yi (PSF) kurdu. PSF, paramiliter gösterileri bir yana bıraktı ve güçlü ama iş başına seçimle gelmiş bir liderin yönetimindeki

50 Croix de Feu üyeleri renkli gömlekler giymiyorlardı ama bere ve madalyalar takarak geçit törenleri yapıyorlardı. Profesör Sean Kennedy'e bu konudaki yardımı için teşekkür ederim. Bu tartışma bibliyografik denemede daha bütünlüklü olarak ele alınıyor, s. 396-398.

bir milli uzlaşmayı ve toplumsal adaleti ön plana çıkardı. Merkeze doğru gelişen bu hareket, karşılığını seçmen tabanının genişlemesinde buldu. PSF, savaş arifesinde Fransa'nın belki de en büyük partisiydi. Fakat ortada hiçbir seçim sonucu yokken ve çıkardıkları gazetelerin tirajları hakkında bir şey bilinmezken, Fransız aşırı Sağ hareketlerinin gerçek büyüklüklerini ölçmek çok zordur. 1940 yılında yapılması planlanan parlamento seçimlerinde La Rocque'un partisinin başarılı olacağı tahmin ediliyordu ama savaş araya girdi ve seçimler iptal edildi.

Fransa, 1938-39 arasında enerjik bir merkez-Sol başbakan olan Édouard Daladier yönetiminde tekrar biraz huzur ve istikrar kazandığında, en ılımlıları olan La Rocque'un PSF'si dışındaki bütün aşırı Sağ partiler zeminlerini kaybetti. 1940'taki yenilgiden sonraysa, işbirlikçi Vichy hükümetini kuran ve yöneten faşist Sağ değil, geleneksel Sağ oldu.⁵¹ Fransız faşizminden geriye kalanlar da, 1940-44 arasında işgal altındaki Paris'te Nazilerden maaş alıp günlerini gün ederek tamamen itibardan düştüler. 1945'teki kurtuluşun ardından gelen nesil için Fransız aşırı Sağı gizli bir cemaatten ibaret kalmıştı.

Cumhuriyetçi geleneğin birçok Fransız'ın benlik duygusu açısından taşıdığı anlamı abartmamak gerekse de, faşizmin Fransa'daki başarısızlığı, gizemli bir alerjiden kaynaklanmıyordu.⁵² Büyük Buhran, Fransa'da, verdiği ciddi zararlara rağmen, sanayileşmeye daha çok yoğunlaşan Britanya ve Almanya'daki kadar etkili olmadı. Üçüncü Cumhuriyet, epeyce sendeledi sendelemesine ama asla çıkmaza girmedi ya da tamamen felç olmadı. Ana akım muhafazakârlar 1930'larda kendilerini faşistlerden yardım isteyecek kadar tehdit altında görmüyorlardı. Sonuç olarak, önde gelen kişiliklerden hiçbiri, çoğunluğu, uz-

51 Bkz. bibliyografik deneme, s. 397. Albay La Roque, Mareşal Pétain'in "Ulusal Devrimi"ne ve 1940-42'de Hitler'in Avrupası'yla nötr bir işbirliği kurmasına, arka çıktı; fakat Vichy rejiminde hayal ettiği rolü oynayamadı. Bazı PSF üyeleri hemen Londra'daki Özgür Fransız'a katılmaya gittiler. La Rocque ise 1942'den sonra Londra'ya bilgi taşımaya başladı. 1943'te Naziler tarafından tutuklanıp sınır dışı edildi ve 1945'te özgür kalmasından çok kısa bir süre sonra da öldü.

52 Serge Berstein, "La France allergique au fascisme", *Vingtième siècle: Revue d'histoire* 2 (Nisan 1984), s. 84-94.

laşmasız bir doktriner saflığı Mussolini'nin ya da Hitler'in muhafazakârlarla yaptıkları türden antlaşmalara yeğleyen ve birbirine rakip Fransız faşist cheflerden oluşan küçük orduya hükmetmeyi başaramadı.

En azından bir hareketi daha yakından gözlemleyerek bu genel inceleme çerçevesini biraz daha ele gelir hâle getirebiliriz. Yeşil gömlekliler, 1930'ların Kuzeybatı Fransası'nda bir çiftçi hareketi olarak başladı kariyerine; en azından ilk günlerinde açık bir şekilde faşistti ve bir grup küskün çiftçiye doğrudan eyleme çekmeyi başarmıştı. Fakat kalıcı bir hareket oluşturmayı ya da başka bir deyişle, Katolik kuzeybatıdan yayılıp tam anlamıyla ulusal bir siyasi rakip hâline gelmeyi başaramadı.⁵³ Fransa'daki kırsal faşizmi araştırmak önem taşıyor; çünkü İtalyan ve Alman faşizmleri ilk olarak çiftçiler arasında yerleşiklik kazanmışlardı. Ayrıca, nüfusunun yarısından fazlası kırsal bölgelerde yaşayan bir ülke olarak Fransa'da, faşizmin potansiyeli taşrada neler yapılabildiğine bağlı olacaktı. Durum böyleyken, Fransız faşizmine eğilen önceki çalışmaların sadece şehir hareketlerini incelemesi tuhaftır.

Kırsal Fransa'da siyasal alanın uygun hâle gelmesi, 1930'ların başlarında, tıpkı Schleswig-Holstein'da olduğu gibi, hem hükümetin hem de geleneksel çiftçi örgütlerinin, ürün fiyatlarının iyice azalması karşısında çaresizliğe düşüp itibarlarını kaybetmeleriyle oldu.

Yeşil gömleklilerin lideri Henry Dorgères (tarım gazeteciliği yapan ve sebze meyve pazarlarındaki köylü öfkesini kabartmak konusunda bir yeteneği olduğunu fark etmiş bir köşe yazarının mahlasıydı bu), 1933 ve 1934'te (sonradan fazla devletçi bulduğunu söylese de) açık bir şekilde Faşist İtalya'ya övgüler düzdü ve bazı faşist davranış biçimlerini sahiplendi: Renkli gömlekler, ateşli konuşmalar, milliyetçilik, zenofobi ve anti-Semitizm. Formunun zirvesine ulaştığı 1935 yılında, Fransız kırsal pazar kasabalarında o zamana kadar görülmuş en büyük kalabalıkları toplayabilecek hâle geldi.

53 Robert O. Paxton, *Peasant Fascism in France* (New York: Oxford University Press, 1997).

Hatta Po Vadisi'ndeki İtalyan Faşistlere doğrudan eyleme geçmeleri için sunulan fırsatları yüzeysel de olsa andıran bir alan da açılmıştı Fransa'da: 1936 ve 1937 yıllarının yaz aylarında, tarım işçilerinin, çiftlikler için çok önemli dönemlerde (şeker pancarının seyreldiği, pancar ve buğday hasadı yapılan dönemlerde) Kuzey Fransa'daki ovalarda bulunan büyük çiftliklere karşı kitlesel grevlere girişmesi çiftlik sahiplerinde panik yarattı. Yeşil gömlekliler, hasada yardım etmek için, Siyah gömleklilerin Po Vadisi çiftçilerinin yardımına koşmalarını hatırlatan bir şekilde, gönüllüleri organize etti. Tiyatroculukları epey gelişmişti: Her günün sonunda, Birinci Dünya Savaşı'nda ölenler için yapılan bir anıtın etrafında toplanıyorlar ve anıtın önüne bir buğday balyası bırakıyorlardı.

Dorgères'in hasat gönüllülerince ortaya konan doğrudan eylem pek bir yere varmadı ve Mussolini'nin *squadristi*'siyle aile benzerliğine sahip olan bu küçük gruplar Fransa'da hiçbir zaman *de facto* bir yerel iktidara sahip olamadı. Bunun temel nedenlerinden biri, Fransız devletinin, hasada karşı oluşan bir tehdidi, İtalyan devletine göre çok daha sert bir şekilde karşılamasıydı. Léon Blum'un Halk Cephesi bile tarım işçileri hasat zamanı greve kalkışır kalkışmaz jandarmayı bölgeye gönderiyordu. Robespierre'in Kamu Güvenliği Komitesi'nin tahıllara el koymak üzere "devrim ordularını" görevlendirdiği 1793'ten beri Fransız Solunun temel önceliği şehirleri beslemektir.⁵⁴ Fransız çiftçileri devlet tarafından terk edilme korkusunu Po Vadisi'ndekilere göre daha az yaşadılar ve düzeni sağlayacak farklı bir güce daha az ihtiyaç duydular.

Bununla birlikte, 1930'lar boyunca, güçlü durumdaki Fransız muhafazakâr çiftçi örgütleri kendilerine ait olanı, Schleswig-Holstein'dakilere göre çok daha iyi savundular. Başarılı kooperatifler örgütleyip temel hizmetleri etkin bir şekilde sağladılar; yeşil gömleklilerse öfkeyi boşaltmak için bir kanal oluşturma işine geçememişlerdi. Sonuçta da marjinalleştiler.

54 Richard Cobb, *The Peoples' Armies: The Armées Révolutionnaires, Instrument of the Terror in the Departments, April 1793 to Floréal Year II* (New Haven: Yale University Press, 1987).

Asıl dönüm noktasını, güçlü Fransız Çiftçi Federasyonu'nun (FNEA, Fédération Nationale des Exploitants Agricoles) başkanı Jacques Le Roy Ladurie –ki daha önce kırsal kitleleri harekete geçirmesi için Dorgères'e yardım etmişti– tarafından 1937'de alınan, devlet yönetimini içeriden etkileme kabiliyetine sahip güçlü bir çiftçi lobisi kurulmasının çok daha etkili olacağı yolundaki karar oluşturdu. FNEA gibi kemikleşmiş muhafazakâr örgütlerin gücü ve Brittany'deki Landerneau'da bulunan kuvvetli kooperatif hareketi, Yeşil gömleklilere herhangi bir yer bırakacak gibi değildi.

Demek oluyor ki iş karıştırıp duran faşistler, tahammül edilebilecek bir siyasi sistemi o kadar da kolay oluşturamıyorlardı. Ancak devlet ve hâlihazırdaki kurumlar çok başarısız oldukları zaman yeni gelenlere fırsat doğuyordu. Dorgères'in Yeşil gömleklilerinin diğer bir eksikliği de kitlesel bir parti için gereken tabanı oluşturamamalarıydı. Dorgères, çiftçilerin öfkesini ayaklandırmak konusunda bir deha olsa da orta sınıf şehirlilerin dertleriyle neredeyse hiçbir zaman ilgilenmedi. Özünde kırsal bir provokatör olduğu için, şehirli dükkân sahiplerini, tamamen olgunlaşmış bir faşist sistemdeki potansiyel müttefikler olarak değil de düşmanın bir parçası olarak görme eğilimindeydi.

Dorgères'in başarısızlığının bir başka nedeni de kırsal Fransa'nın büyük bir kısmının, Fransız köylüsüne küçük tarlalarının mülkiyetini veren Fransız Devrim geleneklerine olan eski bağlılıklarının, yolları Yeşil gömleklilere kapatmış olmasıydı. Cumhuriyetçi Güney ve Güneybatı Fransa köylüleri, bazen şiddetli bir öfkeye kapılabilse de geleneksel olarak Sol eğilimli bölgelerde yaşayan Fransız küçük çiftçileri arasında çok başarılı olan Fransız Komünist Partisi, bu radikalizmi faşizmden uzak tutmayı başarabiliyordu.⁵⁵ Ve dolayısıyla da Fransa kırsalı, 1930'lardaki Buhran'da çok ciddi yaralar almış olmasına rağmen, güçlü bir Fransız faşizminin boy göstermesi için uygun bir ortam olmadı.

55 Laird Boswell, *Rural Communism in France, 1920-1939* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998); Gérard Belloin, *Renaud Jean: Le tribun des paysans* (Paris: Editions de l'Atelier, 1993).

Diğer bazı başarısız faşizmler

İtalya ve Almanya dışında az sayıda ulus, faşizmin, hevesli muhafazakâr koalisyon ortaklarıyla birlikte geniş bir seçim desteği kazanmasını sağlayan koşulları hazırladı. Almanya'dan hemen sonra Ok Haç Partisi –Ferenc Szálasy'nin Macarcı Hareketi– seçim başarısı kazananlar listesindeki yerini aldı. Parti, Mayıs 1939 Macaristan seçimlerinde 2 milyon oyun yaklaşık 750.000'ini kazandı.⁵⁶ Fakat hükümet zaten tamamıyla Amiral Horthy'nin muhafazakâr askerî diktatörlüğünün ellerindeydi. Kendisi, ne gücü paylaşmak niyetindeydi, ne de buna ihtiyaç duyuyordu. Doğu Avrupa'nın bir başka önemli oy toplayanı, Romanya'da "Her şey Anavatan için" etiketi altında seçime giren ve 1937 genel seçiminde yüzde 15,38 oy oranıyla üçüncü büyük parti olarak meclisteki 390 sandalyenin 66'sını kazanan Başmelek Mikail Lejyonu'ydu.⁵⁷

Batı Avrupa'da en başarılı faşist oy toplayıcısı –en azından bir süre için– Belçika'da Léon Degrelle'nin Rexist hareketiydi. Degrelle, Katolik öğrencileri örgütleyerek ve bir Katolik yayınevi (Christus Rex) işleterek başlayıp, giderek tutkularının hedeflerini genişletti. 1935'te geleneksel partilerin –Katolik Partisi de dahil almak üzere– yozlaşma ve boş laf batağından çıkamadıkları ve artık canlı bir eylemle etkin bir liderliğe ihtiyaç duyulduğu konusunda Belçikalı seçmenleri ikna etmek üzere bir kampanya başlattı. Mayıs 1936 ulusal parlamento seçimlerinde Rexistler seçim kampanyasını basit fakat etkili bir sembolle yürüttüler: Bir süpürge. Rex'e verilen bir oy, bütün eski partileri silip süpürecek. Birlik için de çağrı yaptılar. Eski partiler, seçmenleri, mezhepsel, etnik ya da sınıfsal çizgilerle bir araya getirdikleri için Belçika'yı bölmüşlerdi. Rex, bütün etkili faşist hareketlerin yaptığı gibi, bütün sınıflardan vatandaşları, bölücü bir "parti" yerine birleştirici bir *rassemblement* içinde bir araya getirme sözü verdi.

56 Ne var ki bu, parlamentoda 259 sandalyeden 31'ini elde etmeleriyle sonuçlandı. Istvan Deák, "Hungary," Rogger ve Weber, *European Right* içinde, s. 392.

57 Eugen Weber, "The Men of the Archangel," *Journal of the Contemporary History* 1: 1 (1966), s. 101-26. Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 167.

Bu çağrılar, ekonomik buhranın daha da şiddetlendirdiği etnik ve dilsel ayrımla başı belada olan bir ülkede meselenin can alıcı noktasına işaret etmiştir. Rexistler, Mayıs 1936'da halk oylarının yüzde 11,5'ini aldı ve meclisteki 202 sandalyenin 21'ini kazandı. Fakat Degrelle, mantar gibi çoğaliveren oy oranlarını elinde tutamadı. Muhafazakâr yapı, ona karşı birleşti ve Kilise liderleri kendisini tanımadı. Degrelle, Nisan 1937'de Brüksel'de yapılan bir ara seçime katıldığında komünistlerden Katoliklere kadar bütün siyasi sınıflar, popüler, genç bir muhalif olan, geleceğin başbakanı Paul Van Zeeland'ın arkasında durdu ve Degrelle, meclisteki koltuğunu kaybetti.⁵⁸

Degrelle'nin hızlı yükselişi ve bir o kadar da hızlı düşüşü, faşist bir lider için heterojen bir protesto oyu toplamayı başardıktan sonra hava kabarcığının olduğu gibi kalmasını sağlamanın ne kadar zor olduğunu ortaya koyar. Yeni bir kitle partisine oylar iki yönlü olarak hızla akabilirdi. Eğer parti, kendisini, kimi önemli çıkarları temsil etme ve hırslı kariyer siyasetçilerini memnun etme yetisine sahip olarak inşa etmediyse partinin ateşli yükselişini bir o kadar hızlı bir düşüş izleyebilirdi. Yüksek bir oy oranı, faşist bir partinin kök salması için yeterli değildi.

Diğer Batı Avrupalı faşist hareketler daha az seçim başarısına sahipti. Hollanda Nationaal Socialistische Beweging (NSB) 1935 ulusal seçiminde oyların yüzde 7,94'ünü kazandı, fakat ardından hızla düşüşe geçti.⁵⁹ Vidkun Quisling'in Nasjonal Samling'i, Stavanger liman kentinde ve iki kırsal bölgede oyları yüzde 12'lere kadar çıkmış olsa da, 1933'te Norveç oylarının sadece yüzde 2,2'sini, 1936'da ise yüzde 1,8'ini aldı.⁶⁰

Sir Oswald Mosley'nin Britanya Faşistler Birliği, özellikle Mosley'nin öteki faşist şefler arasında en büyük entelektüel ye-

58 J. -M. Etienne, *Le mouvement rexiste jusqu'en 1940* (Paris, 1968), s. 53-58; Danièle Wallef, "The Composition of Christus Rex," Larsen vd., der., *Who Were the Fascists*, s. 517.

59 Herman Van der Wusten ve Ronald E. Smit, "Dynamics of the Dutch National Socialist Movement (the NSB), 1931-35," Larsen vd., *Who Were the Fascists* içinde, s. 531.

60 Sten Sparre Nilson, "Who Voted for Quisling?" Larsen vd., *Who Were the Fascists* içinde, s. 657.

teneklere ve sağlam toplumsal ilişkilere sahip olmasından dolayı en ilginç başarısızlıklardan biriydi. 1929'daki İşçi Partisi hükümetinde umut vaat eden genç bir bakan olarak, İmparatorluğu kapalı ekonomik bir bölge haline getirerek ve iş yaratan kamu hizmetleri ve tüketici kredisi için (gerektiğinde mali açıkla da sonuçlanan) harcamalar yaparak Buhran'la mücadele etmek üzere 1930'ların başında cesur bir plan öne sürdü. İşçi Partisi'nin liderleri, bu hiç de ortodoks olmayan önerileri şiddetle reddedince Mosley istifa etti ve 1931'de birkaç sol-kanat İşçi Partisi vekilini de kendi saflarına çekerek Yeni Parti'yi kurdu. Ne var ki Yeni Parti, Ekim 1931'deki milletvekili seçiminde hiçbir koltuk elde edemedi. Hayal kırıklığı içindeki Mosley, Mussolini'ye yaptığı bir ziyaret sonrası, faşizmin geleceğin dalgası ve bizzat kendisinin önünde duran bir yol olduğuna ikna oldu.

Mosley'nin Britanya Faşistler Birliği (Ekim 1932), yüksek tirajlı Londra *Daily Mail*'in yayıncısı Lord Rothermere gibi kimi önemli kişileri kendi cephesine kattı. Fakat Mosley'nin Siyah Gömlekli muhafızları ön plana çıkıp Haziran 1934'te Londra'da Olympia sergi salonunda geniş bir halk toplantısında muhalifleri tartaklayınca, Mosley'nin hareketi, güçlü bir tepki yarattı. Aynı ayın sonunda Hitler'in Uzun Bıçaklar Gecesi, BUF'nin (Britanya Faşistler Birliği) elli bin üyesinin,⁶¹ aralarında Lord Rothermere'in de olduğu yüzde 90'lık bir bölümünün ayrılmasına sebep oldu. 1934'ün sonunda Mosley, aktif bir biçimde anti-Semitik bir yöne evrildi ve Yahudi ve Komünistlerle savaştıkları Londra'nın East End'inde vasıfsız işçiler ve zar zor geçinen esnaftan yeni bir alıcı grubu oluşturarak, Siyah Gömleklilerini havalarını atmaları için oraya gönderdi. Antifaşistlerle 4 Ekim 1936'da yapılan "Cable Caddesi Savaşı"ndan hemen sonra kabul edilen Kamu Düzeni Kanunu siyasi üniformaları yasa dışı ilan etti ve BUF'yi kamu merasimlerinden mahrum bıraktı; fakat 1939'da savaşa karşı bir kampanyayla rakamları tekrar yaklaşık yirmi bine çıktı. Mosley'nin Siyah Gömleklileri, şiddeti ve

61 Gerry Webber, "Patterns of Membership and Support for the British Union of Fascists," *Journal of Contemporary History* 19 (1984), s. 575-600. Öteki okumalar için bibliyografik denemeye bakınız.

Mussolini'yle Hitler'e duyduğu açık sempati (Diana Mitford'la 1936'da, Münih'te, Hitler'in huzurunda evlendi), Britanya'daki birçok insana tuhaf göründü ve muhafazakârların baskın olduğu bir koalisyon olan ve geniş kabul gören Ulusal Hükümet döneminde 1931'den sonra görülen hafif ekonomik canlanma, ona çok az siyasi alan bıraktı.

Faşizmin bazı Avrupalı taklitçileri 1930'larda gölge hareketlerden pek de ileri gidemedi. İrlanda'da Albay O'Duffy'nin Mavi Gömleklileri, şair W. B. Yeats, hareket için bir marş yazmayı kabul etmiş olmasına ve O'Duffy, üç yüz gönüllüsünü İspanya'ya, Franco'ya yardım etmek üzere göndermesine rağmen, bunlardan biri oldu. Bu çelimsiz taklitlerin çoğu, renkli bir gömlek giymenin, yürüyüş yapmanın ve Hitler'in ya da Mussolini'nin başarısını hayal ederek yerel bir azınlığı hırpalamanın yeterli olmadığını gösterdi. Benzeri bir krizin, siyasi alanın benzeri bir biçimde açılmasının, ittifak inşasında benzeri bir becerinin ve var olan seçkinlerden oluşan benzeri bir işbirliğinin de bulunması gerekiyordu. Bu taklitler asla kuruluş aşamasının ötesine geçmedi ve başarılı hareketlerin yaşadığı dönüşümlerin hiçbirini deneyimlemedi. "Saf" –ve önemsiz– kaldılar.

Karşılaştırmalar ve sonuçlar

20. yüzyılın başlarında faşist hareketler o kadar yaygındı ki sadece kurulmaları gerçeğinden yola çıkarak bu hareketlerin doğası hakkında bilgi sahibi olamayız. Fakat farklı oranlarda gelişip, farklı derecelerde başarı kazandılar. Başarılarına ve başarısızlıklarına karşılaştırmalı bir biçimde baktığımızda en önemli farkların sadece hareketlerin kendisinde değil, aynı zamanda ve büyük ölçüde sundukları olanaklarda olduğunu görürüz. Faşizmin sonraki aşamalarını anlamak için partilerin kendilerinin ötesine geçip bir alan sunan (ya da sunmayan) ortamlarına ve ulaşılabilir (ya da ulaşılamaz) ne tür yardımcılara sahip olduklarına bakmak zorunda kalacağız.

Faşist hareketlerin ilk biçimlenmesinde hayati önem taşıyan entelektüel tarih, bu aşamada bize daha az yardımcı olur. Fa-

sizim, ilk bakışta güçlü bir entelektüel ve kültürel hazırlığa sahipmiş izlenimi veren bazı uluslarda marjinal kaldı. Örneğin Fransa'da 20. yüzyılın başlarında klasik liberal değerlere karşı gerçekleşen entelektüel ayaklanmanın zenginliği, harareti ve şöhreti, salt entelektüel tarih zemininde düşünürsek, ülkeyi, başarılı faşist hareketlerin kurulması için önde gelen bir aday yapar gibi görünmektedir.⁶² Durumun Fransa'da neden böyle şekillenmediğini gördük.⁶³ Aslına bakılırsa bütün Avrupa ülkeleri, bugün kendilerinde güçlü bir faşist duyarlılık akımını ayırt ettiğimiz düşünür ve yazarlar üretti. Bu yüzden bir ülkenin faşist partilere önemli bir rol vermeye daha "yatkın" olduğunu entelektüellerine bakarak öne sürmek zordur.

Anti-Semitizmden özellikle bahsetmek gerekir. Hangi ülkenin Yahudilere karşı alınan önlemleri uç noktalara taşıyacağıının en önemli tahmincisinin kültürel hazırlık olduğunu net bir biçimde söyleyemeyiz. 1900'lerde birilerine anti-Semitizmin tehdidinin en sert yaşanacağı Avrupa ulusu sorulsaydı, kim Almanya yanıtını verirdi? 1898 sonrasında Dreyfus çılgınlığı boyunca Yahudi dükkânlarının yağmalandığı yer Fransa, Yahudilerin öldürüldüğü yer ise Fransız Cezayiri'ydi.⁶⁴ Çirkin anti-Semitik olaylar Britanya'da yüzyılın başında yaşandı;⁶⁵ Amerika Birleşik Devletleri'nde, Leo Frank'ın Atlanta'da linç edilmesi gibi meşhur olaylar var;⁶⁶ ve tabii ki *pogrom* sözcüğünün icat edildiği Rusya ve Polonya'daki yayılmacı anti-Yahudi şiddetinin geleneksel kuduz merkezlerini hatırlamak gerekir.

Almanya'da ise, aksine, 1880'lerde de gayet coşkulu olan örgütlü anti-Semitizm, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki on yıl-

62 Yukarıda yer alan 45-47. notlara bakınız.

63 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 121-129.

64 Bunun en ayrıntılı açıklaması, Pierre Birnbaum'un *The Anti-Semitic Moment: A Tour of France in 1898*'de bulunabilir (New York: Hill and Wang, 2002). Ayrıca bkz. Stephen Wilson, *Ideology and Experience: Antisemitism in France at the Time of the Dreyfus Affair* (Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1982).

65 Panikos Panayi, der., *Racial Violence in Britain, 1840-1950*, gözden geçirilmiş baskı, (Londra ve New York: Leicester University Press, 1996), s. 10-11.

66 Albert S. Lindemann, *The Jew Accused: Three Antisemitic Affairs – Dreyfus, Beilis, Frank* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

larda siyasi bir taktik olarak güç kaybetti.⁶⁷ Savaşın sonra Yahudilerin üniversite kadrolarına girmesi, Weimar Almanya-sı'nda, Harding ve Coolidge Amerika'sından daha kolay hâle geldi. Belki de Wilhelm Almanya'sı bile, kurmay subaylık gi-bi önemli istisnalar dışında, Yahudilerin mesleki yükselmele-rine Theodore Roosevelt Amerika'sından daha açıktı. Karşılaş-tırmanın Wilhelm Almanya'sı'na dair ortaya çıkardığı şey, öteki Avrupa devletlerinden daha fazla sayıda ve daha güçlü Yahudi düşmanına ve "modernite" karşıtı isyankâra sahip olduğu de-ğil, bir siyasi kriz durumunda Alman ordusunun ve bürokrasi-sinin etkili kanuni ve siyasi yönetime daha az tâbi olduğudur.⁶⁸

Yine de entelektüel hazırlıkla faşizmin sonraki başarısı ara-sında ilişkiler vardır ve bunların ne olduğu konusuna açıklık kazandırmamız gerekir. Entelektüellerin rolü Birinci Bölüm'de ortaya koyduğumuz üç noktada önemlidir: Önceki liberal re-jimlerin itibarını sarsmakta; etrafında öfke ve protesto yaratı-labilecek Solun (yakın zamana kadar bir Sol tekelinin) dışında yeni kutuplar oluşturmakta; ve faşist şiddeti saygıdeğer göster-mekte. Aynı zamanda eski elitlerin faşistlerle işbirliği yapmaya hazır (ya da en azından onların seçilmesi için uğraşan) kesim-lerinin kültürel ve entelektüel hazırlığını da incelemeliyiz. 20. yüzyılın başında Avrupalı devletler, antiliberal eleştirinin aşırı büyümesi bakımından birbirlerine oldukça benziyorlardı. Bir-birlerinden ayrıldıkları nokta ise faşizmin olağandışı bir biçim-de kurulabildiği devletleri ayırt edici kılan politik, toplumsal ve ekonomik önkoşullardı.

En önemli önkoşullardan biri bocalayan bir liberal düzen-di.⁶⁹ Faşizmlerin arka odalardan kamusal alanlara en kolay ya-

67 Richard S. Levy, *The Downfall of the Antisemitic Political Parties in Imperial Germany* (New Haven: Yale University Press, 1975).

68 David Schoenbaum'ın *Zabern 1913* (Boston: Allen and Unwin, 1982) kitabı, sivillerin nihayetinde kısmi adalet elde ettiği son durumun Almanya'yı pek de istisnai kılmadığı sonucuna varmışsa da bu durum, genellikle 1913'teki Za-bern (ya da Saverne), Alsace'taki meşhur sivil-asker çarpışmasıyla desteklen-miştir.

69 Araştırmacılar çok önemli bir mesele olan liberal rejimlerin nasıl başarısız ol-duğu konusuna tuhaf bir biçimde çok az ilgi duymuştur. (Bu durum, faşizm çalışanların her şeyi faşist liderin eylemleriyle açıklama eğiliminden kaynak-

yıldığı yerler, var olan hükümetlerin kötü işlediği ya da hiç işlemediği yerlerdi. Beylik bir faşizm tartışması da faşizmin liberalizm krizi üzerine serpilip geliştiğidir. Ben burada bu bulanık formülasyonu biraz somutlaştırmayı umuyorum.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'nın büyük devletleri ya liberal rejimlerle yönetiliyordu ya da o yöne doğru gidiyordu. Liberal rejimler, hem bireyler, hem de çekişme halindeki siyasi partiler için özgürlük teminatı veriyordu ve vatandaşlara hükümetlerin kurulmasında seçimler yoluyla öyle ya da böyle doğrudan söz hakkı tanıyordu. Liberal hükümet aynı zamanda vatandaşlarına ve kuruluşlarına büyük ölçüde özgürlük sağlıyordu. Hükümet müdahalesinin, düzenin devamlılığının sağlanması ve savaş ve diplomasinin yürütülmesi gibi, bireylerin kendi başlarına yapamayacağı birkaç işleyle sınırlı olması bekleniyordu. Her ne kadar liberal rejimler, mülkiyeti işçi protestolarından ve yabancı rekabetten korumak konusunda duraksamasa da ekonomik ve toplumsal meselelerin pazarda bireysel tercihlerin serbest dolaşımına bırakılması bekleniyordu. Bu türden bir liberal devlet Birinci Dünya Savaşı boyunca varlığını koruyamadı; çünkü topyekün savaş, yalnızca etkili bir hükümet koordinasyonu ve düzenlemesiyle yönetilebilirdi.

Savaş bittikten sonra liberaller, hükümetlerin liberal politikalara dönmesini bekledi. Fakat savaşın gerilimleri, sürekli bir devlet müdahalesini gerektiren yeni çatışmalar, gerilimler ve aksaklıklar yaratmıştı. Savaşın sonunda müdahil devletlerin bir kısmı yıkıma uğradı. (1914'te yalnızca kısmen liberal bir devlet olan) Rusya'da güç, Bolşeviklerin eline geçti. İtalya'da ve sonrasında Almanya'da iktidarı ele geçiren, faşistler oldu. Sadece Avrupa'daki duruma bakarsak, İspanya, Portekiz, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Estonya, Litvanya ve Yunanistan'da parlamenter hükümetler savaşların arasında yerlerini otoriter rejimlere bıraktılar. Hükümetlerin liberal formülünde yolunda gitmeyen neydi?

---

lanıyor olabilir.) Bununla ilgili temel kaynak şudur: Juan Linz ve Alfred Stepan, der., *The Breakdown of Democratic Regimes* (Baltimore ve Londra: Johns Hopkins University Press, 1978).

Bunu bütünüyle bir fikirler meselesi olarak görmemeliyiz. Burada söz konusu olan Şey bir yönetim tekniğidir: Soyluların ve eēitmlilerin toplumsal prestijlerini dayanak olarak aldıkları ve gördükleri hürmet nedeniyle sürekli seēilmelerini saēlayan bir seēkinler yönetimi. Fakat bu seēkinler yönetimi “kitlelerin ulusallaştırılması”ndan dolayı ciddi bir baskı altına girdi.⁷⁰ 1918’den sonra politikacılar, anti-Sol politikacılar da dahil olmak üzere, ya bir seēmen kitlesiyle uēraşmayı öğrenecek ya da başarısız olacaklardır. (Herkesin ancak 1912’de oy hakkına sahip olduēu) İtalya’da ya da (yerel seēimlerde eski üç sınıflı oy sisteminin ancak 1918’de kaldırıldığı) Almanya içindeki Prusya devletinde olduēu gibi kitlesel oyun yeni ve kurallara baēlanmamış olduēu yerlerde liberal ya da muhafazakâr birçok eski moda politikacı, bir kalabalığa nasıl hitap edileceēi konusunda en ufak bir fikre sahip deēildi. Muhafazakârların 19. yüzyılda toplumsal etkiyi ve hürmet geleneğini kullanarak bir seēmen kitlesinin en azından kırsal kesimini evcilleştirmeyi öğrendikleri Fransa’da bile 1918’den sonra, bu etkilerin artık işlemediğini anlamalarıyla beraber muhafazakârlar için bir sıkıntı başladı. Milliyetçi muhafazakâr Henri de Kérillis, kitle politikasının yeni zorluklarıyla 1927’de bir “Ulusal Cumhuriyetçiler için Propaganda Merkezi” kurarak mücadele etmeye çalıştığında dar görüşlü muhafazakârlar, Kérillis’in yöntemlerinin politikadan çok yeni bir çikolata markasının ürünlerini satmak için uygun olduēunu söyleyerek dalga geētiler.⁷¹

Faşistler merkezîyetçilerle muhafazakârların bir seēmen kitlesini kontrol etmek konusundaki başarısızlıklarından hızlıca yararlandılar. Seēkin dinozorlar kitle politikalarını kçm-

70 George L. Mosse, *The Nationalization of Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York: Howard Fertig, 1975).

71 Kevin Passmore, *From Liberalism to Fascism: The Right in a French Province, 1928-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 120, 152. Bu kitap Fransa’daki faşist yükseliş, sıradan yeleri eski liderliğe başkaldıran ve 1930’larda yeni antiparlamenter “ittifakların” tarafına geēen Fransız muhafazakâr partilerinin beceriksizlikleriyle ilişkilendirir. Kérillis, eğilime direnen nadir Fransız milliyetçi muhafazakârlardandı; Vichy’yi reddetti ve 1940’ta New York’a iltica etti.

serken, faşistler onun milliyetçilik için ve Sola karşı nasıl kullanılacağını gösterdiler. Heyecan verici siyasi gösteriler ve zekice propaganda taktikleriyle kalabalıklara ulaşmayı, paramiliter örgütlenme ve karizmatik liderlikle bu kalabalığı disipline etme yolları bulmayı ve şüpheli seçimler yerine evet-hayır plebisitleri yapmayı vaat ettiler.⁷² Parlamenter bir demokrasi- de vatandaşlar kendilerini temsil etmek üzere birkaç başka vatandaş için oy kullanırken, faşistler vatandaşlıklarını doğrudan kitlesel kabul merasimlerine katılarak ifade ettiler. Halkın fikrinin propagandaya dayalı manipölasyonu, (liberal ideallere göre) bir vatandaşlar kitlesinden daha iyi bilgilendirilmesi beklenen küçük bir parlamenterler grubu içinde karmaşık meseleler hakkında geçen tartışmanın yerini aldı. Faşizm, Solun muhaliflerine, “kitlelerin ulusallaştırılması”nı denetlemek, yönetmek ve yönlendirmek için etkili yeni teknikler sunmuş gibi görünüyor. Bu, tam da Solun iki ulusal olmayan kutup –sınıf ve uluslararası barışseverlik– etrafında nüfusun büyük bir çoğunluğunu göreve çağırarak tehdit ettiği bir dönemde oldu.

1918'den sonra liberalizm krizi, ikinci bir biçimde, bir “geçiş krizi” olarak gözlemlenebilir. Bu, endüstrileşme ve modernliğe doğru yolculuğa eşlik eden inişli çıkışlı bir geçiştir. Geç endüstrileşen uluslar, endüstrileşmede ilk sırada yer alan Britanya'dan daha çok toplumsal gerilimle karşılaşmışa benziyor. Öncelikle geç kalanlar için adımlar daha hızlıydı; ikincisi, işgücü o vakte dek çok daha hızlı bir biçimde örgütlenmişti. Açıklayıcı modele bir kaçınılmazlık yaftası vurulmadığı sürece, endüstrileşmeye gergin bir geçiş bakımından yaşanan liberal devlet krizini gör-

72 Roma cumhuriyetinde halkoyuyla alınan kararlar için kullanılan bir terim olan plebisit, modern siyasi hayata Fransız Devrimi'yle girdi. XVI. Louis 1792'de yargılanıp idam edildiğinde bütün halka başvurma önerisi yapıldı, fakat uygulanmadı; bu oy türü, ölü doğan 1793 Anayasası'nda ortaya çıkar. General Napoleon Bonaparte, diktatöryel güçleri birinci konsül olarak üzerine alması hususunda bütün erkek nüfusa evet ya da hayır oyu kullanmasını söyleyerek 1800 yılında buna modern bir biçim kazandırdı. Plebisit, gücü hükümdarla paylaşacak temsilciler için eğitilmiş bir azınlık grubun klasik liberal bir tercihle verdiği oyla zıtlık içindedir. Napoleon, yeğeni III. Napoleon'un da yaptığı gibi, plebisiti İmparator I. Napoleon unvanını elde etmesini meşrulaştırmak için kullandı. Hitler ve Mussolini, Napoleon plebisitini aynen uyguladılar.

mek için Marksist olmak gerekmez. Epey yakın bir zamana kadar Marksistler, bu krizi, artık işçi sınıfının zorla kazandırılmış disiplini ve/veya dış kaynak ve pazarların zorla ele geçirilişi olmaksızın işlemeyen kapitalist gelişim içinde kaçınılmaz bir aşama olarak gördüler. Geç kalanların, toplumsal karmaşanın yeni kontrol biçimleri gerektiren daha üst düzeyleriyle yüz yüze olduğu, daha iddiasız bir biçimde de olsa, öne sürülebilir.

Liberal devlet krizine bakmanın üçüncü yolu, geç endüstrileşme sorununu toplumsal bakımdan tasavvur eder. Bu yaklaşıma göre, belli başlı liberal devletler, ya “kitlelerin millileşmesi”yle ya da “endüstri toplumuna geçiş”le baş edemediler; çünkü toplumsal yapıları, yeni endüstriyel yönetici ve işçi sınıfı yanında henüz ortadan kalkmamış endüstri öncesi gruplar –zanaat-kârlar, toprak sahipleri, rantiyeler– arasında bölünmüş bir halde fazlasıyla heterojendi. Liberal devlet krizinin bu okumasına göre, endüstri öncesi orta sınıf, özellikle güçlü olduğu yerlerde endüstriyel meselelerin barışçıl bir biçimde çözülmesini engelleyebilir ve eski toplumsal düzenin prestij ve ayrıcalıklarını korumak için faşizme insan gücü sağlayabilirdi.⁷³

Liberal düzen krizi üzerine bir başka tepki de modernliğe kültürel açıdan gergin bir biçimde geçme meselesine odaklanır. Bu okumaya göre, 20. yüzyıl, liberal entelektüel kesimin geleneksel entelektüel ve kültürel düzeni idame ettirmesinin yolunu açınca, evrensel okuryazarlık, ucuz kitle iletişimi ve (dışarıdan ve içeriden) istilacı yabancı kültürler, bu geçişi zorlaştırmıştır.⁷⁴ Faşizm, kültürel kanonun savunucularına yeni propaganda becerileri ve onları kullanmak konusunda yeni bir arsızlık sundu.

Avrupa’nın liberal rejimlerinin Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra karşılaştığı zorluklara dair çeşitli teşhislerden sadece birini seçmek mutlak bir zorunluluk değildir. Nitekim İtalya ve Almanya bu dört teşhisin hepsine birden uyar. Avrupa’da bir seçmen kitlesiyle yaşamayı öğrenmek durumunda kalan son

73 Bibliyografik denemede Jürgen Kocka’nın Geoff Eley tarafından karşı çıkılan görüşlerine bakınız, s. 373. Aynı zamanda Sekizinci Bölüm’de tartışılan “eşzamanlı olmama” teorilerine bakınız, s. 344-345.

74 José Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses* (New York: Norton, 1957) (orijinal baskı 1932).

büyük devletler onlardı: İtalya 1912'de, Almanya ise tam olarak ancak 1919'da. Kitle politikasına yeni katılan bir başka devlet olan Rusya, işi, orta sınıfın bile henüz tam olarak oy hakkı elde etmediği çok daha az gelişmiş bir topluma uygun biçimde Sola bıraktı. Endüstriyel bakımdan İtalya, "Büyük Güçlerin en küçüğü"⁷⁵ olarak, 1890'lardan beri, büyük bir enerjiyle öndekileri yakalamak için atağa geçmişti. Kuşkusuz Almanya 1914'te zaten oldukça endüstrileşmiş bir ulustu; fakat 1860'lardan sonra endüstrileşen Büyük Güçlerin en sonuncusuydu ve sonrasında 1918 yenilgisinin akabinde kendini fena halde bir onarım ve yeniden yapılanma ihtiyacı içinde buldu. Toplumsal yapıda hem İtalya, hem de Almanya büyük endüstri-öncesi sektörlerle sahipti (gerçi Fransa'da, hatta İngiltere'de bile böyleydi durum).⁷⁶ Her iki ülkede de kültürel muhafazakârlar sanatsal deneyi ve popüler kültürü yoğun bir biçimde bir tehdit olarak hissettiler; nitekim Weimar Almanyası savaş sonrası kültürel deneyseleliliğin tam da merkez üssüydü.⁷⁷

Bu noktada kaçınılmazlık argümanına karşı bir uyarıda bulunmak gerekiyor. Liberal rejimlerin krizinin, faşizmin başarısı için önemli olduğunu söylemek, bir tür çevresel belirleyiciliğin etkili olduğunu öne sürmektir. Bu düşünce biçimine göre, ortam yolu açınca arkadan faşizm gelir. Ben, açıklamamızda, ulusal farklılıklar ve insani tercihler için bir alan bırakmayı yeğliyorum.

1914'ten itibaren Avrupa devletleri, kısa bir süre içinde, birbirinden çok farklı ulusal deneyimler yaşamıştı. En gözle gö-

75 R. J. B. Bosworth, *Italy: The Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy Before the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979). İtalya'nın ekonomik olarak ötekilerden geri kalmama gayreti ve uyguladığı politika arasındaki ilişki için bkz. Richard A. Webster, *Industrial Imperialism in Italy, 1908-1915* (Berkeley ve Los Angeles: The University of California Press, 1975).

76 Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York: Pantheon, 1981).

77 Dar görüşlü birçok Alman, Weimar Almanyası'nın şehirlerinde yabancılara, sanatsal başkaldınlara ve homoseksüellere tanınan özgürlükten rahatsız oldu. Peter Gay'in *Weimar Culture: The Outsider as Insider* (New York: Harper & Row, 1968) kitabı, 1919 sonrası Alman kültürel hayatındaki alt üst oluşun ve ürettiği karşı tepkinin en zengin dökümüdür.

rüneni, bazı ülkelerin savaşı kazanması, bazılarının ise kaybetmesiydi. Avrupa'nın iki haritası faşizmin nerede sırayla yükselişe geçeceğini açıklar. Faşist başarı Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgi haritasını tamamen olmasa da yakinen takip eder. Almanya, sırtından vurulma efsanesiyle klasik bir vakadır. İtalya, istisnai bir biçimde zafer kazananların ittifakına dahildi; fakat İtalya'yı savaşa sokan İtalyan milliyetçilerinin hesap ettiği ulusal genişlemeyi sağlamakta başarılı olamadı. Zafer onların nezdinde bir *vittoria mutilata*'ydı. İspanya 1914-18'de tarafsızdı, fakat 1898 İspanya-Amerika Savaşı'nda imparatorluğu kaybetmesi, bütün bir neslin ulusal bir aşağılamayla damgalanmasına sebep oldu. İspanyol radikal Sağ, kısmen, 1931'de kurulan yeni cumhuriyetin, ayrılıkçı hareketlerin, Katalonya ve Bask ülkesinde galip gelmesine izin verdiği korkusundan doğdu. Fakat İspanya'da yenilgi ve düşüş korkusu, faşist Falanj'ın lideri José Antonio Primo de Rivera'nın güç kazanmasıyla değil, Franco'nun askerî diktatörlüğüyle sonuçlandı. Faşizm kesinlikle kaçınılmaz bir sonuç değildir.

Faşist başarı oldukça yakın bir biçimde bir başka haritayı daha takip etti: Komünizmin, merkez üssü Rusya'nın ötesine yayılma ihtimali taşıdığı dönem boyunca Bolşevik devrimi için yapılan girişimler – ya da böyle bir devrim için duyulan korku. Savaştan sonra Almanya, İtalya, Macaristan, bütün bu ülkeler, “kızıl tehlike”den kıl payı kurtulmuşlardı. Burada da hassas bir ölçü yok; çünkü faşizm, aynı zamanda sınıf çatışmasından çok, etnik ayrım tehlikesi altındaki –örneğin Belçika– devletlerde gelişmişti.

Büyük bir topraksız köylü sınıfının devrimsel bir harekete kitleler halinde insan kattığı ve orta sınıfın büyük bir kısmının hâlâ (verili ayrıcalıkları savunmak yerine) en temel haklar için mücadele ettiği, 1917'nin Rusya'sına benzer yerlerde kitlesel protesto Solda bir araya geldi. Kazanan, faşizm değil, komünizm oldu. Devrimci Rusya, Alman Freikorps'una⁷⁸ benze-

78 General Kornilov etrafındaki gönüllü birlikler için bkz. Orlando Figes, *A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution* (New York: Viking, 1997), s. 556-62.

yen Bolşevik karşıtı kadroları kontrol altına aldı, fakat toprak-sız köylülerin güvensiz bir orta sınıftan sayıca çok daha fazla olduğu bir toplum, faşizme kitlesel bir takip sunmadı. Rusya, Temmuz 1917'de, General Lavr Georgyevich Kornilov Moskova'ya ilerlemeye çalıştığında askerî diktatörlüğe yaklaştı. Bu, Rusya'da Bolşevizmin başarısız olması durumunda gerçekleşmesi muhtemel bir sonuçtu.

Faşizmin yolunu açmış olabilecek bir krizler tipolojisinden bahsetmek yeterli değildir. Göz önüne alınması gereken aynı derecede önemli bir konu da liberal ve demokratik rejimlerin bu krizlere yanıt verme kapasitesidir. Leon Trotsky'nin "en az barikatlı kapı" metaforu, faşizm için de, Trotsky'e göre Bolşevizm için olduğu kadar uygundur. Trotsky bu metaforu, Bolşevizmin, hayal gücü zayıf Marksistlerin beklediği üzere, Almanya gibi güçlü işçi sınıfı örgütleri olan oldukça endüstrileşmiş ülkelerdense görece daha az endüstrileşmiş bir ülkede iktidara ilk adımlarını nasıl attığını açıklamak için kullandı.⁷⁹ Faşizm de tarihsel olarak, başarılılarsa zayıf ya da başarısız liberal devletlerin ve gecikmiş ya da hasar görmüş kapitalist sistemlerin olgusudur. Faşizmin liberalizm krizinden kaynaklandığı yönünde sıklıkla dile getirilen iddia, zayıf ya da başarısız liberalizmlerdeki krizlerin tanımlanması şeklinde bir değişikliğe uğratılabilir.

Faşizmin neden bazı yerlerde kök saldı ve bazı yerlerde salmadığı konusundaki yaygın anlayışın izlediği kimi yollar yanlışır. Faşizmi ulusal karakterde ya da belli bir halkın kalıtsal tercihlerinde aramak, tehlikeli bir biçimde tersinden ırkçılığa yaklaşır.⁸⁰ Bununla beraber demokrasi ve insan haklarının

79 "Tarih, asgari direniş çizgisi boyunca hareket eder. Devrimci çağ, hücumunu en az barikatlı kapılardan yapmıştır." Leon Trotsky, "Reflections on the Course of the Proletarian Revolution" (1919), alıntıl原因 Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921* (New York: Vintage, 1965), s. 455.

80 Almanya üzerine bu tür çalışmalar için Birinci Bölüm, 30. nota bakınız. Alman tarihinin izlediği yolun, bünyesinde faşizme temayülü barındıran "özel bir patika" ya da *Sonderweg* olduğu yönündeki teori, yakın zamanda sert bir biçimde eleştirildi. Yeni bir çalışma için bkz. Shelley Baranowski, "East Elbian Landed Elites and Germany's turn to Fascism: The Sonderweg Controversy Revisited," *European History Quarterly* 26: 2 (1996), s. 209-40.

kimi ulusal geleneklerde ötekilerden daha az sağlam bir biçimde yer ettiği doğrudur. Demokrasi, yurttaşlık hakları ve hukukun üstünlüğü, Fransa ve Britanya için tarihsel olarak ulusal büyüklükle ilişkiliyken, bunlar birçok Alman için ithal şeylerdi. Weimar Cumhuriyeti, yenilgi ve ulusal aşağılanmayla ilişkilendirildiğinden, siyasi ve ekonomik yetersizlik ve kültürel sefahat de bu duruma eklenince, birçok geleneksel Alman için meşruiyetini yitirdi.

1918 sonrası dünyanın çılgınlıklarının neden 19. yüzyılın (çok yakın bir zamana dek eksiksiz bir siyasi tercihler dizisi sunmuş olan) büyük siyasi ideolojik ailelerinden –muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm– biri içinde ifade edilemediği sorusu meşru bir sorudur. An itibarıyla bütün savaş sonrası duyguları tatmin edici bir biçimde ifade etmekte açıkça yetersiz kalan daha eski siyasi tercihlerin tüketilmesi hikâyenin önemli bir parçasını oluşturur.

Muhafazakârlar 1918 sonrası dünyanın gerilimleri için geleneksel bir çözümü tercih ederlerdi: Heyecanlı kalabalığı sakinleştirmek ve kamu meselelerini kibar bir seçkin gruba teslim etmek. Ne var ki, savaş dönemi propagandası ve onun reddiyle duygusal olarak bunca meşgul olduktan sonra bu çözüm düşünülemezdi. Savaş sonrası dünya yoğun bir halk katılımı anına tanıklık ediyordu. Kitle toplumu ve politikasını ortadan kaldırmayı başaramayan muhafazakârlar ise onunla nasıl baş edeceklerini öğrenmek zorunda kalacaklardı.

Liberaller de, yukarıda gördüğümüz gibi, kendi çözümlerini üretmişlerdi: 19. yüzyılın her şeye gücü yeten pazarına dönüş. Kontrolsüz pazarlar savaş ve devrimci baskılarla tahrip olmuş ekonomilerde o kadar kötü işlediler ki liberaller bile biraz düzenleme istedi – fakat bu, takipçilerinin tamamını memnun etmeye yetmedi. İtalyan liberal devletinin, Po Vadisi'nin toprak sahiplerini Sola karşı korumakta başarısız olunca toprak sahipleri arasında meşruiyetini nasıl kaybettiğini gördük. Kamu düzeninin olmadığını düşünen toprak sahipleri, *squadrismo* formunda yasa dışı bir biçimde düzen sağlayan özel bir güç oluşturdular. Liberaller, Mill'in sönük "fikirlerin pazar yeri"ni ku-

laklarında milliyetçi ve devrimci propagandalar cınlayan insanlara sundular. Fakat liberal Avrupa'nın kendisi, o zaman üstesinden gelmeyi başaramadığı uzun bir savaşın barbarlığına kendisini kaptırarak, bütün ilkelerini çığnemişti.

Sol cenahta görünen ise Avrupa'nın fikir ayrılığı tarihinde yeni bir dönemin açılıyor oluşuydu. 19. yüzyılda ne zaman öfke ve protesto doğsa, Sol öyle ya da böyle otomatik bir biçimde protestocular adına söz aldı. 19. yüzyılın ortasında Sol hâlâ büyük bir aileydi: Milliyetçileri, Yahudi düşmanlarını, zanaatkâr ve endüstri işçilerini, orta sınıf demokratları ve ortak mülkiyeti savunanları içerebiliyordu. Neredeyse bütün hoşnutsuzlardan oluşan bir koalisyondu. Sol, 1919'da artık bu rolü oynayamıyordu. 1880'lerden sonra örgütleri disipline edilip evcilleştirildiği için bir zaman hoşgörüle karşıladığı eski işçi sınıfı zenofobisini yok etmeye çalıştı. Sol, özellikle 1920'de savaşın vatansever beyin yıkamalarına tepki göstererek ve ümitle dünya devrimini bekleyerek uluslararası devrim davası içinde Ulus için hiç yer bırakmadı.

Savaş hükümetine katılıp 1917 devrim vapurunu kaçırdıkları için parlaklıklarını bir parça yitiren Komünist olmayan sosyalistler, gençlerin hislerine pek de tercüman olamıyorlardı artık. 19. yüzyılda öfkeli ve hoşnutsuzlar, genelde Solu bel bağlamışlardı. Aynı şey, Chopin'in Devrimci Etüd'ünde, Wordsworth'ün "Bu şafak vakti canlı olmaksada mutluluk, genç olmak, cennetin ta kendisidir"⁸¹ dizesinde ya da Delacroix'nin *Halka Yol Gösteren Devrim*'inde ifade bulan isyancı vecd türüyle sarhoş olanlar için de geçerliydi. 20. yüzyılın başında Sol artık dünyayı değiştirmek isteyen gençler üzerinde bir tekele sahip değildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız yazar Robert Brasillach'ın, gençliğinin "büyük kızıl faşizmi"⁸² olarak anımsadığı şey, öfkeli bir liman, barikatlar üzerinde bir

81 *The Prelude*, XI. Kitap.

82 Brasillach, hapiste idamı beklerken (Şubat 1945) nostaljik bir bakışla şunları yazdı: "Gençliğimin evrensel faşizminin muhteşem parlıtısı ... milyonlarca insanın büyük coşkusu, ışık katedralleri, çarpışmada yere yığılmış kahramanlar, uyanmış ulusların gençleri arasındaki dostluk." René Rémond, *Les droites en France* (Paris: Aubier Montaigne, 1982), s. 458-59.

vecd deneyimi, daha önce denenmemiş bir olasılığın cazibesini sunarak komünizmle rekabet edebilirdi. İsyancı ateşle ısınan fakat hâlâ Ulusa bağlı bu gençler ve entelektüeller, faşizmde yeni bir ev buldular.

Faşizm ciddi bir rakip hâline gelmeden önce bir şefin “toplayıcı”, yani rakiplerini kenara itip bütün (sosyalist olmayan) hoşnutsuzları bir çatı altında toplayabilecek biri olarak ortaya çıkması gerekecekti. Çünkü başlangıçta sorun, *Führer* olabileceklerin eksikliği değil, aksine onlardan bir sürü olmasıydı. Hitler de Mussolini de başlangıçta rakiplerle karşı karşıya kaldılar. Yukarıda gördüğümüz gibi, D’Annunzio bir darbenin nasıl sahneleneceğini biliyor, fakat bir koalisyonun nasıl işleyeceğini bilmiyordu. Yenilgi sonrası Almanyası’nda Hitler’in rakipleri, bir kalabalığı nasıl canlandıracaklarını ya da bir kitle partisini nasıl kuracaklarını bilmiyorlardı.

Başarılı bir “şef”, “saflığı” reddedebilmeli ve eldeki alana uyacak anlaşma ve pazarlıkları yapabilmeliydi. İtalyan Faşist Partisi, Sol-milliyetçi bir hareket olarak sahip olduğu ilk kimlikte, göz diktiği alanın Sol tarafından zaten işgal edildiğini keşfedince, Po Vadisi’nde yerel bir güç olmak için gereken dönüşümlerden geçti. Nazi Partisi, 1928’den sonra, beş parasız kalıp çiftliklerini kaybedince çaresizliğe düşen çiftçilerle flört etme çağrısını genişletti. Hitler de Mussolini de uygun mekânı algılayabildiler ve hareketlerini oraya uygun hâle getirecek ayarlamaları yapmak konusunda isteklilerdi.

Mekân kısmen sembolikti. Nazi Partisi, başlangıçta kimliğini, caddelerde hak iddia ederek şekillendirdi ve Berlin’deki işçi sınıfı mahallelerini kontrol etmek için komünist gruplarla çatıştı.⁸³ Mesele sadece çetelerin şehirde at koşturduğu birkaç metrelik bir yer değildi. Naziler kendilerini komünistlere karşı en canlı ve etkili güç, liberal devleti ise kamu güvenliğini korumakta yetersiz olarak resmetmeye çalıştılar. Komünistlerse o sırada Sosyal Demokratların, mücadeleci bir öncü birliğe ihtiyaç duyan, başlangıç evresindeki bir devrimci durumla baş et-

83 Eve Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence, 1929-1933* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

mek konusunda yeterli donanıma sahip olmadıklarını gösteriyorlardı. Kutuplaşma, her ikisinin de çıkarınaydı.

Faşist şiddetin ne rastgele olduğu, ne de insanlar arasında bir ayrım gözetdiği söylenebilirdi. İyi hesaplanmış bir dizi şifreli mesajı taşıdı: Komünist şiddet artıyordu, demokratik devlet buna beceriksizce yanıt veriyordu ve sadece faşistler, ulusu, ulusa karşı olan teröristlerden kurtarmak konusunda yeterince güçlüydü. Faşist ilerleyişte onay ve güce doğru atılan vazgeçilmez bir adım, asayiş derdindeki muhafazakârları ve orta sınıf mensuplarını, Sol provokasyon karşısında acı bir zorunluluk olarak faşist şiddete tolerans göstermeleri konusunda ikna etmekte.⁸⁴ Bu tabii ki birçok sıradan vatandaşın, faşist şiddetin kendilerine yönelmesinden hiç korkmamasına yaradı; çünkü şiddetin onu hak eden ulusal düşmanlar ve “teröristler” için olduğuna inandırılmışlardı.⁸⁵

Faşistler, ulusun korunmaya layık üyeleriyle sert bir muameleyi hak eden aykırı vatandaşlar arasına bir fark koymayı teşvik etti. İktidara gelmeden önce Nazi şiddetinin en sansasyonel vakalarından biri, Silezya’da, Potempa şehrinde, Ağustos 1932’de, Polonya kökenli komünist bir işçinin beş SA’lı tarafından öldürülmesiydi. Nazi baskısıyla katillerin ölüm cezasının ömür boyu hapse çevrilmesi, sansasyonun nedeniydi. Parti teoristi Alfred Rosenberg, “bir Polonyalı komünistin beş Alman askerine eşit olduğu” “burjuva adaleti”yle “bir ruh öteki ruha, bir kişi de öteki kişiye eşit değildir” diyen Nasyonal Sosyalist ideoloji arasındaki farkın altını çizme fırsatını yakaladı. Nitekim Rosen-

84 Ernst Nolte’un Haziran 1986’da bu fikri canlandırma girişimi Almanya’da öfkeli bir “tarihçilerin ihtilafı” durumu yarattı. Bu fikre göre, Sovyet Komünizminin şiddeti (“Asyatik eylem”), Nazi şiddetinin sadece bir yanıt olduğu bir başlangıç provokasyonuydu. Bkz. Charles S. Maier, *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity* (Cambridge: MA: Harvard University Press, 1988), s. 29-30, ve Peter Baldwin, *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and Historians’ Debate* (Boston: Beacon Press, 1990).

85 Bu mesele, Nazi davası için Eric A. Johnson tarafından tam bir titizlikle incelendi: *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York: Basic Books, 1999). Karş. s. 262: “Sıradan Alman nüfus, Gestapo’yu ... kişisel olarak onları çok da tehdit ediyormuş gibi algılamadı.” Ayrıca bkz. Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (New York: Oxford University Press, 2001).

berg, Nasyonal Sosyalizm için “tam olarak bir kanun yoktur” diye devam ediyordu.⁸⁶ Şeytanlaştırılmış bir iç düşmana karşı şiddetin meşrulaştırılması bizi faşizmin kalbine yaklaştırır.

Kimileri için faşist şiddet yararlı olmanın ötesinde güzeldi. Bazı savaş gazileri ve entelektüeller (Marinetti ve Ernst Jünger ikisi birden) şiddet estetiğinden keyif alıyorlardı. Şiddet, 1914-18’de, onun ne olduğunu bilemeyecek kadar genç olan ve savaş tarafından aldatıldığını düşünen insanlara çok cazip geldi. Bunlar arasında kadınlar da vardı.⁸⁷ Fakat faşist başarıyı sadece D’Annunzio tarzı bir kahramanın zaferi olarak görmek yanlış. Düzene uyumlu birçok burjuvanın (hatta burjuvazinin), sadece “teröristlere”, hatta “halk düşmanlarına” yönelen, dikkatle seçilmiş bir şiddetten dolayı bir tatmin duyacağı konusundaki iddiası, faşizmin dehasıdır.

Kutuplaşma iklimi, yeni faşist kitle partilerinin, eski itibar (*honoratioren*) partilerince hayal kırıklığına uğratılmış birçok insanı bir araya getirmesine neden oldu. Bu tabii ki riskliydi. Kutuplaşma, bazı koşullarda (1917’de Rusya’da olduğu gibi) öfkeli protestocu kitleyi Sola da yönlendirebilirdi. Hitler ve Mussolini’nin kavradığı şey, Marksizmin an itibariyle temelde mavi yakalı işçilere (hepsine değil) yaslanması, faşizmin ise sınıf çizgilerinin ötesinde daha geniş bir kitleye seslenebildiğiydi. Devrim sonrasında Batı Avrupa’da kutuplaşma iklimi, faşizmin işine yaradı.

Hem faşist partilerce, hem de iktidarı ele geçirme konusunda ciddi kafa yoran Marksist devrimcilerce kullanılan bir araç, paralel kuruluşlardı. Dışarıda kalan ve iktidarda söz hakkı ta-

86 Alıntılanan: Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936: Hubris* (New York: Norton, 1999), s. 383. Hitler başa geçtikten hemen sonra Potempa katilleri serbest bırakıldı. Bkz. Paul Kluge, “Der Fall Potempa,” *Vierteljahrshesfte für Zeitgeschichte* 5 (1957), s. 279-97 ve Richard Bessel, “The Potempa Murder,” *Central European History* 10 (1977), s. 241-54.

87 Denise Detragiache, “Il fascismo femminile da San Sepolcro all’affare Matteotti (1919-1925),” *Storia contemporanea* 14:2 (Nisan 1983), s. 211-50. Julie V. Gottlieb’in *Feminist Fascism: Women in Britain’s Fascist Movement, 1923-1945* (Londra: Tauris, 2001) kitabına göre, Britanya Faşistler Birliği için aday olanların yüzde 10’u kadındı ve Britanyalı faşist kadın delegeler, özellikle Komünist kadınları alt etmenin tadını çıkardılar.

lep eden bir parti, devlet kurumlarını kopyalamak için örgütler kurar. Örneğin Nazi Partisi'nin kendi dış politika komisyonu vardı ve başlangıçta, parti iktidara geçer geçmez geleneksel Dışişleri Bakanlığı'yla gücünü paylaşmak zorunda kalmıştı. Başkan Joachim von Ribbentrop 1938'de dışişleri bakanı olduktan sonra partinin dış politika ofisi, Dışişleri Bakanlığı'nın profesyonel diplomatlarını iyiden iyiye yerinden etti. Bir başka çok önemli faşist "paralel örgüt" ise parti polisiydi. İktidara geçen faşist partiler, partinin milis güçlerini devletin fiziksel gücünün tekeline meydan okumak için kullanma eğilimindeydi.

Faşist partilerin paralel kuruluşları, bazı şeyleri daha iyi yapabilmeye (komünistlere darbe vurmak gibi) muktedir olduğu iddiasıyla liberal devlete meydan okudu. İktidarı elde ettikten sonra parti, paralel kuruluşlarını devletinkinin yerine geçirebiliyordu.

İktidarı ele geçirme ve kullanma sürecini gözlemlerken tekrar paralel kuruluşlarla karşılaşacağız. Bu, faşizmin tanımlayıcı özelliklerinden biridir. Leninist partiler iktidarı ele geçirirken aynı şeyi yaptılar, fakat iktidardayken, tek parti geleneksel devletin tamamen üstüne çıktı. Faşist rejimler, Beşinci Bölüm'de göreceğimiz gibi, hem paralel kuruluşları, hem de geleneksel devleti sürekli bir gerilimde tuttular. Bu, onların, bir zamanlar iktidarda olan Bolşevik rejimden oldukça farklı işlemesine neden olmuştur.

Faşist başarı, hareketlerin kendisinin taktik ve özel niteliklerine olduğu kadar müttefiklere ve ortaklara da bağlıydı. Polis, ordu ve valilik birimlerinin Po Vadisi'nde Mussolini'nin *squadristi*'sine sağladığı yardımdan bahsedilmişti. Kamu otoritelerinin kimi inceliklerle ilgili olarak kendilerini çok yormadan komünistlere ya da sosyalistlere karşı doğrudan bir eyleme göz yumdukları her yerde faşizme bir kapı açıldı. Bu noktada adli ya da idari yargı süreci, faşizmin en büyük düşmanıydı.

İtalya durumunda, merkeziyet taraftarlığı ve iş bitiriciliğiyle tanınan yaşlı politikacı Giovanni Giolitti, Mussolini'ye meşruiyetini vermek için fazladan bir adım attı. Kutsal bir İtalyan

parlamento geleneği olan *trasformismo*'yu⁸⁸ izleyerek, Mussolini'yi, sosyalistler ve Popolari'yle mücadelesine yardım etmesi için 1921 seçimlerinde merkezîyetçi-milliyetçi koalisyonuna aldı. Genç bir sosyalist olarak seçilmeyi reddeden Mussolini, her ne kadar partide saflık yanlısı olanlar cephesinde bir karşı çıkış yaratsa da, bir Faşist olarak hevesle kabul edildi. Mussolini'nin otuz beş sandalyesi, bir armağan gibi geldi ve saygınlık kazandırdı ona. Şimdi artık antisosyalist bir koalisyon kurmak isteyen herkes tarafından kullanılabilirdi. Sisteme yeni partiler katmak, genellikle oldukça akıllıca bir siyasi adımdı, fakat şiddeti ödüllendirdiğinde ve demokrasiyi ortadan kaldırmak konusunda dönüşü olmayan bir kararlılık gösterdiğinde değil.

Bir önkoşullar, entelektüel kökenler ve uzun dönem yapısal önkoşullar kataloğu oluşturarak faşizmin tam olarak nerede ortaya çıkacağını, gelişeceğini ya da güç kazanacağını öngörebileceğimize inanmanın cazibesine kapılabiliriz. Fakat bu, belirlenimciliğin tuzağına düşmek anlamına gelir. İnsanların tercihi burada hâlâ bir etkidir. Bütün önkoşullara sahip bir ulusun faşist olacağını garantisi hiçbir biçimde verilemez. Sadece "kaba" Marksist yorum, kapitalizmin nihayetinde bir krize gireceğini ve kendisini kurtarmak için kaçınılmaz olarak faşist bir formül uygulama ihtiyacı içinde olacağını söyler. Daha görmüş geçirmiş Marksistler böyle bir kaçınılmazlığa inanmayı bıraktılar.

Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, kapıları faşizme açmak güçlü bireylerin kararlarına bağlıydı. Bu, başarılı bir faşizmin son vazgeçilmez önkoşuluydu: İktidarı faşist meydan okuyucularla paylaşmaya hazır karar alıcılar.

---

88 *Trasformismo* (sözcük ilk kez Başbakan Depretis tarafından 1876'da kullanılmıştı), sistem karşıtı partilerin sistemin bir parçası hâline getirilmesi yoluyla yapılan siyasi evcilleştirmeydi. Giolitti tarafından sosyalistlere uygulanan *trasformismo*, reformcu parlamenter sosyalistleri, devrimci sendikalistler gibi (genç Mussolini bunlara bir örnekti) uzlaşmazlardan kopardı. Sosyalistlerde başarılı olunca, Giolitti *trasformismo*'yu Faşistler üzerinde de denemek istedi.

İktidara Gelme

Mussolini ve “Roma’ya yürüyüş”

Mussolini’nin Faşistleri hakkında üretilen, iktidarı yalnızca kendi kahramanca duruşlarıyla fethettikleri efsanesi propagandanın başka bir şey değildi – kullandıkları en başarılı tema olmalı ki hâlâ birçok insan inanıyor buna. Mussolini’nin “Roma’ya Yürüyüş”ü, faşistlerin iktidara gelişini bir “el koyma” olarak yorumlayan yaygın yanlış okumanın arkasındaki neden olduğundan, bu olayı mitolojisinden sıyrıp incelememiz gerekiyor.

1922 yılı boyunca, *squadristi*, yerel sosyalist yönetim merkezlerini, gazete bürolarını, emek borsalarını ve sosyalist liderlerin evlerini yakıp yıkma aşamasından kentlerin şiddetle işgal edilmesi aşamasına geçmişti ve bütün bunları yetkililerin hiçbir ciddi engellemesi olmadan yapmıştı. Fiume’yi 3 Mart’ta uluslararası yönetimden geri aldılar ve Mayıs ayında da Ferrara ve Bologna’ya saldırdılar; sosyalist şehir yönetimlerini kovuyorlar, herkesi kendi yaptıkları programlar doğrultusunda kamu çalışmalarına katılmaya zorluyorlardı. 12 Temmuz’da Cremona’yı işgal ettiler ve hem sosyalistlerin hem de Katolik sendikaların yönetim merkezlerini yaktılar. Ayrıca bölgedeki man-

dıralarda çalışan işçileri örgütlemiş olan solcu Katolik lider Guido Miglioli'nin de evini yerle bir ettiler. Romagna boyunca ilerleyen bir "yangın sütunu" 26 Temmuz'da Ravenna'ya ulaştı. Almanca konuşan büyük bir azınlık grubuna sahip olan Trent ve Bolzano Ekim ayının ilk günlerinde "İtalyanlaştırıldı." Kara Gömlekliler öyle bir ivme yakalamışlardı ki başkent Roma, bir sonraki durak olmaktan kurtulamayacaktı.

Her yıl düzenlenen Faşist Kongre 24 Ekim'de Napoli'de toplandığında –güneye yapılan ilk çıkarmada– Mussolini, dalgaının onu nereye götüreceğini görmeye hazırды. Kara Gömleklilere kamu binalarına el koymalarını, trenleri ele geçirmelerini ve Roma'yı çevreleyen üç noktada toplanmalarını emretti. "Yürüyüş" faşizmin çeşitli kollarını temsil eden dört militan tarafından yönetildi: Savaş gazisi ve Ferrara'daki *squadristi*'nin patronu Italo Balbo; General Emilio De Bono; eski sendikalist ve 1915'teki müdahaleci Milano fascio'sunun kurucusu Michele Bianchi; Piedmontese faşizminin monarşist lideri Cesare Maria De Vecchi. Mussolini'nin kendisi ise açıkgozlük edip Milano'da kendisine ait gazete bürolarında beklemeyi tercih etti; işler ters giderse İsviçre'ye rahatlıkla iltica edebileceği bir mesafedeydi. *Squadristi*, 27 Ekim'de bazı Kuzey İtalyan şehirlerindeki postaneleri ve tren garlarını hiçbir müdahaleyle karşılaşmadan ele geçirdi.

İtalyan hükümeti bu meydan okumayla baş edemeyecek kadar kötü donanımlıydı. Aslına bakılırsa, Şubat 1922'den beri etkili bir hükümetin varlığından bile söz edilemezdi. Bir önceki bölümde, savaş sonrası dönemin kapsamlı değişim hayallerinin, savaş sonrasının ilk seçimi olan 16 Kasım 1919 seçimlerinde İtalyan parlamentosuna büyük bir Sol çoğunluğu nasıl getirdiğinden söz etmiştik. Fakat bu Sol çoğunluk o kadar keskin bir şekilde ikiye bölünmüştü ki devleti yönetmesi pek mümkün değildi. Marksist Partito Socialista Italiano (PSI) koltukların üçte birine sahipti. İtalyan sosyalistlerinin büyük bir çoğunluğu –"maksimalistler"– Rusya'da Bolşeviklerin gösterdiği başarıyla adeta hipnotize olmuş durumdaydılar ve reformla yetinmenin ellerine geçen tarihi fırsata ihanet olacağını düşünüyor-

lardı. İtalyan meclisinin diğer üçte birlik kısmı da, 1945 sonrasının güçlü Hristiyan Demokratlarının atası durumundaki yeni bir Katolik parti olan Partito Popolare Italiano'nun (PPI) elindeydi. Parti üyelerinin bir kısmı Katolik bir bağlamda kalmakla beraber radikal sosyal reformlar yapılmasını istiyorlardı. Katolikler, hatta İtalyan toprak mülkiyeti ve sınıf ilişkileri alanlarında temelli değişiklikler yapılmasına sıcak bakanlar bile, okullarda Ateist Marksistlerle din üzerine ateşli fikir ayrılıklarına düşüyorlardı. Dolayısıyla, böyle olmasa ilerici bir çoğunluk oluşturmaları pekâlâ mümkün olan bu iki taraf arasında bir ittifak kurulması olanaksızdı. Elde işe yarar başka bir alternatif de olmadığı için heterojen bir (kelimenin o dönemde taşıdığı anlamda) liberal koalisyon ile muhafazakârlar 1919'dan sonra devleti sağlam bir çoğunluğa sahip olmadan yönetmeye çalıştılar.

Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere, Başbakan Giolitti'nin bulduğu çözüm, Mayıs 1921'deki yeni seçimlerde Faşistleri kendi listesine ("Ulusal Blok") dahil etmektir. Bu, İtalyan Kurulu Düzeninin ayakta kalabilmek için Faşist enerjiyi ve kalabalıkları kullanmayı denediği birkaç önemli adımın ilkiydi. Normal zamanlarda olsa, koltuğun cazibesi, tıpkı 1914'ten önce İtalyan sosyalistlerini bölüp evcilleştirdiği gibi, Faşistleri de "dönüştürmüş" olabilirdi; ama 1921'de İtalya normal zamanlarda yaşamıyordu artık.

Giolitti'nin merkez Solunun ortaklarından olan, bütün iyi niyetine rağmen sırtlandığı yüklerin altında ezilmiş durumundaki Ivanoe Bonomi, Şubat 1922'de bir güven oylamasını kaybettiğinde yerine geçecek birini bulmak üç ay sürmüştü. Sonunda Giolitti'nin çevresinde daha ikincil bir konumda olan Luigi Facta başbakanlık koltuğunu istemeye istemeye kabul etti. Kurduğu hükümet, 19 Temmuz'da çoğunluğunu kaybetti. Acil bir durumla karşılaşıldığında Facta sadece bir emanetçi kadar gayret sarf ediyordu.

Buna rağmen, başbakan etkili karşı tedbirler almaya da başlamıştı. Facta, kralın da onayıyla, Roma garnizonunu, disiplinli Alp bölgesi birliklerinden oluşan beş tabur askerle güçlendir-

di. Polis memurları ve demiryolu görevlilerine beş farklı kontrol noktasında Faşist trenleri durdurmalarını emretti ve savaş hukukunu uygulamak üzere hazırlıklara başladı.

Bu sırada Mussolini, yapılacak bir siyasi antlaşma için sessizce açık kapı bırakmayı ihmal etmedi. Siyasetin bazı eski müdavimleri, oluşan krizi, Mussolini'yi yeni bir liberal-muhafazakâr koalisyona uygun herhangi bir başbakana dönüştürerek çözmeye çalışıyorlardı. Yaşlı arabulucu Giolitti geniş bir çevre tarafından en akla yatkın kurtarıcı olarak görülüyordu (D'Annunzio'yu 1920'de partiden ihraç etmiş ve 1921'de seçim listesine Mussolini'yi eklemişti); fakat koltuğu tekrar kapmak için acele etmiyordu ve Mussolini de Giolitti'nin temsilcileriyle yaptığı toplantılarda çekimser kalıyordu. Daha sağda neler olup bittiğine bakıldığında, milliyetçi eski başbakan Antonio Salandra da Mussolini'nin partisine parlamentoda sandalye önermişti. *Squadristi*'nin harekete geçmeye başladığı dönemde bütün bu müzakereler, karşılıklı anlaşmazlıklar, "burjuva" bir hükümeti desteklemeyi reddeden sosyalistlerin çoğunluğu, Mussolini'yi dahil edip etmeme yönündeki kararsızlıklar ve Mussolini'nin yapmacık tereddütleri yüzünden askıya alınmıştı.

Sosyalistler de bu olağanüstü hâle kendilerince katkıda bulundular. Filippo Turati önderliğinde hareket eden ve sosyalist vekillerin neredeyse yarısını oluşturan bir grup, 28 Temmuz'da, eğer mümkünse Mussolini'yi dahil etmeyen merkezî bir hükümeti destekleme kararı aldıklarında, vekillerin diğer yarısı tarafından haince bir sınıfsal işbirlikçiliğe yeltendikleri gerekçesiyle partiden ihraç edildiler. İtalyan Solunun üzerinde antlaşmaya varabildiği tek şey 31 Temmuz'daki genel grev oldu. Her ne kadar yapılanın anayasal otoriteyi güçlendirmeye dönük "bir meşruiyet grevi" olduğu söylene de devrimin önündeki temel bir engel olarak Mussolini'nin cazibesini artırmaktan başka bir etkisi olmadı. Grevin çok kısa sürede bitmesi de Solun zayıflığını gösteriyordu.

Başbakan Facta'nın olağanüstü hal tedbirleri Ekim'deki Faşist yürüyüşü neredeyse engellemek üzereydi. Dört yüz polis,

üç ayrı kontrol noktasında –Civita Vecchia, Orte ve Avezzano– yirmi bin Kara Gömlekliyi taşımakta olan trenleri durdurdu. Kontrol noktalarından geçmeyi başaran ya da yaya olarak devam eden dokuz bin kadar Kara Gömlekli ise oluşturdukları dağınık ve kalabalık grupla birlikte 28 Ekim sabahında Roma'nın kapılarına dayandı.¹ Doğru dürüst silahları olmadan, üstlerindeki eğreti üniformalar ve az miktarda yiyecek ve suyla yoğun bir yağmurun altında dolanıp duruyorlardı. "Eski ve modern tarihte, başlangıcı bu kadar sefil bir başarısızlıkla sonuçlanmış başka bir Roma işgali bulmak çok zordu."²

Kral III. Victor Emmanuel son anda caymıştı. Başbakan Facta'nın savaş hukuku kararnamesini imzalamamaya karar verdi. Mussolini'nin blöfünü görmeyi ve Kara Gömleklileri Roma'dan çıkarmak için eldeki hazır gücü kullanmayı reddetti. Salandra'nın, koalisyon ortaklığı teklifini çoktan reddetmiş olan Mussolini'siz bir muhafazakâr hükümet kurma yolunda son anda gösterdiği gayreti de geri çevirdi. Bütün bunlar yerine, başbakanlık makamını, doğrudan, genç ve görgüsüz Faşist lidere önerdi.

Mussolini Roma'ya 30 Ekim sabahı Milano üzerinden geldi; bu yolculuğu Kara Gömleklilerin başında değil, yataklı bir vagona gerçekleştirmişti. Kralın huzuruna çıktığında, içinde bulunduğu kafa karışıklığını yansıtır bir şekilde, üzerinde birbi-

---

1 Bazı faşist yazarlar 28 Ekim'de Roma'da toplanan Kara Gömleklilerin sayısının elli ila yetmiş bin arasında olduğunu iddia etseler de ve Kral III. Victor Emmanuel, yürüyüşü engelleme isteksizliğini haklı çıkarmak üzere yüz bin kişilik bir gruptan bahsetmiş olsa da, dikkatli tahminler sadece dokuz bin kadar Kara Gömleklinin 28 Ekim sabahı Roma'nın kapılarına dayandığını gösteriyor. Roma'daki 16. Piyade Alayı'nın komutanı General Emanuele Pugliese'nin emrinde dokuz bin beş yüz deneyimli piyade, üç yüz süvari ve ayrıca on bir bin polis bulunuyordu. Generalin başka bir avantajı da komutasındaki iyi beslenmiş ve yeterli teçhizata sahip durumda olmaları ve aralarındaki iletişim ve savunma kanallarının güçlü olmasıydı. Antonio Répaci, *La Marcia su Roma*, yeni baskı (Milano: Rizzoli, 1972), s. 441, 461-64.

2 Martin Broszat, *Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte içinde, Der italienische Faschismus: Probleme und Forschungstendenzen içinde*, (Münih: Oldenburg, 1983), s. 8-9. Kısa ama aydınlatıcı bir İngilizce açıklama için bkz. Christopher Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism* (Londra: Methuen, 1967), s. 617-29.

riyle uyumsuz bir sabahlık ve kara bir gömlek vardı: Kısmen koltuğun meşru hak sahibi, kısmen de bir asiler çetesinin lideri görünümündeydi. Krala “Efendimiz, kıyafetimi af buyurun,” dediği ve tehditkâr bir şekilde şöyle devam ettiği söylenir: “Savaş alanlarından geliyorum da.”

Peki kral, Mussolini’yi alelacele gerçekleştirilen bu abartılı hamleden niçin kurtardı? Mussolini, akıllıca bir adım atarak, hükümdarı zorlu bir tercih yapmak mecburiyetinde bırakmıştı. Ya hükümet Roma’da toplanan binlerce Kara Gömlekliyi dağıtmak için güç kullanacak ve muhtemelen kan dökülmesine ve keskin iç çatışmaların başlamasına neden olacaktı; ya da kral, Mussolini’yi hükümetin başı olarak kabul etmek zorunda kalacaktı.

Kralın ikinci seçeneği tercih etmesinin arkasındaki muhtemel neden, ordu başkomutanı Mareşal Armando Diaz ya da başka bir üst düzey subay tarafından, birliklerin, eğer Kara Gömlekli-leri engellemeleri emredilirse, onlara katılabilecekleri yolundaki uyarısıydı. Başka bir teoriye göre, kral, eğer Mussolini’ye karşı güç kullanmayı seçerse, Faşistlere yakınlığıyla tanınan kuzeni Aosta Dükünün onlarla birlik olup taht iddiasında bulunabileceğini düşünüyordu. Muhtemelen asıl nedeni bilemeyeceğiz. Fakat kesin olan bir şey varsa, o da Mussolini’nin, kral ve ordunun Kara Gömleklilere direnmek anlamına gelen zor seçimi yapmayacaklarını başarılı bir şekilde tahmin etmesiydi. Konuyu bir sonuca bağlayan şey ise Faşizmin gücü değil, muhafazakârların kendi güçlerini Mussolini’ninkine karşı riske atmak istememeleri oldu. “Roma’ya Yürüyüş” başarıya ulaşan dev bir blöften başka bir şey olmasa da, Mussolini’nin “iktidara el koyması” hakkındaki genel halk algısını belirlemeye devam ediyor hâlâ.

Nihayet karınları doyurulmuş ve kuru kıyafetlerine kavuşmuş on bin kadar Kara Gömleklinin telafi niteliğinde bir geçit resmi yapmasına ancak 31 Ekim’de, Mussolini çoktan görev başına geçmişken, rıza gösterildi; kara gömlekliler törenler sırasında birçok kanlı olaya neden oldu.³ Aynı gece yeni başbakan, beceriksiz birliklerini elli özel trenle şehirden uzaklaştırtıverdi.

3 Bu geçit töreni, “Roma’ya Yürüyüş”ü gösterme iddiasındaki bir sürü fotoğrafın da konusudur. Olaylar için bkz. Dördüncü Bölüm, s. 184.

Mussolini, sonraları, Kara Gömleklilerin iktidarı kendi iradeleri ve güçleriyle ele geçirdiği efsanesini yaratmak için çok uğraşmıştır. Sözde Roma'ya vardıkları tarihin ilk yıldönümü, 1923'te dört günlük şatafatlı törenlerle kutlandı ve o gün –28 Ekim– milli bayram ilan edildi. Ayrıca 1927 yılında yeni takvim kabul edildiğinde bu tarih, Faşist Yeni yılının ilk günü oldu.⁴ Ekim 1932'deki onuncu yıl kutlamasında, Mostra della Rivoluzione Fascista başlıklı bir milli serginin merkezinde ise yürüyüş “şehitlerinin”⁵ kahramanlıkları yer alıyordu.

Hitler ve “sinsi komplo”

Faşizm, Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden çalkantılı dönemde sadece İtalya'da ilk hamlesinde iktidara gelmişti. Rusya haricindeki diğer yerlerde geleneksel elitler istikrarı sağlamak ve Birinci Dünya Savaşı depreminden sonra normale benzeyen bir düzeni yeniden kurmak için daha az yıkıcı yollar buldular.⁶ Çeşitli krizlerden doğan öteki erken dönem faşist hareketler ise 1920'lerdeki normalleşmeyle birlikte önemsizleştiler.

Mussolini'nin efsane yaratma becerisinden etkilenerek, kendi “yürüyüşünü” gerçekleştirmeyi deneyen ilk kişi Hitler oldu. 8 Kasım 1923'te, Bürgerbräukeller adındaki bir Münih birahanesinde gerçekleşen milliyetçi bir toplantı sırasında, Bavyera hükümetinin liderlerini kaçırmayı deneyip onları Berlin'de bulunan federal hükümete karşı bir darbe girişimine zorlamak istedi. Eğer Münih'in kontrolünü ele geçirir ve yeni bir ulusal hükümet ilan ederse, Bavyera'daki sivil ve askerî liderlerin ka-

4 Faşist asrın V. yılı böylece 28 Ekim 1927'de başlamıştır. Emilio Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), s. 90-98.

5 Mabel Berezin, *Making the Fascist Self: The Political Culture of Interwar Italy* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997), s. 80, 109, 111-12, 150; Aynı sergi 1942'deki yirminci yıl kutlamalarında tekrar edilmiştir (s. 197). Ayrıca bkz. “The Myth of Squadristo in the Fascist Regime,” *Journal of Contemporary History* 35:2 (Nisan 2000), s. 131-50.

6 Avrupa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde tekrar istikrar kazanma süreci en açık şekilde Charles S. Maier'in şu kitabında incelenmiştir: *Recasting Bourgeois Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975).

muoyu tarafından kendisini desteklemek zorunda bırakılacağına inanıyordu. Ayrıca yerel ordu yetkililerinin, Birinci Dünya Savaşı kahramanlarından General Ludendorff'un, kendisinin tarafında mücadele etmesinden etkilenerek Nazi darbesine karşı çıkmayacaklarına inanmıştı.⁷

Hitler, askerlerin emir komuta zincirine gösterdiği sadakati hafife almıştı. Bavyera'nın muhafazakâr bakan-başkanı Gustav von Kahr, Hitler'in darbesini, gerekirse güç kullanarak engelleme emri verdi. Polis, 9 Kasım tarihinde önemli bir meydana yaklaştıkları sırada Nazi yürüyüşçülere ateş açtı (muhtemelen ilk ateş Hitler'in grubundan gelmişti). On dört darbe yanlısı asi ve dört polis öldü. Hitler, diğer Nazilerle ve Nazi sempatizanlarıyla birlikte tutuklanıp hapse atıldı.⁸ Muhterem General Ludendorff ise şöhreti sayesinde serbest kaldı. Hitler'in "Birahane Ayaklanması" Bavyera'nın muhafazakâr yöneticileri tarafından o kadar küçük düşürücü bir şekilde bastırılmıştı ki Hitler iktidara gelmek için güç kullanmayı bir daha asla denememeye karar verdi. Bu, yüzeysel de olsa anayasal meşruiyet zemininde kalmak anlamına geliyordu; tabii Naziler, partinin cazibesini oluşturan ya da iktidara geldikten sonraki daha geniş çerçeveli amaçlarını hissettiren bu seçici şiddetten asla vazgeçmediler.⁹

Hitler, beklediği fırsatı bir sonraki krizle, 1930'lu yıllardaki ekonomik çöküşle birlikte yakaladı. Milyonlarca insan işini kaybederken, dünyanın her yerindeki faşist hareketler tekrar ivme kazandı. Her türden hükümet ve demokrasi, diğerlerine göre daha göz önünde ve gürültülü bir şekilde, yapılan tuhaf tercihler yüzünden felç oldu. İtalyan modeli, faşist hareketlerin, düzenin sağlanması, ulusal otorite ve ekonomik üretken-

7 Harold J. Gordon, Jr., *Hitler and the Beer Hall Putsch* (Princeton: Princeton University Press, 1972).

8 Hitler, *Mein Kampf*ı (Kavgam), takip eden yıl, Landsberg Hapishanesi'nde yazarken yazmış ve kendi mitik imgesini yaratmaya başlamıştı.

9 "Biz iktidara, hukuka uygun yollarla gelmek istiyoruz. Fakat iktidara gelince onunla ne yapacağımız bizi ilgilendirir." Goering, *Reichstag*'da, 5 Şubat 1931, alıntılan Kershaw, *Hitler, 1883-1936: Hubris* (New York: Norton, 1998), s. 704, 201. not. Hitler, 25 Eylül 1930'daki bir duruşma sırasında iktidara gelince "kelleleri götüreceği" tehdidini savurmuştu. Max Domarus, *Hitler's Speeches and Proclamations, 1932-1945* (Londra: I. B. Tauris, 1990), s. 244.

lik için kitlesel bir onay almanın yeni bir yolu olarak makul bir görünüm kazanmasını sağladı.

Weimar Cumhuriyeti'nin anayasal sistemi Almanya'da hiçbir zaman genel bir meşruiyet kazanamamıştı; birçok Alman için bu sistem yabancı hâkimiyetinin ve vatana ihanetin bir ürünü olarak görülüyordu. Weimar demokrasisi iki tarafından da yanan bir mum gibiydi. Hem soldan hem de sağdan, sistem karşıtı Naziler ve komünistler tarafından eritilen bu mumun gitgide küçülen merkezi, işleyen bir parlamenter çoğunluk oluşturma yolundaki başarısızlığa mahkûm arayışı sırasında, sosyalistler ile *laissez-faire* ılımlılar gibi ya da ruhban sınıfı yanlıları ve karşıtları gibi birbiriyle uyumsuz gruplar arasında heterojen koalisyonlar kurmak mecburiyetinde kalıyordu.

Böyle bir partiler kakofonisinin birlikte çalışmasına bağlı olan bir siyasi sistem, en iyi zamanlarında bile, bazı hassas konularda anlaşmaya varmakta şüphesiz zorlanacaktı. 1929'dan sonraki Alman hükümetleri gitgide daha çok sayıda anlaşmazlık yaratan siyasi ve ekonomik tercihler yapmak durumunda kaldı. Almanların Müttefik devletlere olan tazminat borçlarını, daha düşük bir miktarda da olsa, ödemeye devam etmeyi kabul etmesini karara bağlayan uluslararası bir antlaşma olan Young Planı da aynı yılın Haziran ayında imzalandı. Alman diplomasisi yapılacak ödemeleri başarılı bir şekilde azaltmayı başarmış olsa da, Young Planı'nın tazminatları bir ilkeye bağlamış olması milliyetçi bir yaygara kopmasına neden oldu. Ekim ayında da Wall Street'in çöküşü gerçekleşti. 1930'da işsizlik oranları fırlayınca, hükümet, işsizlik sigortasının kapsamını genişletmekle (sosyalistler ve Sol Katolikler bunu istiyordu) yabancı yatırımcıları tatmin etmek için bütçe düzenlemelerine gitmek (bunu da orta sınıf ve muhafazakâr partiler istiyordu) arasında bir seçim yapmak zorunda kaldı. Açık bir tercihti bu ama Almanya'da bu konuda hemfikir olacak bir çoğunluk yoktu o sırada.

Şansölye Herman Müller'in hükümeti 27 Mart 1930'da düştüğü zaman, Alman hükümet sistemi nihai bir tıkanıklıkla karşılaştı. Reformist bir sosyalist olan Müller, Haziran 1928'den beri, sosyalistlerden başlayıp Katolik Merkez Partisi'ne, ora-

dan ılımlı merkezizyetçi Demokratik Parti'ye ve enternasyonalist ama muhafazakâr Halk Partisi'ne uzanan beş partili Büyük Koalisyon'a başkanlık ediyordu. Büyük Koalisyon, yirmi bir ay-la (Haziran 1928–Mart 1930), Weimar Cumhuriyeti'ndeki en uzun ömürlü hükümet olmuştu.¹⁰

Fakat bu uzun ömürlülük, bir güç alameti olmak yerine, alternatiflerin yokluğuna işaret ediyordu. Büyük Koalisyon'un ilk kurulduğu Haziran 1928'in görece sakin günlerinde bile yönetmeyi epey zorlaştıran derin politik uzlaşmazlıklar, iki yıl sonra, Buhran milyonlarca insanı işinden edince içinden çıkılmaz bir hal aldı. Sol, işsizlik tazminatının sürdürülebilmesi için vergilerin artırılmasını istiyordu; ılımlılar ve muhafazakârlar ise vergileri azaltmak için sosyal harcamaların azaltılmasından yanaydılar. Büyük Koalisyon, sosyal haklar ve vergi yükünden oluşan kayalıklara çarpmıştı. Mart 1930'dan sonra Almanya'da bir parlamento çoğunluğu sağlamak artık mümkün olmayacaktı. Katolik ticaret odası başkanı Heinrich Brüning arkasında bir çoğunluk oyu olmadan şansölye makamına gelmiş ve çoğunluk oyu olmadan kanun yapmak için sırtını anayasanın 48. maddesine kendisine olağanüstü yetkiler tanınan Cumhurbaşkanı Hindenburg'a yaslamıştı. Bunun ardından Almanlar neredeyse üç yıl boyunca herhangi bir çoğunluk desteği olmayan bu tuhaf olağanüstü hal hükümetiyle idare ettiler; ta ki Hitler şansını deneyene kadar. İlginç bir ironi sonucu, Hitler'in iktidara gelişi, en sonunda bir çoğunluk hükümetine kavuşmayı da beraberinde getirdi. Hitler muhafazakârlar için Tanrı'nın bir armağanıydı; çünkü Temmuz 1932'den beri Almanya'nın en büyük partisinin lideri olarak, Solu bütünüyle dışlayan bir parlamento çoğunluğunun ilk kez kurulması imkânını yaratmıştı.

Tıkanıklığın Alman politik sistemini iyice pençesine aldığı anda, 27 Mart 1930'da, Nazi Partisi hâlâ epey küçüktü (Mayıs 1928'deki parlamento seçimlerinde oyların sadece 2,8'ini almıştı). Fakat Young Planı'na yönelen milliyetçi galeyanın, tarım

10 Ortalaması sekiz buçuk aydı. Karl Dietrich Bracher, Gerhard Schulz ve Wolfgang Sauer, *Die nationalsozialistische Machtergreifung* (Frankfurt am Main/Berlin/Viyana: Ullstein, 1962), I. Cilt, s. 32.

ürünü fiyatlarının ve şehir istihdamının çöküşüyle birleşmesi, partinin, 491 sandalyelik meclisteki payını 12'den 107'ye çıkarıp onu ikinci büyük parti hâline getirmişti bile. Artık Almanya'daki her türlü parlamento çoğunluğunun ya sosyalistleri ya da Nazileri içermesi gerekiyordu. Sol (sosyalistlerin, komünistlerin ve Sol Katoliklerin aralarındaki felç edici görüş ayrılıklarını aşabileceklerini kabul etsek bile) Cumhurbaşkanı Hindenburg ve danışmanları tarafından oyunun dışında bırakılmıştı.

İtalya'daki Faşist darbe efsanesi Alman Solunu yanıltmış, Alman Sosyalist Partisi (SPD) ve Alman Komünist Partisi'nin (KPD) 1932'nin sonları ve 1933'ün başlarında ölümcül bir etkisizliğe kapılmalarına yol açmıştı. Durumla ilgili çözümlemelerinin aslında tamamen farklı bir sonuca işaret etmesine rağmen, her iki parti de Nazilerin bir darbe girişiminde bulunmasını bekliyordu. SPD için, beklenen Nazi ayaklanması, hukuka aykırı davranmadan eylemde bulunmaları için bir işaret olacaktı; tıpkı Freikorps birliklerinin hükümeti devirmeyi denediği 1920'deki "Kapp Ayaklanması"na karşı gerçekleştirdikleri genel grevle başarmış oldukları gibi. İçinde bulundukları bu ruh haliyle Hitler'e karşı bir hareket başlatmak için en uygun zamanın ne olduğuna bir türlü karar veremediler.

1930'ların ilk yarısında Weimar Almanyası'nda bir darbe ayaklanmasına en yakın şey Nazilerden değil, ama onların muhafazakâr bir öncüsü olan Şansölye Franz von Papen'den geldi. 20 Temmuz 1932'de von Papen, Prusya devletinin (*Land*) sosyalistlerden ve Katolik Merkez Partisi'nden oluşan bir koalisyon durumundaki seçilmiş meşru hükümetini azletti ve Cumhurbaşkanı Hindenburg'u, olağanüstü yetkilerini kendisinin önderliğindeki yeni bir devlet yönetimi için kullanmaya ikna etti. Bu durum Soldan gelecek meşru bir tepkiye pekâlâ yol açabilirdi. Fakat SPD liderleri, hukuka bağlılık konusundaki güçlü kanaatleri, ilerleyen yaşları,¹¹ kitlesel bir işsizlik döneminde grev silahını kullanmanın anlamsızlığı ve soldan gelecek bir

11 1932'de Naziler ve komünistler en genç partilere sahipken, SPD en yaşlı liderlerce yönetiliyordu. Richard N. Hunt, *German Social Democracy, 1918-1933* (Chicago: Quadrangle, 1970), s. 71-72, 86, 89-91, 246.

tepkinin daha fazla sayıda orta sınıf Almanı Nazilerin kollarına atacağı yönündeki meşru korku gibi sebeplerle tepkilerini Şansölye von Papen'e nafile bir dava açmakla sınırladılar. Temmuz 1932'de von Papen'in hukuk dışı eylemlerine etkin bir karşılık veremeyen sosyalistler –ki hâlâ Almanya'daki en büyük ikinci partiye sahiplerdi– 1933 baharında kesin kontrolü ellerine geçirene dek, doğrudan hukuka yönelen herhangi bir saldırıdan kaçınmış olan Hitler'e karşı bir eylemde bulunmak için daha da az fırsat elde ettiler.¹²

Komünistler, sosyal devrimin çok yakın olduğuna duydukları inanç yüzünden tamamen farklı bir mantık izlediler. Bu bakış açısına göre, Nazilerin başarısı komünist davaya katkı sağlayacaktı; bir sarkaç hareketine yol açıp önce Sağa gidecek, fakat ardından Sola geri dönmek zorunda kalacaktı. Yaklaşan devrime odaklanan KPD stratejistleri, SPD'nin Weimar demokrasisini kurtarma çabalarını “tarafsız bir şekilde bakıldığında” karşı devrimci olarak gördüler. Sosyalistleri “sosyal faşist” olmakla suçladılar. SPD'nin de en az Naziler kadar düşmanları olduğuna inanan ve Nazilerle aynı taban için (özellikle işsizler) mücadele eden KPD, Kasım 1932'de Nazilerle işbirliği yapıp Berlin toplu taşıma sistemine karşı kanunsuz bir grev gerçekleştirdi. Alman komünistlerinin yapacağı en son şey demokratik kurumları koruması için SPD'ye yardım etmektir.¹³

Hitler'in seçim başarısı –Mussolini'ninkinden çok daha büyük bir başarıydı– iktidara gelmesine yardımcı olan siyasi müdahavimlerle pazarlık için daha geniş kapsamlı bir özerklik sağlamıştı. Almanya'daki hükümet mekanizmaları, 1930'dan sonra, İtalya'dakinden çok daha tıkanık bir hal aldığından, bir çıkış yolu bulma sorumluluğunu alacak insan sayısı yarım düzineyi geçmiyordu: Cumhurbaşkanı Hindenburg, oğlu Oskar ve

12 Erich Mathias ve Rudolf Morsey, der., *Das Ende der Parteien* (Düsseldorf: Droste, 1960): Bu kitap, Hitler'in iktidara gelmesine karşı siyasi partilerin gösterdiği tepkileri anlamak bakımından hâlâ belirleyici bir niteliğe sahiptir. İngilizce için bkz. Donna Harsch, *German Social Democracy and the Rise of Nazism* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993).

13 Conan Fischer, *The German Communists and the Rise of Nazism* (New York: St. Martin's Press, 1991). Toplu taşıma grevi için bkz. s. 177.

diğer bazı yakın danışmanlar ve son iki Weimar şansölyesi olan Franz von Papen ile Kurt von Schleicher. Başlarda, Avusturyalı kaba saba eski onbaşıyı dışarıda tutmayı denediler. 1930'lar da kabinedeki bakanlardan centilmen olmalarının beklendiğini hatırlamamız gerekiyor bu noktada. Hükümeti bir grup kaba faşiste bırakmak çaresizliklerinin derecesini gösteriyordu.

Katolik aristokrat Franz von Papen, şansölye makamındayken (Temmuz-Kasım 1932), devleti, siyasetçiler olmadan yönetmeye kalkıştı; bunun için de teknik uzmanlardan ve siyaset dışından gelen itibarlı kişilerden oluşan Baronlar Kabinesi adında bir yapı kurdu. Ulusal seçimleri Temmuz ayına alarak oynadığı kumar, Nazilerin en büyük parti olmasını sağladı. Von Papen, daha sonra Hitler'i şansölye yardımcısı makamına getirmeyi denedi ama Nazi lideri en üst makamdan başkasını kabul etmeyecek bir stratejik dirayete ve kumarbaz cesaretine sahipti. Gittiği bu yol Hitler'i, 1932'nin gergin sonbaharını endişeli bir bekleyişin ıstırapıyla geçirmesine yol açtı; bir yandan ya hep ya hiç oyununu oynarken, bir yandan da mevki peşindeki huzursuz militanlarını sakinleştirmeye çalışıyordu.

Krizi daha da derinleştirmeyi uman Naziler (tıpkı kendilerinden önce Faşistlerin yaptığı gibi), hedeflerini dikkatlice seçerek, uyguladıkları şiddetin seviyesini arttırdılar. Almanya'daki Nazi sokak şiddetinin doruk noktasına, Şansölye von Papen'in, Brüning'in Nisan'da koyduğu SA üniforması giyilmemesine yönelik yasağı kaldırmasının ardından, 16 Haziran 1932'den sonra ulaşıldı. Mide bulandırıcı şeyler yapılan birkaç hafta içinde, 103 kişi öldürüldü, yüzlercesi yaralandı.¹⁴

İktidar müzakereleri sırasında Mussolini'nin eli zayıftı ve Hitler'e göre apaçık şiddete çok daha fazla başvurdu. İktidar yolunda Mussolini faşizminin, Nazizme göre daha fazla şiddet kullandığını çoğu zaman unutuyoruz. Sadece seçim günü, yani 5 Mayıs 1921'de, İtalya'daki siyasi şiddet eylemleri sırasında 19 kişi öldürüldü, 104 kişi de yaralandı.¹⁵ İstatistikler güve-

14 Kershaw, *Hitler: Hubris*, s. 368.

15 Emilio Gentile, *Storia del partito fascista, 1919-1922: Movimento e milizia* (Bari: Laterza, 1989), s. 202.

nilmez olsa da 1920-22 yılları arasında İtalya'daki siyasi şiddet olaylarında ölenlere ait rakamlar beş ila altı yüz Faşistin ve iki bin Faşist karşıtı ya da Faşist olmayanın (1923-26 arasında bu sonraki gruba bin kişi daha eklenmişti) öldüğünü gösteriyor.¹⁶

Von Papen, 6 Kasım'da yeni seçimler düzenleme tedbiriyle Nazi oylarını bir miktar azaltmıştı azaltmasına (komünistlerin geri kazandığı oylardı bunlar) ama Almanya'yı anayasal tıkanıklıktan çıkaracak hiçbir şey yapmadı. Cumhurbaşkanı Hindenburg, 2 Ekim'de, onun yerine teknokratik özellikleriyle anılan ve reaksiyoner olmayan üst rütbeli bir subayı, General Kurt von Schleicher'i getirdi. İktidarı elinde tuttuğu birkaç haftada (Aralık 1932-Ocak 1933) etkili bir istihdam yaratma programı hazırladı ve işçi örgütleriyle ilişkileri düzeltti. Nazilerin parlamentodaki tarafsızlığının sürmesi umuduyla, parti yönetiminin başı ve antikapitalist akımın lideri olan Gregor Strasser ile yakınlaştı (Hitler, Strasser'in "ihametini" asla unutmadı ve asla affetmedi).

Bu noktada, Hitler ciddi bir zorlukla karşılaştı. 6 Kasım seçimlerinde oyları ilk defa düşmüştü ve bu, çok değerli bir şey, kazandığı ivmeye mal olmuştu. Parti kasası neredeyse tamamen boşalmıştı. Gregor Strasser, Hitler'in ya hep ya hiç stratejisinden yorulup başka seçenekleri değerlendirmeyi düşünen üst düzey yetkilere sahip tek Nazi değildi artık.

Nazi liderini kurtaran Franz von Papen oldu. Yerini aldığı için Schleicher'e kızgın olan von Papen, Hitler'in şansölye, kendisinin, yani von Papen'in ise şansölye vekili olacağı bir antlaşma ayarladı gizlice; von Papen, bu vekillik pozisyonunda işle-

---

16 Jens Petersen 1920'li yılların başında her türlü sivil çatışma sırasında on bine yakın insanın öldüğünü, yüz bin kişinin de yaralandığını tahmin ediyor. *Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, Der italienische Faschismus*, s. 32. Adrian Lyttelton'un tahminlerine göre, sadece 1921 yılında, İtalya'da Faşist şiddet dolayısıyla hayatını kaybedenlerin sayısı beş ila altı yüz kadardı. Bkz. Lyttelton, "Fascism and Violence in Post-War Italy: Political Strategy and Social Conflict," Wolfgang J. Mommsen ve Gerhard Hirschfeld, der., *Social Protest, Violence, and Terror in Nineteenth and Twentieth Century Europe* (Londra: Macmillan ve Berg Publishers for the German Historical Institute, 1982), s. 262; ayrıca bkz. Jens Petersen, "Violence in Italian Fascism, 1919-1925," s. 275-99 (özellikle s. 286-94).

rini yürütebileceğini düşünüyordu. Oğlu ve diğer yakın danışmanları tarafından Schleicher'in kendisini azletmeyi planladığı ve askerî bir diktatörlük kuracağı, von Papen tarafından da başka bir muhafazakâr seçenek kalmadığı konusunda ikna edilen ihtiyar Hindenburg, 30 Ocak 1933'te Hitler-von Papen hükümetine onay verdi.¹⁷ Alan Bullock'ın ifadesine göre, Hitler, koltuğa "sinsi bir komployla" "taşınmıştı."¹⁸

Peki ne olmadı?:

Seçim, darbe, tek başına iktidar

Hâlâ arada bir böyle iddialar öne sürülse de, Naziler hiçbir zaman Alman seçmenlerin çoğunun oyunu alamadılar. Önceki bölümde gördüğümüz üzere, Naziler, 31 Temmuz 1932'deki seçimlerde oyların yüzde 37,2'sini alarak Alman Reichstag'ındaki en büyük parti olmuşlardı olmasına ama 6 Kasım 1932'deki parlamento seçiminde tekrar yüzde 33,1'e düştüler. Hitler'in şansölye olduğu, Nazi Partisi'nin de Alman devletinin kaynaklarını yönettiği 6 Mart 1933'teki parlamento seçimlerinde alınan yüzde 43,9'luk oy ise daha dikkate değerdi ama hâlâ yeterli değildi.¹⁹ Her iki Almanın birinden daha çoğu, seçimde, Fırına Birliklerinin yıldırma harekâtları arasında Nazi adaylarına karşı oy kullandı. İtalyan Faşist Partisi 15 Mayıs 1921'de yer aldığı tek bağımsız parlamento seçiminde 535 sandalyenin 35'ini kazanmıştı.²⁰

Öteki uç noktada ise ne Hitler ne de Mussolini iktidara bir darbeye gelmişti. İktidara gelmeden önce hâlihazırdaki rejimleri istikrarsızlaştırmak için güç kullanmış olsalar da ikisi de dümene güç kullanarak geçmedi; tabii ikisi de iktidara geldik-

17 Hitler'in şansölye olmasını sağlayan ve hiçbir şekilde kaçınılmaz olmayan tercihlere dair en ikna edici ve en yeni açıklama için bkz. Henry A. Turner, Jr., *Hitler's Thirty Days to Power* (Boston: Addison, Wesley, 1996).

18 Bullock, *Hitler*, s. 253, 277.

19 Bracher vd., *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, s. 93.

20 Luigi Salvatorelli ve Giovanni Mira, *Storia d'Italia nel periodo Fascista* (Torino: Einaudi, 1964), s. 137-38. 6 Nisan 1924'te gerçekleşen bir sonraki seçim, daha sonra göreceğimiz üzere, normal yollarla yapılmadı.

ten sonra hükümetlerini diktatörlüklere çevirmek için güce tekrar başvuracaktı (kısa bir süre sonra göreceğimiz gibi). En titiz yazarlar bile iki faşist liderin “iktidara el koymasından”²¹ bahseder ama bu ifade, nasıl iktidara geldiklerinden çok, koltuğa oturduktan sonra ne yaptıklarını tanımlar.

Mussolini de Hitler de, hükümetin başına geçmeleri için, resmî işlevlerini meşru bir şekilde yerine getiren bir devlet başkanını tarafından, sivil ve askerî danışmanların onayını da alarak davet edildiler. Dolayısıyla ikisi de, en azından yüzeyde, Kral III. Victor Emmanuel ve Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından kullanılan ve görünürde meşru ve anayasal olan yetkilere dayanarak hükümetin başına geçtiler. Şu noktanın hemen eklenmesi gerekiyor: Her iki görevlendirme de faşistlerin kışkırttığı son derece etkili kriz koşullarında gerçekleşti. Faşizmin yolunu açan bu kriz çeşidine aşağıda değineceğim.

Gerçekten de kurulu düzene karşı girişilen hiçbir darbe ayaklanması şimdiye dek faşistleri iktidara getirmemiştir. Otoriter diktatörlükler böylesi girişimleri birkaç defa bastırmıştır.²² Bu durum, faşist partilerin en kendinden geçmiş derecede dindarı ve Yahudileri ve burjuva siyasetçileri öldürmeye en heveslisi olan Romanya’daki Başmelek Mikail Lejyonu’nun başına üç kere geldi. Yozlaşmış ve dar bir oligarşi tarafından berbat bir şekilde yönetilen bir Romanya’da, lejyonun, kendisini izleyen halk kitlesiyle coşkulu bir ilişkisi vardı; bu takipçilerin çoğu, at sırtında uzak köyleri dolaşan, yeşil gömlekler giyen ve dinî ve yurtsever nitelikte sancaklar taşıyan genç Corneliu Codreanu ve arkadaşlarına hayranlık duyan apolitik köylülerden oluşuyordu.²³

21 Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929*, ikinci baskı (Princeton: Princeton University Press, 1987); en aydınlatıcı çözümleme hâlâ bu kitapta bulunmaktadır. İfade, Bracher vd.’in klasik çalışmasının başlığında da yer alıyor: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*.

22 Stanley Payne, *A History of Fascism, 1914-1945* (Madison: University of Wisconsin Press, 1995) kitabında otoriter rejimlerin “faşizm için bir teşvik değil bir engel olarak işlediğini” (s. 312) ve faşizmin “iktidarı kazanmak için bir şans elde etmesinin paradoksal bir şekilde siyasi özgürlüğe bağlı olduğunu” dile getiriyor.

23 Bu bölümde tartışılan bu ve diğer hareketlerle ilgili çalışmalar, bibliyografik denemede sıralanıyor ve sıklıkla yorumlanıyor.

Son derece kısır bir iç çatışma ve kayırmacılık döneminin ardından, Romanya Kralı Carol 10 Şubat 1938'de kendisini diktatör hâline getirecek bir dizi yetkiyi üstüne aldı. Kasım ayında, gitgide daha fazla şiddet kullanmaya başlayan lejyonu, kendi kurduğu resmî Milli Yeniden Doğuş Cephesi'ne eklemlenmeyi denemiş ve becerememiş olan Carol, Codreanu'yu tutuklattı; daha sonra da, "kaçma girişiminde bulunurken" bir grup yandaşıyla birlikte öldürttü. Codreanu'nun selefi Horia Sima, Ocak 1939'da, buna bir ayaklanmayla karşılık verdi; fakat isyan, saltanat diktatörlüğü tarafından sert bir şekilde bastırıldı.

Carol, Almanlar Romanya'yı Macaristan ve Bulgaristan'da bulunan topraklardan çekilmeye zorlayınca, tahttan feragat etti. Romanya'nın yeni diktatörü, General (daha sonra Mareşal) Ion Antonescu, lejyonun sahip olduğu takipçi kitlesinden yararlanmak için yapılan bir sonraki hamlede, onu, 15 Eylül 1940'ta oluşturduğu "Milli Lejyoner Devleti"nin tek partisi hâline getirdi. Lejyonun tez canlı yeni lideri Horia Sima, "paralel" bir polis teşkilatı ve emek örgütleri kurup Yahudi mülklerine el koymaya başladı; bu hareket Romanya ekonomisini o kadar altüst etmişti ki Antonescu, Ocak 1941'de, Hitler'in de onayıyla, Horia'nın yetkilerini azaltma yoluna gitti. Lejyonun 21 Ocak'ta başlattığı topyekûn isyan ve pogrom, Antonescu tarafından, muhafazakâr bir rejimin faşizmi baskılamasının "en uç örneği"²⁴ olacak şekilde kanlı bir biçimde bastırıldı. Antonescu, lejyonu tasfiye etti ve Milli Lejyoner Devletinin yerine, Almanya yanlısı ama faşist olmayan bir askerî diktatörlüğü geçirdi.²⁵

Diğer faşist darbe girişimleri de pek iyi sonuçlar vermedi. 25 Temmuz 1934'te Avusturya Nazi Partisi, Şansölye Engelbert Dollfuss'u öldürmeyi başarsa da, selefi Kurt von Schuschnigg, Avusturya'daki Nazizmi bastırmayı başardı ve Vatan Cephesi adında, ruhban sınıfına dayanan otoriter bir tek partiyle yönetti devleti. Muhafazakârlar, sosyalistlere ve sendikacılara karşı

24 Payne, *History*, s. 395.

25 Faşist tuzakların ince cilası, Antonescu'nun unvanında da göze çarpıyordu; "conducator", yani lider.

siddeti kabul edebilseler de devlete yöneldiğinde hoş görmüyorlardı. Faşist liderlerin çoğu, kendi adlarına, muhafazakâr ve askerî bir muhalefet varken, iktidara el koymanın ancak sokağın yardımıyla mümkün olduğunu anlamışlardı; sokak devreye girince özel mülkiyete, toplumsal hiyerarşiye ve devletin silahlı güç kullanma tekeline yapılan ani saldırılara olanak tanıyan koşullar oluşabiliyordu çünkü. Dolayısıyla, doğrudan eyleme yönelik bir faşist çağrı, avantajın faşizmin baş düşmanına, iki savaş arası dönem Avrupası'nda sokakta ve çalışma mekânlarında hâlâ güçlü olan Sola bırakılması riskini taşıyordu.²⁶ Bu tarz taktikler, faşistlerin, saldırgan milli yayılcılık planlarını hayata geçirmek için sonradan ihtiyaç duyacağı unsurları da –ordu ve polis– yabancılaştırma ihtimaline sahipti. Faşist partiler, muhafazakârlara karşı besledikleri hor görü ne kadar derin olursa olsun, muhafazakâr iktidarın temellerini yerinden etmek isteyen herhangi bir grubun yanında yer alarak makul bir gelecek planı yapamazlardı.

Faşistlerin iktidar yürüyüşü, her zaman muhafazakâr seçkinlerle bir işbirliğine bağlı olduğundan (en azındaki şimdiye kadarki örneklerde) faşist bir hareketin ne kadar güçlü olduğu, önemli bir değişken olsa da, iktidara gelmeyi başarmalarını (ya da başaramamalarını) sağlayan etkenlerden sadece biriydi. Faşistler, şimdiye kadar gördüğümüz gibi, İtalya ve Almanya'da krize yakalanan muhafazakârlara sayısal destek ve kas gücü sağlıyordu. Tabii muhafazakâr seçkinlerin faşistlerle çalışma konusundaki istekliliği de aynı derecede önemli bir unsurdur; faşist liderlerin bunun karşısındaki esnek tutumunu ve işbirliği yapılmasını mecburi hâle getiren krizin aciliyetini de unutmamak gerekir.

Dolayısıyla bazı dönüm noktalarında faşistlere yardım eden suç ortaklarını da incelemek gerekiyor. Faşist lideri iktidara gelşi sırasında izlemek, bu insanlara muhtemelen inanılmaz bir tatmin duygusu vermiş olan “*Führer* mitinin” ya da “*Duce* mitinin” büyüüne kapılmak demektir. Faşist liderleri incelemeye

26 Bundan kısa bir süre önce Alman sendikalarının gerçekleştirdiği bir genel grev 1920'deki Kapp Ayaklanması'nı hüsrana uğratmıştı.

ayırıldığımız zamanı, vazgeçilmez müttefiklerini ve suç ortaklarını incelemeye de ayırmalıyız; hareketlerin kendisini incelemek için sarf ettiğimiz zamanı, faşistlerin, iktidara geldiklerinde, yardım aldıkları durumları incelemeye de sarf etmeliyiz.

İttifaklar kurma

Ciddi bir şekilde iktidar arayışına girmek, olgun faşist hareketleri, kurulu düzenle ittifaklar kurma yoluna itti. Hukuk dışı eylemlerini genellikle cezasız bırakmış olsalar da, Hitler'i ve Mussolini'yi İtalyan ve Alman muhafazakârları yaratmamıştı kuşkusuz. Faşistler ve Naziler, seçim cazibesi ve şiddetli yıldırımdan oluşan ve geçen bölümde ayrıntılarına değindiğimiz biraz farklı bir karışım sayesinde kendilerini göz ardı edilemeyecek kadar önemli hâle getirdikten sonra, muhafazakârların onlarla ne yapacaklarına karar vermesi gerekti.

Muhafazakâr liderlerin, faşizmle işbirliği mi yapacaklarına, yoksa onu marjinal konumuna geri mi göndereceklerine karar vermesi gerekiyordu artık. Çok önemli bir karar da polisin ve mahkemelerin faşistleri kanuna uyunaya zorlayıp zorlamayacakları hakkındaydı. Alman Şansölye Brüning 1931-32'de Nazi şiddetine gem vurmaya çalıştı. 14 Nisan 1932'de SA'nın üniformalı eylemlerini yasakladı. Temmuz 1932'de, Franz von Papen şansölye olarak Brüning'in yerini aldığı zaman, yukarıda gördüğümüz üzere, bu yasağı kaldırdı ve intikam duygusuyla harekete geçen Naziler, 1930-32 anayasal krizinin en şiddetli dönemini başlattı. İtalya'da birkaç yerel yönetici Faşist hukuksuzluğa²⁷ gem vurmaya çalıştıysa da, ulusal liderler, daha önce de gördüğümüz gibi, önemli dönüm noktalarında Mussolini'yi di-

27 En ünlü örneği Cesari Mori'ydi; Bologna'nın bu sert ve münzevi valisi, düzen-sizliğin kaynağı sosyalistler de olsa faşistler de, kesinlikle müsamaha göstermiyordu. Kasım 1921'de, sıkıntı yaratan Po Vadisi'nin her noktasında kullanılmak üzere olağanüstü hal yetkileriyle donatıldığı zaman, Mori, düzeni sağlamaya çalıştı ama kendi polis gücü bile Faşistlerle dostluk ilişkileri kurmuştu; dolayısıyla önce başka yere tayin edildi, ardından da açığa alındı. Mussolini daha sonra onu Mafya'yla mücadele etmesi için Sicilya'ya gönderdi. Christopher Duggan, *Fascism and the Mafia* (New Haven: Yale University Press, 1989), s. 122-24 ve muhtelif yerlerde.

sipline etmek yerine onu “dönüştürmeyi” denediler. Her iki ülkedeki muhafazakâr ulusal liderler, faşistlerin kendilerine sunduğu şeylerin, bu zorbaların şiddet kullanarak kamusal alanı Soldan geri almalarına izin vermenin yaratacağı dezavantajlara ağır bastığına karar verdiler. Her iki ülkedeki milliyetçi basın ve muhafazakâr liderler, faşist şiddetle Sol şiddeti yargılamakten sürekli çifte standart kullandılar.

Anayasal sistemin tıkanıp demokratik kurumların da işlemez hâle geldiği durumlarda “siyasi arena” daralma eğilimi gösterir. Acil durumlarda karar alma yetkisine sahip olanlar birkaç kişilik bir gruba indirgenebilir; muhtemelen de bu grup, yakın çevresindeki sivil ve askerî danışmanlarıyla birlikte devlet başkanının kendisinden oluşur.²⁸ Kitabın önceki bölümlerinde, faşizmin oluşması ve kök salması süreçlerini anlamak için çok geniş bir içerikle uğraşmamız gerekti. Demokratik rejimlerin çöküşüyle birlikte, faşist liderin, ciddi bir iktidar talebinde bulunabilmesinin mümkün olduğu bir aşamada ve sorumluluğun anahtar nitelikteki birkaç kişinin eline geçmesiyle, yaşamöyküsel bir bakış açısına yakın bir şeye ihtiyaç doğuyor – tabii dikkatli olup her şeyi faşist lidere atfetme tuzağına da düşmemek lazım.

Faşistlerin iktidara gelmesiyle birlikte ortaya çıkan muhafazakâr işbirlikçiliğin birkaç çeşidi vardı. İlk olarak, Sola karşı girilen faşist şiddete yardım ve yataklık söz konusuydu. Almanya örneğinde verilen en can alıcı kararlardan biri 16 Haziran 1932’de von Papen’in SA’nın etkinlikleri üzerindeki yasağı kaldırmasıydı. Göz yumulmasa ya da İtalyan polisinin ve ordusunun doğrudan yardımı olmasa Mussolini’nin *squadristi*’si aciz kalırdı. Diğer bir yardım ve yataklık tarzı da itibar armağan etmektir. Giolitti’nin, Mayıs 1921’de Mussolini’yi seçim koalisyonuna dahil ederek nasıl itibar kazanmasını sağladığını görmüştük. Hitler’le en doğrudan mücadeleyi yapan Alman Ulusal Partisi’nin (DNVP) başındaki Krupp yöneticisi Alfred Hugenberg,

28 Juan J. Linz, “Crisis, Breakdown, and Reequilibration,” Juan J. Linz ve Alfred Stepan, der., *The Breakdown of Democratic Regimes* içinde (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978), s. 66, 70, 78.

bir yandan Nazi görmemişliğine saldırıyor, bir yandan da siyasi toplantılarda Hitler'le birlikte görülüyordu. 1931 sonbaharında Bad Harzburg'da gerçekleşen bir toplantı ise, insanları, bu ikisinin bir "Harzburg Cephesi" oluşturduklarına inandırmıştı. Fakat Hugenberg Hitler'in daha kabul edilebilir görünmesine yardımcı olurken, diğer DNVP üyeleri daha heyecan verici Nazilere doğru kaydı.

Üçüncü Bölüm'de Nazilerin iş dünyasından aldığı yardımın birçoklarının sandığından daha az olduğunu görmüştük. Hitler'in iktidara gelmesini sağlayan son pazarlıktan önce, Alman iş dünyasının büyükleri, güven veren güçlü bir muhafazakâr olan von Papen'i, etrafında kaçık ekonomi danışmanları olan ve pek tanınmayan Hitler'e tercih ediyorlardı. Gergin geçen son aylarda, Hitler, şansölye olmak için ya hep ya hiç kumarı oynayıp daha düşük bir mevki için yapılan teklifleri geri çevirince ve partideki radikalizm Berlin toplu taşıma grevi sırasında tekrar ortaya çıkınca, para azalmaya başladı. Kasım 1932'deki hayal kırıklığı yaratan seçimlerin ardından NSDAP fiilen iflas etmişti. Görece önemsiz bir Könlü bankacı olan Kurt von Schröder, Hitler'le von Papen arasındaki müzakereler sırasında arabuluculuk yaptı; ama iş dünyasından gelen katkılar ancak Hitler'in iktidara gelmesinden sonra temel bir kaynak hâlini alacaktı. Tabii sonra oyun değişti. İşadamları yeni Nazi yetkililere çok büyük maddi yardımlar yaptılar ve silah ve cephane antlaşmalarıyla kendilerine gayet cömert davranıp Almanya'daki örgütlü emeğin belini kıran yeni rejime uyum sağlamak için gayret gösterdiler.

İtalyan faşizminin mali kaynakları daha az çalışılmıştır. Mussolini, 1914 sonbaharında sosyalistlerden ayrılınca, yeni kurduğu *Il Popolo d'Italia* gazetesinin maddi yükünü çekenler milliyetçi gazete yayıncıları ve sanayiciler ve Fransız hükümetiydi; fakat bütün bu insanların amacı İtalya'yı savaşa sokmaktı.²⁹ Takip eden dönemde, toprak sahiplerinin, ordunun ve bazı sivil görevlilerin *squadrismo*'ya yaptığı yardımlar ise yeterince açıktır.

29 William A. Renzi, "Mussolini's Source of Financial Support, 1914-1915," *History* 56:187 (Haziran 1971), s. 186-206.

Faşistlerin ve muhafazakârların birlikte şekil verdikleri iktidar paylaşım düzenlemesinin gerçekleştiği sürüncemeli dönem, hem İtalya'da hem de Almanya'da iki taraf için de çok stresli oldu. Bu müzakereler her iki taraf için de ideal olandan daha azına rıza gösterme zorunluluğu getiriyordu. Diğer seçenekler göz önüne alındığındaysa –iktidara gelen Sol ya da parlamentodaki muhafazakârları da faşistleri de dışlama ihtimali olan askerî bir diktatörlük– iki taraf da zorunlu düzenlemeleri yapmaya ve ikinci en iyi konumunu benimsemeye istekli hâle geliyorlardı.

Böylece faşist partiler, yeni müttefikleriyle birlikte daha derin işbirlikleri kurmaya yöneliyorlardı ki bu, partiyi bölme ya da saflık yanlılarından bazılarını yabancılaştırma riski taşıyordu. Kök salma sürecinin başlarında da belirgin olan bu “normalleşme” eğilimi, iktidara ulaşma ihtimalini artıran daha büyük riskler yüzünden iyice keskinleşmişti. Muhafazakâr iktidar sahipleriyle gelecek vaat eden bir müzakereye girişen faşist lider, partisini, daha öncesine göre çok daha radikal bir biçimde dönüştürdü. Wolfgang Schieder'in *Herrschaftskompromiss*, “idareyi ele geçirme uzlaşması” dediği, anlaşma alanlarının belirlendiği ve baş ağrıtan idealistlerin dışarıda bırakıldığı bir düzenlemeyi hayata geçirdi.³⁰

Hitler ve Mussolini kendi *Herrschaftskompromiss*'lerini faklı güç konumlarında yaptılar. *Squadrismo*'nun Mussolini için önemi ve seçimlere giren partisinin görece önemsizliği, onun *ras* denen bölgesel Faşist şeflere, Hitler'in SA'ya olduğundan daha bağımlı olması anlamına geliyordu. Bu müzakereler sırasında Hitler'in eli daha rahattı ama o bile, partisinin militanlarınca yaratılan zorluklardan bütünüyle bağımsız değildi.

İktidara gelmek için muhafazakâr liderlerle müzakereler yapma süreci, bir faşist liderin risk aldığı zamanlardı. Lider, siyasi seçkinlerle gizli pazarlıklar içindeyken, liderin militan ta-

30 Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, *Der italienische Faschismus*, s. 62. Karş. Mussolini'nin tercihleri söz konusu olduğunda bununla karşılaştırılabilir bir terim var: “Compromesso autoritario.” Terim, müteveffa Massimo Legnani'nin önemli makalesinde geçiyor: “Systema di potere fascista, blocco dominante, alleanze sociali,” Angelo del Boca vd., *Il regime fascista* içinde, s. 418-26.

kipçileri dışarıda sabırsızlanıyor ve onu davaya ihanetle suçluyorlardı. 1920'nin sonlarında parti liderleriyle çoktan gizli pazarlıklara girişmiş olan Mussolini, Noel zamanı Fiume'deki D'Annunzio'nun savunmasına gitmeyip de Giolitti'nin Mayıs 1921'deki seçim koalisyonuna katılınca militanlarının bazılarını hayal kırıklığına uğrattı. Ezeli düşman sosyalistlerle yaptığı "asayiş antlaşması"ndan kaynaklanan açık isyanın üstesinden gelmek için geçici olarak Faşist liderlikten ayrılması ve antlaşmadan da vazgeçmesi gerekmişti.

Hitler de iktidarı elde etmek için bir antlaşma yapmaya ne zaman yaklaşır görünse partisinin içinde uzlaşmazlıklara neden oldu. Berlin'deki ve Doğu Almanya'daki SA'nın yöneticisi ve eski bir Freikorps yüzbaşısı olan Walter Stennes, Hitler'in iktidarı hukuki yollardan elde etme çabasına karşı çıktı. Stennes'in Yıldırım Birlikleri, ikramiyelerinin geciktirilmesinden, çok düşük bir maaşla uzun süre çalıştırılmaktan ve askerî olmayan parti kadrolarına tâbi olma zorunluluğundan o kadar yılmışlardı ki Eylül 1930'da Berlin'deki Nazi Partisi bürolarını işgal ettiler ve yakıp yıktılar. Hitler'in Şubat 1931'de verdiği, sokak şiddetini yasaklayan karara dikkat edilmesi emrine uymayı reddedince, Hitler, Stennes'i SA'dan attı. Kızgın SA militanları Nisan 1931'de parti merkezini tekrar işgal etti ve Hitler'in, isyanı sonlandırmak için, ikna gücünü son haddine kadar kullanması gerekti. Beş yüz radikal SA militanı tasfiye edildi. Hitler, daha önce de gördüğümüz üzere, Nazi Partisi'nin kontrolünü kaybetmeye en çok, oyların düşmeye başladığı, paranın azaldığı ve bazı kıdemlilerin koalisyon hükümetlerinde kendileri için daha parlak bir gelecek gördükleri 1932 yılının sonunda yaklaştı. Pazarlıkta eli bir miktar zayıflamasına rağmen, iradesini ve kumarbaz sezgilerini hâlâ kaybetmemiş olan Hitler, sahip olduğu her şeyi şansölyelik için riske etti.

Başarılı bir faşist partiyle anlaşma yapma ihtimali iyice belir-
diğinde muhafazakârlar için de bahisler epey yükselmiş oldu: Kitle tabanına sahip bir iktidar artık onlar için de mümkün hâle gelmişti. Hatta muhafazakârlar arasında faşist hareketin bir kısmının ya da tümünün desteğini kazanmak için bir rekabet

bile başlamıştı (bazen bir kanadı ya da tabanın tümünü partiden koparmaya çalışıyorlardı). Schleicher, Almanya'da Nazi atını kendi arabasına koşmayı başarmak için, von Papen'le, Giolitti'nin İtalya'da Salandra'yla giriştiğine benzer bir rekabete girişti.

Mussolini'nin ya da Hitler'in koltuğa oturma süreçlerinde kaçınılmaz olan hiçbir şey yoktu. Faşist liderlerin hükümetlerin başına nasıl geçtiklerine yakından bakmak bir antideterminizm alıştırması yapmak gibidir. Bir grup etkenin –liberal geleneklerin sığılığı, geç sanayileşme, demokrasi öncesi seçkinlerin hâlâ etkili olması, devrimci dalgaların gücü, milli aşağılanmaya karşı isyanı tetikleyen bir kasılma– hepsi birden krizin şiddetlenmesine ve İtalya ve Almanya'daki mevcut seçeneklerin azalmasına katkıda bulunmuştur. Fakat muhafazakâr liderler önceki seçenekleri reddettiler –mesela ılımlı Solla kurulabilecek bir koalisyon ya da kralın veya başkanın olağanüstü yetkilerini sahiplenmek (Almanya durumunda bu yetki kullanımını sürdürmek)– ve faşist seçeneği tercih ettiler. Faşist liderler, kendi adlarına, iktidarı paylaşmak için gereken “normalleşmeyi” başarmışlardı. Fakat işler öyle gelişmeyecek, bu tür bir paylaşıma gerek kalmayacaktı.

Faşistlerin kurulu düzene sundukları

Başarılı bir faşist hareket, anayasal açmaz ve artan devrimci tehdit durumunda bocalayan seçkinler sınıfına kıymetli olanaklar sunar.

Faşistler, muhafazakârlara, kabul edilemez Solcu ortaklara başvurmaksızın, etkin kararlar alabilecekleri parlamenter çoğunluklar oluşturmalarına olanak sağlayacak miktarda takipçi kitlesi sunabildi. Mussolini'nin otuz beş vekili tartıda önemli bir ağırlığa sahip değildi, fakat Hitler'in potansiyel katılımı etkili oldu. Almanya'da, ülkenin 1919 anayasasıyla aniden tanıştığı kitlesel politika için hiçbir yeteneği olmayan muhafazakârlara en geniş partiyi sağlayabildi. 1920'li yıllar boyunca Almanya'da kitlesel bir zemin oluşturmayı başarmış tek Marksist ol-

mayan parti, kökleri kilise cemaati hayatına dayanan aktif bir üyeliğin ve çok sınıflı katılımın tadını çıkaran Katolik parti Zentrum'du (Merkez Parti). Zentrum, Katolik sendikalar aracılığıyla geniş bir biçimde işçi sınıfına ulaştı, fakat bir mezhep partisi olarak, kendisine Hitler kadar çok üye bulamadı. En büyük partiyi elinde tutan Hitler, muhafazakâr koalisyon kuruluşlarına, cumhurbaşkanının neredeyse üç yıldır varlığını sürdürmekte olan acil durum güçlerine dayanmaktan kurtulma ve Solu dışarıda bırakan bir parlamenter çoğunluk oluşturma olanağı verdi.

Faşistlerin katkıları sadece sayılarla sınırlı değildi. İşleri berbat eden yaşlanmış bir düzenden bıkan halka yepyeni genç yüzler sundu. İtalya ve Almanya'da en genç iki parti, komünistler ve faşistlerdi. Her iki ulus da yeni liderlerin özlemini çekiyordu ve faşistler muhafazakârlara bir gençlik kaynağı sağladı. Faşistler aynı zamanda başka türlü bir aidiyetin –muhafazakârların toplumsal bağların kopmasından korktuğu bir dönemde daha derin bir inanç ve disiplinin– yolunu açtı.

Faşistler, işçileri Marksizmden soğutmak için büyümlü bir formül de bulmuştu. Marx, işçi sınıfının bir anavatanı olmadığını iddia ettikten çok sonraları bile, muhafazakârlar, onu çürütecek herhangi bir yol bulamamışlardı. 19. yüzyılda dertlerine deva olan hiçbir ilaç –itaat, din, eğitim– işe yaramamıştı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Action Française, birkaç sanayi işçisini milliyetçiliğe katarak biraz olsun başarının tadını çıkarmıştı ve Birinci Dünya Savaşı başladığında işçilerin anavatanları için savaşmayı vatansever bir görev olarak beklenmedik bir yaygınlıkla kabul etmesi, 20. yüzyılda Ulusun Sınıftan daha güçlü olacağını habercisi niteliğindeydi.

Faşistler her yerde bu aydınlanma temeline yaslandılar. Fransa'daki Cercle Proudhon'dan öncülerden biri olarak bahsetmiştim.³¹ Nazi Partisi ise ismiyle –*Arbeiterpartei*– bir işçi partisi olduğunu ilan ediyordu. Mussolini, eski sosyalist meslektaşlarını üye yapmayı umuyordu. Bu çaba büyük bir başarıyla sonuçlanmadı. Erken dönem faşist partilerin toplumsal kom-

31 İkinci Bölüm, s. 90.

pozisyonu konusundaki her analiz şu gözleme katılır: Bazı işçiler çekim hissetmiş olsa da parti üyeliğindeki payları her zaman genel nüfus içindeki paylarından epeyce düşüktü. Belki de birkaç faşist işçi yeterliydi. Faşist partiler bir miktar işçiyi kendilerine katabilseydi, o zaman faşist şiddet, reddiyelere kulak kesilecekti. Bu böl ve ele geçir formülü, muhafazakârların kendi başlarına sağlayacakları herhangi bir şeyden çok daha etkiliydi.

Bir başka baştan çıkarıcı faşist olanak, faşistlerin bizzat kendilerinin hazırladığı kargaşa ikliminin üstesinden gelmenin bir yoluydu. Nazi ve Faşist liderler, demokrasiyi işlemez hâle getirmek ve anayasal devleti itibarsızlaştırmak için militanlarını serbest bıraktıktan sonra, kendilerini, düzeni tekrar sağlayacak sosyalist olmayan tek güç olarak sundular. Bu, liderlerin hesaplarını böyle bir belirsizlik üzerine yaptıkları son durum değildi: Hannah Arendt, incelikli gözlemlerinden birinde, liderin, “hareketin merkezinde olup [...] sanki onun üstündeymiş gibi davranabileceğini” dile getiriyordu.³² Bir anlaşmanın faşist koşulları, yerine getirilmesi imkânsız şeyler değildi. Bazı Alman muhafazakârlar, kimi Nazi entelektüelleri tarafından hâlâ abartılı bir biçimde kullanılan anti-kapitalist retorik konusunda rahatsızlardı;³³ aynı şey, Edmondo Rossoni gibi Faşist işçi aktivistlerden rahatsız olan İtalyan muhafazakârları için de geçerliydi. Fakat Hitler 26 Ocak 1932’de Düsseldorf Sanayiciler Kulübü’nde yaptığı meşhur konuşmasında, tıpkı kişisel muhabbetlerinde olduğu gibi, ekonomik alanda da bir sosyal Darwinci olduğunu açıklıkla dile getirirken, Mussolini, çoktan “üretkenliğe” ve endüstriyel kahrmana hayranlık duyma noktasına gelmişti.

Dışarıdan gelen görgüsüzler, mecburen yüksek mevkilere kabul edilseler de, muhafazakârlar, yine de devleti kontrol edeceklerine ikna olmuşlardı. Bu sonradan görmelerin Avrupa hükümetlerini yönetmesi, görülmüş şey değildi. Devlet başkan-

32 Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism*, genişletilmiş ikinci baskı (New York: Meridian Books, 1958), s. 375.

33 Henry A. Turner’ın *Big Business and the Rise of Hitler* (New York: Oxford University Press, 1985) kitabı birçok işadammın Nazi ekonomik radikalizmi konusundaki endişelerinin 1932’de arttığını gösteriyor: s. 95-99, 113-15, 133-42, 188, 245, 279-81, 287.

larının ve bakanların, diplomasi ya da yönetimde uzun yıllar deneyim kazanmış, üst sınıftan gelen eğitimli kişiler olması, Avrupa'da, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, hatta demokrasilerde bile normaldi. Britanya'da ilk alt sınıf başbakan, 1924'te, Ramsay MacDonald'dı ve kısa bir süre sonra bir asilzade gibi görünmeye, konuşmaya ve davranmaya başlayarak, kendisiyle "Centilmen Mac" diye dalga geçen İşçi militanlarının nefretine maruz kaldı. Almanya'nın Cumhurbaşkanı Friedrich Ebert (1919-25) –kendisi çekirdekten yetişme bir eyerciydi– Sosyalist Parti görevlisi ve delegesi olarak, bu alandaki kariyeri boyunca bir saygınlık kazandı. Hitler ve Mussolini, büyük Avrupa ülkelerinde iktidar elde etmeye çalışan ilk alt sınıf maceracıları. Fransız Cumhuriyeti'nin o güne dek bir devlet başkanı olmamıştı; sadece sözgelimi Harry Truman tarzında, dışarıdan gelen bir avuç başbakanı olmuştu. Fakat koşullar, 1922'de İtalya'da ve 1933'te Almanya'da normal olmaktan bir hayli uzaktı. Muhafazakârların hesabının içerdiği temel şeylerden biri, Avusturyalı onbaşının ve çaylak İtalyan eski sosyalist ortalık karıştırıcının yüksek mevkiyle ne yapabileceklerine dair en ufak bir fikrinin olmamasıydı. Kültürlü ve deneyimli muhafazakâr liderlerin maharetleri olmadan yönetmeyi beceremeyeceklerdi.

Kısacası, faşistler popüler destekle, fakat Solla iktidarı hiçbir biçimde paylaşmayarak ve muhafazakâr toplumsal ve ekonomik ayrıcalıklarla siyasi üstünlüğe bir tehdit oluşturmaksızın yönetmek için yeni bir reçete ortaya koydular. Muhafazakârlar, kendilerince, iktidarın kapısının anahtarlarını ellerine aldılar.

Faşizm öncesi kriz

İki faşist liderin yönetimi ele geçirdiği dönemde yaşanan iki kriz –Birinci Dünya Savaşı'nın artçı şokları ve Büyük Buhran– birbirlerinden farklı olmalarına rağmen ortak unsurlar içeriyordu. Her ikisi de geleneksel parti politikalarıyla çözülmesi zor görünen, yabancı ülkelerin küçümsemeleriyle ve ekonomik çalkalanmalarla uğraşan hükümetlerle, (kısmen faşist partilerin teşvik ettiği siyasi kutuplaşmayla üretilen) anayasal hükümet açmazla-

nyla, hızla büyüyen ve krizden en fazla faydayı görme tehlikesi taşıyan militan Solla ve Solun reformcu öğeleriyle bile çalışmayı reddeden, hatta taze takviyeler olmadan Sola karşı yönetmeyi sürdürme kapasitelerinin tehdit altında olduğunu hisseden muhafazakâr liderlerle yüzleşmek durumunda kalmışlardı.

1921'de İtalya'da ve 1932'de Almanya'da komünist devrim olasılığının ne kadar gerçek görüldüğünü hatırlamak elzemdir. İtalya, *biennio rosso*'yu, Kasım 1919'daki, savaş sonrası ilk seçimi takip eden iki "kızıl yıl"ı daha yeni deneyimlemişti. Bu seçimde İtalyan Sosyalist Partisi (PSI), savaş öncesi oylarını üçe katlayarak, parlamentodaki sandalyelerin neredeyse üçte birini elde etmiş, kendini "maksimalist" bir coşku dalgasının içinde bulmuştu. Çok sayıda yerel bölgede sosyalist belediye başkanlarının kurduğu düzene kitlesel bir biçimde topraklara el koymalar ve grevler eşlik etti ve bu durum Eylül 1920'de Torino'da gerçekleşen görkemli fabrika işgalleriyle doruk noktasına ulaştı. Arka planda dünyanın ilk başarılı sosyalist devriminin, yumurtlama aşamasındaki öteki devrimlerin bütün işaretlerini verdiği Rusya örneği belirdi. Şimdi artık biliyoruz ki İtalyan sosyalist "maksimalistleri" ve 1921'de kurulan yeni İtalyan Komünist Partisi, bir sonraki adımın ne olacağı konusunda en ufak bir fikre sahip değildi. Fakat hayali bir komünist devrim korkusu, muhafazakârları en az gerçek bir şey kadar güçlü bir biçimde harekete geçirebilirdi. Federico Chabod'un gözlemlediği üzere, orta sınıfın komünizm korkusu, İtalya'da "maksimalist" dalga yatıştıktan sonra zirveye ulaştı.³⁴

Almanya'da 1930'dan sonra Nazilerle birlikte sadece komünistler oylarını artırıyordu.³⁵ Naziler gibi, Alman komünistleri de işsizlik ve geleneksel partilerle anayasal sistemin çöktüğüne dair yaygın algı nedeniyle yükselişe geçmişti. Birçok öteki Alman gibi Nazi stratejistlerinin de bir komünist devrim beklediğini ve ona karşı doğrudan bir eylem planı içinde olduğu-

34 Federico Chabod, *A History of Italian Fascism* (New York: Howard Fertig, 1975), s. 43 (orijinal baskı 1950). "Korku geriye dönük de olabilir."

35 KPD, oyunu, Aralık 1924'ten (yüzde 9) Kasım 1932'ye (yüzde 17) kesintisiz olarak artıran tek Alman partisiydi. Bu vakte kadar SDP oyu 1928'de yüzde 30'lara varan en yüksek noktasından yaklaşık yüzde 21'e düşmüştü.

nu 1931'de Alman polisi tarafından ele geçirilen Nazi Partisi belgelerinden –“Boxheim belgeleri”– biliyoruz. Nazi liderleri 1931'de komünist bir devrime karşı şiddetli bir karşı çıkışın geniş bir ulusal kabul için takip edebilecekleri en iyi rota olduğuna ikna olmuş görünüyordular.

Bütün bu koşullarda demokratik hükümet düzgün işlemedi. İtalyan parlamentosu hiçbir zaman Alman parlamentosu gibi tamamen kitlenmese de her iki ülkede de siyasi liderliğin eldeki sorunları çözme konusundaki yetersizliği faşizme kaçınılmaz bir kapı açtı.

Hem İtalyan, hem de Alman faşistleri demokrasinin kötü işlemesi için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. Fakat liberal anayasaların açmaza girmesi faşistlerin tek başına sebep olduğu bir şey değildi. “Liberal devletin çöküşü”, Roberto Vivarelli'ye göre, “faşizmden bağımsız oldu.”³⁶ O zaman demokratik hükümetin 1918'den sonraki aksaklığını liberalizmin tarihsel sonunu işaret eden sistemik bir kriz olarak görmek baştan çıkarıcıydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, anayasal demokrasinin canlanmasından bu yana, onu, Birinci Dünya Savaşı'nın gerilimlerinden –demokrasinin ani yayılımı ve Bolşevik Devrimi– yeşeren koşullara bağlı bir kriz olarak görmek daha mantıklı görünmüştü. Demokratik yönetimin açmazını nasıl yorumlarsak yorumlayalım, hiçbir faşist hareket, işbaşına, böyle bir açmaz olmaksızın gelmiş görünmüyor.

İktidara geldikten sonraki devrimler: Almanya ve İtalya

Muhafazakârlar, Hitler ve Mussolini'yi kısmen anayasal bir biçimde, faşist liderlerin tamamen denetlemediği koalisyon hükümetleri içinde iş başına getirdi. Yönetimi yarı kanuni ola-

36 Roberto Vivarelli, *Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, Der italienische Faschismus*, s. 49. Vivarelli bu iki süreci, *Il fallimento del Liberalismo* (Bologna: Il Mulino, 1981) kitabında uzun uzun inceliyor. Faşizmle Liberal İtalya arasındaki ilişkiyi ele alan en yeni çalışma şudur: Paul Corner, “The Road to Fascism: An Italian Sonderweg?” *Contemporary European History* 2:2 (2002), s. 273-95.

rak ele geçiren Hitler ve Mussolini, sadece anayasa güvencesindeki bir hükümet başkanına verilen güçlerle görevlendirilmişti. Daha pratik kavramlarla dile getirirsek, iktidarları, muhafazakâr müttefikleriyle koalisyon hâlinde yönetmek durumunda oldukları ilk günleriyle sınırlıydı. Faşist partiler bu hükümetlerde bazı can alıcı pozisyonlar elde etmiş olsalar da, kabinede sadece küçük bir azınlığa sahiplerdi.³⁷

Kısa süre sonra her iki faşist şef de bu küçük başlangıcı düpedüz diktatörlüğe çevirdi. Kısmi anayasal pozisyonlarını sınırsız kişisel otoriteye dönüştürüp devlet üzerindeki kontrollerini tamamladılar: Bu tam anlamıyla “iktidara el koymak”tı. Burada iktidara gelmekten farklı bir hikâye söz konusu; bu hikâyenin temel kurgusunu faşist liderlerin gerçekleştirdiği kitlesel kanunsuz eylem oluşturunuyordu. Müttefikler hâlâ önemliydi, fakat şu anda sadece boyun eğmeleri gerekiyordu.

Hitler bile bir çırpıda Almanya’nın diktatörü olmadı. Başlangıçta koalisyon ortaklarından daha fazla bağımsızlık kazanmak için şu ana dek ulaşamadığı bir çoğunluğun oylarını umarak, en iyi aracın daha fazla seçim olduğuna inandı. Fakat seçimler yapılmadan Hitler, sağdan ya da merkezden en ufak bir karşı çıkışla karşılaşmadan, içeriden fiili bir askerî darbe yapmanın bahanesini avucunun içinde buluverdi. Bu şans, 28 Şubat 1933’te Berlin’de Reichstag binasını tahrip eden bir yangındı.

Uzun süre bu yangını Nazilerin çıkardığına ve halkı aşırı anti-komünist önlemlerin alınması gereğine ikna edebilmek için, suçun binada bulunan kafasız bir Hollandalı komünist gencin, Marinus van der Lubbe’nin üstüne yıkıldığına inanıldı. Bugün birçok tarihçi, yangını başlatanın gerçekten de van der Lubbe olduğunu ve Hitler’le etrafındakilerin gafil avlanarak komünist

37 30 Ocak 1933 Hitler kabinesi hepi topu iki Nazi daha içeriyordu: Ekonomi Bakanı Walter Funk ve İçişleri Bakanı Hermann Goering (polisi kontrol ettiği için yaşamsal önemde bir konumdu); Goering aynı zamanda Almanya’nın en büyük eyaleti Prusya’nın bakan-başkanıydı. Mussolini’nin 30 Ekim 1922 kabinesi, öteki partilerden yedi bakanın yanında (bir Liberal, bir Milliyetçi, üç Demokrat, iki Popolari [Hristiyan Demokrat], iki ordu mensubu ve filozof Giovanni Gentile), sadece üç tane Faşist içeriyordu. Mussolini, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarını kendi sorumluluğuna aldığı için başlangıçta hükümet içinde Hitler’den daha güçlüydü. Bkz. Lyttelton, *Seizure*, s. 96, 457.

bir darbenin başladığına inandıklarını düşünmektedir.³⁸ Yeterli sayıda Alman onların paniğini paylaşarak, Nazilere kapıyı neredeyse sonuna kadar açtı.

Daha sonra ne olduğu, genellikle yeni şansölyenin yaygın komünist “terörizm” korkusundan çıkar sağlamak üzere olağanüstü bir hız ve kendine güvenle hareket ettiği şeklindeki Hitler öyküsü olarak sunulmuştur. Alman muhafazakârlarının Hitler’e tam yetki sağlamak ve sivil toplum örgütlerinin işi yokuşa sürmemek konusundaki hevesleri de bir o kadar vurgulanmalıdır. Reichstag’ın kalıntıları için için yanmayı sürdürürken Cumhurbaşkanı Hindenburg, 48. maddeyle kendisine tanınan olağanüstü hal yetkisini kullanarak 28 Şubat’ta bir “Halkın ve Devletin Korunması Kararnamesi” çıkardı. Reichstag Yangını Kararnamesi, konuşma, toplanma, özel mülkiyet ve kişisel özgürlük haklarının tamamını askıya aldı, yetkililere istedikleri an kuşku teröristleri (yani komünistleri) tutuklama izni verdi ve federal yönetime eyalet yönetimlerinin polis gücü üzerinde kullanabilecekleri bir otorite sağladı.

Bundan sonra Kahverengi Gömlekliler, Yahudi avukat ve yargıçları³⁹ kovup mahkeme salonlarına akın ettiğinde ya da sol kanadın bürolarını ve gazetelerini yağmaladığında pek az Alman, polisin, hukukun ya da öteki otoritelerin yardımı olmadan, direnmeye hazırды.

Cumhurbaşkanı Hindenburg, yeni seçimler için yetki vermişti bile. Fakat 5 Mart’ta seçimler gerçekleştiğinde, Sol partilere ve seçmenlerine yönelen Nazi terörüne rağmen, Hitler’in partisi, istenen çoğunluğa ulaşamadı. Hitler isteğini gerçekleştirmeden önce bir adım daha atılması şarttı. Naziler, Hitler’e parlamento ya da cumhurbaşkanına danışmak zorunda kalma-

38 Fritz Tobias, *Der Reichstagsbrand: Legende und Wirklichkeit* (Rastatt-Baden: Grote, 1962) ve Hans Mommsen, “The Reichstag Fire and Its Political Consequences,” Hajo Holborn, der., *Republic to Reich: The Making of the Nazi Revolution* içinde, (New York: Pantheon, 1972), s. 129-222 ve Henry A. Turner, Jr., *Nazism and the Third Reich* içinde, (New York: Franklin Watts, 1972) içinde, s. 109-50 (orijinal baskı 1964).

39 Sebastian Haffner, *Defying Hitler: A Memoir*, Almancadan çev. Oliver Pretzel (New York: Farrar, Straus ve Giroux, 2002), daha sonra göç eden genç bir yargıcın tanıklığıyla bu türden sahnelerin tüyler ürpertici bir tasvirini yapıyor.

dan, kararnameyle, dört yıl boyunca yönetme yetkisi verecek bir Meşrulaştırıcı Kanun önerisinde bulundu. Hitler de dört yılın sonunda emekli olma sözü verdi. Bunun resmî başlığı, Nazi-lerin tumturaklı söz söyleme sanatının, yani LTI'nın olağanüstü bir örneğiydi.⁴⁰ “Halkın ve Reich’in İstirabını Hafifletme Kanunu.” Kanun yapma yetkilerinin yürütmeye devredilmesi için anayasa, parlamentodaki oyların üçte ikisini şart koşuyordu.

Almanların çoğu 5 Mart’ta hâlâ öteki partilere oy verse de Hitler, 24 Mart 1933’te, komünist delegelerin tutuklanması- nın da yardımıyla, Meşrulaştırıcı Kanun için üçte iki çoğun- luğu topladı. Nazi olmayan oyların en kararlısı, Hugenberg’in milliyetçileriyle beraber, Katolik Zentrum’dan geldi. Vatikan, Papa XI. Pius’un komünizmin Nazizmden daha kötü olduğuna ilişkin inancını ve siyasi özgürlüklere kayıtsızlığını (Papa, Katoliklerin, dünyada seçimler ya da siyasi partiler aracılığıyla değil, okullar ve “Katolik Eylem” –tabandan yetişmiş genç- lik ve işçi örgütleri– aracılığıyla çalışması gerektiğini düşünüy- yordu) yansitarak kanunu kabul etti. Hitler, 20 Temmuz’da Va- tikan’la bir konkordato imzalayarak borcunu ödedi. Bu çerçe- vede, Almanya’da Katolik öğreti ve Katolik Eyleme, bu örgüt- ler politikanın dışında tutulduğu sürece, hoşgörüyü davranıla- cağı sözünü verdi.

Hitler artık rahatlıkla gelecek haftalarda bütün öteki partile- ri (Katolik Zentrum da dahil) feshedip bir tek parti diktatörlü- ğü kurabilirdi. Muhafazakâr suç ortakları, 1933 baharında Na- zi Partisi aktivistleri tarafından Yahudilere ve Marksistlere kar- şı gayri resmî bir biçimde gerçekleştirilen “aşağıdan devrim”e, hatta Mart 1933’te, Münih yakınlarındaki Dachau’da siyasi düşmanlar için –böyle kanunsuzluklar “halkın düşmanlarına”

40 Dresden’de Fransızca profesörlüğü yapan Victor Klemperer, Nazi dilinin aşā- gılık bir hal alma sürecini düzenli bir şekilde izledi ve ona LTI, *Lingua ter- tii imperii*, “Üçüncü İmparatorluğun dili” adını verdi. Bu, Nazi propaganda- cılarının pek sevdiği abartılı ama boş ve tumturaklı dilin adıydı ve artık sade- ce faşizme özgü de değildi: Klemperer, *The Language of the Third Reich: LTI, Lingua tertii imperii: A Philologist’s Notebook* (New Brunswick, NJ: Athlone, 2000). [LTI: *Nasyonal Sosyalizmin Dili*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2013] Klemperer, en çok, Yahudi olmayan bir kadınla evli bir Yahudi olarak Almanya’da varlığını sürdürüşünü anlattığı etkileyici günlüğüyle tanınır.

yöneldiği sürece— ilk toplama kampının kuruluşuna gözlerini kapamaya hazırlardı artık. Hitler, Meşrulaştırıcı Kanun'u, süresi 1937'de dolunca, kendi yetkisine dayanarak bir beş yıl daha uzattı ve yine 1942'de savaşın sağladığı meşruiyeti kullanarak, neredeyse haber bile vermeden süresiz olarak uzattı. Diktatörlüğünü, Meşrulaştırıcı Kanun'un rejimin rastgele eylemlerine kazandırdığı kanuni cilayla kaplamak ister gibiydi.

İktidarı elde etmek, faşist liderin, partisine hükmetmesini sağladı, fakat Ocak 1933'ten sonra bile Hitler'in, partisiyle çatışmaları sona ermemiştir. Partinin kimi bağınaz üyeleri, Hitler'in bir Nazi diktatörlüğü kurmasındaki başarısının bir süre sonra bir "ikinci devrim" içinde işlere ve ganimetlere sınırsız erişim sağlayacakları anlamına geldiğine inandı. SA lideri Ernst Röhm, Kahverengi Gömleklileri ek bir silahlı güce dönüştürmesi için Hitler'e baskı yaptı. Bu, düzenli orduyu alarına geçiren bir projeydi. Hitler, çok iyi bilindiği gibi, Röhm'ü ve öteki SA liderlerini ve pek bilinmemekle beraber, itaat etmeyen muhafazakârları (bunlar arasında Şansölye Yardımcısı von Papen'in kadrosundan birkaç kişi de vardı), Gregor Strasser, (karısıyla birlikte) General von Schleicher, 1923'te Hitler'in yolunu tıkamış olan Bavyeralı muhafazakâr lider Gustav von Kahr ve on üç Reichstag temsilcisi gibi bir öfke yaratan öteki seçkinleri de öldürterek, 30 Haziran 1934'te, "Uzun Bıçaklar Gecesi"nde sorunları kati olarak çözdü. Kurbanların sayısı 150-200 civarındaydı.⁴¹ Bu göz kamaştırıcı ders, Nazi zaferlerinden gelen ganimetler de buna eklenince, şüphelileri hiza-ya getirmeye yetti.

İktidardan sonra Mussolini'nin devrimi daha yavaştı ve üç rakip —lider, partizanlar ve muhafazakâr kurulu düzen— arasındaki üstünlük mücadelesi Nazi Almanyası'ndaki kadar net bir çözüme kavuşmadı. Yaklaşık iki yıldır Mussolini, sıradan bir parlamenter başbakan olarak, milliyetçiler, liberaller ve birkaç Popolari ile koalisyon hâlinde ülkeyi yönetmesi için üzerinde uzlaşmış kişi olarak belirliyordu. Hükümeti, birçok alanda ge-

41 Resmî ölû sayısı, ellisi SA üyesi olmak üzere, seksen beştir, fakat tam rakama ulaşmak mümkün görünmüyor. Kershaw, *Hitler: Hubris*, s. 517.

leneksel muhafazakâr politikayı takip etti; Maliye Bakanı Alberto De Stefani'nin ortodoks nitelikteki deflasyonu ve bütçe dengelemesi buna bir örnekti.⁴²

Yine de *squadristi* şiddetinin tehdidi Mussolini'nin kontrolünden çıkma tehlikesini sürdürüyordu. Kara Gömleklilerin birçoğu, bütün iş ve ganimetleri onlara ayıracak bir "ikinci devrim"⁴³ istiyorlardı. 31 Ekim 1922'de Roma'da gerçekleştirdikleri fakat istedikleri sonuca ulaşamayan yürüyüşleri, yedi ölü, on yedi yaralı ve birkaç muhalif gazeteye, Duce onları şehir dışına postalamadan önce, ciddi zararlar veren şiddet olaylarına eklemlendi.⁴⁴ Sonrasında Mussolini'nin çok fazla "normalleştiğini" düşündükleri her seferde, hayal kırıklığına uğrayan *squadristi*, ona bir mesaj göndermeye hazırды; tıpkı 18-21 Aralık 1923'te Torino'da (en az on bir ölü) ve Ocak 1925'te Floransa'da (sosyalist bir milletvekili ve muhalif bir savcının da aralarında olduğu birkaç ölü) olduğu gibi.

Mussolini yer yer ele avuca sığmayan takipçilerini kısıtlamaya çalışsa da arada sırada da onların baskılarını yararlı buldu. Acerbo seçim kanunu 23 Temmuz 1923'te avam kamarası tarafından meclisten geçirildi; bu sırada Kara Gömlekliler dışarıda, caddelerde kol geziyordu ve Mussolini kanun kabul edilmezse "devrimi akışına bırakma" tehdidi savuruyordu.⁴⁵ Senato 18 Kasım 1923'te söz konusu kanunu onayladığında bu tuhaf ayar, sandalyelerin üçte ikisini, oyların yüzde yirmi beşten fazlasını aldığı sürece, en büyük partiye veriyordu; geri kalan üçte birlik dilim ise öteki partiler arasında paylaştırılıyordu. Takip eden 6 Nisan 1924 seçiminde, seçmenler üzerindeki Faşist baskıyla, "Milli" liste (Faşist Parti artı Milliyetçi Partiler) oyların yüzde 64,9'unu aldı ve böylece 374 sandalyeye sahip oldu. Buna rağmen, Piedmont, Liguria, Lombardiya ve Venedik böl-

42 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 254.

43 Adrian Lyttelton, "Fascism: The Second Wave", Walter Laqueur ve George L. Mosse, der., *International Fascism: 1920-1945 içinde*, (New York: Harper, 1966), s. 75-100, *Journal of Contemporary History* 1:1 (1966) dergisinden tekrar basım.

44 Pierre Milza, *Mussolini* (Paris: Fayard, 1999), s. 307.

45 A.g.y., s. 331.

gelerinde bir çoğunluk elde edemedi. Mussolini artık uysal bir parlamentoya ve bir meşruiyet görüntüsüne sahipti; fakat rejiminin “normal” olduğunu söylemek zordu.

Bu yarı normal dönem, yenilenmiş *squadrismo*nun şoke edici bir olayıyla, İtalyan Sosyalist Parti’nin reformcu kanadının belagati güçlü sekreteri Giacomo Matteotti’nin öldürülmesiyle son buldu. 30 Mayıs 1924’te Matteotti, son zamanlardaki parlamento seçimlerindeki kanunsuzluk ve Faşist yolsuzluğun ayrıntılı kanıtını komisyona sundu. Bu konuşmadan on gün sonra sosyalist lider Roma’da bir caddede yakalanarak beklemekte olan bir arabanın içine tıkıldı. Bedeni birkaç hafta sonra bulundu. Görgü tanıklarının yardımıyla arabanın izi sürüldüğünde, cinayetin Mussolini’nin yakın çevresindekiler tarafından işlendiği anlaşıldı. Eylemi bizzat Mussolini mi emretti, yoksa tamamen Mussolini’nin astlarının kendi başlarına yaptığı bir şey miydi sorusu belirsizliğini koruyor. Her halükârda Mussolini’nin nihai sorumluluğu açıktı. Cinayet birçok İtalyan’ı şaşkına çevirirken, Mussolini’yi desteklemiş olan nüfuzlu muhafazakârlar lekelenmemiş yeni bir hükümet çağrısında bulundu.⁴⁶

Matteotti cinayeti üzerine kopan yaygara, krala ve muhafazakâr düzene Mussolini’nin görevden alınması için olabilecek en iyi fırsatı sundu. Bir kez daha önlerinde birkaç patika açılmıştı. Mussolini hakkındaki kuşkularını onu ortadan kaldırmak için aktif adımlar atma noktasına getirmemeyi tercih ettiler; çünkü bunun yeni bir kaosa ya da bir Sol hükümete yol açmasından korktular.

Birkaç ay süren bir açmazdan sonra, Mussolini’nin muhafazakâr müttefikleri telaşa kapılmışken ve muhalefet, kendi kendini engelleyen bir parlamenter faaliyet boykotu⁴⁷ içindeyken,

46 Salandra, Giolitti ve güçlü Milan Corriere della Sera, bunlar arasındaydı, fakat Vatikan ve bazı sanayiciler, Mussolini’yi ortadan kaldırmanın kargaşayı artıracığı uyarısında bulundu. Seton-Watson, *Italy*, s. 653-57.

47 Bu sonuçsuz harekete, M.Ö. 494’te Aventine Tepesi’ndeki asilzade zulmünden kaçan Romalı pleblerin temsilcilerine gönderme yaparak, “Aventine Ayırılığı” adını verdiler. Sosyalistler, Popolari ve bazı liberaller arasında bölünmüş halde kanuni meşruiyet zeminine dönüş çağrısı yaptılar, fakat herhangi bir eylem üzerinde anlaşamadılar.

ras, Mussolini'yi müdahil olmaya zorladı. 31 Aralık 1924'te liderlerinin kararsızlığı karşısında hayal kırıklığına uğrayan Faşist Milis Kuvvetleri'nin (Mussolini, kontrol altına alırım umuyla, *squadristi*'yi Faşist Milis Kuvvetleri'ne dönüştürmüştü) otuz üç konsülü Mussolini'nin ofisinde bir ültimatomla yüz yüze geldi: Işın aslı, *Duce* muhalefeti bastırmasaydı, onsuz hareket edeceklerdi.

Muhaliflerin tereddütlerinin farkında olarak ve bir *ras* ayaklanması korkusuyla Mussolini ipleri eline aldı. 3 Ocak 1925'te yaptığı agresif bir konuşmada "olup biten her şey için bütün siyasi, ahlâki ve tarihi sorumluluğu" kabul etti ve etkin bir eylem sözü verdi. Harekete geçen milis birlikleri, muhalif gazete ve örgütleri kapatmaya ve muhalefet üyelerini tutuklamaya başlamıştı zaten. Takip eden iki yıl boyunca, Faşizmin egemenliğindeki parlamento, Mussolini'nin hayatına kasteden birkaç teşebbüsle kışkırtılarak, Devletin Korunması için Kanunlar dizisini çıkardı. Böylece yönetimin gücü artırıldı, seçilmiş belediye başkanlarının yerine atanmış memurlar (*podestà*) getirildi, basılı yayın ve radyo sansüre uğratıldı, ölüm cezası tekrar getirildi, Faşist sendikalar işçi temsilciliğinin tekeli hâline geldi ve PNF dışındaki bütün partiler feshedildi. 1927'nin başlarına gelindiğinde İtalya bir tek parti diktatörlüğü olmuştu. Muhafazakârlar, Mussolini'nin darbesini pek ses çıkarmadan kabullendiler; çünkü alternatifler ya çözümsüzlüğün devamı ya da bir Sol yönetime razı olmak anlamına geliyordu.

Karşılaştırmalar ve alternatifler

Bu üçüncü aşamada karşılaştırma, ikinci aşamadakinden çok daha büyük bir dikkat istiyor. Gelişmek için pek az alan bulmuş olan birinci aşama faşist hareketlerin birçoğu müttefiklerine ve suç ortaklarına ilginç gelmek için fazla zayıf kaldılar. Birkaç tanesi kök saldı fakat koltuk için gereken makul mücadele ortamını sağlayabilecek seçkin arkadaşlar bulmakta ve etki alanı oluşturmakta yetersizdiler. Ancak bir avuç kadarı güç elde etti. Bunlar arasında bazıları, onları nihayetinde susturan ya

da yok eden otoriter rejimlerle küçük hissedarlar olarak ortaklık kurdular. Faşistler şu ana dek yalnızca Almanya ve İtalya'da dizginleri tam olarak ele geçirmişlerdir.

Otoriter rejimler içindeki küçük ortaklıklar faşist hareketler için tam bir felaket oldu. İkincil bir rol oynamak, faşistlerin halkları dönüştürmek ve tarihe yeni bir yön vermek şeklindeki abartılı iddialarıyla pek de uyum sağlamadı. Otoriter büyük hissedarlar, kendi paylarına, faşistlerin sabırsız şiddetine ve hâlihazırdaki çıkarları küçümsemelerine olumsuz yaklaştılar; çünkü bu örneklerde, hareketin başlangıç evresinde, toplumsal radikalizmin önemli bir kısmını elinde tutan faşist hareketler bulunuyordu.

Faşist bir küçük hissedarın, otoriter bir diktatör tarafından olabilecek en kanlı biçimde bastırılmasından –Ocak 1941'de Başmelek Mikail Lejyonu'nun Romanyalı diktatör Mareşal Antonescu tarafından tasfiyesinden–⁴⁸ söz etmiştik. Altıncı Bölüm'de göreceğimiz üzere, İberyalı diktatörler Franco ve Salazar, faşist partileri, daha az kanlı olsa da, güçsüzleştirdiler. Brezilyalı diktatör Vargas, faşist bir harekete önce göz yumduysa da daha sonra onu bastırdı.⁴⁹ Genelde kemikleşmiş muhafazakâr rejimlerin her çeşidi, faşizmin iktidara ulaşması açısından pek tercih edilmeyecek alanlar açıyordu. Ya karmaşasının kışkırtıcıları olarak gördüklerini bastırıyorlar ya da faşizmin meselelerini ve takipçilerini kendi çıkarlarına alet ediyorlardı.⁵⁰ Muhafazakârlar tek başlarına hüküm sürebilecek gibi olduklarında, öyle yaptılar.

İktidara giden bir başka faşist rota, zafer kazanmış faşist ordunun yük trenini takip etmektir. Fakat bunun gerçekleşme sıklığı beklenenden çok daha azdı. Mussolini'nin bahtsız askerleri, baş-

48 Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 167.

49 Bkz. Yedinci Bölüm, s. 319.

50 Halk tabanı olan faşist hareketleri ezip onların kimi araçlarını ödünç alan muhafazakâr rejimlere dair ek bir kategori, muhafazakârlıkla faşizm arasında bir orta yol yaratmak için yapılan ilginç önerilerden biri şudur: Gregory J. Kasza, "Fascism from Above? Japan's Kakushin Right in Comparative Perspective", Stein Ugelvik Larsen, der., *Fascism Outside Europe* içinde, (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2001), s. 183-232. Ayrıca bkz. yukarıdaki 22. not.

ka yerlerde de kukla hükümetler kurmasına pek fırsat tanımadı. Hitler, bu türden çok sayıda şansa sahipti, fakat genellikle yabancı faşistlere pek güvenmedi. Ulusal birlik ve dinamizm için bir reçete olarak gördüğü Nazizm, ele geçirdiği ve işgal ettiği bir ülke için istediği son şeydi. Bu, Alman Volk'unun tarihle yaptığı özel antlaşmaydı ve Hitler bunu ihraç etme niyetinde değildi.⁵¹ Hitler aynı zamanda, çoğunlukla ve popüler efsanenin aksine, keskin bir pratik akla sahip, pragmatik bir yöneticiydi. Fethedilen halkları dizginlemek için yerel faşist partiler, yerel geleneksel muhafazakâr seçkinlerden çok daha az yararlı olacaktı.

İsmi tam da kukla bir hükümetin içini dolduran Norveçli faşist lider Vidkun Quisling, işgal altındaki Norveç'te çok az otoriteye sahipti. Quisling'in Nasjonal Samling'i (NS) 1930'lar da halk oyununun yüzde ikisini zar zor aldığı halde, partisinin iktidarını ilan etmek için Almanya'nın 9 Nisan 1940 işgalini ve kralla parlamentonun Oslo'dan çekilişini birer fırsat olarak kullandı. Nazi ideoloğu Alfred Rosenberg tarafından desteklen- se de daha çok sorumluluk sahibi Alman yetkilileri Norveç'te olsa olsa bir nefret duygusu uyandırdığının farkındaydı ve yalnızca altı gün sonra Hitler onu dışarıda bırakmayı kabul etti.

Nazi memuru Joseph Terboven, Norveç'i *Reichskommissar* olarak yönetti; Eylül 1940'tan sonra NS'nin, Quisling'in kendisi dışında, on üç sandalyeden onuna sahip olduğu bir konsey Terboven'e yardım etti. Terboven, Quisling'in (tek resmî parti olan) NS'yi kurmaya devam etmesine izin verdi ve 1 Şubat 1942'de ona "bakan-cumhurbaşkanı" unvanını verdi. Ne var ki, bundan sonra bile Quisling bağımsız bir otorite olarak hareket edemedi ve tekrar tekrar dile getirdiği, Norveç'in Nazi Avrupası'nda daha bağımsız bir rol üstlenmesi dileğini Hitler şiddetle reddetti. Quisling'in hayalet yönetimi gitgide artan pasif ve aktif direnişlerle karşılaştı.

Kraliçesi Wilhelmina'nın Londra'da bir sürgün hükümeti kurduğu işgal altındaki Hollanda sivil bir yönetime sahipti.

51 "Nasyonal Sosyalizmi ihraç etmek yönündeki herhangi bir girişime tamamen karşıyım." *Hitler's Table Talk*, çev. Norman Cameron ve R. H. Stevens (Londra: Weidenfeld ve Nicolson, 1953), s. 490 (20 Mayıs 1942 tarihli kayıt).

Hollandalı faşist lider Anton Mussert'in çok küçük bir rol oynadığı bu yönetimin başında Avusturyalı Nazi avukat Arthur Seyss-Inquart vardı. Danimarka faşist hareketi savaştan önce neredeyse görünmez bir haldeydi. Lideri Fritz Clausen 1940 sonrasında hiçbir rol oynamadı. Kral X. Christian ulusal devamlılığın bir sembolü olarak oradaydı; bu sırada bakanı Scavenius Almanya'nın istediği tarım ürünlerini sağladı ve hatta Anti-Komintern Pakt'ı imzaladı.

Fransa, Alman ordusunun fethettiği en değerli yerdı ve Fransız tarafsızlığı, ürünleri ve işgücü, Reich'in savaş makinesi için vazgeçilmez varlıklar olduğundan, Hitler, Fransa'da, bir önceki bölümde bahsettiğimiz, ağız dalaşı yapıp duran önemsiz faşist reisçiklerden birine iktidarı vererek bu servetleri tehlikeye atmak niyetinde değildi. *Führer*'in şansına, Mayıs-Haziran 1940 yenilgisi Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'ni o kadar itibarsızlaştırmıştı ki Fransa Ulusal Birliği, 10 Temmuz 1940'ta, seksen dört yaşındaki Birinci Dünya Savaşı kahramanı Mareşal Philippe Pétain'e –ki kendisi kavgayı sonlandıracak temel kişi olarak Haziran ayında öne çıkmıştı– seçimle tam yetki verdi. Pétain, işgal edilmemiş güneyde, Vichy'de, geçici bir başkent oluşturdu ve geleneksel Fransız devlet hizmetleri, ekonomik ve toplumsal düzen, ordu ve Roma Katolik Kilisesi tarafından desteklenen otoriteryan bir kişisel yönetimi benimsedi. Kalıcı olacağına inandığı Alman egemenliği altındaki yeni Avrupa'da uygun bir yer bulma umuduyla, Fransa'nın kuzey yarısındaki Nazi işgal otoriteleriyle işbirliği yapmak için çok uğraştı.

Hitler, olur da Pétain'e bir rakiple baskı yapması gerekirse diye, bir grup Fransız faşisti, Paris'te Nazi maaş bordrosunda tuttu. Fakat ancak savaşın son günlerinde, rüzgâr tersine dönüp başlangıçta Vichy'yi desteklemiş olan muhafazakâr ileri gelenler onu terk edince, Marcel Déat gibi kimi savaş öncesi faşistler, Vichy hükümetinde kendilerine bir yer buldular.⁵²

Hitler'in işgal edilen ülkelerde, kendi memleketlerinde yetişmiş faşistlere verdiği temel rol, Rus cephesinde donacak ve öle-

52 Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order*, 2. baskı (New York: Columbia University Press, 2001), s. 267, 325.

cek yerel gönüllüler devşirmektir. Belçikalı Léon Degrelle⁵³ de, Fransız faşist Jacques Doriot⁵⁴ da Hitler'e bu hizmeti sundu.

Hitler, uydu devletlerdeki faşist hareketleri teşvik etmek konusunda da bir o kadar isteksizdi. Rumen faşizmini bastırmış olan Mareşal Antonescu'yla⁵⁵ sıcak kişisel ilişkilerini sürdürdü; Antonescu'nun Rus cephesindeki otuzuncu Rumen bölüğü, Hitler'e, Horia Sima'nın ateşli birliklerinden daha çok yardımcı oldu. İlk kez, Mayıs 1939'da Çekoslovakya'yı parçaladığında bağımsız bir devlet hâline gelen Slovakya'yı, faşistten çok ruhban sınıfına dayalı bir otoriteryan olsa da, Peder Josef Tiso'nun Slovak Halk Partisi'ne bıraktı. Bu parti, iki savaş arasında, Peder Andreas Hlinka yönetiminde, Slovak oylarının üçte birine yakınına aldı. Sonrasında da Yahudilerin sürgün edilmesine yardım etme konusunda istekli davrandı.

Hitler, Macaristan'ı işgal etmeden, ülkeyi 1 Mart 1920'den beri geleneksel otoriteryan çizgileri takip ederek yöneten Amiral Horthy idaresinde bırakmanın en ucuz ve kolay yol olduğunu fark etti. Alman ordusu, 22 Mart 1944'te, Naziler Horthy'nin yaklaşmakta olan Müttefik ordularla pazarlık içinde olduğundan kuşkulananca Macaristan'a girdi. Ancak işler bu kadar uç bir noktaya gelip de 22 Mart 1944'te Sovyet birlikleri Macaristan'a girince, Hitler, Horthy'nin yerine Macar Ok Haç hareketinin lideri Ferenc Szálasi'yi getirdi. Faşist Macaristan dönemi uzun sürmedi çünkü kısa bir süre sonra ilerleyen Sovyet ordularının istilasına uğradı.

Naziler, bağımlı bir devlet olan Hırvatistan'da yerel faşistlerin iktidara gelmesine izin verdi; çünkü bu devlet, hâlihazırda yönetici seçkinleri olmayan yeni bir oluşumdu ve işin as-

53 Neredeyse iki bin beş yüz Belçikalı, 1943 ve 1944'te Degrelle'in Rusya'daki Légion Wallonie'sinde askerlik yaptı; Kasım 1943'te cepheye gönderilen iki bin kişiden, aralarında komutan Lucien Lippert'in de olduğu yaklaşık bin yüz kişi öldü. Martin Conway, *Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist Movement* (New Haven: Yale University Press, 1993), s. 220, 244.

54 Doğu cephesinde bizzat savaşan tek Avrupalı faşist lider, yarı resmî Légion des Volontaires Contre le Bolshevisme'deki altı bin kadar diğer Fransız eşlik eden, Jacques Doriot'ydu. Philippe Burrin, *La dérive fasciste: Doriot, Déat, Bergery: 1933-1945* (Paris: Seuil, 1986), s. 431.

55 Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 167.

lı, İtalya'nın etki alanı içindeydi. Mayıs 1941'de Alman ordusu Yugoslavya'ya girip, ülkeyi bölünce, savaş öncesi dönemin terörist-milliyetçi Ustaşa'sıyla uzun dönem onun liderliğini yapan Paveliç'in, bağımsızlığını yeni kazanan Hırvatistan'da iktidarı ele geçirmesine izin verildi. Ustaşa'nın, ciddi tahminlere göre 500.000 Sırp, 200.000 Hırvat, 90.000 Bosnalı Müslüman, 60.000 Yahudi, 50.000 Karadağlı ve 30.000 Sloven katlettiği vahşi kıyımları Nazi destekçilerini bile dehşete düşürdü. Bu uydu devletlerdeki ya da işgal altındaki yerlerdeki kuklaların hiçbirisi kendilerini koruyan Mihver devletlerinin yenilgisinden sonra bir saniye bile hayatta kalamadı. İspanya ve Portekiz'de ise, aksine, otoriter rejimler, faşist düzenlemeleri çağrıştıracak herhangi bir imadan dikkatle kaçınarak, 1945'ten sonra da işlevlerini korudular.

Quisling ve Szálasi'nin son bir çare olarak iktidara getirilmesi, oldukça düşük bir yerel destekle oldu ve gerçekten de Hitler'in tercihi olan, işgal edilen ülkelerin geleneksel liderlerini Nazi otoriteleriyle işbirliği yapmaları için ikna etme politikasının başarısızlığa uğradığının bir işaretiydi. İşgal faşizmleri son derece ilginçtir –yenilgi ve işbirliği önceki yönetsel sistemin bütün kaybedenlerini ortaya çıkardı ve işgal edilen devletin bütün fay hatlarını ve antagonizmalarını sergiledi– fakat sırf ulusal haşmetten ve yayılmacılıktan muaf olmadıkları için bunların otantik faşizmler olduğunu söylemek kuşku götürür.⁵⁶

Başka türlü başarısızlıklar, bize faşizm hakkında çok daha fazla şey öğretir; örneğin, oldukça dikkat çekici hâle gelen ama 1940 öncesinde dışarıda kalmış olan Fransız radikal Sağ hareketler. Burada karşılaştırma, faşist başarı elde etmiş ülkelere ötekilerden ayıran ittifak olasılıklarındaki ve olayların geçtiği ortamın niteliklerindeki gerçek farklılıkları görme noktasına yerleştirir bizi. Faşizmin iktidara geldiği Almanya ve İtalya'yı, faşist hareketlerin oldukça görünür olduğu ama iktidara yaklaşmayı bile başaramadığı Fransa ve Britanya'dan ayıran nedir?

56 Burrin, *La Dérive fasciste*, s. 451-54, Déat ve Doriot gibi Fransız ultra işbirlikçileri "ikincil ya da türedi" faşistler olarak adlandırır; çünkü Mussolini ve Hitler'e özgü, savaşla genişleme arzusundan yoksundurlar.

Fransa'ya Üçüncü Bölüm'de ele aldık. Radikal sağcı hareketler –bazıları otantik faşistlerdi– orada başarılı oldu. Ne var ki, muhafazakârların birçoğu, ne 1930'larda onlardan yardım isterken kendilerini yeterince tehdit altında hissettiler, ne de onlara ortakları olarak ortaya çıkacak kadar tutundular.⁵⁷ Britanya Faşistler Birliği, Sir Oswald Mosley'yle, başlangıçta önemli bir basın desteği kazanan, fakat muhafazakârları, Yahudilere karşı sokak şiddetiyle rahatsız eden ve nihayetinde Muhafazakâr Parti 1931'den 1945'e kadar yeterli çoğunluğu elinde tuttuğu sürece kendisine pek yer bulamamış, düzgün konuşan, enerjik ve –istisnai bir biçimde– toplumsal olarak önde bir lidere sahip olmuştu.

İskandinavya'da sosyal demokrat partiler, cüzi önemde kalan faşist partilere seçmen kazandırmayı reddederek, çiftçi aileleri ve alt-orta sınıf çıkarlarını, yönetimdeki koalisyonlarına dahil etmeyi başardı.⁵⁸

Faşistlerin iktidara nasıl geldiğini karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelemek, çok işimize yaramayacak yaklaşımları ayırt etmemizi sağlar. Sözgelimi vekâlet teorilerinin birden çok kusuru vardır. Faşizmin iktidara ulaşmasının hikâyesini tek bir çıkar grubunun, kapitalistlerin, eylemlerine indirgerler. Aynı zamanda faşizme verilen herhangi bir otonom halk desteğini, yapay olarak yaratıldığını varsayarak, reddederler.

Karşılaştırma, iktidara ulaşma konusundaki faşist başarının, faşist entelektüellerin zekâsı ve faşist şeflerin kalitesinden çok krizin derinliği ve potansiyel müttefiklerin umutsuzluğuna bağlı olarak çeşitlendiğini ortaya koyar. Entelektüel tarih, faşizmin ilk kez kök salmayı başardığı durumlarda eski sistemin meşruiyet kaybını açıklamak için vazgeçilmez olsa da bu aşamada bize ancak sınırlı bir yardım sunabilir. Faşizm öncesindeki çıkışsız krizlerde, Solun ilerlemesini ve muhafazakâr kaygının artmasını sağlayarak, ne türden siyasi alanlar açtığını ve bu açığı neden başka bir şeyin değil de faşizmin doldurduğunu açıklayacak pek az şey sunar.

57 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 121-129.

58 Peter Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

Faşist ilerleme için elverişli siyasi mekân iktidara ulaşmak için hangi koşullar altında yeterince esnemişti? Bir önceki bölümde daha genel sahnelerin bazılarını tartışmıştım. Bu bölümde demokratik meşruiyetin çalışamaz hâle gelmesinin ve parlamenter rejimlerin açmazlarının özgül koşullarına odaklanıyorum. Fakat bu koşullarda neden muhafazakârlar, basitçe Solu silahlı güçlerle bastırıp, otokrasiyi tesis etmedi ve Solu sindirmenin yanında bir kısmını da kendine çekme sözü veren faşizmin bu sözü için bir alan bırakmadı?

Bu aslında kimilerinin takip ettiği bir yoldu. Daha normal olan buydu, özellikle de Avrupa dışında. Avrupa'da Avusturya Şansölyesi Engelbert Dollfuss, Katolik bir otoriteryan rejim kurdu ve Avusturya Nazilerini uzakta bir yerde tutarken, Şubat 1934'te Viyana'da bir işçi mahallesine bomba yağdırarak sosyalist direnci bastırdı. General Francisco Franco, hem İspanyol Solunu hem de cumhuriyeti silahlı başkaldırı ve iç savaşla bastırdı ve küçük İspanyol Faşist partisi Falanj için iktidarı ele geçirdikten sonra ötekilere çok az alan bıraktı. Fakat bu şiddet seçeneği, sokağı, işçi sınıfını ve aydın sınıfını tekrar Sola vermek anlamına gelir ve yönetimi doğrudan güç kullanımına mecbur eder. Alman ve İtalyan muhafazakârları, faşistlerin, kamuoyundaki, sokaklardaki ve orta sınıfla işçi sınıfının milliyetçi ve antisosyalist kesimlerindeki iktidarını kendi liderliklerine koşumlamak istediler. Halkı siyasi olarak seferber olmaktan alıkoymak için çok geç olduğuna inanmış görünüyorlardı. Halkın milliyetçi ya da antisosyalist davaya kazanılması gerekiyordu; çünkü halkın 19. yüzyıldaki kadar itaatkâr olmasını beklemek için artık çok geçti.

Hitler ve Mussolini'nin güçlü geleneksel seçkinlerle ittifak içinde iktidara gelmesi, sadece Almanya ve İtalya tarihine özgü değildi. Faşist partilerin başka bir yolla iktidara gelebileceğine inanmak zordur. Faşistlerin iktidara ulaşmasına dair başka senaryolar üretilebilir ama inandırıcı oldukları söylenemez. Kornilov senaryosu –Üçüncü Bölüm'de bahsetmiştik– düşünmeye değerdir. Ağustos 1917'de Rus ordularının başkumandanı olarak atanan General Lavr Georgyevich Kornilov'e göre, Alexan-

der Kerensky'nin parlamenter rejimi, risk yaratan devrim baskısı karşısında etkisizdi – faşist ya da otoriteryan tepki için klasik bir ortam. Kornilov, askerî birlikleri gönderdi, başkente doğru yürüyüşe geçtiler fakat Petrograd'a ulaşmadan önce Bolşevik kuvvetleri tarafından durduruldular. Eğer General Kornilov misyonunu başarıyla tamamlasaydı, büyük olasılıkla sonuç basit bir askerî diktatörlük olacaktı; çünkü Rusya'da demokrasi, Bolşevizmin alt etmek üzere olduğu zayıf bir sosyal demokrasiye faşizmin verdiği tepkinin bir özelliği olan kitlesel karşı-devrimsel hareketi tedarik etmek için hâlâ çok yeniydi.

Faşist hareketlerin iktidara gelmesinin tek yolunun Mussolini ve Hitler senaryolarının harfi harfine tekrar sahnelenmesi olduğuna inanmamız gerekmiyor. Modelimize uyması için gerekenler, kutuplaşma, açmaz, iç ve dış güçlere karşı kitlesel bir hareket ve dönemin seçkinleriyle suç ortaklığı. 1990'larda Balkanlar'da basbayağı faşizm gibi görünen şey, oldukça farklı bir senaryoyla üretildi; iktidardaki liderlerin sebep olduğu bir değişiklikti söz konusu olan. Komünizm sonrası diktatörleri, itibarını kaybetmiş komünizm yerine yayılmacı milliyetçilik kartını oynamayı öğrendiler. Sırp diktatör Slobodan Miloseviç, halkının vatanseverliğini öncelikle Sırbistan'ın komşularına ve sonrasında Müttefik hava saldırısına karşı, danslar, şarkılar ve sloganlarla seferber ettiğinde, Avrupa'nın 1945'ten bu yana görmediği gaddarlıkta bir etnik temizlik politikası için, bir halkı, iç ve dış düşmanlara karşı başarıyla bir araya getiriyordu.

Faşist bir partinin serbest, rekabetçi seçimlerle iktidara gelmesi de gayet tabii tasavvur edilebilir; fakat bu bölümün başında gördüğümüz gibi, faşist partiler arasında şu ana dek en büyük seçim başarısını elde etmiş Nazi Partisi bile serbest bir seçimde asla yüzde 37'yi aşamadı. İtalyan Faşist Partisi, Nazilerden çok daha az oy aldı. Faşist partilerin çoğu, ya çok küçük bir seçim başarısı kazandı ya da hiç kazanamadı. Sonuç olarak parlamento oyununda bir pazarlık gücüne sahip değillerdi. Yapmaya çalıştıkları şey, düzenli hükümeti olanaksız kılarak parlamenter sistemi itibarsızlaştırmaktı. Fakat bunun geri tepmesi de mümkündü. Faşistler komünizmin önünü tıkamaktan çok

düzeni bozuyor gibi göründüklerinde muhafazakârların desteğini kaybettiler. Böylece faşist hareketlerin çoğu propaganda ve sembolik jestlere indirgendiler. Bir alan açılmadığında da birçoğu bu şekilde kenara itildi.

Kuşkusuz yakından incelendiğinde, seçim başarısı faşist iktidar için en önemli önkoşul değildi. Var olan bir liberal devletin açmaza girmesi ya da çöküşü daha belirleyiciydi. Gerek Almanya'da, gerekse İtalya'da faşistler iktidara taşınmadan önce anayasal devletin normal bir biçimde işlemeyi bıraktığını hatırlamak can alıcı bir öneme sahiptir. Faşist partiler, onun açmaza girmesine katkıda bulunmuşsa da yıkımın müsebbibi değildir. İşlemez hâle gelmiştir; çünkü eldeki sorunlarla baş edememektedir – saldırgan faşist muhalefet sorunu da kuşkusuz bunlar arasındadır. Liberal devletin çöküşü bir dereceye kadar faşizmin yükselişinden ayrı bir konudur. Faşizm, açılan boşluğu kendi çıkarı için kullanır, ama onun yegâne sebebi değildir.

İktidarı elde etme aşamasında, seçkinler oylarını faşizmden yana kullanmayı seçtiklerinde, olgun faşizmin işlevleri daha da açık hâle geldi: Dolaysız ifadelerle söylersek, ulusal politikadaki bir tıkanıklığı sosyalistleri dışarıda bırakan bir çözümle açma rolüne sahipti. Uzun vadede ulusal, toplumsal savunmaya kitlesel destek sağlamak, birçok kişi tarafından zayıf, çürümüş ve kirli olarak görülen ulusu bütünleştirmek, canlandırmak, gençleştirmek, “ahlakını düzeltmek” ve saflaştırmaktı.

2. aşamada göz attığımız dönüşüm, faşist partiler eldeki mekâna sığmak için mutasyona uğradıkça, daha da gelişti ve yerel düzeyden ulusal aşamaya geçmek suretiyle tamamlandı. Faşistler ve müttefikleri ortak bir zeminin –Wolfgang Schieder'in sözünü ettiği *Herrschaftskompromiss*'in–⁵⁹ müzakeresini yaptı. Bu aşamada, tıpkı kök salma aşamasında olduğu gibi, tasfiyeler ve ayrılmalar, eski sosyal radikalizmin bir kısmını korumak isteyen, partinin eski saflaştırıcılarını kenara itti.

Faşistlerin temel müttefiklerinin ve suç ortaklarının önündeki öteki seçenekleri hatırlamak, dişe dokunur bir tarihsel imgelem alıştırmasıdır. Bu yolla tarihçilerin yapması beklenen şeyi

59 Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 173.

yapabilir, tarihsel anın açıklığını bütün belirsizlikleriyle gözler önüne serebiliriz. Almanya ve İtalya siyasi eliti başka ne yapabiliirdi? İtalya'da sosyal-Katolik Popolari ve reformcu sosyalistlerin koalisyonu parlamenter çoğunluğu garantilemiş olacaktı. Kilise-devlet ilişkileri ve dinî eğitim meseleleri ikisini ayırdığı için birçok ikna ve tatlı sözle kandırma çabası gerekecekti. Biliyoruz ki bu denenmemiş ve istenmemişti. Almanya'da sosyal demokratlar ve merkez partilerle kurulacak parlamenter bir hükümet aritmetik bir olasılıktı fakat gerçek bir olasılık olması ancak güçlü bir cumhurbaşkanı liderliğinde mümkündü. Her iki ülkede de uygulanabilir bir alternatif, hükümet otoritesinin ve kurumların kriziyle partizanlık yapmadan uğraşacak bir teknisyen ve parti dışı uzmanlar hükümeti olabilirdi. Bu da hiç denenmedi. Anayasal hükümet terk edilmek zorunda olsaydı, bugün biliyoruz ki askerî otoriter bir hükümeti Hitler'e tercih edecektik. Fakat ordu, (İspanya'nın aksine) bunu istemedi ve faşist alternatifi desteklemeyi seçti. İtalyan ordusu İtalya'da faşizme karşı çıkmayacaktı; çünkü liderleri Sol'dan daha çok korkuyordu.

Her durumda bu, siyasi seçkinlerin öncelikleri olmayabilecek tercihlerde bulunduklarını görmemizi sağlar. Tercihden tercihe, bir daralan seçenekler patikası boyunca ilerlerler. Her yol ayrımında antisosyalist çözüm neyse, onu seçerler.

Bu, daha çok, faşistlerin iktidarı ele geçirmesinin bir süreç olduğunu görmemizi sağlar: İttifaklar oluşturulmuş, tercihler yapılmış, alternatiflerin önü kapatılmıştır.⁶⁰ Bir miktar manevra özgürlüğüne sahip üst düzey memurlar, faşist seçeneği ötekilere yeğlediler. Ne Hitler'in ne de Mussolini'nin iktidara gelmesi kaçınılmazdı.⁶¹ Açıklamacı modelimiz –bakış açısı–

60 İtalya'da, 1920-22'de, muhafazakârların eylemlerinin, alternatifleri daraltma açısından ele alındığı kayda değer bir çalışma için bkz. Paolo Farneti, "Social Conflict, Parliamentary Fragmentation, Institutional Shift, and the Rise of Fascism: Italy", Juan J. Linz ve Alfred Stepan, der., *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe* içinde, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978), s. 3-33.

61 Adrian Lyttelton, "Bunlar Faşist zaferi olanaklı kılan koşullardı," dedikten sonra ekler, "ama onu kaçınılmaz yapmamışlardı" (*Seizure*, s. 77). Ayrıca bkz. Turner, *Hitler's Thirty Days*.

na bağılı olarak iyi ya da kötü– şansa da yer bırakmalıdır. Eğer kral, Kurulu Düzenin siyasi liderleri ve ordu, hukuki yetkilerini kullanarak kararlılıkla harekete geçselerdi, Mussolini Ekim 1922’de geri çevrilebilir ya da Haziran 1924’te azledilebilirdi. Mussolini’nin şansı, kralın, tercihini onun lehine kullanmasıydı. Hitler’in de yer yer şansı yaver gitti. *Führer*, von Papen ve Schleicher’in rekabetinden ve Alman muhafazakârların reformcu sosyalistleri vatandaş olarak kabul etmemelerinden yararlandı. Hem rakibi Schleicher’i, hem de ılımlı Sulu dışarıda bırakacak bir çoğunluk oluşturma’nın en iyi yolu olarak, Hitler’i şansölye yapma kararı alan von Papen’di. Siyasi ve ekonomik sistemin krizleri, faşizme elverişli bir alan yarattı, fakat faşizmi gerçek anlamda bu alana yerleştiren, Kurulu Düzenin birkaç güçlü liderinin talihsiz tercihleri oldu.

İktidarı Kullanma

Faşist yönetimin doğası: “İkili devlet” ve dinamik biçimsizlik

Faşist propagandacılar, lideri, kariyerinin zirvesindeki hâliyle görmemizi istediler ve bu konuda çok kayda değer bir başarıya imza attılar. Yarattıkları tek parçalı iktidar imgesi, Müttefiklerin savaş zamanı Alman askerî gücü karşısında kapıldıkları huşu yüzünden ve savaş sonrası dönemde, Alman ve İtalyan seçkinlerin, faşist eylemlerin işbirlikçisi değil, mağduru oldukları yönündeki iddiaları sayesinde sonradan iyice güçlendi. Bugün bile birçok insan için faşist yönetim deyince bu imge akla geliyor.

Fakat akli başında gözlemciler kısa bir süre sonra faşist diktatörlüklerin ne tek parçalı ne de statik olduğunu gördüler. Hiçbir diktatör tek başına yönetmez; belirleyici role sahip yönetim araçlarıyla –ordu, polis, adliye, üst düzey kamu görevlileri– ve güçlü toplumsal ve ekonomik odaklarla işbirliği yapmak ya da en azından rızalarını almak zorundadır. Faşizmin özel durumunda ise, yeni liderler, kendilerine kapıları açacak olan muhafazakâr seçkinlere bağımlı hâle geldiklerinden, onları kolayca bir tarafa itmeleri imkânsızlaşmıştı. Hâlihazırda ki muhafazakâr kurulu düzenle, sadece bir düzeyde de olsa, ik-

tidarı paylaşma zorunluluğu, faşist diktatörlükleri, kökenleri, gelişimi ve işleyişi bakımından, Stalin tarzı bir diktatörlükten temelden farklı bir hâle getiriyordu.

Sonuçta, ideolojik olarak saf bir faşist rejimle hiç karşılaşmadık. Böyle bir şey zaten pek olanaklı görünmüyor. Faşizm üzerine çalışan her bir araştırmacılar kuşağı, rejimlerin, faşist partiyle muhafazakâr seçkinler arasındaki bir tür antlaşma ve ittifaka dayandığını belirtmiştir. 1940'lı yılların ilk yarısında, sosyal demokrat mülteci Franz Neumann, klasik yapıtı *Behemoth*'ta, Nazi Almanyası'nı, sadece "kâr, güç, prestij ve özellikle de korku"nun¹ bir araya getirdiğini ve parti, sanayi, ordu ve bürokrasiden oluşan bir "kartel"in yönettiğini vurgulamıştır. 1960'ların sonunda ılımlı liberal Karl Dietrich Bracher ise şöyle bir sonuca varmıştı: "Nasyonal Sosyalizmin var olması ve iktidara gelmesi, muhafazakâr-otoriter ve teknikçi, nasyonalist ve devrimci-diktatöryel güçler arasında bir ittifak oluşmasını sağlayan koşullarda gerçekleşti."² Martin Broszat, Hitler'in kabinesindeki muhafazakârlara ve nasyonalistlere "koalisyon ortakları"³ diyordu. 1970'lerin sonunda Hans Mommsen, Nasyonal Sosyalist "yönetim sistemi"ni, "aralarındaki farklara rağmen birbirine kenetlenmiş" "yükselişteki faşist seçkinlerle geleneksel liderlerden oluşan bir grubun" parlamenter demokrasiyi bertaraf etmek, güçlü hükümet modelini tekrar oturtmak ve "Marksizm"⁴ çökertmek gibi ortak bir projeyle kurduğu bir "ittifak" olarak tanımlamıştı.

1 Franz Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933-1944*, 2. baskı (New York: Oxford University Press, 1944), s. 291, 396-97.

2 Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship: The Origins, Structure, and Effects of National Socialism*, Almancadan çev. Jean Steinberg (New York: Praeger, 1970) (ilk yay. tar. 1969), s. 492.

3 Martin Broszat, *The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*, Almancadan çev. John W. Hiden (Londra: Longman, 1981) (ilk yay. tar. 1969), s. 57.

4 Hans Mommsen, "Zur Verschränkung traditionellen und faschistischen Führungsgruppe in Deutschland beim Übergang von der Bewegungs zur Systemphase", *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft* içinde, der. Lutz Niethammer ve Bernd Weisbrod (Mommsen'in altmışıncı doğum günü için derlenen bir çalışma) (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1991), s. 39-66 (alıntılar için bkz. s. 39, 40, 50).

İtalya'daki faşist yönetimin bileşik doğası daha da aleni bir yapıya sahipti. Sürgünden dönen tarihçi Gaetano Salvemini, *Duce* ile kralın birlikte oluşturdukları "ikili diktatörlük"ten bahsediyordu.⁵ Faşist devlet üzerine çalışan meşhur bilginlerden Alberto Aquarone ise, Mussolini'nin, "Roma'ya Yürüyüş'ten on beş sene sonra" bile "birçok özelliğini doğrudan Liberal devletten almaya devam eden" bir rejimde karşılaştığı "merkezkaç kuvvetlerini" ve "gerilimleri" vurguluyordu.⁶ İtalyan Faşizmi hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Alman akademisyenler, Wolfgang Schieder ve Jens Petersen, "zıt kuvvetler"den ve "denge ağırlıkları"ndan⁷ söz ediyor, Massimo Legnani de rejim muhalifleri arasındaki "birlikte yaşama ve işbirliği yapma koşullarını" ele alıyordu.⁸ Faşist İtalya'daki totaliter dürtülerin gücünü ve başarısını en çok göstermek isteyen Emilio Gentile bile rejimin aslında "bileşik" bir gerçekliği olduğunu ve Mussolini'nin bu gerçeklik içinde yer alan "kişisel iktidar hevesinin" de kendileri de çeşitli fraksiyonların "bastırılmış anlaşmazlıkları" (*sorda lotta*) ile bölünmüş olan "geleneksel güçler" ve "Faşist Parti'deki uzlaşmazlar" arasındaki "sürekli gerilimle" mücadele etmek durumunda kaldığını kabul ediyordu.⁹

5 "Sulle origini del movimento fascista," *Occidente* 3 (1954), s. 306, tekrar baskı, *Opere di Gaetano Salvemini*, IV. cilt: *Scritti sul fascismo*, 3. cilt içinde (Torino: Giulio Einaudi, 1974), s. 439. Salvemini, bu yazıda faşizmin çoğul köklerini ve birbirini takip eden aşamalarını vurgulamıştır.

6 Alberto Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario* (Torino: Einaudi, 1965), s. 271, 302. Curzio Malaparte'nin dalga geçerek söylediği gibi bu, "Faşistler tarafından yönetilen Liberal bir devletti" (s. 247).

7 Wolfgang Schieder, "Der Strukturwandel der fascistischen Partei Italiens in der Phase der Herrschaftsstabilisierung," Schieder, der., *Faschismus als soziale Bewegung: Deutschland und Italien im Vergleich*, ikinci baskı içinde (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983), özellikle bkz. s. 71. 90. Bu noktalar Jens Petersen ve Wolfgang Schieder tarafından tekrar ele alınıyor: *Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, Der italienische Faschismus: Probleme und Forschungstendenzen* (Münih: Oldenbourg, 1983).

8 Massimo Legnani, "Sistemadi potere fascista, blocco dominante, alleanze sociali: Contributo a una discussione," Angelo Del Boca, Massimo Legnani ve Mario G. Rossi, der., *Il regime fascista: Storia e storiografia* içinde, (Bari: Laterza, 1995), s. 414-45 (alıntı için bkz. s. 415).

9 Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo: Il partito e lo stato nel regime fascista* (Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1995), s. 83, 136, 180.

Bileşik yapı, Faşist yönetimlerin hiçbir zaman statik olmadığı anlamına geliyor. Lider iktidara gelince tarihin sonlandığını söylemek ya da tarihin yerini törenlerin aldığını varsaymak hata olur.¹⁰ Aksine, bildiğimiz faşist rejimlerin tarihi, uzlaşmazlık ve gerilimle doludur. Kök salma aşamasında gözlemlediğimiz türden uzlaşmazlıklar, mevkilerin avanta olarak dağıtıldığı ve farklı eylem tarzları arasında bir tercih yapmak gerektiği anda iyice keskinleşir. Politika tercihlerindeki farklılıklar, elle tutulur kazanç ve kayıp hesaplarına dönüşür. Muhafazakârlar, özel mülkiyete ve sosyal hiyerarşiye karşı saygılı, daha temkinli bir geleneksel otoriterliğe doğru çekme gayretindedirler; faşistler ise, her türlü özel çıkarın abartılı ulusal büyüme ve saflaştırma buyruğuna tâbi kılınmasını sağlayan dinamik, aynılaştırıcı ve popülist bir diktatörlüğe doğru iterler. Geleneksel seçkinler stratejik mevkileri kapma uğraşındadır; partiler, bu mevkilere yeni insanlar yerleştirmek ya da muhafazakâr iktidar merkezlerini “paralel yapılar” oluşturmak yoluyla bypass etmek isterler; liderler ise hem seçkinlerden hem de partili heveslilerden gelen iddialı taleplere karşı direnirler.

Bu mücadeleler, İtalya ve Almanya’da çeşitli sonuçlar doğuracak şekilde bir azalıp bir artmıştır. İtalyan Faşist rejimi muhafazakâr bir otoriter yönetime doğru gerilerken, Nazi Almanyası’nda parti, dizginlenemeyen bir güç kazanarak radikalleşmiştir. Fakat faşist rejimler hiçbir zaman statik bir hal almamıştır. Faşist yönetimi, bir koalisyon içinde gerçekleşen ve hiç sonlanmayan bir mücadele olarak görmeliyiz; tabii bu mücadele, anayasal kısıtlamaların ve hukuk düzeninin çökmesi ve iyice baskın hâle gelen sosyal Darwinci bir iklimin ortaya çıkmasıyla iyice alevlenmiştir.

Bazı yorumcular bu mücadeleyi, partiyle devlet arasındaki bir çekişmeye indirgediler. Parti-devlet çekişmesi yorumlarının en erkenlerinden ve en zihin açıcılarından biri, sürgündeki araştırmacı Ernst Fraenkel’in Nazi Almanyası’nı “ikili devlet”

---

10 Şaşılahtı törenleri, etkilerini hiç tartmadan ele alan bazı kültür çalışmalarının da bu sonucun ortaya çıkmasında payı vardır. Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Sekizinci Bölüm, s. 356-357.

olarak betimlediği çalışmasıdır. Fraenkel, Hitler rejiminde, hukuki olarak yapılandırılmış yetkilerden ve geleneksel bir kamu hizmetinden oluşan “normatif devlet”in, partinin paralel kuruluşlarıyla şekillenmiş bir “imtiyaz devleti” ile iktidar kavgası verdiğini yazmıştı.¹¹ Fraenkel’in gözlemi epey verimli bir gözlem; o yüzden ben de biraz yararlanacağım.

Fraenkel’in Nazi hükümet modeline göre, faşist bir rejimin “normatif” kısmı, hukuku, yargı süreçlerinin gerektirdiği tarzda uygulamaya devam ediyordu; adalet sisteminin memurları, bürokratik liyakat ve kıdem kuralları esas alınarak seçiliyor ve terfi ettiriliyorlardı. “İmtiyazlı” kesitte ise yöneticinin keyfi, parti militanlarının memnuniyeti, *Volk*’un, *razza*’nın ya da diğer bir “seçilmiş halkın” sözde “kaderi” dışında hiçbir kural tanınmıyordu. Normatif devlet ve imtiyaz devleti, sürekli çekişerek ama az çok ustalıkla bir işbirliğiyle—bu durum, hem kanunlara riayet eden¹² hem de rastgele şiddete başvuran tuhaf bir karışımın, rejimin asıl biçimi hâline gelmesini sağlıyordu—ortak varlıklarını sürdürdüler.

Hitler, 1919’da Weimar Cumhuriyeti için hazırlanan anayasayı hiçbir zaman resmî olarak lağvetmedi ve Almanya’daki normatif devleti hiçbir zaman tamamen dağıtmadı; tabii kendisi bu normatif devlete bağlı olmayı reddediyordu; mesela kurallarla ve bürokrasiyle elinin bağlanmasından korktuğu için ötenaziyle ilgili bir yasanın geçirilmesini kabul etmemişti.¹³ Geçen bölümde gördüğümüz Reichstag yangınından sonra Hitler, Marksist “terör”le başa çıkmak için her türlü yasa ve hakkı askıya alma yetkisine sahip oldu. Bahar 1933’ten sonra, norma-

11 Ernst Fraenkel, *The Dual State* (New York: Oxford, 1941).

12 Nazi rejiminde hukuki titizlikle bariz kanunsuzluğun el ele varlıklarını sürdürmesi, sürekli insanı şaşırtan durumlar yaratır. Aralık 1938 gibi geç bir tarihte, münferit ve gayri resmî Nazi şiddetine maruz kalmış bir grup Yahudi, Yahudilere karşı şiddetin resmiyet kazanmaya başladığı bir dönemde, kendilerine saldıran kişilerin Alman polisi tarafından tutuklanmasını ve Alman mahkemelerince cezalandırılmalarını sağlamıştı. Sağ kalan bir Yahudinin yıllar sonra söylediği gibi, “3. Reich’ta gayri resmî suç işlenmesi yasaktı.” Eric A. Johnson, *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York: Basic Books, 1999), s. 124-25.

13 Ian Kershaw, *Hitler 1936-1945: Nemesis* (New York: Norton, 2000), s. 253.

tif devlet varlığını sürdürmeye devam ederken, milli güvenliğin şart koştığı hallerde sınırsız polis gücü ve yargı baskısı kullanmak caiz hâle gelmişti.

Nazi imtiyaz devleti zamanla normatif devleti gasp edip işleyişini etkilemeye başladı.¹⁴ Ulusal olağanüstü hal algısı normatif devletin içinde bile, rejimin, bireysel hakları ve yargı süreçlerini askıya almasına izin veriyordu artık.¹⁵ Savaş başladıktan sonra, Nazi imtiyaz devleti egemenliği tamamen ele geçirmeye çok yaklaştı. Normatif kurumlar yurtiçinde büyük ölçüde köreliyor ve işgal edilen eski Polonya ve Sovyetler Birliği topraklarında da, sonraki bölümde ayrıntılarıyla göreceğimiz üzere, doğru dürüst işlemiyordu.

Faşist İtalya'nın da bir "ikili devlet" olarak yorumlanması verimli sonuçlar doğurabileceğini zaten görmüştük. Fakat Mussolini, normatif devlete, Hitler'e göre çok daha fazla yetki tanımıştı.¹⁶ Faşist propaganda, mesajının merkezine partiyi değil, devleti yerleştirmişti. Mussolini'nin, partisini devlete tâbi kılma gerekçesini tam olarak bilmiyoruz ama birkaç olası açıklama öne sürebiliriz. Mussolini'nin Hitler'e göre daha az yan yolu, daha az hamle olanağı ve daha az şansı vardı. Cumhurbaşkanı Hindenburg, Ağustos 1934'te öldü ve Hitler'i dümenin başında yalnız bıraktı. Mussolini ise kral III. Victor Emmanuel'in yükünü sonuna kadar sırtında taşıdı ve sonunda, Temmuz

---

14 "Normatif devlet" in Nazi Almanyası'nda varlığını sürdürmüş olması, bütün devlet görevlilerinin aklanması sonucunu doğurmamalıdır; pratikte bu görevliler "paralel" devlet aygıtlarında çalışanlar kadar vahşi ve rastgele eylemlerde bulunabiliyorlardı. Örneğin bkz. Nikolaus Wachsmann, "Annihilation through Labour: The Killing of State Prisoners in Third Reich," *Journal of Modern History* 71 (Eylül 1999), s. 627-28, 659. Birçok başka örnek için şu kaynağa da bakılabilir: Robert Gellately, *Backing Hitler* (New York: Oxford University Press, 2001). "Düzgün" profesyonel orduyla suçlu SS arasına bir kendi kendini aklama stratejisi olarak konan eski ayırım da Omer Bartov'un Altın-çı Bölüm, 79. notta alıntılanan yapıtlarında çürütülmüştür.

15 Ulusal olağanüstü hâlin diktatörlerin işine ne kadar yaradığı hakkında bkz. Hans Mommsen, "Ausnahmestand als Herrschaftstechnik des NS-Regimes," Manfred Funke, der., *Hitler, Deutschland und die Mächte* içinde (Düsseldorf: Droste, 1976).

16 Emilio Gentile, "The Problem of the Party in Italian Fascism," *Journal of Contemporary History* 19:2 (Nisan 1984), s. 251-74.

1943'te kendisini görevden alan da kral oldu. Mussolini, ayrıca, kendi başına hareket eden parti şefleriyle rekabet etmekten de korkmuş olabilir.

Bütün bunlara rağmen, İtalyan Faşist devleti bazı önemli imtiyaz unsurlarına sahipti; kendi gizli polisi (OVRA),¹⁷ kontrol altında tuttuğu bir medyası, ekonomik baronlukları (mesele IRI)¹⁸ ve Afrika'da derebeylikleri vardı (Italo Balbo gibi parti şefleri bu derebeyliklerde istediklerini yapabiliyor ve yerli halkların kaderlerini tek başlarına tayin ediyorlardı). 1930'ların sonlarında, savaşa girilmesiyle birlikte İtalyan imtiyaz devleti de güçlendi.¹⁹

Faşist diktatörlüklerdeki egemenlik mücadelesi, parti ve devletten ya da normatif devlet ve imtiyaz devletinden daha fazlasını içerir. Fraenkel'in ikili devlet imgesi bu açıdan eksiktir. Devletin dışındaki unsurlar da faşist rejimlerdeki iktidar çekişmesine katılırlar. Alman ve İtalyan faşist rejimleri kendi örgütlerinin yerine, işçi sendikaları, gençlik kulüpleri, meslek ve üretici dernekleri gibi geleneksel bağımsız iktidar merkezlerini yerleştirdiler. Hatta Naziler Protestan kiliselerine bir "Alman Hristiyan" piskopos ve doktrin şartı koşmayı bile denediler.²⁰ Yine de faşist rejimler sivil toplumu yutma işinde her zaman başarılı olamıyorlardı.

"Totaliter" modelin kurucu akademisyenleri Carl Friedrich ve Zbigniew Brzezinski, totaliter diktatörlüklerde ayakta kalabilen sivil toplum unsurlarını tarif edebilmek için "ayrık ada-

17 Bu harflerin hangi sözcüklere karşılık geldiği ya da bir şeye karşılık gelip gelmediği hâlâ bilinmiyor. OVRA ve faşist baskı kurumları hakkındaki çalışmalar için bkz. bibliyografik deneme, s. 380.

18 Istituto per la Ricostruzione Industriale, yani batan bankaları ve sanayi kuruluşlarını kurtarmak üzere Ocak 1933'te kurulan devlet holdingi. Bkz. Marco Maraffi, *Politica ed economica in Italia: Le vicende dell'impresa pubblica dagli anni Trenta agli anni Cinquanta* (Bologna: Il Mulino, 1990).

19 Gentile, *La via Italiano*, s. 185: "Totaliter sürecin hızlandırılması." Gentile "ikili devlet" modelini kullanmıyor yalnız.

20 Doris L. Bergen, *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996); milliyetçi oldukları için rejimle uzlaşan üç "akıllı, iyi niyetli, itibarlı (Lutherci) teolog" için bkz. Robert P. Ericksen, *Theologians Under Hitler* (New Haven: Yale University Press, 1985) (198. sayfadaki alıntı)

lar" tabirini kullanıyorlardı.²¹ Aralarında Katolik cemaatler de olan bu ayırık adalar –bazı belli eylemleri eleştirmek dışında rejime temelden karşı çıkmayı pek düşünmeseler de–²² partinin içlerine sızmasına karşı koyacak yeterli örgütsel esnekliğe ve duygusal bağlılığa sahip olabiliyorlardı.²³ Ayırık adalar metaforunun faydalı olduğunu düşünmek için totaliter modelin tamamını kabul etme zorunluluğu yoktur.

Hitler ve Nazi Partisi, Alman devleti ve toplumundaki ayırık adaların çoğunu, parti propagandacılarının, adını üstü örtük bir şekilde *Gleichschaltung*: İşbirliği ya da eşitleme koydukları bir süreçle alt etti. Yaygın bir basitleştirme, bu sürecin kaçınılmaz ve tek doğrultulu görünmesine yol açıyor. Fakat kökleri sağlam ekonomik ve sosyal dernekler böyle üstünkörü bir şekilde yok edilemezlerdi; Nazi Almanyası'nda bile... *Gleichschaltung* güç kullanımını içerdiği kadar çift taraflı müzakereyi de içerebiliyordu. Bazı gruplar ve örgütler Nazi kurumlarını içeriden devirme ya da kendi amaçları için "sahiplenme" becerisi gösteriyorlardı.²⁴ Diğerleri ise, rejimin bazı amaçlarını kabullenmekle birlikte kısmi bir özerkliği sessizce ama inatla savunmaya devam ediyorlardı.

Alman vatandaşları korkunç Gestapo'yu bile bazen kendi kişisel çıkarları için kullanıyor ve rakiplerini, ebeveynlerini ya da

---

21 Carl J. Friedrich ve Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 2. baskı (New York: Preager, 1965), Altıncı Bölüm.

22 Alman Katoliklerinin, cemaat "alanını" işgal etmeye yönelik bazı Nazi eylemlerini rejimi karşılarına almadan nasıl reddettikleriyle ilgili birkaç yerel örnek için bkz. Jeremy Noakes, "The Oldenburg Crucifix Conflict," Peter D. Stachura, *The Shaping of the Nazi State* içinde (Londra: Croom Helm, 1978), s. 210-33.

23 Martin Brozsat Almanca bir tıp terimi olan *Resistenz*'i alıp Nazi etkisine karşı negatif bir geçirmezliği ifade etmek için kullanmıştır; böylece pozitif bir konumu ifade eden *Widerstand*'la karıştırılmasını önlemek istemiştir. Bu ayrım için bkz. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Londra: Edward Arnold, 1989), s. 151.

24 Alf Lüdtke, *Herrschaft als sozialer Praxis*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte # 91 (Göttingen: Vandenhoeck ve Ruprecht, 1991), s. 12-14'te "sahiplenme" terimini Max Weber, Marx, E. P. Thompson ve Pierre Bourdieu'den alıp türetiyor. Ben doğrudan kişisel deneyimden alıyorum: On üç yaşındayken yoldaşlarımla birlikte gayet halim selim bir Erkek İzci grubu hafta sonu programını alıp Lord of the Flies'dakine benzer bir hâle getirmiştik.

kendilerini memnun etmeyen eşlerini gizli polise ihbar edebiliyorlardı.²⁵ Alman üniversitelerindeki erkek öğrenci dernekleri ayakta kalma yollarının iyi bir örneğidir. Nazizm, öğrenciler için o kadar çekici bir hâle gelmişti ki daha 1933'ten önce milli öğrenci örgütleri parti aktivistleri tarafından ele geçirilmişti. Dolayısıyla bu erkek öğrenci derneklerinin Ocak 1933'ten önce ses çıkarmadan *Gleichschaltung* içinde erimesi beklenebilirdi. Nazi rejiminin, doğaları gereği “tepkisel” ve durmadan birbirleriyle çatışma hâlindeki öğrenci topluluklarını parti *Kameradschaften*'ına (sosyalleşme ve eğitim merkezleri) dönüştürme çabalarına rağmen, erkek öğrenci dernekleri varlıklarını gayri resmî olarak sürdürdü; bunun bir nedeni, “ahbap çavuş” ağlarında ve mezun gruplarında yer alan güçlü Nazi yetkilileri ise, bir nedeni de öğrencilerin parti propagandasına karşı ilgilerini gitgide yitirmesiydi.²⁶

Faşist yönetimin pekiştirilmesi sürecinin çok daha yavaş işlediği İtalya'da ise sadece işçi sendikaları, siyasi partiler ve medya bütünüyle “hizaya getirilmişti.” Katolik Kilisesi Faşist İtalya'daki en önemli ayrık adaydı ve her ne kadar rejim 1931'de kısa bir süreliğine Kilise'nin gençlik hareketlerine ve okullarına el uzatmışsa da sonunda mücadeleyi kaybetti.²⁷ İtalyan Faşist öğrenci toplulukları, Gruppi Universitaria Fascista (GUF), kendi üyeleri tarafından ve Faşizm dışı, hatta Faşizm karşıtı heveslerini tatmin etmek için sessizce “ele geçirildi”;²⁸ aynı şey bir boş zaman değerlendirme örgütü olan *Dopolavoro*'nun da başına geldi.²⁹

25 Faşist rejimlerin ihbar etmeyi yüreklendirmesi ve yanlış ihbarlara ilişkin endişeleri hakkındaki önemli bir literatür, bibliyografik denemede yer alıyor, s. 380.

26 Geoffrey G. Giles, “The Rise of the NS Students' Association,” Peter D. Stachura, der., *Shaping* içinde, s. 160-85, ve *Students and National Socialism* (Princeton: Princeton University Press, 1985), s. 168, 175-186, 201, 228. Helma Brunk'un şu çalışmasında da birçok ayrıntı yer alıyor: *Die deutsche Burschenschaft in der Weimar Republik und im Nationalsozialismus* (Münih: Universitas, 1999).

27 Daha fazlası için bkz. Beşinci Bölüm, s. 231 ve Altıncı bölüm, s. 255-257.

28 Tracey Koon savaş yıllarından örnekler veriyor: *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985), s. 248. Bu konudaki kişisel anılarını benimle paylaştığı için Luciano Rebay'e teşekkür ederim.

29 Bkz. Beşinci Bölüm, s. 209.

Faşist rejimlerde süregiden bütün bu gerginlikler, aralarındaki geçimsiz işbirliğiyle bu diktatörlüklere biçim veren dört farklı unsur rekabete sürüklüyordu: Faşist lider; partisi (parti militanları feryat figan içinde iş, ek gelir, yayılmacı maceralar ve ilk dönemki radikal programın bazı maddelerinin hayata geçirilmesini talep ediyorlardı); devlet aygıtı (polisler, komutanlar, hâkimler, valiler vb. görevliler); ve son olarak sivil toplum (meslek örgütleri, büyük sanayi ve tarım işletmelerinin yöneticileri, kiliseler ve muhafazakâr siyasi liderler gibi elinde sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel bir güç bulunanlar).³⁰ Bu dört taraflı gerilim, söz konusu rejimlere ateşli aktivizm ve biçimsizlikten oluşan bir karışımla kendilerine özgü bir karakter kazandırıyordu.³¹

Gerginlik, faşist rejimlerde kalıcıydı çünkü rakip grupların hiçbiri diğerlerine baskın çıkamıyordu. Muhafazakârlar, Solun ya da liberallerin tekrar iktidara geleceği korkusuyla Faşist liderden kurtulmak konusunda tereddüt yaşıyorlardı.³² Hitler ve Mussolini ise muhafazakârların kontrolündeki ekonomik ve askerî kaynaklara ihtiyaç duyuyorlardı. Diktatörler, ayrıca, kendi bağımsız iktidar zeminlerini yitirmemek için, durmadan yaygara koparan partilerini çok da fazla zayıflatmayı göze alamıyorlardı. Kendilerini iktidarda tutan ve Solu da köşeye sıkıştıran güç dengelerini bozma korkusuyla, rakiplerin hiçbiri diğerlerini tamamen yok edemiyordu.³³

30 Michael Burleigh ve Wolfgang Ippermann gayet inandırıcı bir şekilde faşist rejimlerin sosyal gruplarla ve meslek örgütleriyle nasıl karşılıklı ilişki kurduklarıyla ilgili daha çok antropolojik gözlem ağırlıklı bir çalışma öneriyorlar: *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 353, n. 1.

31 Hannah Arendt, *Origins*, s. 389-90, 395, 398, 402. "Biçimsizlik" ifadesini Franz Neumann'ın *Behemoth* kitabından aldığını belirtiyor. Broszat, terimi tekrar gündeme getirmiştir: *The Hitler State*, s. 346. Salvatore Lupo ise, Arendt'i alıntılıyarak, Faşist İtalya'nın "sürekli hareket çılgınlığı"na atıfta bulunuyor: *Il fascismo: La politica in un regime totalitario* (Roma: Donzelli, 2000), s. 30.

32 Bu, Matteotti'nin Haziran 1924'te öldürülmesinden sonra kralın ve muhafazakâr ve liberal siyasi liderlerin Mussolini'yi alaşağı etme konusunda yaşadıkları tuhaf tereddüdü açıklayabilir. Bkz. Dördüncü Bölüm, 185-188.

33 Jens Petersen, Faşist İtalya'da, *de facto* bir "kuvvetler ayrılığı" sistemi oldu-

Faşist yönetimin sürüncemede kalan bu üstünlük mücadeleleri içinde, faşist partilerin, kök salma sürecinde geliştirdikleri paralel örgütler karmaşık ve muğlak bir rol oynuyordu. Faşist liderin, muhafazakâr tabyalara doğrudan saldırmak yerine etraflarını çevirerek ezme düşüncesi için önemliydiler. Bununla birlikte, hevesli radikal militanlara özerk bir iktidar zeminini sunarak lidere meydan okumalarına da olanak sağlıyorlardı.

İtalya'da Faşist Parti, her seviyedeki kamu otoritesinin karşısına bir parti organı yerleştirdi: Yerel parti başkanı, atanmış belediye başkanının (*podestà*) yanında, bölgesel parti sekreteri (*federale*) valinin yanında, Faşist milis gücü de ordunun yanında duruyor ve bu böyle devam ediyordu. Fakat Mussolini, iktidarı pekişir pekişmez, "devrim tamamlanmıştır" şeklinde bir açıklama yaptı ve valiyi "devletin en yüksek yetkilisi" hâline getirip parti liderlerinin ona tâbi olmaları sağladı.³⁴ Ras'ın kendisini tekrar itip kakmasına izin vermek gibi bir niyeti yoktu artık *Duce*'nin.

İtalyan Faşizminin en başarılı paralel örgütü devlete meydan okumadı ama boş zaman değerlendirme alanını işgal etti; bu alan o zamana dek kişisel tercihe, özel kulüplere ya da Katolik cemaatlara bırakılmıştı. Pratikte ise Faşist *Dopolavoro*, ulusu inşa etmek ve Faşist "yeni erkeği" (ve kadını) yaratmak gibi amaçlarında hiç de başarılı olamadı. Sadece film seyretmek ya da spor yapmak isteyen sıradan İtalyanlar tarafından tamamen ele geçirildi örgüt. Buna karşın, Faşist rejimin taşra kasabalarından başlayarak İtalyan toplumuna nüfuz edip sosyal otoriteyi yerel patronun ya da rahibin elinden almak için giriştiği en iddialı projeydi.³⁵

---

gunu bile söyler. Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, *Der italienische Faschismus*, s. 25. Nazi sisteminde ise daha açık bir şekilde Hitler ve parti aktivistleri hâkimdi, fakat bkz. Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power* (Pirnceton: Princeton University Press, 1969).

34 5 Ocak 1927 tarihli genelge, Aquarone'de alıntılanıyor: *L'organizzazione*, s. 485-88.

35 Victoria De Grazia'nın aydınlatıcı çalışmasına bakınız: *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Nazi Partisi de geleneksel kurumlarla benzeri bir grup paralel örgüt aracılığıyla rekabet ediyordu. Partinin kendi paramiliter gücü (SA), kendi parti mahkemesi, parti polisi ve gençlik hareketi vardı. Partinin dış ilişkiler politikası birimi, ilk olarak Alfred Rosenberg yönetiminde, fakat sonra Joachim von Ribbentrop'un kişisel personelinin bir parçası olarak (Dienststelle Ribbentrop) Avusturya ve Çek Sudetenland'ındaki Almanca konuşan yabancı toplulukların işlerine doğrudan müdahale etti.³⁶ Nazi Partisi iktidarı ele aldıktan sonra, paralel örgütler, ordunun, dışişlerinin ve diğer kurumların görevlerini gasp etme tehdidi savurdu. Aynı ve uğursuz bir gelişme ise siyasi polisin, Alman devletlerinin İçişleri Bakanlıklarından koparılması ve adım adım, fanatik bir Nazi olan Heinrich Himler'in komutasındaki meşhur Gestapo'ya (*Geheime Staatspolizei*) dönüşerek merkezileştirilmesiydi. Geleneksel iktidar merkezlerinin paralel parti örgütleriyle eşlenmesi altını çizdiğimiz "biçimsizliğin" ve faşist yönetimi karakterize eden, onu askerî bir diktatörlükten veya otoriter bir yönetimden ayıran kaotik yetki dağılımının da asıl nedeniydi.

Daha büyük bir karışıklık ise faşist rejimlerin, fırsatçıların partiye akın etmesine izin vermesi ve böylece partinin "eski kurtların" özel kulübü olmaktan çıkmasıyla yaşandı. İtalyan Partito Nazionale Fascista (PNF) 1933'te bütün nüfusu faşistleştirmek amacıyla kadrolarını açtı. Artık öğretmenler dahil bütün memurlar için parti üyesi olma şartı vardı. Mussolini, parti üyeliğinin, İtalyan halkının, kendisini de rahatsız eden üstünkörü yurttaşlık anlayışını³⁷ güçlendireceğini umuyordu. Parti üyeliği iyi bir kariyer seçimi hâline gelince, kinikler, PNF'nin "per necessità famigliari" [aile ihtiyaçları için] sözcüklerinin baş harflerinden oluştuğunu söylediler.³⁸ Nazi Partisi üyeliği, Ocak ve Mayıs 1933 arasında partiye yazılan 1,6 milyon insan sayesinde bir anda arttı. Partinin seçkin bir grupla belirlenmiş kimliğini korumak adına parti kadroları kapalı

36 Brozsat, *The Hitler State*, s. 218-19.

37 Gentile, *La via italiana*, s. 177, 179, 183.

38 Martin Clark, *Modern Italy, 1971-1982* (Londra: Longman, 1984), s. 237.

tutulsa da, birçok fırsatçı memura partiye katılmaları için özel izin verildi.³⁹

Faşist rejimlerdeki bu bir türlü son bulmayan üstünlük yarısında, faşist lider bazen müttefiklerine istemedikleri politikaları dayatmayı başarabiliyordu; tıpkı Hitler'in önemli ölçüde başardığı gibi... Başka örneklerde de, muhafazakâr güçler ve bürokratlar, tıpkı Faşist İtalya'da yaptıkları gibi, önemli miktarda bağımsız iktidarı ellerinde tutabiliyorlardı; o kadar ki ateist Mussolini'yi Katolik Kilisesine İtalyan birliğinden bu yana gördüğü en iyi muameleyi göstermeye ikna ediyor ve sendikalist dostlarını iş adamlarının özerklik ve imtiyaz arzularına kurban etmeye zorluyorlardı.⁴⁰ Zaten en sonunda, Müttefik orduların yaklaşmasıyla birlikte Faşizmin artık milli çıkarlara hizmet etmediğine inanınca, Temmuz 1943'te Mussolini'yi iktidardan aldılar.⁴¹ Birçok muhafazakâr tercihi umursamadığı düşünülebilecek Hitler bile, topyekûn savaşın başladığı 1942'ye kadar, mühimmat fabrikası sahiplerinin, subayların, profesyonel uzmanların, dinî liderlerin ve hatta kamuoyunun gönlünü alma zorunluluğundan azade değildi.

Yine de faşist liderler diğer rejimlerdeki liderliklere pek benzemeyen bir üstünlük tarzına sahiplerdi. *Führer* ve *Duce*, hiçbir seçime ya da fethetmeye dayanmadan meşruiyet iddiasında bulunabiliyordu. *Charisma*'ya⁴² bağlı olan, *Volk*'la ya da *razza*'yla papaz-

39 Broszati, *The Hitler State*, s. 199-201.

40 Bu tartışmalı nokta hakkındaki literatür, bibliyografik denemede gözden geçiriliyor, s. 383-384.

41 R. J. B. Bosworth, *The Italian Dictatorship* (Londra: Arnold, 1998), s. 31, 81: Bosworth, hiçbir çalışmanın, Faşist İtalya'daki karar alma mekanizmasını ve Mussolini'nin kontrolü tamamen elde etme iddiasının sınırlarını Peterson'un *Limits*'i kadar ele almadığını belirtiyor.

42 Terim, Max Weber tarafından icat edildi. Weber, bürokratik, patriarkal ve karizmatik otorite arasında bir ayrımı gitmişti; ilk ikisi istikrarlıydı ve kendi tarzlarında ekonomik akılcılığa bağlıydı, üçüncüsü ise istikrarsızdı ve herhangi bir biçimsel yapıya ya da ekonomik akılcılığa bağlı değildi. *Charisma*, liderin, ortaya konan sonuçlarla sürekli doğrulanması gereken sıra dışı kişisel güçleri olduğuna inanılmasını gerektiriyordu. Weber, terimi, Hristiyanlığa ait "lütuf" kavramının Yunanca karşılığından türetmişti. Bkz. *Max Weber: Essays in Sociology*, çev., der., ve bir giriş bölümü kaleme alan Hans H. Gerth ve C. Wright Mills (New York: Oxford University Press, 1946), s. 79-80, 232-52, 295-96.

ların ya da parti şeflerinin aracılığına ihtiyaç duymaksızın doğrudan kurulan gizemli bir iletişime dayalı bir meşruiyetti bu. *Charisma*'ları medya çağı ünlülerinin "yıldızlık" statüsünü çağrıştırıyordu ama tabii etkileri, savaşı ve ölüm kalım meselelerini de içine alacak kadar genişlemişti. Halk iradesinin kendilerinde vücut bulmasını ve halkın kaderini ellerinde tutmalarını sağlayan benzersiz ve mistik bir statü iddiasıydı bu. Geleneksel diktatörlerde, hatta Churchill, de Gaulle ve iki Roosevelt'de olduğu gibi demokratik seçimlerle iktidara gelmiş bazı liderlerde de rastlanan bir özellikti *charisma*. Cenaze törenindeki toplu histeriden anlaşıldığı kadarıyla Stalin'in de *charisma*'sı vardı. Fakat Stalin, tarihi kaderi elinde tutma işini Komünist Parti'yle paylaşıyordu ve dolayısıyla bir halefin ortaya çıkması mümkündü; tabii bu halef ne zaman ortaya çıkacak olsa saray entrikaları ve cinayetler katlanarak artıyordu. Fakat faşist yönetim diğerlerine göre daha açık bir şekilde *charisma*'ya bağlıydı; bu durum faşist rejimlerin şimdiye kadar iktidarı bir halefe aktaramamalarının arkasındaki neden olabilir.⁴³ Hitler'in de Mussolini'nin de *charisma*'sı vardı ama Mussolini'nin orta yaşlarında giderek azalan canlılığı ve bayağı bir şekilde sonlanan hayatı, bir zamanlar sahip olduğu, İtalya'nın dışına kadar taşan çekim gücünün unutulmasına yol açtı.⁴⁴

Charisma, faşist liderlik tarzının bazı tuhaf özelliklerini anlamamıza yardımcı olur. Hitler'in meşhur üşengeçliği,⁴⁵ Nazizmi cansızlaştıracığına, kendisine tâbi olan insanları, rejimi iyiden iyiye radikal bir konuma sürüklemeleri için serbest bırakmış-

---

43 İtalyan Faşist Parti görevlileri Duce'nin halefi ile ilgili meseleleri de içeren anayasal konuları gündeme getirip tartışılar. Örneğin Duce unvanının aktarılıp aktarılmayacağını ya da sadece Mussolini'ye ait olup olmadığını müzakere ettiler. Gentile, *La via italiana*, s. 214-16. Kendisine halef olacak kişiyi ancak Hitler kendisi talep edebilirdi. Bkz. Zitelmann, *Selbtsverständnis*, s. 393, 396.

44 1920'lerde Mussolini'ye hayran olan birçok Amerikalı için bkz. John P. Diggin, *Mussolini and Fascism: The View from America* (Princeton: Princeton University Press, 1972). George Bernard Shaw ve eski başbakan David Lloyd George gibi Britanyalı hayranlar ve diğer Avrupalı hayranlar için bkz. Renzo De Felice, *Mussolini il Duce*, 1. cilt: *Gli anni del consenso, 1929-1936* (Torino: Einaudi, 1974), s. 541-87.

45 Bkz. Beşinci Bölüm, s. 214-216.

tır. Karizmatik bir liderin, şaşırtıcı bir şekilde hem Almanya'da hem de İtalya'da yaygın olarak ortaya çıkan yönetim karşıtı homurdanmalara karşı da bağışıklığı vardı.⁴⁶ Bir yandan da çok kırılgan bir şeydir karizmatik liderlik. Adrian Lyttelton'ın bir zamanlar vurguladığı üzere, *volk*'a veya *razza*'ya "tarihle imtiyazlı bir ilişki" vaat eder.⁴⁷ Beklentileri çok yükselten ve vaat ettiği zaferleri kazanamayan bir faşist lider, kendisinden daha az şey beklenen seçilmiş bir başkana ya da başbakana göre sihrini çok daha hızlı bir şekilde kaybetme riskiyle yüzleşir. Mussolini bu kuralı Temmuz 1943'te acı yoldan öğrenmiştir.

Faşistlerin iktidarı kullanma biçimi üzerine çalışmak, bu yüzden sadece diktatörün iradesini ortaya koymak gibi basit bir iş değildir (propagandacıların iddia ettiği ve pek kafa yormayan "maksatçıların" inanır görüldüğü gibi). Faşist rejimlerdeki lider, parti, devlet ve geleneksel olarak ekonomik, politik ve kültürel iktidarı ellerinde tutanlar arasında gerçekleşen sonu gelmez gerilimleri incelemek demektir. Bu gerçeklik, faşist yönetimlerin "polyokrasi" olarak yorumlanması gibi etkili bir sonuca yol açmıştır; polyokrasi, görece özerk çoklu iktidar merkezlerinin, bitmeyen bir rekabet ve gerilim içinde yönetmesine karşılık geliyor.⁴⁸ Polyokrasilerde, meşhur "liderlik ilkesi"

---

46 Nazi Almanyası'ndaki ve Faşist İtalya'daki kamuoyu üzerine yapılmış en iyi çalışmalar bibliyografik denemede tartışılıyor, s. 387-388. Joseph Nyomarkay, *Charisma and Factionalism in the Nazi Party* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1967); Nyomarkay, karizmatik yönetimin, parti fraksiyonlarının özgün bir muhalefet oluşturacak şekilde bir araya gelmesini önlediğini savunuyor.

47 Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, *Der italienische Faschismus*, s. 59.

48 Terim ilk olarak 1969'da Brozsat tarafından kullanılmıştır: *Hitler State*, s. 294. Terimi iyice geliştiren ise Peter Hüttenberger olmuştur: "Nationalsozialistische Polykratie", *Geschichte und Gesellschaft* 2:4 (1976), s. 417-72. Ayrıca Hans Mommsen'in çeşitli kaynaklardaki çalışmalarına bakılabilir. Bunlar arasında şu iki kaynak da bulunuyor: *From Weimar to Auschwitz* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991) ve Gerhard Hirschfeld ve Lothar Kettenacker, der., *Der Führerstaat: Mythos und Realität* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1981). İlginç karşılaştırmalar için bkz. Philippe Burrin, "Politique et société: Les structures des pouvoirs dans l'Italie fasciste et l'Allemagne nazie", *Annales: Économie, sociétés, civilisations*, 43 (1988), s. 615-37. Bu kavramın Faşist İtalya'ya uygulanabilirliği için bkz. Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, *Der italienische Faschismus*; bu kaynaktaki tartışma son derece aydınlatıcı; özellikle de Jens

sosyal ve siyasal piramidin üstünden altına doğru herkesi etkiler ve herkesin herkesle savaştığı Hobbes'çu bir savaş durumu içinde bir grup küçük *Führer* ve *Duce* yaratır.

Faşist diktatörlüğün karmaşık karakterini ve toplumla etkileşimini anlama yolundaki çok değerli çaba iki risk barındırıyor. Bir kere, faşizmin, dizginlerini çözdüğü şeytani enerjiyi açıklamayı zorlaştırıyor: Polyokrasi neden bir çıkmaz durum yaratıp herkesin elini kolunu bağlamadı mesela? Ayrıca bazı uç yorumlarda liderin üstünlüğünü görmezden gelmemize de yol açabilir. 1980'lerdeki hararetli bir tartışmada "maksatçılar" [*intentionalist*] diktatörün iradesinin merkezî niteliğini savunurken "yapısalcılar" ya da "işlevselciler" diktatörün iradesinin devletle ve toplumla kurulan çoklu bağlar olmadan uygulanamayacağını belirtiyorlardı. Her iki görüş de kolayca karikatürize edilmeye açıktır ve bazen uç noktalara taşınmıştır. Maksatçılık en çok dış politika ve askerî strateji söz konusu olduğunda kullanılıyordu; Hitler de Mussolini de bu konularda sözü kimselere bırakmamıştı. Maksatçılarla yapısalcılar arasındaki tartışmaların duygusal yükü en fazla olanı ise Holokost tartışmasıydı; sonuçları bakımından bu kadar büyük bir kötülüğe yol açan bir eylemin aynı derecede büyük bir suç işleme iradesi gerektirdiği söylenebilirdi. Bir sonraki bölümde bu konuya daha yakından bakacağım.

Maksatçıların karşılaştığı en büyük problem Hitler'in kişisel yönetim tarzıydı. Mussolini uzun saatler boyunca masasının başında otururken Hitler sanat öğrencisi olduğu günlerin tembel ve bohem amatörlük ruhunu devam ettirdi. Emir subayları acil bir meseleye dikkatini çekmek için geldiklerinde Hitler'e pek ulaşamıyorlardı. Zamanının çoğunu Bavyera'daki evinde geçiriyordu. Berlin'deyken de acil işleri sık sık ihmal ediyordu. Akşam yemeği için gelen misafirlerini monologlarıyla gece yarısı geç saatlere kadar tutuyor, öğlenleri uyanıyor, öğleden sonralarını ise çırağı Albert Speer'le birlikte memleketi Linz'i ya da Berlin'in merkezini Bin Yıllık Reich'a yaraşır bir anıtsal tarzda yeniden kurmak için planlar yapmak gibi kişisel tutkularına ayırıyordu. Şubat 1938'den sonra bakanlar kurulu toplanmaz oldu; hatta ku-

rul üyesi bazı bakanlar *Führer*'i hiç görmemişti. Hans Mommsen, işi, Hitler için “zayıf diktatör” demeye kadar vardırı. Mommsen'in amacı, Hitler'in muğlak tanımlı ve rastgele uygulanan iktidarının sınırsız niteliğini reddetmek değildi; Nazi rejiminin bürokratik verimlilik sağlayan akılcı ilkeler etrafında örgütlenmediğini ve ortaya çıkan akıl almaz ölümcül enerjinin Hitler'in gayretleriyle oluşmadığını gözlemlemişti.⁴⁹ Faşist radikalleşmenin gizemini Altıncı Bölüm'de daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

Bütün güçleri elinde tutan ve yalnız başına yöneten bir liderden söz eden aşırı maksatçı görüş de faşist dinamizmin temel motorunun aşağıdan gelen inisiyatifler olduğunu düşünen aşırı yapısalcı görüş de kabul edilemez. 1990'larda, yapılan son derece tatmin edici bir çalışma ikili açıklamanın yerleşmesini sağladı; bir yandan liderin özel dileklerini önceden anlayıp “yerine getirmek” için çalışan orta düzey görevliler arasındaki çekişmeden, bir yandan da liderin, amaçları belirlemede, sınırları kaldırmada ve hevesli çalışanları ödüllendirmede oynadığı vazgeçilmez rolden bahsediliyordu artık.⁵⁰

Faşistlerle muhafazakârlar arasındaki çekişme

Adolf Hitler 30 Ocak 1933'te Almanya'nın şansölyesi olduğunda, Şansölye Yardımcısı Franz von Papen'in başını çektiği müt-

49 Hans Mommsen “zayıf diktatör” ifadesini ilk olarak şurada kullandı: *Beamtentum im Dritten Reich* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1966), s. 98, n. 26. Nazi yönetim sistemi (*Herrschaftssystem*) hakkında yazdığı sonraki daha kapsamlı yazılarında Mommsen, Hitler'in, “tarihte nadir” görülen derecede “sınırsız” bir iktidara sahip olduğu görüşüne katıldığını, fakat Nazi Almanyası'nın bir devletin temel özelliğinden uzaklaştıran kaotik bir yönetim tarzı olduğunu açıkça dile getirdi; bu temel özellik, farklı seçenekleri bağımsız bir şekilde gözden geçirip aralarında akılcı bir tercih yapma becerisiydi Mommsen'e göre. Örnek olarak bkz. “Hitler's Position in the Weimar System”, *From Weimar to Auschwitz* içinde, (Princeton: Princeton University Press, 1991), s. 67, 75. Nazi sisteminin ilerici “*Enstaatlichung*”u (“devlet-liğin” kaybı) için bkz. Mommsen, “Nationalsozialismus als vorgetauschte Modernisierung”, Lutz Niethammer ve Bernd Weisbrod, der., *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft: Ausgewählte Aufsätze* içinde (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1991), s. 409.

50 Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936: Hubris* (New York: Norton, 1999), 13. Bölüm, “Working Toward the Führer”, s. 527-91.

tefikleri ve von Papen'in Hitler deneyini destekleyen muhafazakâr ve milliyetçi liderler, hükümetin bu pek eğitimi olmayan yeni liderini zorlanmadan yönetebileceklerini düşünüyorlardı. Üniversite derecelerinin, halkla ilişkilerdeki deneyimlerinin ve üzerlerindeki görmüş geçirmiş insan görüntüsünün kaba saba Naziler karşısında bir üstünlük sağlayacağından eminlerdi. Şansölye Hitler halkı büyülemekle meşgulken, diye umuyorlardı, Şansölye Yardımcısı von Papen de devleti yönetecekti.

Nazizmin bir saman alevi olduğunu sananlar sadece Hitler'in muhafazakâr müttefiklerinden ibaret değildi. Komünist Enternasyonal, Almanya'nın Sağa savrulmasının, Alman işçiler demokrasinin bir yanıltmaca olduğunu anlayıp reformist sosyal demokratlardan yüz çevirince Sola doğru bir savrulmayı tetikleyeceğine emindi. "Faşizmin zaferinden sonraki bu sessizlik geçicidir. Almanya'daki devrimci dalganın terörizme rağmen büyüyeceği aşîkârdır... Kitlelerin demokratik yanılgılarını yok eden ve onları Sosyal Demokratların etkisinden kurtaran açık Faşist diktatörlük düzeni Almanya'nın proletarya devrimine doğru ilerleyişini hızlandıracaktır."⁵¹

Sağın ve Solun beklentilerine karşı Hitler, kişisel otoritesini hızlıca yerleştirdi. Nazi yönetiminin ilk dönemi sadece potansiyel düşmanların değil muhafazakâr meslektaşların da *Gleichschaltung*'una, yani hizaya getirilmesine sahne oldu. Hitler'in başarısının anahtarları, inanılmaz cüreti, becerisi ve taktik çevikliği; ortaya çıkması an meselesi olan bir komünist "terör" fikrini büyük bir yetkinlikle manipüle etmesi (önceki bölümde gördüğümüz gibi), yargı süreçlerinin askıya alınmasına ve cinayet işleme niyetlerine meşruiyet kazandırdı.

Hitler'in, muhafazakâr müttefikleri üzerindeki hâkimiyeti 1933 yazının ilk günlerinde artık açıkça kurulmuştu. 14 Temmuz'da tek partili devlete geçildiğini belirten yasanın yürürlüğe girmesiyle beraber "nasyonal-sosyalist hâkimiyete karşı herhangi bir açık 'hukuki' mücadeleyle girişmek artık mümkün

51 Komünist Enternasyonal'in Almanca yayını *Rundschau*, 12 Nisan 1933; alıntılandığı kaynak: Julius Braunthal, *History of the International, 1914-1943* (New York: Praeger, 1967), II. cilt, s. 394.

değildi.”⁵² Bunun ardından, muhafazakârlar, ellerinde kalan diğer iktidar merkezlerinin özerkliğini, Nazi Partisi’nin paralel örgütleri tarafından girilen istilalara karşı savunmak için cephe gerisinde mücadele ettiler. Bu, SA’ya karşı orduyu, bölgesel parti liderlerine (*Gauleiter*) karşı vilayet (*Land*) hükümetlerini, partili çömezlere karşı kamu hizmetini ve meslek teşkilatlarını, Nazilerin bir “Alman Hristiyanlığı” yaratma gayretlerine karşı kiliseleri ve SS yatırımlarına karşı iş dünyasının teşebbüslerini korumak anlamına geliyordu.

Muhafazakârların Hitler’i kontrol altında tutma yolunda en fazla umut beslediği kişiler Cumhurbaşkanı Hindenburg ve Şansölye Yardımcısı von Papen’di.⁵³ Fakat Hindenburg’un ilerleyen yaşı ve kötüleyen sağlığı onu zayıflatıyordu ve von Papen’in de yeterli kişisel enerjisi ve Nazilerin devlet kadrolarına sızmalarını önleyecek bir bağımsız idari kadrosu yoktu; özellikle de 7 Nisan 1933’te Goering, Almanya’nın en büyük eyaleti olan Prusya’nın başbakanlık görevine onun yerine atanınca. Von Papen, 17 Haziran’da Marburg Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada Nazi başına buyrukluğuna karşı açıktan saldırdınca, konuşma metni ülke içinde hızlıca yayıldı. Hitler, von Papen’in konuşmalarını kaleme alan Edgar Jung’u tutuklattı, konuşmanın yayımlanmasını yasaklattı ve şansölye yardımcılığına ait ofisleri kapattı. 30 Haziran 1934’teki Uzun Bıçaklar Gecesi’nde öldürülenler arasında Jung’un yanı sıra von Papen’in diğer yakın çalışma arkadaşları da bulunuyordu. Dikkatli ve hevesli, kan lekelerinin üzerinden atlayıp işlerine bıraktıkları yerden devam ettiler.⁵⁴ Von Papen’in kendisi görece daha

52 Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer ve Gerhard Schulz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung* (Köln ve Opladen: Westdeutscher Verlag, 1960), s. 219.

53 Muhafazakârların Hitler’e karşı karmaşık tutumlarını ve onu kontrol etmekteki başarısızlıklarını anlamak için mükemmel bir giriş olarak bkz. Jeremy Noakes, “German Conservatives and the Third Reich: An Ambiguous Relationship”, Martin Blinkhorn, der., *Fascists and Conservatives* içinde (Londra: Allen and Unwin, 1990), s. 71-97.

54 Albert Speer, Hitler’in mimarı unvanıyla sahip olacağı parlak kariyere ilk adımını attığı, SA karargâhında bulunan şansölye yardımcılığına ait ofisleri yenileme görevi sırasında, von Papen’in asistanlarından Herbert von Bose’nin ofisinin tabanındaki kurumuş kan gölünden gözlerini nasıl kaçırdığını hatırlı-

mütevazı olan Avusturya Büyükelçiliği görevine başlamak üzere süklüm püklüm terk etti ülkeyi. Cumhurbaşkanı Hindenburg, 2 Ağustos'ta öldüğünde muhafazakârların oyunu tamamen suya düşmüştü.

Yerinde duramayan muhafazakârların savunma hamleleri, aralarından bazıları, 1938 yılının başlarında, Hitler'in gitgide saldırganlaşan dış politika adımlarıyla ve aldığı risklerle uzlaşamayınca tekrar ortaya çıktı. Uzlaşmazlık, Şubat 1938'de, Genelkurmay'ın ve Kara Kuvvetleri Karargâhı'nın komutanları (General Blomberg ve General Fritsch) yüz karartıcı bir şekilde görevden alınca (uygunsuz davranış iftirası atılmıştı üzerlerine) sona erdi. Askerî komutayı tamamen eski onbaşı devraldı (Oberkommando der Wehrmacht, OKW) ve tıpkı kendisinden önceki kaiser'in yaptığı gibi, generallerinden önünde yemin etmelerini istedi. Üst düzey subayların bazıları ordudaki bu bağımsızlık kaybına direnmek istediler ama komutanlarının desteği olmadan bir şey yapamazlardı.⁵⁵ Ordu Hitler'e, kaiser'e hiç olmadığı kadar tâbi olmuştu artık.

Bu arada Dışişleri Bakanlığı da parti kontrolüne geçti. Meslekten diplomat olan Konstantin von Neurath 5 Şubat 1938'de dışişleri bakanlığı görevinden alındı ve Alman diplomatlar, gürur duydukları bakanlıklarının, partinin paralel örgütünün lideri Joachim von Ribbentrop'un denetiminden geçmesinin utancını yaşadılar; von Ribbentrop, tek dış ilişkiler deneyimi 1933'ten önce Britanya'ya sahte Alman şampanyası satmak olan bir kişiydi. Ribbentrop yönetimi sırasında, eski SA mensupları yurtdışındaki diplomatik pozisyonları doldurmaya başladılar.⁵⁶

---

yordu. Speer, *Inside the Third Reich*, Almandan çev. Richard ve Clara Winston (New York: Macmillian, 1970), s. 53.

55 Bu karmaşık konuyu ele alan yakınarda yapılmış bir değerlendirme için bkz. Gerd P. Ueberschär, "General Halder and the Resistance to Hitler in the German High Command, 1938-1940", *European History Quarterly* 18:3 (Temmuz 1988), s. 321-41.

56 Norman Rich, *Hitler's War Aims*, cilt II: *The Establishment of the New Order* (New York: Norton, 1974), s. 60, 278. Ribbentrop, bu tarz görevlendirmeler yaparak, imparatorluğunu hem diplomasi teşkilatına hem de ezeli düşmanı Himmler'in ajanlarına karşı koruyordu.

Nazizmin 1945'teki mağlubiyetinden beri Alman muhafazakârları, Hitler'e karşı muhalif tutumlarından ve Hitler'in kendilerine beslediği düşmanlıktan nemalanıyorlardı. Daha önce de gördüğümüz üzere, Nazilerle muhafazakârlar arasında gerçek farklar vardı ve burada mağlup tarafın muhafazakârlar olması belirleyiciydi. Fakat önemli karar anlarının hepsinde –Yahudi karşıtı baskı mekanizmalarının çığırtından çıktığı, kişisel özgürlüklerin kısıtlandığı ve hukuki normların ihlal edildiği her durumda, dış ilişkilerde saldırgan bir hamleye karar verildiği her anda, ekonominin otarşının ihtiyaçlarına ve aceleci bir yeniden silahlanma yatırımına tâbi olduğu her durumda– Alman muhafazakârlarının büyük çoğunluğu (bazı onurlu istisnalar dışında) Nazilere dair şüphelerini hiç seslendirmediler ve ortak çıkarları doğrultusunda hareket etmeyi seçtiler.

Muhafazakârların engelleyebildiği tek bir Nazi politikası oldu: Sözde yararsız bireylerin ötenazisi; bu konuyu gelecek bölümde daha ayrıntılı olarak tartışacağım. Diğer politikalar söz konusu olduğunda ise, muhafazakâr kurumlar ve örgütler kendi sınıfsal ve kişisel çıkarlarını koruyarak rejime nadiren meydan okudular. Birkaç muhafazakâr, örneğin Helmut von Moltke'nin Kreisau'daki çiftlik evinde bir araya gelenler, rejime karşı ahlaki ve entelektüel bir muhalefet sergilediler ve Almanya'nın savaş sonrasında nasıl bir biçim alması gerektiği konusunda kafa yordular. Sonlara doğru, nihayet Hitler'in Almanya'yı yok oluşturma doğru götürdüğünü anladıklarında, bazı muhafazakâr üst düzey subay ve sivil görevli, Nazi rejimine karşı etkili bir direniş geliştirmeye yaklaştı; 20 Temmuz 1944'te Hitler'e karşı neredeyse başarılı olan bir suikast girişiminde bile bulundular.

Mussolini'nin rejimi Hitler'inkinin sahip olduğu mutlak hâkimiyeti kurmayı başaramadığından totaliter bir rejim olarak görülüyor.⁵⁷ Fakat Nazi Almanyası'nda iktidar için çekişen

57 Mesela Arendt (Bkz. Sekizinci Bölüm, 34. not). Buna karşın Emilio Gentile, Faşist rejimin tam anlamıyla totaliteryan bir devlet kurmak istediğinde ısrarcıdır; tabii sonuçta o da bu girişimin pratikte "tamamlanmadığını" kabul ediyor: *La via italiana al totalitarismo*, s. 67, 136, 180, 254. Totaliteryanizm konusu Sekizinci Bölüm'de ele alınıyor.

unsurların aynıları Faşist İtalya'da da vardı: Lider, parti, devlet bürokrasisi ve sivil toplum. Farklı olan şey bu çekişmelerin sonucuydu; çünkü iktidar bu unsurlar arasında farklı biçimlerde dağıtılıyordu. Parti aktivistlerine güvenmeyen Mussolini, hepsini mutlak iktidara sahip bir devlete tâbi kılmaya çalıştı. Aynı zamanda da şartlar onu zirveyi kralla paylaşmaya ve Katolik Kilisesi'ne taviz vermeye zorlamıştı. Parti aktivistleri, *Duce*'yi, muhafazakâr yol arkadaşlarına (*fiancheggiatori*, yani "kanatçılar") hareketi sulandırmaları için izin verdiğini söyleyerek suçluyorlar ve üzerine geliyorlardı.⁵⁸

İtalya'da ortaya çıkan nihai sonuç, bazılarının "Liberal İtalya'nın daha sert bir versiyonu" olarak adlandırdığı bir şeydi.⁵⁹ Bu bakış açısı, partinin devlet örgütlenmesi ve propaganda alanında yaptığı yenilikleri –özellikle gençliği ele alış biçimlerini, Etiyopya Savaşı sırasında yaptıklarını, Mussolini'nin gelişigüzel eylem düzenleme becerisini ve İtalyan tarzı ikili devlette *Duce*, parti ve muhafazakâr seçkinler arasındaki örtük gerilimin derecesini– hafife almaktadır.

Liderle parti arasındaki çekişme

Faşist propagandada ve birçok kimsenin kafasındaki faşist rejim imgesinde, liderle parti, milli iradenin tek ifadesi olacak şekilde iç içe geçmiştir. Gerçekte ise aralarında sürekli bir gerilim vardır. Faşist lider, kampanyasının başlarında verdiği bazı sözleri iktidar için gereken ittifakları kurabilmek adına göz ardı eder ve böylece radikal takipçilerinin bir kısmını hayal kırıklığına uğratar.

Mussolini, hem Farinacci gibi radikal *squadrismo* yanlılarını hem de Edmondo Rossoni gibi "bütünleştirici sendikalistleri" sindirmek zorunda kaldı. Hitler, partisini Mussolini'ye göre daha mutlak bir şekilde kontrol altında tutmuş olsa bile ço-

58 Adrian Lyttelton, *Seizure*, s. 127, 273.

59 "Radikaller"e şu kaynakta yer veriliyor: Clark, *Modern Italy*, s. 259. Clark, bu yargının, zirvedeki siyasi örgütler için doğru olduğunu düşünüyor ama bundan daha fazlası Faşist İtalya'da da yeniydi.

ğu zaman o da görüş ayrılıklarıyla baş etmek durumundaydı; ta ki Haziran 1934'te bütün aykırı düşünenleri kendi kanlarında boğana kadar. Nazi iktidarından önce, özgün bir “Alman Sosyalizmini”, kapitalizmle Marksizm arasında bir “üçüncü yolu” savunanlar –ki daha önce tanıştık bu insanlarla–⁶⁰ Hitler’i, yararlanmak istediği bir grup işadamını kullanarak rahatsız etmişlerdi. Ayrıca Walter Stennes ya da Gregor Strasser gibi Hitler’in ya hep ya hiç stratejisinden bıkmış insanlar da vardı. Daha önce gördüğümüz üzere Hitler, bu ikisini partiden ihraç etmek konusunda hiç tereddüt etmemişti.⁶¹

Hitler yönetiminin ilk günlerinde, “eski kavgacılar” mevki ve konum avantajları sağlayacak radikal değişim dalgalarından biri olan “ikinci devrim” hakkında büyük bir anlaşmazlık çıktı. 1933 baharında parti militanları iktidara gelişlerini Sola, ılımlı burjuvaziye ve Yahudilere karşı düzenledikleri sokak eylemleriyle kutladılar. 1933 baharında militan bir örgüt olan Tüccar Orta Sınıf Mücadele Birliği tarafından Yahudi işyerlerine karşı düzenlenen boykot, “alttan gelen devrimin” en bariz örneklerinden biriydi. Fakat o sırada devletin şiddet tekeline meydan okunmasına değil, sükûnete ve düzene ihtiyacı vardı Hitler’in; dolayısıyla parti liderleri 1933 yazında “devrimin bittiğini” ilan ettiler.

“Devrimin” devam etmesine yönelik özelemlerin SA içinde etkisini sürdürmesi, iş dünyasında endişelerin artmasına neden oluyordu. SA’nın, yeni rejimin silahlı kuvveti olma isteği ordu kurmaylarını rahatsız ediyordu. Hitler bu sorunları Uzun Bıçaklar Gecesi’nde Mussolini’ye göre çok daha vahşice ve kesin bir biçimde çözdü. Bu ders, öteki muhtemel muhaliflerin de hafızasına kazınmıştı.

Faşist rejimlerin problemi –geleneksel diktatörlerin hiç karşılaşmadığı bir problemdi bu– partinin kaynayan enerjisini, kamu düzenini bozmadan ve muhafazakâr müttefiklerin canını sıkmadan ayakta tutmaktı. Nazi Partisi radikallerinin çoğu, Hitler’in kişisel kontrolü, rejimin iç ve dış başarıları ve nihaye-

60 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 118.

61 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 121-122 ve Dördüncü Bölüm, s. 173.

tinde savaş kanallarının açılması ve Yahudilerin toplu katliamı sayesinde rejimin başına bela olmaktan çıktı. Batı Avrupa'nın işgali avanta elde etmek için tatminkâr fırsatlar sunuyordu.⁶² Doğu cephesinde ise işler iyice çığırından çıkmıştı: Sonraki bölümde de göreceğimiz üzere partinin doğudaki işgal politikasının zinciri tamamen kopmuştu.

Mussolini de partisinin hâkimiyetini ele geçirmişti geçirmesine ama daha açık ve sürekli bir grup meydan okumayla karşılaşmıştı. Faşist Parti liderleri, özellikle de *squadrismo* döneminde maceraları sayesinde bir miktar özerk iktidar kazanmış olan yerel *ras*, Mussolini'den duydukları memnuniyetsizliği sık sık dile getiriyorlardı. Bu gerilimlerin iki kaynağı vardı: İşlevsel olanına göre, parti liderinin yerel *ras*'a kıyasla daha farklı sorumlulukları vardı ve o yüzden olaylara farklı bakıyordu; kişisel olanına göre ise, Mussolini, geleneksel muhafazakârlarla ilişkileri normalleştirmeye, bazı fevri takipçilerine kıyasla daha çok hazırdı. Daha önce de gördüğümüz gibi, hareketle lider, 1921'de, hareketin bir partiye dönüştürölüp dönüştürölmeyeceğiyle ilgili bir tartışmaya girmişti. Ağustos 1921'de *ras*, Mussolini'yi sosyalistlerle yapmaya niyetlendiği barış antlaşmasından vazgeçirmişti.

İktidara geldikten sonra bu görüş farklılıkları iyice keskinleşti. Parti militanları, Mussolini'nin 1922-24 yılları arasındaki ılımlı koalisyon hükümeti yüzünden hüsrana uğramışlardı. Aralık 1924'te parti militanlarının, Mussolini'yi, Matteotti cinayetinden sonraki altı aylık kararsızlığını bitirmeye ve tek parti düzeni kurarak saldırganlığı tercih etmeye nasıl kışkırttıklarını Dördüncü Bölüm'de görmüştük.⁶³

Yeni kurduğu diktatörlük için güçlü bir parti desteğine ih-

---

62 İşgal edilen topraklarda Nazi liderleri ve Alman milli müzeleri tarafından sanat eserlerine el konulmasıyla, fazla çalışma imkânı bulamayan mistik peygamber Alfred Rosenberg, 1939'dan sonra bir şeyler yapma fırsatı buldu. Rosenberg'in etrafındaki rekabet ve mevki kavgaları Nazi yönetiminin "polikratik" olarak yorumlanmasının gelişiminde anahtar bir örnekti. Bkz. Reinhard Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Zum Machtkampf in nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1979).

63 Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 186.

tiyaç duyan Mussolini, şiddete çok teşne olan *squadrismo*'nun en uzlaşmaz taraftarı ve Cremona *ras*'ı olan Roberto Farinacci'yi Şubat 1925'te Faşist Parti sekreterliğine getirdi. Farinacci ataması muhaliflere karşı yeni bir şiddet dalgasının, parti-nin kamu hizmetlerine müdahalesinin ve sosyal, ekonomik ve dış ilişkilerle ilgili radikal politikaların bir işareti olarak algılandı.⁶⁴ Fakat Farinacci, sadece bir yıl sonra görevden alındı. Şiddet olaylarının tekrar baş göstermesi, mesela Ekim 1925'te Floransa'da ve "turistlerin gözü önünde" sekiz kişinin daha öldürülmesi artık tahammül edilemez bir durum yarattı; bir de tabii Farinacci'nin yazdığı hukuk tezinin intihal olduğu ortaya çıkmıştı. Onu takip eden bir dizi daha uysal parti sekreteri, partinin büyüklüğünü ve etki alanını genişletirken bir yandan da onu *Duce*'ye ve devlet bürokrasisine tamamen tâbi hâle getirdiler. Bir sonraki bölümde, Mussolini'nin normalleşmeye yönelik sevgileriyle ara ara radikalleştiği durumlar arasındaki sürekli gerilimleri ele alacağım.

Partiyle devlet arasındaki çekişme

Hem Hitler, hem de Mussolini, ikna gücüyle ya da zor kullanmak suretiyle devlet makinesini kendileri lehine işletmek zorundaydı. Parti militanları kariyer bürokratlarını bertaraf edip, olası bütün mevkilere sahip olmak istiyorlardı. Liderler ise hemen hemen hiçbir zaman bu isteğe razı olmadı. Hitler'in Haziran 1934'te ordu için SA'yı nasıl kurban ettiğini gördük. Mussolini de, benzer biçimde, *Milizia*'nın kolonilerde sunduğu hizmet dışında İtalyan ordusundaki profesyonel alanı işgal etmesine engel oldu.

Genel olarak Faşist rejimler ve Naziler kamu hizmetleri üzerinde kontrol kurmakta ciddi bir zorluk yaşamadılar. Memurlara ait alanları parti ihlallerinden korudular ve profesyonel

---

64 Emilio Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista (1918-1925)*, 2. baskı (Bologna: Il Mulino, 1996), s. 335-48 ("Farinacci e l'estremismo intransigente"). İngilizcede şu kaynağa bakılabilir: Harry Fornari, *Mussolini's Gadfly: Roberto Farinacci* (Nashville, TN: Vanderbilt University Press, 1971).

kimliklerine el sürdürmediler. Memurlar çoğunlukla faşist rejimlerin parlamentoya ve Sola karşı otorite ve düzen taraftarı olmasına büyük bir sempati duyuyor, kanuni sınırlamalar konusundaki muafiyetlerinin artmasını memnuniyetle karşılıyorlardı.⁶⁵ Yahudileri saf dışı bırakmak, zaman zaman kariyerlerinde ilerlemenin önünü açtı.

Kuşkusuz polis kilit bir role sahipti. Alman polisi, SS aracılığıyla, derhal normatif devletin kontrolünden Nazi Partisi'nin kontrolüne geçirildi. Hitler'in geleneksel olarak polisi denetleyen İçişleri Bakanlığı'na ve rakiplere karşı desteklediği Himmeler, Nisan 1933'te (Dachau'daki ilk toplama kampını kurduğu yer olan) Bavyera'nın siyasi polis şefliğinden terfi etti ve Haziran 1936'da bütün Alman polis sisteminin şefi oldu.⁶⁶

Birçok Alman polisin Weimar Cumhuriyeti'nden ve onun "suçlularla kaynaması"ndan⁶⁷ duyduğu hoşnutsuzluk ve halk nezdinde polisin saygınlığını artırmak için rejimin gösterdiği çabalar bu süreci olanaklı kıldı. Yılda bir kez kutlanan "Polis Günü" 1937'ye gelindiğinde yedi günlük bir kutlamaya dönüşmüştü.⁶⁸ Başlangıçta SA, Prusya'da bir destek güç olarak görevlendirilmişti; fakat bu uygulama 2 Ağustos 1933'te sonlandırıldı⁶⁹ ve böylece polis, parti militanlarından gelen zayıflatma tehdidiyle daha fazla yüz yüze gelmedi. Sınırsız "polis adaleti"nin kendilerine özgü bir formunun son arabulucuları olarak, hukukun üstündeki ayrıcalıklı rollerinin tadını çıkardılar.

Alman polisi, öteki geleneksel devlet kurumlarına kıyasla daha doğrudan bir biçimde Nazi Partisi'nin reisleriyle yönetilirken, İtalyan polisi sivil bir memur tarafından yönetilmeyi sür-

65 Bkz. bibliyografik deneme, s. 381-382.

66 Hans Buchheim, "The SS – Instrument of Domination", Helmut Krausnick, Hans Buchheim, Martin Broszat ve Hans-Adolf Jacobsen, der., *Anatomy of the SS State* içinde, Almancadan çev. Richard Barry, Marian Jackson ve Dorothy Long (New York: Walker, 1968), s. 127-301. 1963'te Auschwitz imha kampındaki bir grup muhafızın duruşması için hazırlanan Nazi polis sistemini inceleyen bu yazı, konuya en hâkim çalışmadır.

67 Gellately, *Backing Hitler*, s. 34-36, 87-89, 258.

68 A.g.y., s. 43.

69 A.g.y., s. 31.

dürdü. Davranışları da önceki hükümetler zamanında olduğundan daha amatörce ya da partizandı. Bu, Nazilerle Faşist rejimler arasındaki en derin farktır. Faşist dönemin büyük bir kısmında İtalyan polisinin başındaki kişi, profesyonel bir memur olan Arturo Bocchini'ydi. OVRA adı verilen siyasi bir polis örgütü vardı; fakat rejim az sayıda siyasi düşmanı infaz etti.

Bir başka önemli yönetim aracı yargı sistemiydi. 1933'te az sayıda hâkim Nazi Partisi üyesi olsa da⁷⁰ Alman yargı üyelerinin çoğu fena halde muhafazakârdı. 1920'ler boyunca komünistlere karşı Nazilerden daha sert bir cezalar silsilesi oluşturuldu. Hâkimler, partinin Özel Mahkemelerinin ve Halk Mahkemesinin kendilerine ait profesyonel alana bir dereceye kadar girmesine izin verdi. Karşılığında ise derneklerini gönüllü olarak bir Nazi örgütüne kattılar ve yeni rejimin onlara verdiği etkin rolü seve seve kabul ettiler.⁷¹ İtalyan yargısı bir parça değişikliğe uğradı; çünkü liberal monarşi içinde siyasi müdahale zaten bir norm hâline gelmişti. İtalyan hâkimler Faşist rejimin kamu düzenini sağlama ve ulusun ihtişamını koruma vaadine karşı genel bir sempati duyuyorlardı.⁷²

Tıp uzmanları –mutlaka devletin parçası olmasalar da rejimin sorunsuz işlemesi için öncelikli öneme sahiplerdi– şaşırtıcı bir heves göstererek Nazi rejimiyle işbirliği yaptılar. Nazilerin “ırk”ın biyolojik olarak saflaştırılması konusundaki saplantısı (İtalyan kültürünün konuya yaklaşımı oldukça farklıydı), bir kamu sağlığı boyutu içeriyordu ve bu, tıpla uğraşan birçok kişinin hoşuna gidiyordu. Dr. Josef Mengele'nin mahkûmlar üzerinde yaptığı acımasız deneyler uzun süre Nazi tıbbına dair çarpık bir izlenim bıraktı. Çok fazla acı çektirmiş olsa da Nazi tıbbı sadece sadizmden ibaret değildi. Kapsamlı bir temel kamu

70 Yüksek Mahkeme'nin çeşitli heyetlerinde yer alan 122 hâkimin yalnızca biri Sosyal Demokrat ve ikisi Nazi Partisi üyesiydi. Çoğu muhafazakâr milliyetçiydi. Ingo Müller, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*, çev. Deborah Lucas Schneider (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), s. 37.

71 Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich: Anpassung und Unterwerfung in der Ara Gürtner*, 2. baskı. (Münih: Oldenbourg, 1990).

72 Guido Neppi Modona, “La magistratura e il fascismo,” Guido Quazza, der. *Fascismo e società italiana* (Torino: Einaudi, 1973) içinde, s. 125-81.

sağlığı araştırmasına da kalkışmıştı. Örneğin, sigara içmenin ve asbestin kanserle kesin ilişkisini ilk olarak Alman bilim adamları bulmuştur.⁷³ “İrki” iyileştirmek, aynı zamanda geniş aileleri teşvik etmek demektir ve faşist rejimler, doğumu sınırlamayan bir tutumla, demografi biliminin gelişmesinde özellikle aktif bir rol üstlenmişti. Bir sonraki bölümde Almanya’da, savaşın baskısıyla, ırkı iyileştirmenin nasıl “işe yaramayanların” sterilleştirilmesine ve “faydasız ağızların” –akıl sağlığı yerinde olmayanlar ve iyileşmesi imkânsız hastalar– ortadan kaldırılmasına, oradan da soykırıma döndüğünü göreceğiz. Nazi yöneticiler, Slavların düzensiz katliamlarından farklı olarak, bu mesleklere yaklaşmakta kullandıkları bilimsel ve bürokratik dikkatle gurur duyuyorlardı ve doktorlarla kamu sağlığı çalışanlarına geniş yetkiler verdiler. Birçokları “tıbbileştirilmiş cinayetler”e⁷⁴ gönüllü olarak katıldı.

Weimar yönetiminde kamusal ve özel, dinsel ve laik kurumlar arasındaki ideolojik didişmenin neredeyse felce uğrattığı çocuk esirgeme alanı çalışanlarının “şaşırtıcı bir miktarı” –bunlar Weimar deneyiminden sonra tekrar ebeveyn otoritesi ve disiplinine yönelmişlerdi– 1933’te Nazizmi yeni bir başlangıç olarak kabul ettiler.⁷⁵

Parti-devlet çatışması, faşist yönetimin gerilimleri arasında en kolay biçimde ve kesin bir çözüme ulaşan sorun oldu. Nazi devleti, kamu otoritesinin 1918’de gerçekleşen çöküşüne dair herhangi bir işareti bilinçli olarak ve kararlılıkla yadsıyarak yönetimi sonuna kadar elinde tuttu.

---

73 Robert N. Proctor’ın *The Nazi War on Cancer* (Princeton: Princeton University Press, 1999) başlıklı kitabı, Nazilerin bütün karşıtı kampanyasının hem Almanya’nın birinci sınıf tıbbi araştırmalarına, hem de Hitler’in kişisel hastalık hastalığına ve diyet takıntısına (vejetaryendi ve et suyuna “ceset çayı” derdi) dayanıyor olabileceğini gösterir.

74 “Tıbbileştirilmiş cinayet” ifadesi Robert Jay Lifton’ın *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986) kitabında geçiyor, s. 14. Ayrıca bkz. Michael Kater, *Doctors Under Hitler* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989).

75 Edward Ross Dickinson, *The Politics of German Child Welfare from the Empire to the Federal Republic* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), s. 204-20 (alıntı s. 211).

Uyum, coşku, terör

İkili devlet modelindeki bir diğerk önemli eksiklik de kamuoyunu dışarıda bırakmasıdır. Faşist bir rejimin, otoritesini yukarıdan nasıl dayattığını ele almanın yanında halkla nasıl bir etkileşim içinde olduğunu da araştırılması gerekir. Nüfusun çoğunluğu faşist rejimleri uzlaşmayla, hatta coşkuyla mı desteklemiştir, yoksa bu insanlar zorla ve terör yoluyla boyun eğmeye mecbur mu bırakılmışlardı? Söz konusu insanlar için kısmen bir mazeret oluşturduğundan terör modeli ağır bastı. Fakat yakın zamanda yapılan çalışmalar, terörün seçiciliğini ve gerek Nazi Almanyası'nda, gerekse Faşist İtalya'da uzlaşma oranının yüksekliğini gösterme eğilimindedir.

İki rejim de terörden bağımsız düşünülemez. Nazi şiddeti 1933 sonrasında her yerdeydi ve oldukça görünürdü. Toplama kampları gizli olmadığı gibi muhaliflerin infazının da bilinmesi amaçlanıyordu.⁷⁶ Bununla beraber Nazi şiddetinin aleniliği rejime gösterilen desteğin baskı altında tutulduğu anlamına gelmiyordu. Şiddet, Yahudilere, Marksistlere ve "asosyal" dışlanmışlara (homoseksüellere, Çingenelere, barışseverlere, doğuştan deli ya da özürlülere, sabıkalıları – yani birçok Almanın en son görmek isteyeceği gruplara) yöneldiği için Almanlar bunu bir tehdit olarak görmüyorlardı; aksine durumdan hoşnutlardı. Geri kalanlar kısa süre içinde sessiz kalmayı öğrendiler. Nazi rejimi, şiddetini, ancak son noktada, Müttefikler ve Ruslar ülkeyi kuşatınca ve otoriteler teslimiyetle suçlanan herkese saldırınca, sıradan Almanlara yöneltti.⁷⁷

İtalyan Faşistlerinin şiddet uygulama tarzları Nazilerinkinden farklıydı. Mussolini iktidara gelirken Hitler'den daha fazla kan döktü,⁷⁸ fakat sonrasında diktatörlüğü daha yumuşaktı. Siyasi muhalifleri, temelde, güneydeki uzak dağ köylerine yerleşmeye zorlayarak cezalandırıyorlardı.⁷⁹ Yaklaşık on bin ciddi

76 Gellately, *Backing Hitler*, s. vii, 51-67, 75, 80-83, 263.

77 Bkz. Altıncı Bölüm, 77. not.

78 Bkz. Dördüncü Bölüm, 16. not.

79 Bu deneyimi ele alan bir kitap, Carlo Levi'nin *Christ Stopped at Eboli*'sidir (New York: Farrar, Straus, 1963).

rejim muhalifi kamplarda ya da açık denizlerdeki adalarda tut-
sak edildiler. Rejim, 1926-1940 arasında yalnızca dokuz muha-
life ölüm cezası verdi.⁸⁰

Fakat Mussolini'nin diktatörlüğünün trajikten ziyade ko-
mik olduğu yönündeki yaygın varsayımdan kaçınmak gere-
kir. En önemli demokratik direniş hareketi Giustizia e Li-
bertà'nın gür sesli liderleri Roselli kardeşlere 1937'de Fran-
sa'da suikast yapılması emri, sosyalist milletvekili Giacomo
Matteotti'nin Haziran 1924'te katledildiği meşhur olayla be-
raber, Mussolini rejimi üzerinde silinmez kan lekeleri bırak-
mıştır. Faşist adalet, sıralamada Nazi adaletinden daha az kö-
tücül olmakla beraber, "bireysel çıkarların kolektif [çıkarla-
ra] tâbi olması"nı⁸¹ en az Nazi adaleti kadar cesaretle savun-
du. Ayrıca İtalyan kolonyal işgalinin olağanüstü gaddarlığı da
unutulmamalıdır.⁸²

Üçüncü Reich'ta olduğu gibi, Faşist şiddet, özellikle "ulusun
düşmanları"na –Akdeniz çevresinde İtalyan hegemonyasına
engel teşkil eden sosyalistler, Güney Slav ya da Afrika halkları–
yöneldi. Böylece korkudan çok kabullenme yarattı.

Popülerite-terör ikiliği aşikâr bir biçimde fazlasıyla keskin-
dir. Nazizm bile yalnızca kaba güce dayanmıyordu. Bir devlet
aygıtı olarak polisin, iradesini dayatmakta ne kadar yetersiz ol-

80 1926-1943 arasında Tribunale Special per la Difesa Dello Stato yirmi bir bin
vakayı soruşturdu ve yaklaşık on bin kişiye çeşitli biçimlerde hapis cezaları
verdi (Jens Petersen, *Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, Der italienis-
che Faschismus*, s. 32). Petersen'den alınan çoğunlukla ayrılıkçı Hırvat ve Slo-
venleri içeren idam cezası rakamları Guido Melis tarafından da doğrulanmış-
tır. Raffaele Romanelli, der., *Storia dello stato italiano dall'unità a oggi* içinde,
(Roma: Donzelli, 1995), s. 390. İtalya 1940-43 tarihlerinde elliden fazla esir
kampına sahipti, fakat en büyüğü Calabria'daki Ferramonti di Tarsia'ydı. Bkz.
Bosworth, *Dictatorship*, s. 1 ve J. Walston, "History and Memory of the Italian
Concentration Camp", *Historical Journal* 40 (1997), s. 169-83.

81 Paolo Ungari, *Alfredo Rocco e l'ideologia giuridica del fascismo* (Brescia: Mor-
celliano, 1963), s. 64. Milliyetçi bir parti destekçisi olan Rocco, 1914'ten ön-
ce genç bir hukuk profesörü olarak bu yaklaşımı benimsemişti bile.

82 Hitler savaşta öldürücü gaz kullanmaktan kaçındığı halde, Mussolini, Libyalı-
lara ve Etiyopyalılara karşı kullanmıştı. Bkz. Angelo Del Boca, *I Gas di Musso-
lini: Il fascismo e la guerra d'Etiopia* (Roma: Editore Riuniti, 1996). Mussolini
Libya'daki Sünusi kabilelerini de toplama kamplarına sürdü. İtalyan kolonyal
imparatorluğu hakkındaki öteki çalışmalar için bkz. bibliyografik deneme.

duğu, yakın zamanda yapılan araştırmaların dikkate değer bir keşfidir. Gestapo, ateşli (veya kıskanç) vatandaşlardan o kadar çok ihbar alıyordu ki neredeyse bir polise on bin ilâ on beş bin vatandaş⁸³ –ki bu, savaş sonrası Alman Demokratik Cumhuriyeti’nde ihtiyaç duyulan STASI’den çok daha az bir rakamdı– düşüyordu.

Hikâyenin en ilginç yönleri iki uç noktayı temsil eden baskı ve popülerite arasında yatıyor. Faşist rejimlerin, kuşkusuz nüfusun en direngen grubu olan işçileri idare etme tarzları yol gösterici olabilir. Hem Faşizm, hem de Nazizm, bir miktar başarının tadını çıkarmıştır bu alanda. Tim Mason’a göre, Nazizm döneminde Alman işçiler üzerindeki temel otorite olan Üçüncü Reich, Alman işçileri dört araçla zapt etti: terör, ayrım yaratma, bir miktar imtiyaz ve meşhur Neşeyle Güç kazanma fikrine dayalı (Kraft durch Freude) eğlence organizasyonları gibi bütünleşme araçları.⁸⁴

Terörün gözü hiç kuşkusuz doğrudan direniş içinde olan işçiler üzerindeydi. 1933’te, Yahudilerden önce, toplama kamplarını Alman Sosyalist ve Komünist partilerinin kadroları doldurmuştu. Sosyalistler ve komünistler zaten bölündüklerinden Naziler için, direnmeye devam eden işçilerle hayatlarını normal bir biçimde sürdürme kararı alanlar arasında bir başka ayrım yaratmak zor olmamıştı. Özerk işçi örgütlerinin bastırılması, işçilere kolektif değil, bireysel olarak seslenmeleri için faşist rejimlerin yolunu açtı.⁸⁵ Bir süre sonra sendikalarının ve partilerinin yenilgisiyle morali bozulan işçiler, olağan sosyalleşme alanlarından yoksun kalarak ve başkalarına bir şey anlatmaktan korkar halde püskürtüldüler.

83 Johnson, *Nazi Terror*, s. 46-47 ve 503-04. Köln, (yabancı işçileri hesaba katmazsak) bir milyonluk nüfusunun dörtte üçü için 1942’de altmış dokuz Gestapo polisine sahipti. Nazi infazlarında gönüllü ihbarların oynadığı roller için bkz. bibliyografik deneme, s. 380-382.

84 Tim Mason, "The Containment of the Working Class", Jane Caplani der. *Nazism, Fascism, and the Working Class: Essays by Tim Mason* içinde, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) içinde, s. 238.

85 Giulio Sapelli, der., *La classe operaia durante il fascismo* (Milano: Annali della fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 20. yıl, 1979-80), bu durumu Italya açısından ele alır.

Her iki rejim de işçilere kimi imtiyazlar sağladı – bu, işçilerin “zapt edilmesi” için Mason’ın sözünü ettiği üçüncü yoldu. Geleneksel diktatörlüklerde olduğu gibi, basitçe susturmak değil-di bu. İktidara geldikten sonra resmî sendikalar işçi temsili tekeline sahip olmanın tadını çıkardılar. Nazi İşçi Cephesi, işçilerin çalışma koşullarıyla gerçek anlamda ilgilenerek güvenilirliğini korumak zorundaydı. 1918 devrimini unutmayan Üçüncü Reich, işsizlikten ya da gıda kıtlığından kaçınmak için her şeyi yapabiliyordu. Alman ekonomisi yeniden silahlanma içinde hareketlenmişken, biraz maaş şişkinliği bile olmuştu. Daha sonra savaş sırasında, birçok Alman işçisini usta statüsüne yükselten köle işgücünün devreye girmesi biraz daha memnuniyet sağladı.

Mussolini, yaptığı korporatist anayasa sayesinde işçilerin geçimlerini daha rahat sağlıyor olmasından özellikle gurur duyuyordu. Çalışma Yasası (1927) işçi ve işverenlerin, ekonominin her bir kolu için birlikte bir “şirket” altında hareket edecekleri ve sınıf mücadelesini ortak çıkarları için bastıracakları vaadinde bulundu. Bu, Şirketler Odası’nın parlamentonun yerini aldığı 1939’a dek oldukça dayatmacı göründü. Ne var ki uygulamada şirketler, işadamları tarafından yönetilirken, işçilerin oluşturduğu kısımlar ayrı tutulup, üretim ortamından dışlandı.⁸⁶

Mason’ın dördüncü “zapt etme” biçimi –bütünleştirme aracı– faşist rejimlerin uzmanlık alanıydı. Faşistler, grup dinamiklerini manipüle etme erbabıydı: Gençlik grubu, boş zamanları değerlendirme derneği, parti toplantıları. Akran baskısı küçük gruplarda özellikle güçlüydü. Buralarda vatansever çoğunluk, gelenek karşıtlarını, hiç değilse çenelerini tutmalarını sağlayacak bir biçimde utandırıp sindiriyordu. Sebastian Haffner, acemi yargıçlardan oluşan bir grubun 1933 yazında nasıl uzak bir bölgeye gönderildiğini ve bu çoğu Nazi olmayan, çok iyi eğitilmiş genç adamın burada yürüyüşlerle, şarkılarla, üniforma ve talimlerle bir gruba eklemlendiklerini anlattı. Direnmek anlamsız görünüyordu; hapisten başka bir yere götürmeyeceği kesindi ve hayal edilen bir kariyeri imkânsızlaştıracaktı. Genç

86 Bkz. bibliyografik deneme.

adam, sonunda ve hayretler içinde, gamalı haç kolluğunu takmış, Nazi selamı verirken buluyordu kendisini.⁸⁷

Bu türden toplumsal kontrol teknikleri başarılıydı. Mussolini 1929'dan itibaren, en azından 1936'daki Etiyopya zaferine uzanan dönemde, geniş çaplı bir destek gördü.⁸⁸ Katolik Kilisesiyle uyum, bu destekte kilit rol oynadı. Şubat 1929'da Mussolini ile Papa XI. Pius'un yaptığı Laterano Antlaşması, İtalyan devletiyle Vatikan arasında neredeyse altmış yıldır süren çatışmayı sonlandırdı. Antlaşma gereği taraflar birbirlerini karşılıklı olarak tanıdı ve İtalya 1870'te papalığa ait toprakları ele geçirdiği için yüklü bir miktar tazminat ödedi. İtalya, Roma Katolikliğini "İtalyanların büyük bir kısmının dini" olarak tanıdı. *Kardinal'in Metresi* adında bir gençlik romanı yazmış olan ve yirmi bir yaşındayken İsviçreli bir papazla girdiği bir tartışmada Tanrı'ya –eğer varsa– kendisini öldürmesi için beş dakika süre veren,⁸⁹ ruhban sınıfı karşıtı Mussolini, gelenek hukukuna göre uzun süredir eşi olan Rachele Guidi'yle 1925'te nihayet kilise evliliği yapmaya ve çocuklarını vaftiz ettirmeye razı oldu. 24 Mart 1929 seçimlerinde Kilisenin açık desteği Faşist adaylar listesi lehine (başka kimse yoktu) parlamento için yüzde 98'lik bir oy oranı çıkmasını sağladı.⁹⁰ Faşizm uzun vadede Kilisenin uzlaşma için uzattığı yardım elinin bedelini ağır ödedi: Faşist hareketin tavşanı kendini yorarken, Katolik kilise

87 Sebastian Haffner, *Defying Hitler* (New York: Farrar, Straus, Giroux, 2000), s. 257 ve takip eden sayfalar. Haffner 1937'de İngiltere'ye kaçtı ve bir yıl sonra anılarını yazdı.

88 İtalya'da bağımsızlıktan sonraki ilk yirmi yıl boyunca, biraz şişirilmiş bir İtalyan direnişi görüşü baskınken, genel kanı bu değildi. Renzo De Felice, *Mussolini il Duce*, 1. cilt, *Gli anni del consenso* (Torino: Einaudi, 1974) kitabında uzlaşmayı savununca şiddetli bir ihtilaf yarattı. Mekanizmaları Philip V. Cannistraro çözümledi, *La fabbrica del consenso: Fascismo emass media* (Bari: Laterza, 1975) ve sonuçları Colarizi doğruladı, *L'opinione degli italiani*. En yeni sentez için bkz. Patrizia Dogliani, *Italia fascista 1922-1940* (Milano: Sansoni / RCS, 1999), 3. Bölüm, "L'organizzazione del consenso."

89 Bosworth, *Mussolini*, s. 62.

90 Bu oylama, seçimden çok bir plebisit gibiydi: Vatandaşlar bütün liste için yalnızca "Evet" ya da "Hayır" oyu kullanabiliyorlardı. Yine de oy kullanma hakkına sahip olanların yüzde 89,63'ü katıldı ve sadece 136.198'inden (yüzde 2) "Hayır" oyu çıktı.

hayatının ve kültürünün kaplumbağası, 1945 sonrasında İtalya'da Hristiyan demokratik yönetiminin temelini oluşturmak için ağır adımlarla ilerliyordu.

Orta yaşlarda Mussolini'nin popülaritesinin bir başka bileşeni de 1936 yazında kazandığı ve –kendisinin son askeri başarısı olacak olan– Etiyopya zaferiydi. İtalyan Faşist rejiminin gördüğü popüler kabul, ancak Mussolini'nin genişlemeci dış politikası yenilgilerle sonuçlanmaya başlayınca düşüşe geçti. Duce'nin “tarihle kurduğu özel ilişki”yi gösterme ihtiyacı dış politikada dinamik olmasını gerektirmişti. Ne var ki, Mussolini'nin “gönüllü” zırhlı kuvvetlerinin Mart 1937'de Guadalajara'da, Madrid'in kuzeydoğu tepelerinde, İspanyol Cumhuriyetçileri ve uluslararası gönüllülerce yenilgiye uğratılmasıyla beraber, dış politika, Mussolini rejiminin pekişmesine değil, küçük düşmesine vesile oldu.⁹¹

Nazi rejimi de 1930'ların ortalarına dek Almanya'da ciddi bir popüler coşku yarattı. Tam istihdamla beraber uzun süre kan dökülmeden elde edilen dış politika zaferleri de Nazilerin Mart 1933 seçimlerinde elde ettikleri yüzde 44'ün çok üstünde bir kabul görmelerine yol açtı. Almanlar kısıtlamalar ve kısıtlıklar nedeniyle söylenip duruyorlardı ve Eylül 1939'da patlak veren savaş da suratların asılmasına neden olmuştu;⁹² fakat buna rağmen Hitler kültü, parti çalışanları ve bürokratlara yönelen eleştirilerden nasibini almadı.

Faşist rejimler özellikle genç insanlar üzerinde etkiliydi. Faşistlerin iktidara gelmesi toplumda bütün mahalle ve köylere yayılan bir şok dalgası yarattı. Genç İtalyan ve Almanlar toplumsal örgütlerinin (sosyalist ya da komünist ailelerden geliyorlarsa) yıkılmasıyla ve yeni sosyalleşme biçimlerinin çekim gücüyle yüzleşmek zorunda kaldılar. Aşağıda daha kapsamlı olarak tartışacağım yeni faşist gençlik ve sosyalleşme örgütlerine uyum sağlamanın, aidiyet duygusunun ve oralarda bir mev-

91 Bkz. MacGregor Knox'un bibliyografik denemede tartışılan çalışmaları, s. 391.

92 Marlis Steinert, *Hitler's War and the Germans* (Athens, OH: Ohio University Press, 1977).

ki edinmenin cazibesi oldukça etkiliydi.⁹³ Özellikle de faşizm hâlâ yeniyken, yürüyüşlere ve üniformalı mangalara katılmak, boğucu burjuva evlerden ve can sıkıcı ebeveynlerden bağımsızlık ilan etmenin bir yoluydu.⁹⁴ Aslında alçakgönüllü hedeflerle yetinebilecek genç Almanlar ve İtalyanlar, tatmini, öteki insanlara kabadayılık taslamakta buldu.⁹⁵ Faşizm, öteki herhangi bir siyasi hareketle kıyaslandığında daha eksiksiz bir gençlik başkaldırısı bildirgesiydi; fakat aynı zamanda bundan çok daha fazlasıydı.

Kadınları geleneksel ev işi ve annelik alanlarına iade etmeye öncelik veren rejimlere kadınların ve erkeklerin aynı biçimde tepki vermesini beklemek neredeyse imkânsızdır. Bir grup muhafazakâr kadının buna bir itirazı olmadı. Tam olarak ölçmek mümkün olmasa da kadın seçmenlerden Hitler'e gelen oy miktarı kayda değerdir ve araştırmacılar, kadınların Hitler rejiminin suç ortakları mı yoksa kurbanları mı olduğunu keskin çizgilerle tartışmışlardır.⁹⁶ Sonunda kadınlar, Faşizm ve Nazizmin kendilerine uygun gördüğü rollerden kurtuldular. Bunu, doğrudan bir direnişten çok modern tüketim toplumunun da yardımıyla basitçe ne iseler o olarak yaptılar. Caz Çağı hayat tarzı, parti propagandasından daha güçlü çıktı. Faşist İtalya'da Eda Mussolini ve öteki modern genç kadınlar, bir taraftan rejimin kuruluşlarına katılırken, diğer taraftan da sigara içip, Birinci Dünya Savaşı sonrası her yerde karşımıza çıkan genç kadınlar gibi bağımsız bir hayat tarzı sergilediler.⁹⁷ İtalya'da do-

93 Alman filmi *Die Kinder aus Nr. 67* (67 Numaranın Çocukları) (1980) Berlin'de bir işçi sınıfı apartmanında yaşayan kız ve erkek çocukların, çekicilik, akran baskısı, ebeveyn değerleri, zorlama gibi farklı nedenlerin etkisiyle 1933 baharında zorunlu Hitler Gençliği'ne nasıl adapte olduklarını incelikte ortaya koyar.

94 Melitta Maschmann'ın anıları *Account Rendered* (Londra: Abelard-Schuman, 1965), bu noktayı dokunaklı bir dille anlatır.

95 Bir Alman genci "Karşılık görmeksizin saldırmak gerçekten çok hoş" itirazında bulunmuştu. Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (New York: Hill and Wang, 2000), s. 237. Jean-Paul Sartre'ın kısa kurmaca denemesi "L'enfance d'un chef", bir ergen kabadayının faşizme yolculuğunu getirir akla.

96 Bu konuyla ve faşizm idaresindeki kadınlar hakkındaki öteki tartışmalarla ilgili geniş literatür için bkz. bibliyografik deneme, s. 384-386.

97 Victoria De Grazia'nın *How Fascism Ruled Women* (Berkeley ve Los Angeles:

ğum oranı Duce'nin yönetiminde artmadı. Savaş için seferber olma zamanı geldiğinde Hitler, kadınları işgücünden koparma sözünü tutamadı.

Entelektüeller, faşist rejimlerle erken dönem faşist hareketlerle olduğundan daha gergin bir ilişki kurduklarını fark ettiler. "Meseleleri gözlüklerinin arkasından inceleyen profesörleri, doktrinin doğru saydığı her şeye gerçekçilikten uzak itirazlarda bulunan aptalları"⁹⁸ aşağılayan eskinin sokak kavgacılarının yönetiminde huzursuz olmak için önemli nedenleri vardı. Durum, her zamankinden de ciddiye; çünkü bu rejimler sanatı ve bilimi, bir özgür yaratıcılık alanı olarak değil, sıkı bir devlet kontrolüne tâbi ulusal bir araç olarak görüyorlardı. Liderler varsayımsal olarak insanüstü zihinsel güçlere sahip olduklarından faşist militanlar entelektüel meseleleri bir *reductio ad ducem*'le [Duce'nin mugalatalanna indirgeyerek] çözmeyi tercih ettiler.⁹⁹

Faşist rejimler, takip edilebilir ve tanınmış entelektüelleri çeşitli konumlar vermek ve onurlandırmak suretiyle ödüllendirme gücüne de sahipti. Faşist İtalya'da olduğu gibi, rejimin entelektüellere makul miktarda açık kapı bırakmaya hazır olduğu yerlerde geniş ölçekli karşılıklar olasıydı. Bazı liberal ve sosyalist eleştirmenler, tutuklanma,¹⁰⁰ hatta öldürülme¹⁰¹ tehdidi-ne karşın rejimi tümünden reddetti; kısa bir süre sonra, ünlü dokunulmaz liberal Benedetto Croce de onlara katıldı. Öteki uçta, filozof Giovanni Gentile,¹⁰² tarihçi Gioacchino Volpe ve is-

---

University of California Press, 1992) kitabının kapağında sigarasıyla faşist bir üniforma içinde sırttan genç kadın, bu çelişkileri mükemmel bir biçimde gösterir.

98 M. Carli, *Fascismo intransigente: Contributo alla fondazione di un regime* (Flo-ransa: R. Bemporad e Figlio, 1926), s. 46, alıntıl原因: Norberto Bobbio, "La Cultura e il fascismo", Guido Quazza, der., *Fascismo e società italiana* içinde, (Torino: Einaudi, 1973), s. 240. n. 1.

99 A.g.y., s. 240.

100 Ö., Modern İtalyan edebiyatının başyapıtlarından olan *Christ Stopped at Ebo-li* adlı kitabını, güneydeki tepelik bir köyde yaşadığı "mahpus" hayatı sırasında yazmış olan doktor ve ressam Carlo Levi.

101 Ö., Roselli kardeşler, Giovanni Amendola ve Piero Gobetti.

102 Bkz. İkinci Bölüm, 105. not.

tatistikçi/nüfus bilimci Corrado Gini¹⁰³ gibi özgün birkaç seçkin entelektüel de coşkuyla onlara destek oldu.

Mussolini hiçbir zaman kültürel hayata sert müdahalelerde bulunma ihtiyacı hissetmedi; çünkü entelektüellerin çoğu onun rejimiyle kısmen ya da nadiren de olsa bir dereceye kadar uyumu kabul etti. Croce'nin 1925 tarihli *Entelektüellerin Manifestosu*'nu imzalayanlardan doksanı 1931'de resmî *Enciclopedia italiana*'nın yazımına katkıda bulundu.¹⁰⁴ Üniversite hocalarının 1931-32 akademik yılında rejim için ant içmeleri gerektiğinde, 1.200 kişiden yalnızca 11'i bunu yapmayı reddetti.¹⁰⁵ Ancak 1938 ırk kanunundan sonra –bir sonraki bölümde bu konudan daha çok söz edeceğim– ciddi sayıda İtalyan entelektüeli göç etti.

Entelektüeller Nazi Almanyası'nda daha yoğun bir baskıyla karşılaştılar. Einstein'ın "Yahudi fiziği"nin yerini alması beklenen Alman fiziği¹⁰⁶ ve Hristiyan öğretisini Yahudi etkilerinden arındırması beklenen "Alman Hristiyanlığı"nda olduğu gibi, Nazi ideologları düşünceyi dönüştürmeye çalıştılar. Entelektüel göçmenlerin önemli bir kısmı da Yahudi olmayanlardı (Thomas Mann yalnızca en meşhurlarıydı). Fizikçi Max Planck Almanya'da aktif kalmayı, kendisinin ve kimi meslektaşlarının bağımsızlığını bir ölçüde korumayı ve uluslararası bilim topluluğunun kendisine gösterdiği hürmeti sürdürmeyi başardı.¹⁰⁷ Yine de öteki bazı önde gelen entelektüeller, –filozof Martin Heidegger, sosyolog Hans Freyer¹⁰⁸ ve hukuk bilgi-

103 Sandrine Bertaux, "Démographie, statistique, et fascisme: Corrado Gini et l'ISTAT, entre Science et Idéologie", *Roma Moderna et Contemporanea* 7:3 (Eylül-Aralık 1999), s. 571-98.

104 Gabriele Turi, *Il fascismo e il consenso degli intellettuali* (Bolonya: Il Mulino, 1980), s. 59, 63. Radikal faşistler onların varlığını protesto ettiler.

105 Bobbio, "La Cultura", s. 112. Bunlardan üçü aynı zamanda *Enciclopedia*'ya da katkıda bulundu (Turi, *Il fascismo*, s. 63).

106 Monika Renneburg ve Mark Walker, der., *Science, Technology, and National Socialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

107 John L. Heilbron, *The Dilemmas of an Upright Man: Max Planck as Spokesman for German Science* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1986).

108 Jerry Z. Muller, *The Other God that Failed: Hans Freyer and the Deradicalization of German Conservatism* (Princeton: Princeton University Press, 1987).

ni Carl Schmitt¹⁰⁹ bunlar arasındaydı– Nazizmle resmî görevleri kabul edecek kadar ortak zemin buldu. Birçok entelektüelin benimsediği uzlaşma, uyum gösterme ve sessiz bir ağzı sıklık arasında kimi konumlar bugün bile muğlaklığını korumayı sürdürüyor: Nobel ödüllü fizikçi Werner Heisenberg, iddia ettiği gibi, Alman atom enerjisi programını içeriden zayıflattı mı, yoksa ödenek yetersizliği, önceliklerin değişmesi, Lise Meitner gibi önemli Yahudi meslektaşların ayrılması ve bir atom reaktörünün çalışması için gereken plütonyum miktarının bizzat Heisenberg tarafından yanlışlıkla gereğinden fazla hesaplanması nedeniyle başarısız mı oldu?¹¹⁰

Her ne kadar halkın coşkusu hiçbir zaman faşistlerin muhafazakâr müttefiklerine vaat ettiği noktaya ulaşmamış olsa da faşist rejim vatandaşlarının çoğu olup biteni öylece kabul etti. En ilginç vakalar, partiye hiçbir zaman katılmamış, hatta rejimin kimi yönlerine itiraz etmiş, fakat rejimin elde ettikleri kendilerinin de istediği kimi şeylerle örtüştüğü için ve alternatifler daha kötü görüldüğünden uyum sağlamış insanlardı. Saygın bir Alman orkestra şefi olan Wilhelm Furtwängler, parlayan Hitler’le fotoğraflandığı için savaştan sonra cezalandırıldı, fakat aslında Nazi rejimiyle ilişkisi görüldüğü kadar net değildi. Furtwängler hiçbir zaman partiye katılmadı. Gergin geçen yüz yüze iki toplantıda *Führer*’i Yahudi müziği ve müzisyenlerine uyguladığı yasağı gevşetmesi için ikna etmeye çalıştı. Hindemith’in atonal müziğini çalmakta ısrar ettiği için bazı şeflik görevlerinden alındı. Bununla beraber Nazilerin, “müziğin, köklerini bir ulusu [–özellikle Alman ulusu–] oluşturan halk-

109 Carl Schmitt (1888-1985), karmaşık modern toplumların, etkili bir biçimde karar verme becerisine sahip bir “topyekûn devlet”e ihtiyaç duyduğunu öne sürdü. Geniş literatür içinde iyi bir başlangıç için bkz. Richard Wolin, “Carl Schmitt, Political Existentialism, and the Total State”, Wolin, *The Terms of Cultural Criticism: The Frankfurt School, Existentialism, Poststructuralism* içinde, (New York: Columbia University Press, 1992), s. 83-104.

110 Mark Walker, *German National Socialism and the Quest for Nuclear Power, 1939-1949* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) ikna edici bir biçimde ikinci durumun geçerliliğini savunuyor; Thomas Powers ise, *Heisenberg’s War: The Secret History of the German Bomb* (New York: Knopf, 1993) kitabında, Heisenberg’in ayak sürümelerine daha fazla sempatiyle yaklaşıyor.

ta bulan derin ve gizli güçlerden doğduğu”¹¹¹ yönündeki varsayımını paylaştı. Almanya’dan ayrılmak ya da müzik faaliyeti-ne son vermek onun için düşünülebilir bir şey değildi. Nihayetinde Nazi yönetimi altında ayrıcalıklı bir konuma sahipti; çünkü Hitler, Furtwängler’in çekincelerini biliyor olsa da, onun Almanya’nın en iyi orkestra şefi olduğunu fark edecek kadar müzikten anlıyordu.¹¹²

Faşist rejimler bu türden uyum sağlama süreçlerini kabullenerek, partinin yaptığı her şeyi onaylamayan milliyetçilerin ve muhafazakârların bağlılığını sürdürebildi.

Faşist “devrim”

Erken dönem faşist hareketlerin radikal retoriği, ortaya çıkmalarından itibaren birçok gözlemciyi, iktidara gelmeleri durumunda faşist rejimlerin ulusal hayatın en temel noktalarında kapsamlı ve köklü değişiklikler yapacağı varsayımına itti. Uygulamada faşist rejimler gerçekten de kimi can alıcı değişiklikler yaptı; fakat ne mülkiyet dağılımına, ne de ekonomik ve toplumsal hiyerarşiye dokundular (böylece *devrim* sözcüğünün 1789’dan beri ifade ettiği anlamdan esasen ayrıldılar).

Faşist “devrimin” eylemlerini kısıtlayan iki öğe vardı: Öncelikle, en radikal biçimiyle bile erken dönem faşist programlar ve onların retoriği hiçbir zaman sermaye ve kapitalizme acele bir okumanın ileri sürebileceği kadar doğrudan saldırı-mıştı.¹¹³ Toplumsal hiyerarşiye gelince, faşistler, faşist “yeni insanlar”ın yorgun burjuva elitinin yerini alması gereğini savunarak miras alınan konuma biraz tehdit oluştursalar da, faşizmin liderlik ilkesi böyle bir hiyerarşiyi etkili bir biçimde destekledi. Dışarıdan katılan bir avuç gerçek faşistse çoğunlukla paralel örgütlere gitti.

111 Goebbels 15 Kasım 1933’ta Reichsmusikkammer’i kurduğunda ilan edilen “Alman Müziğinin On İlkesi”nden biri de buydu. Fakat Furtwängler, Yahudilik ve atonallığın Alman müziğiyle uyumsuz olduğuna dair ilkeleri reddetti.

112 Bkz. Robert Craft, “The Furtwängler Enigma”, *New York Review of Books* 40:16 (7 Ekim 1993), s. 10-14.

113 Bkz. Birinci Bölüm, s. 26.

Faşist değişimin faaliyet alanı birçok radikalın kök salma ve iktidara gelme döneminde daha da sınırlandı. Faşist hareketler protestolardan ve farklı türden öfkelerin dizginlenmesinden geçip de kendilerine eşlik eden ittifak ve uzlaşmalarla iktidarı ele geçirme aşamasına gelince, işlevleriyle beraber öncelikleri de değişti. Ulusal enerjileri ulusun uyanışı ve büyümesi için seferber edip bir araya getirme işiyle kıyaslandığında, kendilerine bağlı olmayanları toparlamakla çok daha az uğraşmaya başladılar. Bu da onları, üye toplama süreçlerinin ilk yıllarında toplumsal ve ekonomik olarak ayrık duranlara verdikleri birçok sözü tutmamaya zorladı. Naziler özellikle şehirleşme ve endüstriyel üretimi kayırmak adına, seçimlerdeki temel dayanakları olan küçük çiftçi ve esnaflara verdikleri sözü tutmadılar.¹¹⁴

Sık sık “devrim” hakkında konuşmalarına rağmen faşistler sosyoekonomik bir devrim istemediler. İstedikleri, bir “ruh devrimi” ve halklarının dünya güç dengesi içindeki konumunda bir devrimdi. *Romanità*’nın, Alman *Volk*’unun, Macarcılığın ya da bir başka grupçuluğun saygınlığını tekrar kazanmak için yozlaşmış uluslarını bir arada tutmaya, canlandırmaya ve güçlendirmeye çalışıyorlardı. Bu amaçla ordulara, üretim kapasitesine, düzen ve mülkiyete ihtiyaçları olduğuna inanıyorlardı. Ülkelerinin geleneksel üretim unsurlarını kontrol altına almaya, belki; onları dönüştürmeye, hiç şüphesiz; feshetmeye ise hayır diyorlardı. Faşistler, halklarının yurttan ve dünya sahnesinde tazelenmiş birlik ve canlılığını ifade etmek için kurulu iktidarın tabyalarına ihtiyaç duyuyorlardı. Ulusal kurumlarını enerji, birlik ve irade gücüyle doldurmayı istemek suretiyle bu kurumlarda devrim niteliğinde değişiklikler öneriyorlardı, fakat hiçbir zaman mülkiyeti ya da toplumsal hiyerarşiyi ortadan kaldırmanın hayalini kurmadılar.

Faşizmin ulusal büyüme ve saflaştırma misyonu, vatandaşlığın ve vatandaşların devletle ilişkilerinin niteliğinde 18. ve 19. yüzyıl demokratik devrimlerinden bu yana gerçekleşen en köklü değişiklikleri gerektirdi. Atılan ilk dev adım bireyi cemaate tâbi kılmaktı. Liberal devlet bireysel hak ve özgürlük-

114 Bkz. Birinci Bölüm, 53. not.

leri korumak için vatandaşlar arasında yapılan bir sözleşmeye dayanırken, faşist devlet, ulusu oluşturan grubun bütün üyelerinin tam bir memnuniyete ulaşmasına hizmet edecek ulusal kaderi şekillendirdi. Her iki rejimin de bu konumu desteklemeye hazır faşist olmayan kimi seçkin entelektüeller bulduğunu gördük.

Faşist devletlerde bireysel haklar özerk bir varoluşa sahip değildir. Hukuk Devleti –*Rechtsstaat*, *état de droit*– vatandaşların mahkemeler ve devlet kurumları tarafından adil bir muamele görmesini temin eden yargı sürecinin ilkeleriyle beraber, gözden kayboldu. Alman hukuk mahkemesinde beraat eden bir şüpheli, adliye kapısında rejimin ajanları tarafından tutuklanabilir ve herhangi bir kanuni işlem yapılmadan toplama kampına götürülebilirdi.¹¹⁵ Faşist bir rejim, istediğinde, halkını hiçbir sınırlama olmaksızın tutuklayabilir, soyabilir, hatta öldürebilirdi. Vatandaşların kamu iktidarıyla ilişkisindeki bu radikal dönüşüm karşısında öteki her şey silikleşir.

Bunu adeta ani bir düşüş olarak izleyen şey ise faşist rejimlerin, vatandaşların temsilcileri seçebileceği ya da başka bir biçimde politik kararları etkileyebileceği mekanizmalar içermemesiydi. Parlamentolar güç kaybetti, seçimlerin yerini evet hayır plebisitleri ve yemin törenleri aldı, liderlere neredeyse sınırsız diktatörlük gücü verildi.

Faşistler, cemaatlerinin bölünmesinin ve düşüşünün seçim politikalarından, özellikle de Solun sınıf mücadelesi ve proleter diktatörlük için yaptığı hazırlıklardan kaynaklandığını iddia etti. Faşistlere göre, hastalıklı cemaatler, hiç de öyle liberallerin sandığı gibi, insani çıkarların kendiliğinden uyum hâlindeki oyunuyla bir araya gelebilir şeyler değildi. Onları ancak mümkünse ikna ve örgütlenmeyle, gerekirse de güç kullanmak suretiyle bir devlet eylemi bir araya getirebilirdi. Bu iş, “mekanik dayanışma”dan çok Fransız sosyolog Émile Durkheim’ın “organik dayanışma” dediği şeyi gerektiriyordu. Bu nedenle faşist rejimler, vatandaşlarını, disipline olmuş sert kavgacılar ce-

115 “Polis adaleti” konusunda bkz. Gellately, *Backing Hitler*, s. 5, 34-50, 82, 175, 258.

maatinin bütünlüklü bir parçası olacakları şekilde biçimlendirmeye, o kalıba sokmaya hizmet eden farklı kurumlar içeriyordu. Faşist devlet, özellikle gençliğin biçimlenmesine özen gösteriyordu; bu işlevi tek başına sürdürmek için kıskanç bir çaba içindeydi (bu, faşist rejimleri Katolik Kilisesi'yle sıklıkla çatışmaya iten bir meseleydi).

Faşist rejimler yeni erkeği ve yeni kadını (her birini kendi alanında olmak üzere) yaratmaya girişti. "Yeni" erkek ve kadınları aynı anda hem mücadele eden hem de boyun eğen özneler olarak üretmek, faşist eğitim sistemlerinin zorlu göreviydi. Liberal devletlerdeki eğitim sistemleri, bireylerin entelektüel potansiyellerini fark etmelerine olanak tanıma misyonuyla beraber, kendilerini vatandaşları şekillendirmeye adanmıştı bile. Faşist devletler, hâlihazırdaki eğitim kadrosu ve yapılarını, spora, fiziksel ve askerî eğitime ağırlık vererek kullanabiliyorlardı. Okulların kimi geleneksel işlevleri, tabii ki partinin, zorunlu gençlik hareketleri gibi paralel örgütleri tarafından devralındı. Faşist devletteki bütün çocukların, çocukluktan üniversiteye dek hayatlarını yapılandıran parti örgütlerine otomatikman kaydolmaları gerekiyordu. İtalya'nın kuzey kentleri Torino, Cenova ve Milano'da altı-yirmi bir yaş arası İtalyanların yüzde 70'e yakını Faşist gençlik örgütlerine üyeydi; fakat bu oran az gelişmiş güneyde daha düşüktü.¹¹⁶ Hitler, genç Almanları geleneksel sosyal ortamlarından –ebeveynler, öğretmenler ve kiliseler– ve geleneksel doğal eğlencelerinden uzaklaştırmak konusunda daha da kararlıydı. 4 Aralık 1938'de Reichstag'a, "Bu genç erkekler," dedi "örgütümüze on yaşında katılır

116 Faşist Parti'nin gençlik örgütleri, 1926'dan sonra, Opera Nazionale Balilla'da (ONB, ismini Napolyon'a direnirken ölen bir gençten alıyordu) Eğitim Bakanlığı çatısı altında birleştiklerinde, ulus çapında yayıldı. ONB, sekiz yaşından on sekiz yaşına kadar erkek ve kız çocukları (ayrı ve daha eksik olarak) kaydetti; altı yaşında "Yavru Kurt" olarak başlayabiliyorlardı. ONB, 1937'de Faşist Parti'nin denetimi altında, Gioventù Italiana del Littorio olarak tekrar örgütlendi (GIL; *littorio* ya da baltacı, Roma İmparatorluğu'nda geçit alaylarında yargıçların önünde *fascies* taşıyan memurlardı). GIL, "İnan, İtaat Et, Mücadele Et" mottosuyla (erkek çocuklar için) gitgide daha da askeri bir boyut kazandı; 1939'dan sonra ise zorunlu hâle geldi. Üniversite öğrencileri Gruppi Universitaria Fascista'nın bir parçasıydı. Konuyla ilgili çalışmalar için bkz. bibliyografik deneme.

ve ilk kez yeni bir hava solur; dört yıl sonra *Jungvolk*'tan Hitler Gençliği'ne geçer, biz orada onları bir dört yıl daha tutarız. Sonrasında onları tekrardan bizim sınıf ve statü bariyerlerimizi yaratanların ellerine vermek konusunda daha az hazırlıklıyızdır; onun yerine doğrudan Parti'ye, İşçi Cephesi'ne, SA'ya ya da SS'e ... vesaire alırız."¹¹⁷ 1932'nin sonuyla 1939'un başı arasında Hitlerjugend on-on sekiz yaş grubundan aldığı payı yüzde 1'den yüzde 87'ye çıkardı.¹¹⁸ Faşist bir devletin vatandaşları, dışarı çıktıkları anda ise rejimin eğlence faaliyetlerini de gözetlediğini fark etti: İtalya'da Dopolavoro ve Almanya'da Kraft durch Freude.

Nitekim faşist rejimler, özel ve kamu arasındaki sınırları o kadar radikal bir biçimde tekrar çizmeye çalıştılar ki özel alan neredeyse kayboldu. Nazi Çalışma Kurumu başkanı Robert Ley, Nazi devletindeki tek özel bireyin uyuyan biri olduğunu söyledi.¹¹⁹ Kimi gözlemcilere göre, kamusal alanın özel alanı bütünüyle yutması çabası tam da faşizmin özüne işaret ediyordu.¹²⁰ Bu, faşist rejimlerin otoriteryan muhafazakârlıktan ciddi biçimde, klasik liberalizmden ise daha da ciddi biçimde ayrıldıkları en temel noktadır.

Zorunlu ulusal birlik tasavvuru, ne özgürce düşünenlere, ne de bağımsız, özerk alt topluluklara yer açtı. Kiliseler, Far-masonluklar, sınıf temelli dernek ve sendikalar, siyasi partiler, bunların hepsi ulusal iradeden bir şeyleri eksiltten şüphelilerdi.¹²¹ Tıpkı Solla olduğu gibi muhafazakârlarla da hiç bitmeyen çatışmanın temelindeki sebepler burada yatıyordu.

Faşist rejimler, topluluğu, her şeyi tüketen bir kamusal alan

---

117 Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, der. *Nazizm 1919-1945*, 2. cilt, *State, Economy, and Society, 1933-1939: A Documentary Reader* (Exeter: University of Exeter Press, 1984), belge # 297, s. 417.

118 Karl-Heinz Jahnke ve Michael Buddrus, *Deutsche Jugend 1933-1945: Eine Dokumentation* (Hamburg: VSA-Verlag, 1989), s. 15.

119 Alıntulayan Arendt, *Origins*, s. 339. Arendt, bu sözlere inanmıştı.

120 Mabel Berezin, *Making the Fascist Self* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1997).

121 Burada Rousseau ve onun hizip korkusu faşizmin olası bir uzak öncüsü olarak belirir.

içinde birleştirme misyonunu gerçekleştirmek üzere sendikaları ve sosyalist partileri ortadan kaldırdı. Bir ulusal memnuniyet ve kontrollü ekonomi projesinde olduğu gibi koruma altındaki normal bir işçi temsiliyetinin radikal biçimde kesilmesi kamuoyunu geleneksel diktatörlüklerde görülen türden saf asker ya da polis baskısı kadar yabancılaştırmadı. Nitekim faşistler, öteki halklara karşı ulusal kimliğin, kapitalist patronlara karşı proleter dayanışmasının yerini isteyerek aldığını düşünen bazı işçileri, sendikaların ve sosyalist partilerin olmadığı bir dünyayla uzlaştırmak konusunda bir dereceye kadar başarılı oldular.

Kültürel yozlaşma konusunda kara kara düşünmek o kadar önemli bir faşist meseleydi ki kimi yazarlar onu merkeze yerleştirdiler. Her faşist rejim, ulusal kültürü tepeden yönetmeye, onu yabancı etkilerden arındırmaya ve ulusal birlik ve uyanış mesajını taşımasını sağlamaya çalıştı. Faşist törenlerin, filmlerin, gösterilerin ve görsel sanatların kültürel mesajlarının şifresini çözmek, bugün faşizm araştırmalarının en aktif alanı hâline geldi.¹²² Faşist sahnelemenin “okuması” ne kadar ustalıkla yapılmış olursa olsun, faşist rejimlerin yekpare bir kültürel homojenliğin inşasında başarılı oldukları fikrine götürmemelidir bizi. Faşist rejimlerde kültürel hayat, resmî faaliyetlerin, rejimin göz yumduğu anlık, hatta bazı kanunsuz faaliyetlerin oluşturduğu karmaşık bir yama olarak kaldı. Nazi rejimi döneminde yapılan filmlerin yüzde doksanı açık bir propaganda içeriği de olmayan hafif eğlenceliklerdi (tabii bu, saf oldukları anlamına gelmiyor).¹²³ Korunan birkaç Yahudi sanatçı Nazi Almanyası’nda epeyce geç bir döneme dek tutundu ve homoseksüel olduğunu açıklamış bir oyuncu ve yönetmen olan Gustav Gründgens, kariyerini sonuna dek sürdürdü.¹²⁴

Erken dönem faşizmin önerileri, ekonomi politikası söz ko-

122 Bkz. bibliyografik deneme, s. 389.

123 Glenn R. Cuomo, der. *National Socialist Cultural Policy* (New York: St. Martin's Press, 1995), s. 107.

124 Alan E. Steinweis, “The Purge of Artistic Life”, Robert Gellately ve Nathan Stoltzfus, der., *Social Outsiders in Nazi Germany* içinde, (Princeton: Princeton University Press, 2001), s. 108-09.

nusu olduğunda, faşist rejimlerin uygulamada yaptıklarından, başka hiçbir alanda olmadığı kadar ayrıldı. Her iki faşist liderin de muhafazakâr müttefiklerine en fazla ödün verdiği alan buydu. Esasen, faşistlerin çoğu –hele de iktidara geldikten sonra– ekonomi politikasını, faşizm için daha önemli olan toplumu birleştirme, canlandırma ve genişletme hedeflerine ulaşmanın bir aracı olarak düşündüler.¹²⁵ Ekonomi politikası, savaşa hazırlanma ve savaş ilan etme ihtiyaçlarıyla güdülenme eğilimindeydi. Politika ekonomiyi gölgede bırakmıştı.¹²⁶

Faşizmin, kapitalizmin bir olağanüstü hal formunu temsil edip etmediği üzerine çok yazılıp çizildi; bu, kapitalistler tarafından kullanılan –aracıları konumundaki– faşist devletin, iş gücünü hiçbir geleneksel diktatörlüğün yapamadığı biçimde disipline etmesine yarayan bir mekanizmaydı. Bugün iş adamlarının faşist ekonomi politikasının bazı yönlerine sık sık karşı çıktıklarını, bazen de bunu başarıyla yaptıklarını biliyoruz. Fakat faşist ekonomi politikası, ekonomik gerekçelere değil, siyasi önceliklere yanıt vermiştir. Hem Mussolini, hem de Hitler, ekonominin yöneticinin iradesine tâbi olduğunu düşünme eğilimindeydi. Mussolini altın standardına döndü ve milli itibar gerekçesiyle, kendi maliye bakanının itirazlarına rağmen, Aralık 1927’de İngiliz poundu karşısında lireti 90’a revalüe etti.¹²⁷

Faşizm, birçok işadamlarının ilk tercihi değildi, fakat 1922 ve 1933’ün özel koşullarında olası görünen alternatiflerdence –sosyalizm ve işlevsiz bir pazar sistemi– onu yeğlediler. Böylece çoğu, faşist rejimin oluşmasını kabullenmekle kalmayıp, Yahudilerin işletme alanındaki varlığını ortadan kaldırma ve ağır ekonomik kontrolleri kabul etme zorunluluklarıyla da uzlaştı. Za-

---

125 Bu konuda en aydınlatıcı genel tartışma Charles S. Maier’in “The Economics of Fascism and Nazism”idir. Maier, *In Search of Stability* içinde, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

126 T. W. Mason, “The Primacy of Politics: Politics and Economics in National Socialist Germany”, Caplan, der., *Nazism* içinde.

127 Sergio Romano, *Giuseppi Volpi et l’Italie moderne: Finance, industrie et Etat de l’ère giolittienne à la Deuxième Guerre Mondiale* (Roma: École française de Rome, 1982), s. 141-52; Jon S. Cohen, “The 1927 Revaluation of the Lira: A Study in Political Economy”, *Economic History Review* 25 (1972), s. 642, 654.

manla birçok Alman ve İtalyan işadamı, faşist rejimlerle iş yapmaya uyum sağladı; en azından yeniden silahlanma, iş disiplini ve ekonomik yönetimde kendilerine verilen önemli rolün meyvelerinden hoşnut olanlar. Özellikle, Mussolini'nin meşhur korporatist ekonomik örgütü, pratikte önde gelen işadamları tarafından yönetiliyordu.

Peter Hayes durumu özetle şöyle ifade eder: Nazi rejimi ve iş dünyası "birbirine yaklaşan fakat birebir aynı olmayan ilgilere" sahipti.¹²⁸ İkisi de işçileri disipline etmekle, kazançlı silahlanma sözleşmeleriyle ve iş yaratma uyaranlarıyla ilgileniyordu. Önemli çatışma alanları ise yönetimin ekonomik kontrolleri, ticarete getirilen sınırlamalar ve ekonomik özerkliğin yüksek maliyetiydi – Naziler, ekonomik olarak kendi kendine yeterli hâle gelerek, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesine yol açan kıtlıkların üstesinden gelebileceklerini umuyordu. Otarşi, yakıt ve kauçuk gibi daha önce ithal edilen ürünlerin yerine maliyetli ikameler –*Ersatz*– yapılmasını gerektiriyordu.

Ekonomik kontroller, küçük şirketlere ve yeniden silahlanmaya dahil olmayanlara zarar verdi. Ticarete getirilen sınırlamalar, önceleri ihracattan önemli kârlar elde eden şirketler için sorun yarattı. Büyük kimya karteli I. G. Farben mükemmel bir örnektir: 1933'ten önce Farben, uluslararası ticarete güçlenmişti. 1933'ten sonra şirket yöneticileri rejimin ekonomik özerklik politikasına uyum sağladı ve silahlanma tedarikçisi olarak nasıl fazlasıyla zenginleşilebileceğini öğrendi.¹²⁹

İthal mal ikamesi maliyetinin en iyi örneği, adi cevherlerden ve kahverengi Silezya kömüründen çelik yapmaya girişen Hermann Goering Werke'ydi. Çelik üreticileri bu operasyonu maddi olarak desteklemeye zorlandılar ama buna çok net bir tepki gösterdiler.¹³⁰

128 Peter Hayes, *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 120.

129 Bu evrim, Hayes tarafından ustalıkla çözümleniyor, *Industry and Ideology*.

130 Gerhard Th. Mollin, *Montankonzerne und Drittes Reich: Der Gegensatz zwischen Monopolindustrie und Befehlswirtschaft in der deutschen Rüstung und Expansion 1936-1944* (Göttingen: Vandenhoeck ve Ruprecht, 1988), s. 70 vd., s. 102 vd. ve s. 198 vd..

İşadamları Nazi güdümlü ekonomiden istedikleri her şeyi alamamış olabilirler, fakat radikal Nazi Partililerden çok daha fazlasını aldılar. Haziran 1933'te partinin ekonomi politikası şubesinin başkanı olan ve Nasyonal Sosyalizmin “topluluğun çıkarı için verilen ortak bir mücadelenin egoist birey çıkarı ruhunun” yerini alması gerektiğini isteyecek kadar ciddiye alan “eski savaşçı” Otto Wagener'in ekonomi bakanı olması muhtemel görünüyordu. İş dünyasına en yakın duran Nazi lideri Hermann Goering, Hitler'e, Wagener'in bu göreve gelmek için Nazi liderleri arasında kampanya yaptığını göstererek Wagener'i ustalıkla saf dışı bıraktı. Bakanların seçilmesi sürecinde otoritesine en ufak bir el uzanmasını öfkeyle karşılayan Hitler, Wagener'i partiden ihraç etti ve Almanya'nın en büyük sigorta şirketi olan Allianz'ın müdürü Dr. Kurt Schmitt'i bu göreve getirdi.

Fakat Nazilerin ekonomik radikalizmi ortadan kalkmadı. Özel sigorta yöneticilerinin, ekonomik sektörlerin kendi içlerinde oluşturduğu kâr amacı gütmeyen yatırım fonunun –“völkisch” sigortası– özel sigortaların yerini alması için radikal Nazilerin yaptığı girişimlerle mücadelesi hiç bitmedi. Radikaller, işgal edilen bölgelerle İşçi Cephesi'ndeki SS işletmelerinde yer alan kamuya ait sigorta şirketleri için uygun alanlar açarken, özel sigortacılar, aralarında bazılarının hoşnutsuzluk duyduğu bir rejim içinde öyle bir beceriyle hareket ettiler ki işin yüzde 85'ini elde ettiler. Buna Hitler'in *Berghof*'una, Göring'in *Karinhall*'ine ve Auschwitz ve başka yerlerde köle işçiliğiyle çalışan fabrikalara dair politikalar da dahildi.¹³¹ Genel olarak, Nazi hareketi içindeki radikaller istifa etti (ör., Otto Strasser), etkisini kaybetti (ör., Wagener) ya da öldürüldü (ör., Gregor Strasser). İtalyan “bütünleşmeci sendikalistler” ya etkilerini kaybet-

---

131 Gerald D. Feldman, *Allianz and the German Insurance Business, 1933-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). Kamplar için bkz. s. 409-15. Otto Wagener alıntısının kaynağı günlüğüdür, *Hitler aus Nächste Nähe*, der. Henry A. Turner, Jr. (Frankfurt am Main: Ullstein, 1978), s. 373-74. Sadık Wagener, 1945'ten sonra bile, Hitler'in hakiki “nasyonal sosyalist” ideallerinin, etrafındaki gerici *Nazisten* tarafından sabotaj edildiğine olan inancını asla yitirmedi (s. xi). Wagener'in “kirli para” nefreti için bkz. Birinci Bölüm, s. 26.

tiler (Rossoni gibi) ya da partiden ayrıldılar (Alceste De Amb-
ris gibi).

Görünüşe bakılırsa, kısa vadede, liberal ekonomiler 1930'la-
rın başlarında bata çıka ilerledikçe, faşist ekonomiler, halkla-
rı, özellikle orduda daha yüksek oranda birikim ve yatırıma
olanak sağlamak amacıyla kişisel harcamalarını azaltmak ko-
nusunda bir uzlaşıyaandırmak gibi zor bir görevi demokra-
silerden daha iyi yapıyorlardı. Fakat şu anda biliyoruz ki savaş
sonrası Avrupası'nın, hatta 1914 öncesi Avrupası'nın, hatta ki-
mi demokrasilerin gönüllü ve gecikmiş olarak gerçekleştirdi-
ği savaş için topyekûn seferberliğin büyüme oranlarına hiçbir
zaman ulaşamadılar. Bu, faşizm tanımını, geç kalmış endüstri
uluslarına uygun bir "gelişimsel diktatörlük" olarak kabul et-
meyi zorlaştırır.¹³² Faşistlerin isteği, ekonomiyi geliştirmek de-
ğil, savaş için hazırlamaktı; her ne kadar böyle bir hazırlık için
hızlandırılmış silah üretimine ihtiyaç duysalar da.

Faşistler refah devleti konusunda bir şey yapmak zorunda-
lardı. Almanya'da Weimar Cumhuriyeti'nin refah deneyleri,
1929'da vuran Buhran'dan sonra çok pahalıya patladı. Naziler
onları kıırttı ve ırkçı dışlama formlarıyla yönünü saptırdı. Bu-
nunla beraber hiçbir faşist rejim refah devletini (saf reaksiyo-
nerlerden beklenebileceği üzere) yürürlükten kaldırmaya ça-
lışmadı.

Faşizm, yurttaşlık ve bireylerin topluluk hayatına katılma
tarzlarını kavramsallaştırmadaki radikalliğiyle devrimciydi. Fa-
kat Solun bireysel özgürlükler, insan hakları, yargı süreci ve
uluslararası barış gibi geleneksel projeleri açısından karşı dev-
rimciydi.

Özetle, faşist iktidar, Mussolini'nin İtalyası'nda da Nazi Al-
manyası'nda da aynı öğelerden oluşan bir koalisyon içeriyordu.
Bir vakayı ötekinden ayıran, lider, parti ve geleneksel kuruluş-
lar arasında paylaşılan göreceli ağırlıktı. İtalya'da büyük ölçüde

---

132 John S. Cohen, "Was Italian Fascism a Developmental Dictatorship?", *Eco-
nomic History Review*, 2. dizi, 41: 1, (Şubat 1988), s. 95-113, İtalyan büyüme
oranlarını karşılaştırır. Faşizmin "gelişimsel diktatörlük" yorumu konusunda
daha fazla bilgi için bkz. Birinci Bölüm, 49. not ve Sekizinci Bölüm, s. 347.

Mussolini'nin kendisinin en militan takipçilerinden, yani yerel *ras* ve onların *squadristi*'sinden, korkmasından dolayı geleneksel devlet, parti üzerinde bir üstünlük sağladı. Nazi Almanya-sı'nda ise parti, özellikle savaş başladıktan sonra, devlet ve sivil toplum üzerinde egemenlik kurdu.

Faşist rejimler, bir tutkal gibi işledi: Birbirinden çok farklı ol-malarına rağmen liberalizm ve Sola karşı düşmanlıklarıyla bir-birine bağlanan ve ortak düşmanlarını yok etmek için her şe-yi yapmaya hazır iki öznenin, faşist dinamizm ve muhafazakâr düzenin, bir amalgamı oldular.

Uzun Vade: Radikalleşme mi Entropi mi?

Faşist rejimler, iktidarlarının tadını hiç çıkaramadılar. Karizmatik liderin dramatik sözler vermesi gerekiyordu: toplumu birleştirme, saflaştırma ve dinamikleştirme sözü; onu burjuva materyalizminin gevşekliğinden, demokratik siyasetin keşmekeşinden ve yozluğundan, yabancı halk ve kültürlerle karışıp bozulmaktan kurtarma sözü; mülkiyet devrimi tehdidinin önünü bir değerler devrimiyle kesme sözü; toplumu yozlaşma ve çöküşten çekip çıkarma sözü. Bütün bu tehditlere karşı çok kapsamlı çözüm önerileri vardı: İçerideki ve dışarıdaki düşmanlara karşı şiddet; bireyin toplum içinde tamamen çözünmesi; kanın ve kültürün saflaştırılması; bütün bunların üstüne bir de silahlanma ve yayılmacı savaş girişimleri. Karizmatik lider, halkına “tarihle imtiyazlı bir ilişki” teminatı vermişti.¹

Faşist rejimlerin verdikleri sözleri tutmak için artan bir momentum görüntüsü –“kalıcı devrim”–² yaratmaları gerekiyor-

1 Adrian Lyttelton, Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, *Der italienische Faschismus: Probleme und Forschungstendenzen* içinde, (Münih: Oldenbourg, 1983), s. 59.

2 Giuseppe Bottai, “La rivoluzione permanente”, *Critica fascista* içinde, 1 Kasım 1926, alıntıl原因 Alexander Nützenadel, “Faschismus als Revolution? Politische Sprache und revolutionärer Stil im Italien Mussolinis”, Christof Dipper, Lutz Klinkhammer ve Alexander Nützenadel, der., *Europäische Sozialgeschi-*

du. Bu pervasız ve baş döndüren hareket olmadan ayakta kalmaları imkânsızdı. Gitgide daha da cüretkârlaşan meydan okumalarının durmadan yükselen sarmalı olmaksızın faşist rejimler, cansız bir otoriteryanizme benzeyen bir şeye dönüşme riskiyle karşılaşıyorlardı.³ Ardından da kendi kendilerini yok etmeleyle sonuçlanacak bir kriz dönemine giriyorlardı.

Tam ya da kısmen faşist olan rejimler, momentumu kalıcı hâle getirmeyi her zaman başaramazlar. Bazen faşist oldukları söylenen kimi rejimler, diğer yöne meyledip heyecanı köreltme yolunu seçmişlerdir. Kendilerini normalleştirerek faşistten çok otoriter bir görünüme sahip olmuşlardır.

Örneğin, İspanyol diktatör General Francisco Franco, İspanyol iç savaşında iktidarı silah zoruyla ele geçirdiği ve bunun için Mussolini ve Hitler'den yardım aldığı gerekçesiyle sık sık faşist olarak değerlendirilir. Temmuz 1936'dan sonra Franco'nun başlattığı isyana karşı İspanyol Cumhuriyetçilerin kendilerini savunmalarına yardım edilmesi antifaşist mücadelesinin ilk ve en sembolik adımı oldu gerçekten de. Mart 1939'daki zaferinden sonra Franco, iki yüz binden fazla insanın öldürülmesiyle sonuçlanan kanlı bir baskı dönemi başlattı ve kurduğu rejimi ekonomik ilişkilerin ve demokratik dünyanın etkililerine kapatmayı denedi.⁴ Demokrasiye, liberalizme, sekülerizme, Marksizme ve özellikle de özgür masonluğa duyduğu aşırı düşmanlık yüzünden Franco, Nisan 1939'da Hitler'e ve Mussolini'ye katılıp Antikomintern Paketi'ni imzaladı ve 1940'ta Fran-

---

chte: *Festschrift für Wolfgang Schieder* içinde, (Berlin: Duncker & Humboldt, 2000), s. 37. Sözcükler Troçki'yi hatırlatıyor ama sonradan bürokrat olan eskilerin *squadristi*'si Bottai, önceki devrimlerden farklı olarak Faşist "kalıcı devrimin" devlet yönlendirmesi altında uzun vadeli olmayı hedeflediğini söylüyordu. Jeremy Noakes bu durumun Almanya'daki izini zarif bir şekilde sürüyor: "Nazism and Revolution", Noel O'Sullivan, der., *Revolutionary Theory and Political Reality* içinde (Londra: Wheatsheaf, 1983), s. 73-100. Ayrıca bkz. Arendt'in görüşleri, Beşinci Bölüm, s. 209.

3 Bu terim 8. bölümde tanımlanıyor: s. 358-362.

4 Franco İspanyası'nın, kanlı intikamcılığı, kültürel saflaşma arayışı ve kapalı ekonomik sisteminden ötürü (en azından 1945'e kadar) faşist olarak yorumlandığı parlak bir örnek için bkz. Michael Richards, *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

sa'yı işgal etmek için yapılan savaş sırasında Tanca'yı ele geçirdi. Britanya'dan ve Fransa'dan alınan topraklarla İspanya'yı genişletmek ve "Mihver Devletleri'nin tam ölçekli askerî ortağı" hâline gelmek için çok hevesli görünüyordu.⁵

Fakat ihtiyatlı *Caudillo*, Hitler kendisine harekete geçmesi için baskı yaptığında, Mihver Devletleri'nin yanında savaşa girme karşılığında istediği fiyatı çok yükseltti. Franco'yla 23 Ekim 1940'ta Fransa-İspanya sınırındaki Hendaye'da buluştuktan birkaç saat sonra Hitler, Mussolini'ye, o "Cizvit domuzla" bir kez daha dokuz saatlik bir pazarlık yapmak yerine üç-dört dişini çektirmeyi tercih edeceğini söylemişti.⁶ 1936-39 yılları arasındaki korkunç katliamdan sonra Franco, düzen ve sükûnet arayışındaydı artık; faşist dinamizm, temkinli mizacına pek de uygun düşmüyordu.

Franco rejiminde de tek parti –Falanj– vardı ama "paralel yapılarından" yoksun olduğu için özerk bir iktidara sahip değildi. 1941-42'deki Alman zaferlerinden sonra üye sayısı bir milyona yaklaşmış ve törenlerle diktatörlük görüntüsünü pekiştirmiş olsa da *Caudillo*, politika üretiminde ve yönetimde partiye hiç pay vermedi.

Falanj'ın karizmatik lideri José Antonio Primo de Rivera'nın iç savaşın başlarında ortadan kaldırılması –Üçüncü Bölüm'den hatırlayacağımız üzere– Franco'nun seçkinlerin ve normatif devletin üstünlüğünü yerleştirmesine yardımcı oldu. Ardından aşırı Sağ partilerin fazlalığından ve José Antonio'nun halefi Manuel Hedilla'nın deneyimsizliğinden yararlanıp faşist etkinin iyice azalmasını sağladı. Falanj'ı, zekice bir hamleyle, hem faşistlerden hem de geleneksel monarşistlerden oluşan bir şemsiye örgüte dönüştürdü: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista. Örgütün lideri "Franco'nun maiyetindeki bir süs eşyası olarak iktidarsızlığa"

5 Son çıkan eksiksiz bir biyografi için bkz. Paul Preston, *Franco* (New York: Basic Books, 1994) (s. 330'daki alıntı). Preston, Franco'nun biyografisini kaleme alan diğer yazarlara göre Franco'nun en azından 1942'ye kadar Mihver Devletleri'yle kurduğu ortaklığa aktif bir şekilde bağlı kaldığına daha fazla vurgu yapıyor.

6 Ian Kershaw, *Hitler 1936-1945: Nemesis* (New York: Norton, 2000), s. 330.

mahkûm olmuştu.⁷ Hedilla, Nisan 1937'de örgüte, bağımsız özerkliğini tekrar kazandırmak istediğinde Franco tarafından tutuklatıldı. Falanj'ın evcilleştirilmesi, Franco'nun, diktatörlüğüne, faşist heyecana en az düzeyde kapılan geleneksel bir biçim vermesini kolaylaştırdı; 1942'den sonra, hatta belki de daha öncesinden itibaren tercihi bu yöneydi.

Falanj, 1945'ten sonra, kendisinden artık basitçe *Movimiento* diye bahsedilen bir sivil dayanışma derneğine dönüştü. 1970'te de ismi tamamen feshedildi. O tarihlerde Franco'cu İspanya, ordunun, devlet görevlilerinin, iş adamlarının ve Kilisenin baskın olduğu ve görünür hiçbir faşist renk taşımayan otoriteryan bir rejim hâlini almıştı artık.⁸

İşlemeyen parlamenter rejimi 1926'da askerî bir darbeye devrilen Portekiz, 1930'lu yılların ilk yarısından sonra, Katoliklik etrafında bütünleşme yanlısı münzevi bir iktisat profesörü olan Antonio de Oliveira Salazar tarafından yönetildi. Dr. Salazar, Franco'ya göre çok daha tedbirli bir sessizleştirme politikasına yöneldi. Franco'nun İspanyol faşist partisini kendi kişisel kontrolüne almaya çalıştığı yerde, Salazar, Portekiz'de özgün bir faşist hareket olmaya en yakın şeyi, Milliyetçi Sendikalistlerin mavi gömlekli Rolão Preto'sunu Haziran 1934'te kapatıverdi. Portekizli faşistler, diye şikâyet ediyordu Salazar, "her zaman ateşli, heyecanlı ve memnuniyetsizlerdi; imkânsızla karşılaşınca bağırıyorlardı: Daha fazla! Daha fazla!"⁹ Salazar, halkı, Portekiz'de geleneksel olarak güçlü konumdaki Kilise gibi "organik" kurumların yardımıyla kontrol etmeyi seçmişti.

1936 yılında komşu İspanya'da iç savaş patlak verdiğinde "organik" otorite yetersiz kaldı. Dr. Salazar, faşizmden ödünç alınmış araçlarla güçlendirdiği bir "Yeni Devlet" (Estado Novo) kurup onunla deneyler yapmaya girişti. Bu araçlar arasında örneğin korporatist bir emek örgütü, bir gençlik hareketi (Por-

7 Preston, *Franco*, s. 267.

8 Stanley G. Payne, *Fascism in Spain, 1923-1977* (Madison: University of Wisconsin Press, 1999), s. 401, 451 ve muhtelif yerlerde.

9 Antonio Costa Pinto, *Salazar's Dictatorship and European Fascism* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 1995), s. 161.

tekiz Gençliği ya da Mocidade Portuguesa) ve mavi gömlekler kuşanmış Portekiz Lejyonu adındaki güçsüz bir “tek parti” vardı.¹⁰ Faşist yayılcılığı reddeden Portekiz, İkinci Dünya Savaşı ve takip eden bütün diğer çatışmalarda tarafsız kaldı; ta ki 1961’de Angola bağımsızlık hareketine karşı savaşılmaya karar verene dek. Dr. Salazar, Portekiz’i sınıf mücadelelerinin yarattığı sıkıntılardan uzak tutmak için 1960’lara kadar ülkesindeki endüstriyel kalkınmaya karşı çıktı. Yarattığı rejim faşist olmamakla kalmıyordu, ayrıca “gönüllü olarak totaliter olmayan” bir rejimdi; siyasetin dışında kalan yurttaşlarının “alışkanlıklara göre yaşamalarına” izin vermeyi doğru bulmuştu.¹¹

Öteki uç noktada, topyekûn bir radikalleşmeyi sadece Nazi Almanyası deneyimledi. Doğuda sürdürülen başarılı imha savaşı, “imtiyaz devleti”ne ve onun “paralel örgütleri”ne neredeyse sınırsız bir eylem alanı sağlayarak “normatif devlet”in geri kalan kısıtlamalarını da etkisiz hâle getirdi. Daha önce Polonya’ya ve Sovyetler Birliği’nin batıdaki kısımlarına ait olan işgal topraklarından oluşan “tarafsız bölge”de, Nazi Partisi’nin radikalleri, ırk temizliği fantezilerinin en aşırılarını bile uygulayacak bir rahatlığa kavuştular. Aşırı radikalleşme bütün faşizmlerde üstü kapalı olarak bulunur; fakat savaş koşulları, özellikle de sonucunda zafer kazanılan fetih savaşları radikalleşmenin kendini göstermesi için gereken bütün araçları sağladı.

Radikalleşme dürtüleri Mussolini’nin İtalyası’nda da eksik değildi. Yaşlanan Kara Gömleklileri tekrar canlandırmak ile muhafazakâr yol arkadaşlarının normalleşme yanlısı tutumlarını sahiplenmek arasında yaşadığı kararsızlık yüzünden Faşist rejim düzensiz bir güzergâh izledi. Mussolini, “totaliteryanizm” terimini yaygınlaştırmıştı ve vaazlarını abartılı eylem çağrıları ve devrim vaatleriyle bezemeye devam ediyordu. Pratikte ise bir ileri bir geri adım atıyor, iktidarı için yararlı olacağını düşündüğü durumlarda parti radikallerini etrafa salıyor, fakat yönetimin istikrarlı koşullara ve meydan okunma-

10 Antonio Costa Pinto, *The Blue Shirts: Portuguese Fascists and the New State* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2000).

11 Costa Pinto, *Salazar’s Dictatorship*, s. 204.

yan bir devlete ihtiyacı olduğunu düşündüğünde dizginleri eline alıyordu.

“İktidarı ele geçirme” döneminde cüretkâr bir kumarbaz gibi davranan Mussolini, sonuçta istikrarı maceraya yeğleyen bir başbakan oldu. İlk olarak 1921’de sosyalistlerle yapmayı planladığı antlaşmayla kendisini gösteren normalleşme eğilimi, yıllar geçtikçe daha da belirginleşecekti; bunda kişisel tercihler kadar koşulların zorlaması da rol oynuyordu. Dördüncü Bölüm’de de gördüğümüz üzere, 1922’de iktidara geldikten sonraki iki yıl içinde partinin maceracı tarafını ve *ras*’ın rakip iktidarını devletin önceliğini ileri sürerek dizginlemeye çalıştı. Monarşinin, Kilisenin ve muhafazakâr iktidar ortaklarının sahip olduğu kapsamlı güce meydan okumayı reddetti. Mussolini’nin ekonomi politikası, bu ilk yıllarda, liberal rejimlerin *laissez-faire* ekonomisiyle uyum içindeydi. İlk maliye bakanı olan (1922-25) ekonomi profesörü (ve parti aktivisti) Alberto De Stefani –ki devletin ekonomiye müdahalesini azaltmış ve vergileri kaldırmış ya da basitleştirmişti– hükümet harcamalarına sınır getirdi ve bütçeyi dengeledi. Serbest ticarete olduğu kadar faşizmin talep yaratan üretici enerji idealine de bağlı olan De Stefani, pahalı yerel üretim şekerpancarını korumak için konan ithalat vergisi benzeri vergileri kaldırarak bazı işadamlarını kızdırmıştı. Yine de genel olarak bakıldığında “gayet belirgin bir iş dünyası yanlısı tutuma” sahipti.¹²

Bir başka radikalleşme ve normalleşme döngüsü de sosyalist lider Giacomo Matteotti’nin öldürülmesini takiben gerçekleşti.¹³ Mussolini’nin bu olayın ardından gelen eleştiri bombardımanına yanıtı daha fazla “normalleşme”ydi: Polisi denetleme yetkisini de elinde bulunduran son derece önemli İçişleri Bakanlığı görevini, 1923’te Faşist Parti’yle birleşen Milliyetçi Parti’nin genel başkanı Luigi Federzoni’ye vermişti. Altı ay boyunca, sadece demokratik muhalefetten değil, muhafazakâr mütte-

12 Roland Sarti, *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940: A Study in the Expansion of Private Power under Fascism* (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 51.

13 Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 184-186.

fiklerden de gelen saldırıları savuşturduktan sonra, ortaya çıkan belirsizlik yüzünden bir tür felce uğrayan *Duce*, parti radikallerinin baskıları sonucu –Dördüncü Bölüm’de de gördüğümüz üzere– 3 Ocak 1925’te bir öncü darbeye dönüşen hamleyi gerçekleştirmek zorunda kaldı. Böylece Mussolini’nin (biraz abartılı) tabiriyle “totaliteryan” devletin, parlamenter rejimin yerini alacağı gelişigüzel işleyen uzun süreç başlamış oldu. Faşist militanların en uzlaşmazlarından biri olan Roberto Farinacci’yi Faşist Parti sekreteri olarak ataması, Mussolini’nin, başı artık partinin çekmesini, bürokrasiye sızıp ulusal politikaların yapılmasında baskın bir rol üstlenmesini sağlamak gibi bir niyeti olduğunu gösteriyordu.

Mussolini, bir yıldan biraz daha sonra, Nisan 1926’da¹⁴ Farinacci’yi defedip yerine daha az dik kafalı olan Augusto Turati’yi getirdiğinde (1926-29), normatif devleti partiye karşı yeniden güçlendiriyordu. İşte tam bu noktada İtalyan polisini, Himmeler modelini takip edip partili bir hevesliye bırakacağına meslekten bir sivil memur olan Arturo Bocchini’ye emanet etti. Son derece önemli olan polis gücünü bürokratik ilkelere göre çalıştırmak (eğitilmiş profesyonelleri liyakata göre terfi ettirmek, en azından siyasi olmayan vakalarda hukuki süreçlere saygı göstermek) ve bu gücü sınırsız ve başına buyruk bir iktidara ait imtiyaz devletinin parçası hâline getirmemek İtalyan Faşizmi’nin Nazi pratiğiyle arasındaki en önemli fark oldu.

Mussolini, 1928’de, eski sendikalist militan Edmondo Rossoni’yi Faşist sendikaların liderliğinden aldı ve böylece Rossoni’nin sendikaların ekonomi politikalarında gerçek bir pay sahibi olmaları ve tek bir korporatist örgütler silsilesi içinde yönetimde eşit temsiliyet kazanmaları için ortaya koyduğu gayrete bir son verdi. Rossoni’nin ayrılışından sonra, Faşist sendikaların emek temsilindeki tekelleri “Faşist sendikalizm”den geriye kalan tek şey oldu. İş ve iş veren, artık farklı örgütlerde karşı kar-

14 Bkz. Beşinci Bölüm, s. 222-223. Farinacci, siyasi bir çölde on yıl geçirdikten sonra, Etiyopya Savaşı’nda tekrar ön plana çıktı; sivrilmesini sağlayan olay ise, el bombalarıyla balık avlamaya çalışırken bir elini havaya uçurması oldu. *Duce*’yle arası bozulmadı ama 1943’te Almanların vetosuyla karşılaşana kadar hep daha fazla radikalleşmeyi teşvik etti.

şıya geliyorlardı ve sendika temsilcileri dükkân katından tamamen uzaklaştırılmıştı. Mussolini'nin övgülere mazhar olan "Şirket Devleti"nce geliştirilen biçim, işçilerin "özel yetki"lerinin devlet otoritesiyle pekiştirilmesi noktasına ulaşacaktı.¹⁵

Mussolini'nin normalleşme yolunda attığı en belirleyici adım 1929'da papalıkla yaptığı Laterano Antlaşması'ydı.¹⁶ Antlaşma İtalya'da herhangi bir Katolik siyasi eylemi yasaklamış olsa da uzun vadede Kilisenin lehine sonuçlara yol açacaktı. Demokrat bir kişiliği olmayan Papa XI. Pius Katolik siyasi partilere pek de ilgi göstermiyordu zaten; o daha ziyade okulların ve Katolik Eylem'in –toplumu içeriden dönüştürecek gençlik örgütlerinden ve işçi derneklerinden oluşan ağ– ihya edilmesinden yanaydı.¹⁷ Bunun ardından –faşist yobazların 1931'de Katolik gençlik programlarını taciz ettikleri kısa süreli bir kriz dönemine rağmen– Kilisenin taban örgütlenmeleri Faşizmden daha dayanıklı çıkacak, Hristiyan Demokrat Parti'nin savaş sonrası yıllardaki uzun soluklu yönetimini ayakta tutacaktı.¹⁸ Mussolini iyiden iyiye geleneksel otoriter yönetime doğru gerilemişti; monarşi, örgütlü iş dünyası, ordu ve Katolik Kilise, hem Faşist Parti'den hem de İtalyan Devletinden bağımsız olarak geniş ve özerk sorumluluk alanlarına sahipti.

Mussolini'nin bu şekilde yönetmeyi seçmesinin ilerleyen yaşıyla ilgisi olabilirdi ama genç neslin, yaşlanan rejiminden sıkılmaya başladığını da biliyordu. 1933'te genç Faşist Indro Montanelli, "Ruhsal donanımımız taarruz bölükleri oluşturmamı-

---

15 Roland Sarti, kitabına şu alt başlığı (yukarıdaki 12. not) veriyor: "A Study in the Expansion of Private Power Under Fascism." Faşist sendikalizm hakkında yakınlarda yapılan bir çalışma için bkz. Adolfo Pepe, "Il sindacato fascista", Angelo Del Boca Massimo Legnani ve Mario D. Rossi, *Il regime fascista: Storia e storiografia* içinde (Bari: Laterza, 1995), s. 220-43.

16 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 232.

17 XI. Pius, Dom Luigi Sturzo'nun başa bela Partito Popolare'sinin 1926'da lağvedilmesini zaten kabul etmişti. Papa, aralarında Nazi Almanyası da olan Avrupa diktatörlükleriyle bir dizi sözleşmenin müzakeresini yaptı ve Katolik Eylem'in ve kilise okullarının varlıklarını sürdürmelerine karşılık Katolik partilerin lağvedilmesini kabul etti.

18 İtalyan kilise-devlet ilişkileri hakkındaki çalışmalar bibliyografik denemede yer alıyor.

zı gerektirirken,” diye şikâyet ediyordu, “kader bize anayasal düzenin İsviçreli muhafızları görevini verdi.”¹⁹ Mussolini’nin 1935’te Faşist bir rejimden beklenen klasik “ileri” hamleyi yapmasının arkasındaki nedenlerden biri de buydu. Söz konusu ileri hamle Etiyopya’ya doğru bir taarruz savaşıydı. Bunu takip eden radikalleşme macerasının sürekli irtifa kaybetmesinin hikâyesini aşağıda²⁰ ayrıntılarıyla inceleyeceğim: 1936-38 arasındaki “kültür devrimi”ni, 1940’taki Avrupa savaşını ve 1943-45’te Nazi işgali sırasında kurulan kukla cumhuriyet, Salò’yu içeriyor bu hikâye.

Radikalleşmenin arkasındaki itici güç nedir?

Mussolini’nin normalleşme ve radikalleşme arasında yaşadığı bocalamayı ele alan bu kısa inceleme, 1980’lerde “maksatçılık”²¹ adıyla tanımlanan ve tartışılan bir konuma denk düşüyor ve her şeyi yönlendirenin lider olduğunu iddia ediyor. Hiç şüphesiz, eğer polis memurları, komutanlar, yargıçlar ve sivil memurlar liderin emirlerine boyun eğmek istemeseler liderin maksadının pek bir kıymeti kalmaz. Hitler’in meşhur miskinliği üzerine düşünen bazı araştırmacılar radikalleşme yönündeki dürtülerin aşağıdan harekete geçirilmiş olması gerektiği sonucuna vardılar; yerel aciliyetlerle başları sıkışan ve aşırılıklarının üstünün *Führer* tarafından örtüleceğinden –tıpkı Potempa cinayetlerindeki gibi– emin olan alt düzey görevlilerin inisiyatifleriydi radikalleşme hareketlerine neden olan. 1980’deki tartışmada bu konum “yapısalcılık” adıyla anılıyordu.

Faşist rejimleri geleneksel otoriter diktatörlüklerden keskin bir şekilde ayıran özelliklerden birinin de –liderin eylemleri ve sözlerine ek olarak– tabandan gelen radikalleşme hareketlerini kucaklaması olduğunu fark etmemiz için saf “yapısalcılığın” abesliklerini kabul etmemiz gerekmez. Faşizmin cazibesine iç-

19 Alıntılayan Ruth Ben-Ghiat, *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2001), s. 13.

20 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 261, 275-282.

21 Bkz. Beşinci Bölüm, s. 213-215.

kin nitelikler olan dinamizm, heyecan, momentum ve risk beklentilerini kasıtlı bir şekilde artırma sürecine zaten atıfta bulunmuş ve bütünüyle terk edilmelerinin, liderin eski seçkinlerden bağımsız olan temel iktidar kaynağının altını oyma korkusundan dolayı, tehlikeli olacağını belirtmiştim.

Süregiden radikalleşmenin güçlü kaynaklarından biri de partinin ve parti militanlarının kendisiydi. İktidara taşıyan, siyasal eylem alanını tekelleştiren ve iktidara geldikten sonra kamu yaşamında etkili bir rol oynamasını sağlayan bir halk hareketi olmadan, hiçbir rejim, özgün bir faşist rejime dönüşemezdi. Partinin, liderin başına ne gibi ciddi sorunlar açabileceğini artık biliyoruz. Partinin harp yorgunu militanları, ödülleri –istihdam, iktidar, para– hemen kavuşmak istiyorlardı; bu da liderin Kurulu Düzenle arasındaki işbirliğini zora sokuyordu. Partideki eski yoldaşlar, liderin ayağı bir yere takılacak olsa, kolayca birer rakip hâline dönüşebilirlerdi.

Hiçbir faşist liderin, hatta Hitler'in bile, önceki bölümde de gördüğümüz üzere, partisiyle sorun yaşamama ihtimali yoktu. Partisini hizada tutması gerekiyordu, fakat partiden vazgeçemezdi; çünkü eski seçkinlerle arasındaki sürekli rekabetteki en etkili silahı partiydi. Hitler, Nazi Partisi ile yaşadığı uzlaşmazlıkları kendisinden beklenen bir hız ve gaddarlıkla çözdü – yine de bunu zorlanmadan başardığı ya da bütün kontrolü elinde tuttuğu sonucuna varamayız.

Mussolini de kan dökmek konusunda gönülsüz sayılmazdı; Rosselini kardeşlerin ve Matteotti'nin ortadan kaldırılmasından anlaşılıyor bu. Fakat partideki asileri infaz etme işine ancak Alman işgali altında, 1944'te kalkışabildi.²² Bazen de pes ediyordu tabii (mesela dört aylık gürültülü bir tartışmadan sonra Kasım 1921'de sosyalistlere önerdiği antlaşmadan vazgeçtiği zaman ya da 1925'te diktatörlüğünü ilan ettiğinde). Genellikle de 1925'te Farinacci'yi parti sekreterliğine getirdiğinde ya da güçlü *ras*'lardan biri olan Italo Balbo'nun enerjisini hava kuvvetlerine ve Afrika'daki imparatorluğa çevirdiğinde yaptığı gibi yönlendirmeye çalışıyordu onları.

22 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 282.

Mussolini'nin maliye bakanı olarak Alberto De Stefani'yi atadığı önceki *laissez-faire* döneminde yaptığından farklı olmayan bir hamleyi Hitler de yapmış ve muhafazakâr Lutz Graf Schwerin von Krosigk'i ilk maliye bakanı olarak atamıştı.²³ *Führer*, dış politikayı bir süreliğine profesyonel diplomatlara (dışişleri bakanlığı pozisyonunda aristokrat Konstantin von Neurath vardı) ve orduyu da profesyonel askerlere bırakmıştı. Fakat Hitler'in normatif devleti küçültme ve imtiyaz devletini genişletme dürtüsü Mussolini'ninkine göre çok daha ısrarcıydı. Partisinin tam anlamıyla sahibi durumundaki Hitler, partideki radikal arzuları eski seçkinler karşısında kendisini yüceltmek için bir araç olarak kullandı ve bu arzuları dizginleme ihtiyacını (Haziran 1934'teki ibretlik toplu katliamdan sonra) nadiren hissetti. Radikalleşmeyi açıklamak için önerilen anahtar niteliklerden birisi de faşist yönetimin kaotik doğasıydı. Nazi Almanyası, savaş dönemi propagandasının ve süregiden popüler imajının ima ettiğinin aksine, tıkr tıkr işleyen bir makine değildi. Hitler, parti birimlerinin daha geleneksel devlet kurumlarıyla rekabet etmesine izin verdi ve sadık partililere aynı görevleri vererek birbirlerine düşmelerine neden oldu. Takip eden parti içi ve partiyle devlet arası "feodal"²⁴ çekişmeler, ülkelerinin üst düzey eğitim sahibi bağımsız kamu hizmetiyle gurur duyan Almanlar için büyük bir şok oldu. Başlangıçta Nazizmin cazibesine kapılan Prusyalı genç bir devlet görevlisi olan Fritz-Dietlof Count von Schulenburg 1937'de şöyle bir serzenişte bulunuyordu: "Önceleri birlik içinde hareket eden devlet gücü, ayrı ayrı yetkilere bölündü; Parti ile profesyonel örgütler aynı alanda çalışmaya başladılar ve açık bir sorumluluk paylaşımı yapılmadığından her şey üst üste bindi." Von Schulenburg, bunun "gerçek Kamu Hizmetinin sonu ve itaatkâr bir bürokrasinin ortaya çıkışı" anlamına gelmesinden korkuyordu.²⁵

23 Schwerin von Krosigk sonuna kadar görevde kaldı; ama gitgide azalan yetkilerle.

24 Robert Koehl, "Feudal Aspects of National Socialism", *American Political Science Review* 54 (Aralık 1960), s. 921-33.

25 Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism 1919-1945*, 2. cilt, *State, Economy and Society, 1933-1939: A Documentary Reader* (Exeter: University of Exeter Press, 1984), s. 231-32.

Önceki bölümde keyfine düşkün bir bohem olarak Hitler'in hükümet işlerine, en azından savaşa kadarki dönemde, mümkün olan en az zamanı ayırdığını görmüştük. Gelecekle ilgili görüşlerini ve nefretini konuşmalarda ve seremonilerde dile getiriyor ve hevesli astlarının bütün bunları Darwinci bir ilgi ve ödül yarışına kapılarak en radikal biçimde gerçekleştirmenin yollarını aramasına müsaade ediyordu. Fanatik fikirlerinden bütünüyle haberdar olan yardımcıları, aralarında sadece hakemlik yapmak üzere bulunan "Führer'in gözüne girmeye çalışıyorlardı."²⁶ Hükümet angaryalarına bağlılık bakımından Hitler'e pek benzemeyen Mussolini iş dağılımı yapmayı reddetti ve işinin ehli olanlardan hep şüphe duydu; bu, radikallikten çok, atalet yaratan bir yönetim tarzıydı.

Savaş, faşizmin açık radikalleşme dürtüsünün taleplerine cevap veriyordu. Savaşın, faşist rejimlerde döngüsel bir rol oynadığını söylemek daha yerinde olacaktır. İlk faşist hareketler, Birinci Dünya Savaşı'nda iyice keskinleşen şiddetin yarattığı heyecan ortamında kök salmıştı; savaşmanın, faşist rejimlerin uyumu, disiplini ve patlayıcı enerjisi için çok önemli olduğu anlaşılmıştı. Bir kere girildiği zaman, savaş, hem aşırı tedbirlere başvurma ihtiyacını hem de insanların bu tedbirleri kabullenmesi sonucunu doğuruyordu. Faşist kaba kuvvetin devamı için savaşın elzem olduğu gerçeği genel bir ilke gibidir (ve bildiğimiz vakarlardan anlaşılan, ortadan kalkmasının da vesilesidir).

Hitler'in ve Mussolini'nin, savaşı, rejimlerinin bütün potansiyelini ortaya çıkarmak için zorunlu bir adım olarak görüp bile isteye seçtikleri gayet açıktır. Savaş, toplumu içeriden sıkılaştırmak ve hayati önemdeki alanları ele geçirmek için kullanmak istediler. Hitler Goebbels'e "savaş normalde asla çözülemeyecek bir sürü problem için bir çözüm bulmamızı sağladı" demiştir.²⁷

Hitler, cepheleşme stratejisini kasten seçmişti. Savaş mı istiyordu? A. J. P. Taylor, 1962'de, Hitler'in Eylül 1939'da isteme-

26 Bkz. Beşinci Bölüm, 50. not.

27 *The Goebbels Diaries*, der. Louis Lochner (New York: Doubleday, 1948), s. 314 (20 Mart 1943 tarihli not). Hitler Yahudi meselesinden bahsediyordu.

diği bir savaşın içine çekildiğini ve Mart 1939'da Polonya'ya askerî garantörlük sunarak ölümcül savaş kararını verenin Britanya Başbakanı Neville Chamberlain olduğunu savunuyordu.²⁸ Taylor'ın revizyonizmi yararlıydı; çünkü arşivlere daha yakından bakılmasını sağladı. Ne var ki, en akla yatkın sonuç, Hitler'in, iki ayrı cephede birden yıpratma savaşına kalkışmak istememiş olabileceği, fakat yine de Polonya'da yerel, kısa ve başarılı bir savaşı gerçekten de istemesinin mümkün olduğuydu – en azından halk nezdinde güç kullanarak istediğini aldığı izlenimini yaratmak istemişti. Nazi rejiminin bütün dokuları, Almanya'yı maddi ve manevi olarak savaşa hazırlamak üzere biçimlenmişti ve bu gücü kullanmamak, er ya da geç, itibarın ölümcül bir şekilde zedelenmesine ve belki de ortadan kalkmasına yol açacaktı.

Mussolini de kaptırmıştı kendisini savaşa. Damadı ve Dışişleri Bakanı Galeazzo Ciano'ya "İspanya'nın işi bittiğinde, başka bir şey düşüneceğim" diyordu. "İtalyan halkının karakteri savaşla biçimlendirilmeli."²⁹ Savaşı, insan ilerlemesinin yegâne kaynağı olarak alkışlıyordu. "Annelik kadınlar için neyse, savaş da erkekler için odur."³⁰

Daha başbakan olalı bir yıl bile olmamışken, Ağustos 1923'te, Mussolini dış politikadaki ilk hamlesini Korfı olayıyla yapmıştı; Faşist gösterişin harika bir örneğiydi bu. Arnavutluk'la Yunanistan arasındaki bir sınır anlaşmazlığını çözmekle görevlendirilen bir İtalyan general ve diğer memurlar Yunan çeteleri olduğu anlaşılan bir grup tarafından öldürölünce, Mussolini Yunan hükümetinden çok aşırı taleplerde bulundu. Yunanlı yetkililer tereddüt edince de İtalyan kuvvetleri Korfı adasını bombalayıp işgal etti.

Duce, 1933-34 yılları arasında Etiyopya'yı işgal hazırlıklarına başladı. Bu can alıcı karar –Mussolini'yi Britanya ve Fransa kar-

28 A. J. P. Taylor, *Origins of the Second World War* (New York: Atheneum, 1962), s. 210-12, 216-20, 249-50, 278.

29 Galeazzo Ciano, *Diary 1937-1943* (New York: Enigma, 2002), s. 25 (13 Kasım 1937 tarihli not).

30 Bruno Biancini, der., *Dizionario Mussoliniano* (Milano: Ulrico Hoepli, 1939), s. 88 (meclis konuşması, 26 Mayıs 1934).

şısında Hitler'le aynı çizgiye getirmişti— Faşist dinamizmi tekrar canlandırmak gibi bir ihtiyaçtan kaynaklandığı kadar geleneksel milliyetçi emperyal hayallerden ve İtalyanların 1896'da Adwa'daki Etiyopya mağlubiyetinin intikamını almak istemelerinden de kaynaklanıyordu. 1930'lu yılların ilk yarısında İtalyan Faşist rejimi bir kimlik kriziyle karşılaştı. On yıldır iktidarı elinde tutuyordu. Kara Gömlekliler iyiden iyiye kayıtsızlaşmışlardı ve parti kadroları yeni katılımcılara tamamen açılmıştı. Birçok genç, Faşizmin eski kahramanlıklarından habersiz büyüyor, Faşistleri rahatlarına düşkün kariyer meraklıları olarak görüyordu.

Sonraları, Avrupa savaşı yaklaştığında, Mussolini (Hitler'den farklı olarak) 1938'de Çeklerle ve 1939'da Polonyalılarla yaşanan krizi karşılıklı müzakereyle çözmek istemiş ama sonuna kadar tarafsız kalmayı göze alamamıştı. Almanya'nın zafer kazanacağı kesinleşince, ordusunun kötü durumuna bakmadan 10 Haziran 1940'ta alelacele Fransa'yla savaşa girdi. Muhtemelen Faşizmin özgün ruhunu³¹ geri getireceğine inanan bazı radikal danışmanlarıyla hemfikir olarak, savaşı, ülke üzerindeki kontrolünü artıracak bir şey olarak görmüştü. Hepsinden önemlisi, kolay bir zafer kazanma fırsatını bir dalga konusu olmadan kaçıramayacak kadar uzun süredir övgüler düzüyordu savaşın erdemlerine.³² 1940 yılının sonbaharında gerçekleşen Arnavutluk ve Yunanistan saldırıları da benzer şekilde, prestijini koruma ve Hitler'inkine “paralel” olarak kendi savaşını açtığı yanılsamasını sürdürme isteğinden kaynaklanıyordu. Bu askerî seferlerin hiçbirinin arkasında önemli bir ekonomik ya da stratejik neden yoktu.

31 Edward R. Tannenbaum, şurada birkaç örnek veriyor: *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945* (New York: Basic Books, 1972), s. 306, 329.

32 Bu konudaki standart açıklama [Macgregor Know, *Mussolini Unleashed* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982)] karar sürecini tamamıyla Mussolini'nin kavgacılığıyla açıklarken, Bosworth, *Mussolini*'de, bu görüşe karşı çıkıyor ve Mussolini'nin 1939-40 arasında, Liberal Parti'nin 1911 ile 1915 yılları arasında olduğundan daha dikkatli davrandığını ve savaşa girme kararının İtalyan kamuoyu tarafından büyük ölçüde desteklendiğini dile getiriyor (s. 370).

Radikalleşmemiş otoriteryan rejimler bile askerî gücü yücelttiler. Savaşın dışında kalmak yönündeki bütün arzularına rağmen Franco, daha önce de gördüğümüz üzere, Fransa'nın 1940'taki yenilgisini fırsat bilerek Tanca'yı işgal etmişti. Askerî geçit törenleri Franco İspanyası'ndaki halk ritüellerinin temel bir biçimiydi. Mağlup durumdaki Fransa, Birinci Dünya Savaşı kahramanı Mareşal Pétain'in Vichy rejiminde, askerî debdebeye ve vatanseverlik gösterilerine ciddi enerji harcadı. O kadar ki rejim, Nazi işgalinin başındaki yetkililerden, bir Müttefik istilasına karşı Fransız toprağını savunmak için küçük Vichy Mütareke Ordusu'na izin vermelerini bile istemişti.³³ Sessiz Portekiz diktatörü Salazar da otoriter devlete önemli bir duygusal ve ekonomik destek sağlayan Afrika imparatorluğunu göz ardı edememişti.

Fakat otoriteryan diktatörlüklerin orduyu yüceltmesiyle faşist rejimlerin savaşa gösterdiği duygusal bağlılık arasında bir fark vardır. Otoriteryanlar, statükoyu korumaktan başka hedefi olmayan rejimlerini desteklemek için askerî gösterişi kullanırlar ama nadiren gerçekten savaşırırlar. Faşist rejimler ise "ırk"ları için yeni yaşam alanları –*Lebensraum*, *spazio vitale*– ele geçirmeden ayakta kalamıyor, bu yüzden saldırgan bir savaş tarzını bile isteye seçiyorlardı; böylece halklarını bir zemberek gibi kurup iyice gerginleştirmeyi umuyorlardı.

Faşist radikalleşme sadece savaş yönetimi anlamına gelmiyordu. Savaşmak hiç şüphesiz bütün rejimleri radikalleştiren bir şeydir. Bütün devletler savaş zamanları vatandaşlarından daha fazlasını bekler ve vatandaşlar da, savaşın meşru olduğuna inanırlarsa birçok şeyi feda edebilir, hatta bazı özgürlüklerinden vazgeçebilirler. Düşman kapılara dayanınca devlet otoritesinin artması meşru görülür. İkinci Dünya Savaşı sırasında, demokratik yönetimlerin yurttaşları maddi özverilerde bulunmanın yanı sıra –karne sistemi ve askere alınma gibi– özgürlüğü büyük ölçüde sınırlayan sansür gibi düzenlemelere de onay vermişti. Birleşik Devletler'de, soğuk savaş döneminde, süre-

33 Robert O. Paxton, *Parades and Politics at Vichy* (Princeton: Princeton University Press, 1966), s. 75-81, 228-37, 321-43.

li dolaşımda olan bir görüş, komünist düşmanın mağlubiyetine yaradığı sürece özgürlüklerin sınırlandırılmasını talep ediyordu.

Faşizmin kontrolündeki savaş yönetimi, özgürlükleri isteyerek ve geçici olarak askıya alan demokrasiler gibi değildi. Savaş hâlindeki faşist rejimlerde partinin ya da hareketin içindeki fanatik bir azınlık herhangi bir çıkar hesabının yol açacağına çok ötesinde bir taşkınlık yapma serbestisi kazanıyordu. Böylece, Hannah Arendt'in öne sürdüğü, faşist rejimlerin, toplumlarının parçalanmasına ve halklarının atomize olmasına dayandığı fikrine geri dönüyoruz. Arendt, Nazi başarısının temel koşullarından biri olarak toplumun atomize edilmesini gördüğü için sert bir şekilde eleştirilmiştir.³⁴ Fakat yazdığı *Origins of Totalitarianism* kitabı, tarihsel terimlerle işlese de aslında bir kökenler tarihi olmaktan çok, faşizmin nihai radikalleşmesi hakkında felsefi bir meditasyondur. Toplumun parçalanması ve atomize olması, faşizmin kök salmasını ve iktidara gelişini açıklamakta çok zayıf kalsa da, hükümetin parçalara ayrılması ve atomize olması faşizmin son aşamasının, yani radikalleşme evresinin temel özellikleri arasındaydı. Yeni işgal edilen alanlarda, sıradan kamu görevlileri, normatif devletin unsurları, partili radikallerle ve imtiyaz devletinin unsurlarıyla yer değiştirmişti. Bürokrasinin düzenli işleyişinin yerini, işgal edilen topraklardaki halklar üzerinde doğru dürüst tanımlanmamış yetkilere sahip deneyimsiz parti militanlarının başına buyruk hareketleri almıştı.

Holokost'u açıklamaya çalışmak

Faşist radikalleşmenin ulaştığı son nokta Yahudilerin Naziler tarafından katledilmesi idi. Hiçbir düz yazı metin Holokost'a hak ettiği gibi yaklaşamaz ama ikna edici çalışmaların en iyileri iki niteliğe sahiptir. İlk olarak, bu çalışmalar sadece Hitler'in takıntılı Yahudi nefretini değil, Yahudilere karşı gitgide daha da sertleşen eylemleri gerçekleştiren ve böylece mekanizmanın iş-

34 Bkz. Sekizinci Bölüm, s. 344-346.

lemesini sağlayan binlerce alt düzey görevliyi de hesaba katar. Bu kişiler olmadan Hitler'in kanlı fantezisi bir fantezi olmaktan öteye geemeyecekti.

Diğer nitelik de Holokost'un görece hafif eylemlerden daha iğrenlerine doğru adım adım ilerlediğine dair farkındalıktı.³⁵ Bugün birçok araştırmacı Yahudilere karşı girişilen Nazi saldırılarının aşamalı olarak gerçekleştiğini kabul ediyor. Ne tamamen bir halk pogromunun yarattığı yerel şiddetin çığırından çıkmasına ne de tamamen katil bir devletin yukarıdan dayatılan politikasına bağlıydı Holokost. Her iki hareketin, "ikili devlet"e uygun bir tarzda, birbirini kamçılayarak yükselen bir sarmal etki yaratması söz konusuydu. Parti militanlarının yerel düzeydeki kural tanımazlıkları, Nazi liderlerinin kullandığı dil ve bu liderler tarafından oluşturulan ve şiddeti hoş gören iklim tarafından yreklendiriliyordu. Nazi devleti de parti militanlarının hiçbir süzgeçten geçmemiş inisiyatiflerini, düzenli bir şekilde uygulanan resmî parti politikalarına dönüştürme-ye devam ediyordu.

İlk aşama tecrit aşamasıydı: İ düşmanları işaretleme, onları ulusun geri kalanından ayırma ve yurttaşlıktan gelen haklarını baskı altına alma. Bu süreç, parti militanlarının 1933 baharında sokak eylemlerine girişmesiyle başladı; sözüm ona tabandan yayılan bu devrim hareketi, Hitler'in makamına oturmasının hemen ardından gerçekleşmişti. Yeni rejim, Yahudi dükkânlarının işaretlendiği ve imha edildiği bu kaotik olayları yönlendirmek ve kontrol altına almak için 1 Nisan 1933'te bir günlük resmî boykot ilan etti. 15 Eylül 1935'te çıkarılan ve Yahudilerle evlenmeyi yasaklayıp Yahudilerin vatandaşlık haklarını tamamen ortadan kaldıran Nuremberg kanunları, tecridi bir dev-

35 Nazilerin anti-Yahudi politikalarının aşamalı bir şekilde geliştiği görüşü, bir nesil önceki araştırmacılar tarafından sağlam bir şekilde yerleştirilmişti: Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz* (Urbana: University of Illinois Press, 1970) ve Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im dritten reich* (Düsseldorf: Droste, 1972). Bu görüş günümüzde de önemli sentezler yapılmasını sağlıyor: Saul Freidlnder, *Nazi Germany and the Jews*, 1. cilt, *The Years of Persecution: 1933-1939* (New York: HarperCollins, 1997) ve Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistische Judenverfolgung* (Münih: Piper, 1998).

let politikası hâline getiriyordu.³⁶ Kısa süreliğine bütün bunlara bir ara verildi; bu kısa aranın bir nedeni, rejimin, 1936 Berlin Olimpiyatları'nda pozitif yüzünü gösterme arzusuuydu.

Kasım 1938'de, *Kristallnacht*'ta, Goebbels'in³⁷ körüklediği sinagog yakma ve dükkân yağmalama olaylarıyla birlikte sokak şiddeti tekrar baş gösterince, başka bir grup Nazi yetkilisi bu taban hareketlerini, Yahudi işletmelerin "Aryanlaştırılması"na yönelik daha düzenli bir devlet politikasına doğru yönlendirmeyi denedi. *Kristallnacht*'tan iki gün sonra, Goering, "Bu gösteriler artık yetti" diye şikâyet ediyordu. "Zararı Yahudiye vermiyorlar, Alman ekonomisinden sorumlu en üst merci olarak, bana veriyorlar... Hasarı, Yahudinin kılına bile dokunmayan sigorta şirketi karşılayacak; zarar gören mallar da halka ait tüketim malları zaten... Biz burada sadece konuşmuyoruz, kararlar alıyoruz; amaç Yahudiyi Alman ekonomisinden silip atmaktır."³⁸ Tecrit, Yahudi nüfusunun işaretlenmesiyle birlikte doruk noktasına ulaştı. Önce, 1939 yılının sonlarında işgal altındaki Polonya'da, sonra da Ağustos 1941'de Reich'ta, bütün Yahudiler, kıyafetlerinin göğüs kısmına dikili sarı renkte bir Davut yıldızıyla dolaşmak zorunda bırakıldı. Artık sonraki aşamaya –ihraç aşaması– geçilmişti.

İhraç politikası, Mart 1938'de Avusturya'nın Alman topraklarına eklenmesiyle ortaya çıkan zorluk ve fırsat karışımı durum aracılığıyla filizlenmeye başlamıştı. Bu durum, Reich'taki Yahudilerin nüfusunu artırmış ve Nazilerin onlara daha sert davranmasının yolunu açmıştı. SS subayı Adolf Eichmann, Viyana'da, Nazi çetelerinin estirdiği terörden kaçan zengin Yahudilerin yurtdışına çıkış izni alabilmek için para ödeyeceği, toplanan paralarla da diğer Yahudileri ihraç etmenin mümkün olacağı bir sistem geliştirmişti.

Eylül 1939'da Polonya'nın batı kısmının Almanlar tarafından

36 Hitler kendisine önerilen çözümler arasından "en az kapsayıcı" olanı seçti. Freidländer, *Nazi Germany and the Jews*, 1. cilt, s. 148-49.

37 Bkz. Birinci Bölüm, s. 34-35.

38 Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, *Nazism: 1919-1945*, 2. cilt, *State, Economy, and Society, 1933-1939* (Exeter: University of Exeter Press, 1984), s. 559.

işgal edilmesi, milyonlarca Yahudinin nüfusa eklenmesine yol açarken Nazilerin eline de onlarla uğraşma kolaylığı verdi. Özel askeri birliklerin –*Einsatzgruppen*– seçkin Polonyalı ve Yahudi erkeklerden oluşan büyük grupları katletmesi Polonya seferinin ayrılmaz bir parçası olmuştı; fakat genel olarak Yahudi nüfusu için ihraç, temel hedef olmaya devam etti.

Bununla beraber, her bir Nazi valisi kendi Yahudilerini diğerinin arazisine doğru sınır dışı etmeye başlayınca işler karıştı. Birçok Nazi subayı için, eskiden Polonya toprağı olan Nazi işgali altındaki bölgeler Yahudileri atmak için ideal yerler olarak görülüyordu ama buraların valisi Hans Frank da Polonya Yahudilerini daha doğuya doğru sürerek kendi alanını “model bir koloni” hâline getirmek istiyordu. Hitler’in gözüne girmeyi başaran Frank oldu ve Alman Yahudilerinin Polonya’ya ihracını durdurdu.³⁹

Himmler’in, Doğu Avrupa’dan ve Kuzey İtalya’dan gelen ve Alman etnik kökenine sahip beş yüz bin kadar insanı, sürgün edilmiş Yahudi ve Polonyalıların boşalttığı topraklara yerleştirme projesiyle, durum daha da karmaşıklaştı.⁴⁰ Bu kesişen topluluk hareketlerinin “domino oyunu”, bir “trafik keşmekeşi” yarattı. Irkçı planlamalar yapan kimi Naziler, 1940 ilkbaharı ve yazında Avrupalı Yahudileri, Fransa’nın kolonisi Madagaskar’a göndererek bu keşmekeşi azaltmayı tasarladı.⁴¹

39 Götz Aly, “Jewish Resettlement: Reflections on the Prehistory of the Holocaust”, s. 64 ve Thomas Sandkühler, “Anti-Jewish Policy and the Murder of the Jews in the District of Galicia, 1941-42”, s. 109-11, Ulrich Herbert, der., *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* içinde (New York: Fischer, 1998).

40 Alman etnik kökenine sahip insanların Güney Tirol’den (ya da Alto Adige) ve Baltık ülkeleri, Bukovina, Dobruca ve Besarabya’nın da dahil olduğu bazı Doğu Avrupa bölgelerinden “yuvaya dönüşleri,” 1939’da Mussolini ve Stalin’le müzakere edilmişti. Bu konuda klasik bir çalışma için bkz. Robert L. Koehl, *RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939-1945* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957). Ayrıca bkz. Götz Aly, “Final Solution”: *Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, Almandan çev. Belinde Cooper ve Allison Brown (Londra ve New York: Arnold, 1999), özellikle Beşinci Bölüm. Yararlı bir özet için bkz. Aly, “Jewish Resettlement,” Ulrich Gerbert, der., *Extermination Policies* içinde, s. 53-82.

41 Aly, “Jewish Resettlement”, s. 61, 69, 70 “çıkılmaz sokak” ve “domino politikası” kavramlarını kullanır. Madagaskar planı üzerine yetkin bir çalışma, Mag-

Naziler, Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ni işgal etmenin, Yahudi ihracını kolaylaştıracağını umdular. Sovyet topraklarının öngörülen hızlı işgali, Nazilerin eline milyonlarca yeni Yahudi verecekti ama aynı zamanda onları sürecekları geniş Rus hinterlandını da açacaktı. Bu umutlardan dolayı, ihraç, 1941'in sonlarına dek, "Yahudi Sorunu"na resmî Nazi çözümü olarak varlığını sürdürdü.

Fakat Nazi işgali altındaki Polonya ve Sovyetler Birliği'nin Eylül 1939'la 1941'in son günleri arasındaki durumunu ele alan çalışmalar, Nazi yöneticilerin Yahudilere muameleleri konusunda şaşırtıcı miktarda bireysel farklılık ve yerel çeşitlilik olduğunu gösterir. Beklenmedik derecede ciddi güvenlik, beslenme, arazi kullanım hakkı ve hastalık sorunuyla baş başa kalan yöneticiler, her çeşit yerel inisiyatifle –gettolaşma, zorla çalıştırma ve iskân ettirme– deneyler yaptılar.⁴² Yeni işgal edilmiş Baltık Ülkeleriyle Doğu Polonya'daki bazı Nazi yöneticileri, Ağustos-Eylül 1941 gibi erken bir dönemde, belli ki yerel inisiyatifi kullanarak (ve kuşkusuz Berlin'in onaylayacağına duyulan güvenle) çizgiyi aştılar. Yahudi erkekleri "güvenlik" nedenleriyle öldürmekten, çizginin öteki tarafına geçip, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere bütün Yahudilerin toplu imhasına yöneldiler.⁴³ Bu açıdan bakınca, 20 Ocak 1942'de (Wannsee Konferansı) Himmler'in temsilcisi Reinhard Heydrich'in başkanlığındaki meşhur üst düzey Nazi liderleri toplantısı, yukarıdan yeni bir politikanın başlatılmasından çok yerel imha girişimleri için devlet koordinasyonunun artırılmasına hizmet etmiş gibi görünüyor.

Birçok Yahudi erkeğin "güvenlik" nedeniyle öldürülmesiyle kesintiye uğrayan eski ihraç politikasının ne zaman ve neden Nazi işgali altındaki Doğu Avrupa'da kadınlar ve çocuklar da dahil bütün Yahudilerin toplu kıyımı politikasına yol aç-

---

nus Brechtken'in kitabıdır: *"Madagascar für die Juden": Antisemitische Idee und politische Praxis, 1885-1945* (Münih: Oldenbourg, 1997).

42 Bkz. Herbert'in derlediği *Extermination Policies*'te bir araya getirilen önemli çalışmalar.

43 Longerich, *Politik der Vernichtung*, s. 369-410; Christian Dieckmann, "The War and the Killing of the Lithuanian Jews", Herbert, *Extermination Policies* içinde, s. 231; Sandkühler, "Anti-Jewish Policy," s. 112-13.

tığı, Holokost'un yorumlanmasında tartışılan en ateşli meselelerden biri olmayı sürdürmektedir. Çalışma alanımızda Hitler'e mi, yoksa onun astlarına mı odaklanmalıyız, o bile kesin değildir. Hitler'e odaklanırsak, son imha aşaması için açıktan bir *Führer* emrinden herhangi bir iz olmaması, muhtemelen gereksiz bir biçimde, "maksatçılara" dert oldu. İşini ciddiye alan hiçbir araştırmacı Hitler'in merkezî sorumluluğundan kuşku duymaz.⁴⁴ *Führer*'in Yahudilere duyduğu, yolundan hiç sapmayan nefret, herkes tarafından biliniyordu ve olup bitenler konusunda düzenli olarak bilgilendiriliyordu.⁴⁵ Yerel yöneticiler, Hitler'in, en uç eylemlerinin bile üzerini "örteceğini" biliyorlardı. Sovyet Rusya'ya karşı devam eden bir kampanyaya yanıt olarak 1941 sonbaharında büyük olasılıkla bir tür sözlü emir çıkarmıştı: Bunu ya ilk ilerlemenin coşkusuyla⁴⁶ ya da daha büyük olasılıkla kış gelmeden Moskova'yı almayı ve bütün operasyonun bağlı olduğu *Blitzkrieg* (Yıldırım Harbi) zaferine ulaşmayı başaramadığı için öfkeyle yapmıştı.⁴⁷ Yakın zamanda ortaya atılan makul bir teoriye göre Hitler, Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girişine ve savaşın dünya çapında bir çatışmaya dönüşmesine tepki olarak, 12 Aralık 1941'de gizli bir konuşmada üst düzey parti görevlilerine emir vermişti. Böylece, 30 Ocak 1939'da yaptığı bir konuşmada dile getirdiği tehdidi –savaş dünya çapına yayılırsa, bunun suçlusu Yahudilerdir ve cezasını çekeceklerdir (Hitler, Yahudilerin Amerikan politikası üzerinde kontrolü olduğuna inanıyordu)– hayata geçirmiş olacaktı.⁴⁸

44 David Irving'in *Hitler's War*'da (New York: Viking, 1977) ileri sürdüğü, 1943'e kadar Himmler'in sorumlu olduğu yönündeki iddiası itibarını kaybet-ti. Irving daha sonra reddiyeci oldu.

45 Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1984), bu konuda son derece güçlü kanıtları bir araya getirdi.

46 Christopher R. Browning, "The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941," *German Studies Review* 17, (1994), s. 473-81.

47 Philippe Burrin, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (Londra ve New York: Edward Arnold, 1994).

48 Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg: Hamburger Edition,

Odağımızı alandaki yöneticilere çevirdiğimizde, bazılarının, yetişkin erkekleri seçerek öldürmekle bütün Yahudi nüfusu tümünden yok etmek arasındaki çizgiyi 1941 yazının sonlarına gelindiğinde çoktan aşmış olduğunu görürüz. Böyle bir şey ancak yaygın ve öldürücü bir Yahudi nefretiyle mümkündü; bu, Daniel Goldhagen'ın tartışmalı meşhur kitabı *Hitler's Willing Executioners*'ın haklı olduğu bir noktadır. Fakat, yaygın ve öldürücü Yahudi nefretinin varlığı, neden sınırın bazı zaman ve yerlerde aşıldığını ve ötekilerde aşılmadığını açıklamaz. En ikna edici çalışmalar, olanları, dinamik bir "birikmiş radikalleşme" süreciyle açıklarlar; bu süreçte sorunlar büyümüş, baskılar artmış, çekinceler azalmış ve meşrulaştırıcı savlar üretilmiştir.

İki tür gelişme, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere bütün Yahudileri öldürme için duyulan isteğin nasıl biriktiğini açıklamaya yarar. Birincisi, çekinceleri azaltmaya ve herhangi bir şeyi yapabilecek katılıkta eğitilmiş personel sağlamaya hizmet eden bir dizi "kostümlü prova"dır. Öncelikle, İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı gün, iyileşmesi mümkün olmayan hastalıklara sahip olan ve akıl sağlığı yerinde olmayan Almanlara ötenazi yapılmaya başladı. Nazi öjenik teorisi, "değersiz" insanların ortadan kaldırılması için uzun süre ırksal bir meşrulaştırma sağladı. Savaş, "faydasız ağızların" kıt kaynakları kullanmasını azaltmak için daha da geniş bir meşruiyet zeminini hazırladı. "T-4" programı, Eylül 1939 ve 1941 arasında yetmiş binden fazla insanı öldürdü; ta ki kurbanların ailelerinin ve Katolik din adamlarının protestolarının ardından bu iş, yerel otoritelere bırakılıncaya kadar.⁴⁹ Bu programda yetiştirilen

---

1998), İkinci Bölüm: "Die Wannsee Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden, und Hitlers politische Grundsatzentscheidung alle Juden Europas zu ermorden."

49 Michael Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany c. 1900-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) (rakamlar 160. sayfada). Karar aşlında Ekim 1939'da alındı ve savaşın başladığı tarih olan 1 Eylül'den itibaren geçerli sayıldı. Yerel otoritelerin daha sonra kasten gerçekleştirdiği, Almanya'da akıl hastanesinde kalanların aç bırakılması, işgal altındaki Doğu Avrupa'da akıl hastalarıyla tedavisi olmayan hastalıklara sahip olanların öldürülmesi de dikkate alındığında, 1945'e gelindiğinde toplam rakam, yaklaşık iki yüz bine ulaşmıştı.

uzmanların bazıları, sonradan, işgal edilen doğuya aktarıldı ve kitlesel imha tekniklerini orada Yahudilere uyguladılar. Bu kez daha az karşı çıkış vardı.

İkinci “kostümlü prova” *Einsatzgruppen*’ın, özellikle, işgal edilen ülkelerdeki siyasi ve kültürel eliti idare etmekle sorumlu müdahale mangasının işiydi. Eylül 1939 Polonya seferinde, Polonya entelijensiyasıyla üst düzey memurlarının temizlenmesine yardımcı oldular ve askerî yönetim içinde bir miktar muhalefet doğurdular. Sovyet seferinde *Einsatzgruppen*, bütün Komünist Parti kadrosuyla beraber Yahudi liderlerini (Nazilerin gözünde hepsi aynıydı) ve Çingeneleri de öldürmeleri için meşhur “Komiser Emri”ni aldı. Bu kez ordu hiçbir itirazda bulunmadı.⁵⁰ Daha sonra *Einsatzgruppen*, 1941 sonbaharında işgal edilen bazı topraklarda başlatılan, Yahudi kadınların ve çocukların toplu kıyımında, tek başına olmasa da, çok önemli bir rol oynadı.

Üçüncü “kostümlü prova”, milyonlarca Sovyet savaş tutsağının kasıtlı olarak öldürülmesiydi. Nazi işgal otoriteleri, 3 Eylül 1941’de Auschwitz’de ticari böcek ilacı Ziklon-B’nin kitlesel öldürme potansiyelini ilk kez bu insanların altı yüzü üzerinde denedi.⁵¹ Çoğu Sovyet savaş tutsağı ise basitçe ölene dek çalıştırıldı ya da aç bırakıldı.

“Öldürme isteği”ni hazırlayan gelişmelerin ikinci kategorisi, Yahudilerin işgal edilen topraklardaki yöneticilere dayanılmaz bir yük olarak görünmesine yol açan tıkanmalar, olağanüstü haller ve krizlerden oluşuyordu. Önemli tıkanma noktalarından biri, işgal altındaki Doğu Avrupa’nın bütün Yahudilerinin, Sovyetler’in iç kesimlerine doğru sürülmesini dizginleyen Moskova’yı ele geçirmek konusundaki başarısızlıktı. Önemli bir olağanüstü durum, Alman işgal güçlerinin yiyecek arzında yaşanan kıtlıktı. Alman askerî planlamacıları, işgal güçlerini işgal edilen bölgelerdeki kaynaklarla beslemeyi seçmişti ve bu-

50 Bkz. Helmut Krausnick ve H. H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981).

51 Wolfgang Benz, Hermann Graml ve Hermann Weiss, der., *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1997), s. 815.

nun yerel nüfusun açıktan ölmesi anlamına geldiğini çok iyi biliyordu. Yerel kaynaklar, beklentileri karşılamayınca, “faydasız ağızlar”ın izini sürmeye başladılar. Nazi yöneticilerinin çarpık zihniyetine göre, Yahudiler ve Çingeneler de Alman güçlerine bir güvenlik tehdidi oluşturuyordu. Bir başka acil durum ise yerleştirilmek için bekleyen ve Alman etnik kökenine sahip trenler dolusu insan tarafından yaratılmıştı; bunlar için uygun yer bulunması gerekiyordu.

Bütün bu biriken sorunlarla yüzleşen Nazi yöneticileri, bir grup “ara çözüm”⁵² geliştirdi. Bir tanesi gettolardı, fakat sonuçta hastalık yaratan mikrop merkezleri (pir ü pak Nazilerin bir takıntısı) ve bütçeyi tıkayan pis bir şey olarak görüldüler. Alman savaş üretimi için gettoları işletme girişimi de pek fazla sonuç vermedi; olsa olsa yeni bir faydasız ağızlar kategorisi –çalışma yetisi olmayanlar– üretti. Bir başka “ara çözüm”, daha önce de bahsettiğimiz üzere, Avrupalı Yahudileri topluca Madagaskar, Doğu Avrupa ya da Rus hinterlandı gibi uzak bir alana yerleştirme amacı taşıyan ölü doğmuş plandı. “Ara çözümler”in hepsinin başarısız olması, “nihai çözüm”ün yolunu açtı: Topluca imha etme.

İlk kitlesel imhalar, silahla ateş ederek gerçekleştirildi. Bu, öldürenler için (birçoğu kanıksamış olsa da) yavaş, dağınık ve psikolojik olarak stresli bir süreçti. Daha etkili öldürme teknikleri konusundaki arayışlar, borularla egzoz dumanlarının verildiği özel olarak hazırlanmış gaz odalarının (*Gaswagen*) geliştirilmesi sonucunu doğurdu; fikrin kaynağı, 1940’ta Polonya’da zihin sağlığı yerinde olmayanların karbon monoksitle zehirlendiği römorklardı. 1941 sonbaharında işgal altındaki Rusya’da yaşayan Yahudi nüfusunun toplu tasfiyesi için bu odalardan otuz tane inşa edildi.⁵³ 1942 baharında, eski Polonya topraklarındaki altı kampta sabit öldürme tesisleri kurulduğunda daha da hızlı bir teknoloji kullanıldı. Bunların çoğu karbon monoksit kullanmayı sürdürdü, fakat başta Auschwitz olmak üze-

52 “Ara çözüm” ifadesinin kaynağı Götz Aly’nin “Jewish resettlement”idir, s. 69.

53 Mathias Beer, “Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden”, *Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte* 35:3 (Temmuz 1987), s. 403-18.

re bazıları daha hızlı ve daha kolay işleyen Ziklon-B kullandılar. Ölüm fabrikaları, nihayetinde, İkinci Dünya Savaşı boyunca Naziler tarafından öldürülen Yahudilerin yüzde 60'ından sorumluydu.

Alman normatif devleti ve hukukunun erişimi dışında kalan, endüstrileşmiş, yeni kitlesel ölüm merkezleri kuruldu. İki tanesi (Auschwitz ve Chelmno), 1939'da Polonya'dan ilhak edilen sınırlar içindeydi, geriye kalan dört tanesi (Treblinka, Sobibor, Majdanek ve Belzec) şimdi *Generalgouvernement*⁵⁴ olarak bilinen eski Polonya topraklarına yerleştirildi. Orada askeri otoriteler, iktidarı, büyük ölçüde parti militanlarından oluşan sivil memurlarla paylaştı.

Polonya ve Sovyetler Birliği'nin ele geçirilmiş alanlarında, Alman çiftçilere tekrar dağıtım yapmak üzere topraklara el koyan parti kuruluşları gibi paralel örgütler (*Rasse – und Siedlungshauptamt*), Reich'ta olduğundan daha çok özgürlüğe sahipti. SS, normatif devletin hemen hemen hiçbir rol oynamadığı bu yerde kendi askerî ve ekonomik imparatorluğunu kurdu.⁵⁵ Bu sahipsiz toprakta hem bürokratik düzen, hem de ahlaki ilkeler rahatça bir kenara bırakıldı ve üstün ırkın ihtiyaçları eylem için tek ölçüt oldu. Alman milliyetçilerinin Slav *Untermenschen*'a karşı geleneksel aşağılayıcı tavrı, hoşgörü iklimini kızıştırdı. Bu gayrimeşru devletsizlik durumunda Nazi partizanları, mesafeli bir normatif devletin müdahalesi olmaksızın, en vahşi ırk saflaştırması fantezilerini gerçekleştirebilecekleri bir serbesti içindeydi.

Nazilerin parçalı idari sistemi, radikalleri sorumsuz ve en karanlık itkilerle hareket edebilir hâle getirdi. *Führer*, devletin

54 Naziler, 1939'da, işgal ettikleri Polonya'yı üç kısma ayırdılar: Resmi olarak Warthegau diye adlandırılan batı kısmı Reich topraklarına katıldı. Doğu kısmı Stalin tarafından işgal edildi. Vali-General Hans Frank'ın bir Nazi Partisi derebeyliği gibi yönettiği geri kalan merkezin Lehçede bir adı bile yoktur. Naziler onu belli belirsiz Fransızca bir uydurma sözcükle *Generalgouvernement* diye adlandırmıştır.

55 Alexander Dallin, *German Rule in Russia: 1941-1945: A Study of Occupation Policies*, gözden geçirilmiş 2. baskı (Boulder, CO: Westview Press, 1981) (orijinal baskı 1957), hâlâ SS yönetimi ve işgal altındaki Sovyet topraklarının sömürülmesiyle ilgili temel kaynaktır.

üstünde ve dışında durarak, işgal altındaki doğu ülkelerindeki Nazi yönetiminin balta girmemiş ormanında alınacak inisiyatifleri ödüllendirmeye hazırdı.

Nazi rejiminin, Yahudileri, Alman kamuoyunu memnun etmek için öldürdüğü yönündeki herhangi bir fikri tamamen reddedebiliriz. Bütün bu eylemleri Alman halkından ve yabancı gözlemcilerden saklamak amacıyla birçok önlem titizlikle alındı. Sorumlu otoriteler, resmî belgelerde bu cinayetlerden *Sonderbehandlung* ("özel muamele") gibi hüsnütabirlerle söz ettiler ve gerek insanın, gerekse malzemenin savaştan zar zor kurtarıldığı bir dönemde, eylemlerin bütün izlerini ortadan kaldırmak için büyük operasyonlar gerçekleştirdiler.⁵⁶ Fakat aynı zamanda bu sırrı doğu cephesindeki Alman ordularından saklamak için özel bir çaba gösterilmedi ve birçoğuna da düzenli olarak bu görev verildi. Bazı askerler ve görevliler kitlesel infazların fotoğrafını çekip ailelerine ve kız arkadaşlarına gönderdiler.⁵⁷ İşgal altındaki doğu topraklarında konumlanan binlerce asker, sivil yönetici ve teknisyen, kitlesel ölümlere doğrudan tanıklık ettiler. Binlercesi ise bu cinayetlerden, müdahil olanların anlattıkları sayesinde haberdar oldular. Doğuda Yahudilere korkunç şeyler yapıldığı bilgisi Almanya içinde "yeterince yaygındı."⁵⁸ Dükkân vitrinlerinin indirilmesi, dayaklar ve *Kristallnacht* cinayetleri gibi düzensiz yıkımlar kendi pencerelerinin altında olmadığı sürece, mesafe, kayıtsızlık, ihbar edilme korkusu ve Müttefik bombardımanı altında çektikleri, insanların herhangi bir şekilde tepki göstermesini engelledi.

56 Aktion 1005, Eylül 1944'te Chelmno'da olduğu gibi, işgal altındaki doğu bölgelerinde yer alan kapalı ölüm merkezlerinin izlerini örtmek için kullanılan bir programdı. İş, çoğunlukla kampta kalan son kişiler gerçekleştiriyordu; işleri bittiğinde öldürülüyorlardı. Fakat zaman zaman ön cephede çok fazla ihtiyaç duyulan Alman askerleri de bu işi yaptı. Walter Manoschek, "The Extermination of Jews in Serbia", Herbert, *Extermination Policies* içinde, s. 181.

57 Goldhagen'ın *Hitler's Willing Executioners* kitabı içinde kan donduran örnekler yer almaktadır.

58 Ian Kershaw, *Popular Opinion and Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (Oxford: Clarendon Press, 1983), s. 364-72, 377-78; O. D. Kulka, "The German Population and the Jews," David Bankier, der., *Probing the Depth of German Antisemitism* (New York: Berghahn, 2000), s. 76, bunu "genel bilgi" olarak görmektedir.

Sonunda, radikalleşmiş Nazizm, milliyetçi dayanaklarını bile kaybetti. Hitler, Nisan 1945'te Berlin'deki sığınağında intihar etmeye hazırlanırken, Alman ulusunu da kendisiyle beraber son bir cinnetin içine çekmek istedi. Bu kısmen karakterinin bir işaretiydi – uzlaşma barışı, Müttefikler için olduğu kadar Hitler için de tasavvur edilemez bir şeydi. Fakat rejimin doğasında da bir temeli vardı bunun: İlerleme için zorlamamak demek, yok olmak demektir. Yumuşaklık dışında her şey mübahtı.⁵⁹

İtalyan radikalleşmesi: İç düzen, Etiyopya, Salò

Son hastalık nöbeti içindeki Nazi Almanyası, faşist radikalleşmenin en ileri aşamasının şu ana dek görülmüş tek özgün örneğidir. Bununla beraber, İtalyan Faşizmi de bütün faşizmleri uç noktaya taşıyan güçlerin kimi işaretlerini sergiler.

Bu bölümde daha önce Mussolini'nin nasıl *ras'ın* ve *squadristi*'nin radikal arzularıyla kendi tercihi olan düzen ve devletin parti üzerindeki üstünlüğü arasında kaldığını gördük. Fakat bizzat kendisinin desteklediği aktivist kahraman imgesinden kaçamadı ve dili devrimci imgelemiyi renklenmeye devam etti. Destekleyicilerinin tatmin ihtiyacını ve halkın, kendisinin teşvik ettiği dramatik başarı beklentisini bütünüyle göz ardı edemedi.

Mussolini, 1930'larda, belki daha önce de bahsettiğimiz artık göbek bağlamış Kara Gömleklilerinin canlandırılması amacıyla, belki de Buhran boyunca insanların dikkatini İtalya'nın vasat ekonomik performansından başka yöne çevirme baskısıyla, uzun yıllar etkisini sürdürecektir olan bir radikalleşme sürecini başlattı. 1930 sonrasında dış politikada yeniden silahlanma çağrısı yapan ve "20. yüzyılın Faşizmin yüzyılı olacağı"⁶⁰ öngörüsünde bulunan daha saldırgan bir tonu hayata geçirmeye

59 Bkz. Hans Buchheim'in "sertlik ve samimiyet" üzerine yazdıkları, Helmut Krausnick, Hans Buchheim, Martin Broszat ve Hans-Adolf Jacobsen, *Anatomy of the SS-State* (New York: Walker, 1968), s. 334-48.

60 25 Ekim 1932 konuşması; benzer sözler *Enciclopedia italiana*'nın "Faşizm" maddesinde de yer alır.

başlamıştı zaten. 1932'de Dışişleri Bakanlığı'nı, 1933'te de Savaş, Donanma ve Hava Kuvvetleri bakanlıklarını tekrar kendi eline aldı. 1934'e dek gizlice Etiyopya'ya bir askerî operasyon yapma hazırlığı içindeydi. Mussolini, Aralık 1934'te, Walwal'daki –Etiyopya'yla İtalyan Somalisi (şimdiki Eritre) arasında çizilmemiş bir sınırın yakınlarındaki çölde bir su çukuru– küçük bir çatışmayı bahane ederek, 3 Ekim 1935'te ordularını Etiyopya'ya gönderdi.

Mussolini, İtalya'nın öngörülenden daha fazla çaba harcamasını gerektiren tek yönlü bir seferin ardından zaferini ilan etti ve 9 Mayıs 1936'da Kral III. Victor Emmanuel'in Etiyopya imparatoru olduğunu duyurdu. Roma'da Palazzo Venezia'daki ofisinin balkonundan heyecanlı kalabalıkla bir zafer diyaloguna girdi:

Afrika ve İtalya'daki Devletin bütün silahlı güçlerinin subayları, astsubayları, askerleri, Devrimin Kara Gömleklileri, anavatanındaki ve bütün dünyadaki İtalyan erkekler ve kadınlar, dinleyin!

Parlayan kılıcımız bütün zorlukları aştı. Afrika zaferi vatan tarihinde eksiksiz ve kusursuz bir zafer olarak kalacaktır, kaybettiğimiz ve hayatta kalan lejyonerlerin hayalini kurduğu, istediği türden bir zafer...

İtalyan halkı imparatorluğu kanıyla yarattı. Çalışarak onu verimli kılacaktır ve askerî gücüyle herkese karşı savunacaktır. Buna layık olacak mısınız?

Kalabalık: Evet!⁶¹

Etiyopya Savaşı, Faşist Parti için “yeni bir kamçılayıcı güç” oldu.⁶² Yurtta milliyetçi tiyatronun ustalıklı bir kesiti için fırsat yarattı: Sefer giderlerini karşılamak amacıyla Kraliçe Elena'dan başlayıp daha alt kademelere kadar uzanarak, İtalyan kadınlarının altın alyansları toplandı. Resmî olarak, Etiyopya'ya sava-

61 Bu konuşmadan İngilizce parçalar şu kitapta yayımlandı: Charles F. Delzell, der., *Mediterranean Fascism* (New York: Harper & Row, 1970), s. 199-200.

62 Luigi Goglia ve Fabio Grassi, *Il colonialismo italiano da Adua all'impero* (Bari: Laterza, 1993), s. 221.

şa giden, Faşist Milis Gücü'ydü (MVSN). Parti, işgal edilen topraklarda güçlü bir varlık gösteriyordu. Parti (Federale) gücünü, vali ve ordu komutanıyla paylaştı ve hem oraya yerleşen nüfusu, hem de genç Etiyopyalıları, Faşist gençlik ve eğlence örgütleriyle disipline etme girişiminde bulundu. Kolonyal yönetim, yurttan uzun süredir faaliyeti durmuş olan *squadrismo*'nun yeniden canlanmasına bile izin verdi. 1937'de, genel vali ve temsilci General Graziani'ye suikast girişiminden sonra, parti aktivistleri Addis Ababa yerlileri üzerinde üç gün boyunca terör estirdi ve yüzlercesini öldürdü.⁶³

Savaş heyecanı ve gayretine yurttaki "kültürel devrim" ve "totaliter atılım" (*svolta totalitaria*) eşlik etti.⁶⁴ Bir başka aktivist parti sekreteri, Achille Starace (1931-39), "Faşist gelenekleri", "Faşist dili" ve ırk yasalarını tesis ederek, Faşist "yeni adamı" şekillendirmek için bir kampanya yürüttü. "Gelenek reformu", burjuvaziye has olan, hürmetkâr ve resmî üçüncü şahıs "siz"in ("lei") yerine daha samimi ve dostane ikinci şahıs (tekil "tu" ve çoğul "voi") koydu.⁶⁵ Burjuva tokalaşmanın yerini faşist selam aldı. Memurlar üniforma giydi ve ordu, Nazi kaz adımı yürüyüşünün aynen alınmadığını göstermek için rejimin *paso romano* adını verdiği abartılı bir yüksek adımla yürümeye başladı.

1930'lardaki Faşist radikalleşmenin en göze çarpan adımı, Yahudilere karşı ayrımcı yasaydı. Temmuz 1938'de "Faşist Irkçılık Manifestosu" yeni bir politika ilan etti. Eylül ve Kasım'da Nazi Nuremberg kanunlarını andıran, ırklar arası evliliği yasaklayan ve Yahudileri hükümet hizmetlerinden ve mesleklerinden dışlayan kanunlar izledi bu ilanı. Her on iki üniversite hocasından biri görevini bırakmak zorunda kaldı. Nobel Ödüllü fizikçi Enrico Fermi, kendisi Yahudi olmasa da, ortak araştırma yaptı-

63 Goglia ve Grassi, *Colonialismo*, s. 222, 234. Ayrıca bkz. Nicola Labanca, "L'Amministrazione coloniale fascista: Stato, politica, e società", Angela Del Boca vd., *Il regime fascista* içinde, s. 352-95.

64 Kavramlar Renzo De Felice'ye ait. *Mussolini: Il Duce: Lo stato totalitario, 1936-1940* (Torino: Einaudi, 1981), s. 100; Mussolini'nin başlıca biyografi yazarı etrafındaki tartışmalar için bkz. bibliyografik deneme, s. 372.

65 Gabriella Klein, *La Politica linguistica del fascismo* (Bolonya: Il Mulino, 1986).

ğı birçok arkadaşından mahrum kaldığı için kendi isteğiyle üniversiteden ayrılıp Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti.

İtalyan dış politikasının Mihver Devletleri'yle aynı çizgide olduğu dönem boyunca, Faşistlerin, Hitler'i memnun etmek için, Nazi ırk kanunlarını aynen aldıkları varsayılmıştır.⁶⁶ İtalya'da anti-Semitizm pek yoktu ve çok eskilere dayanan küçük Yahudi cemaati olağanüstü bir biçimde entegre olmuştu. Birinci Bölüm'de gördüğümüz gibi Mussolini'nin Yahudi destekçileri, hatta ilk zamanlarda, Yahudi yakın arkadaşları bile vardı. 1933'te Amerikalı Yahudi yayıncılar, Mussolini'yi, Yahudileri destekleyen dünyanın "en büyük on iki Hristiyan"ı arasında saydı.⁶⁷

Daha yakından bakıldığında ise bazı İtalyan köklerin yerel bir anti-Semitizm aşısıyla aşılandığı görülebilir. Irk ayrımcılığı politikaları kolonilerdeki İtalyanlar için kabul edilebilir hâle gelmişti bile. Öncelikle Libya'da, sonrasında ise Etiyopya'da İtalyan ordusu, göçebeleri hayvanlarından ve yiyecek içecekten ayırma taktikleri uyguladı. Kitlesele olarak tecrit edilmiş olmaları, yakında tasfiye edileceklerinin bir ön işareti gibiydi. Etiyopya'da, kanunlar, ırkların birbirleriyle karışmasını yasaklamıştı (fakat genel olarak hiçe sayılmış kanunlardır bunlar). Angelo Del Boca, Faşizmin Etiyopya'da kurmayı denediği şey için *apartheid* sözcüğünü bile kullanabilmiştir.⁶⁸

66 En yeni ve ikna edici açıklamalar Michele Sarfatti'ye aittir. *Mussolini contro gli ebrei: Cronaca delle leggi del 1938* (Torino: Silvio Zamani Editore, 1994) ve *Gli ebrei nell'Italia fascista: Vicende, identità, persecuzione* (Torino: Einaudi, 2000). Sarfatti, önceki standart açıklamaların öne sürdüğünden daha az Nazi etkisi üzerinde dururken, daha çok İtalyan kökenler ve Mussolini'nin Yahudi karşıtı önlemler için verdiği desteği öne çıkarıyor; Meir Michaelis, *Mussolini and the Jews* (New York: Oxford University Press, 1978) ve Renzo De Felice, *The Jews in Fascist Italy: A History* (New York: Enigma Books, 2001) (İtalyanca baskı 1988). Sarfatti, ulaştığı sonuçları kısaca "The Persecution of the Jews in Fascist Italy"de sunmaktadır. Makale şu kaynak içinde yer alıyor: Bernard D. Cooperman ve Barbara Garvin, der., *The Jews of Italy: Memory and Identity* (Bethesda, MD: University Press of Maryland, 2000), s. 412-24.

67 John P. Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America* (Princeton: Princeton University Press, 1972), s. 40.

68 Faşist kolonyal savaşları başlatan, bütün "aşağı" halkları ortadan kaldırma niyetinin de dahil olduğu aleni ırkçılık için bkz. Angelo Del Boca, "Le leggi razziali nell'impero di Mussolini", Del Boca vd., *Il regime fascista* içinde, s. 329-

Bir başka kök de, Katoliklerin Yahudilere karşı tavırlarındaki muğlaklıktı. Katolik gelenek, kendi adına, biyolojik ırkçılığa karşı düşmanca bir tutum içindeydi – örneğin Kilise, anne babalarının kim olduğuna bakılmaksızın, vaftiz ayininin, din değiştiren birinin bundan böyle Yahudi sayılmasını engellediği konusunda ısrarcı oldu. Papa XI. Pius, 1939'da öldüğünde, Nazi biyolojik ırkçılığını kınayan bir genelge yayımlayıp yayımlamamak konusunda karar vermeye çalışıyordu. Öte yandan, kalabalıkların Kutsal Cuma için kullandığı dil, Yahudileri, İsa'ya kıyan "ilah öldürücü halk" olarak tanımlıyordu. Kilise yayınları, Yahudi ritüel cinayetine dair antik efsane de dahil olmak üzere, anti-Semitizmin en kaba biçimlerini hiç beklenmeyecek kadar uzun süreler ifade etmeyi sürdürdü.⁶⁹ Kilise, Katolik ülkelerde Yahudilere yönelik biyolojik olmayan ayrımcılıklara –sözgelimi üniversitelerde kota ve ekonomik faaliyetlerde sınırlamalar– hiçbir itirazda bulunmadı.⁷⁰ Laik Faşistlere gelince, onlar arasında Yahudi karşıtları hep vardı. Bazıları, örneğin Telesio Interlandi, 1930'ların ortalarından itibaren, Mihver'in oluşumundan bile önce, parti yayınlarında kayda değer roller oynadı.

Yeni yasanın genel anlamda popülerlik kazanmadığı ve İtalyan otoritelerinin, İtalya işgali altındaki Hırvatistan'la Güneydoğu Fransa'da aslında Yahudileri koruduğu doğrudur.⁷¹ Almanlar 1943'te Yahudileri İtalya'dan sınır dışı etmeye başladığında bu girişime sadece birkaç İtalyan katıldı. Fakat 1938 yasının sıkı bir biçimde uygulanması için yeterli destek sağlan-

---

51 ve İtalyan koloniyalizmi hakkında bibliyografik denemede sözü edilen çalışmalar, s. 389-390.

69 David I. Kertzer, *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (New York: Alfred Knopf, 2001) kitabında, papalığa ait olmayan materyalleri de dahil ederek fazla ileri gitse de, Vatikan yayınları arasında bulunduğu çürütülmesi imkânsız kanıtları sıralıyor.

70 Vatikan, Vichy Fransası'nın iş ve eğitim alanında Yahudilere uyguladığı ayrımcılığı açıktan onayladı. Michael R. Marrus ve Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1995), s. 200-02.

71 Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941-1943* (Londra: Routledge, 1991).

mişti. 1938'den sonra Mussolini rejimi bir kez daha eski hâline döndü ve kaldığı yerden devam etti. Eylül 1939'da savaş başladığında, Mussolini, Hitler'e hazır olmadığını söyledi. Olabilecek en son anda, nihayet İkinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, bu, Mussolini'ye ne zafer ganimetleri kazandırdı ne de umduğu gibi popüler coşkuyu artırdı.⁷² Mussolini'nin Haziran 1940'tan sonra Hitler'le eşitlik iddiasıyla yola çıkan "paralel savaşı", Faşizmin "tarihle imtiyazlı ilişkisini" sona erdiren birçok yenilgi ve aşağılanmayı beraberinde getirdi ve İtalyanlarla Duce arasındaki son yakınlık bağlarını da kopardı.

Almanlar da İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı haberini üzüntüyle karşıladılar. Yine de Hitler'in başarıları onlara şevk verdi. Siviller 1914-1918'dekinden daha fazla acı çekseler de 1939-1945 arasında savaşı daha uzun süre ve daha fazla kararlılıkla sürdürdüler. İtalya'da ise tam aksine faşist heyecan balonu kısa sürede söndü. Geriye dönüp baktığımızda, Faşist hareketliliğin demokratik hareketlilikten daha kırılgan olduğunu görürüz. Churchill, İngilizleri, kan, ter, sıkıntı ve gözyaşı dışında hiçbir şey olmayacağı yönündeki dürüst vaadiyle harekete geçirebildi.

Mussolini'nin son günleri, coğrafi olarak Kuzey İtalya'yla sınırlı olmakla beraber bir başka radikalleşme örneği sunar. İtalya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in yanında yer almasının bir felakete götürdüğü açıklık kazanınca Kurulu Düzenin parçaları –kıdemli askerler, kralın danışmanları, hatta kimi muhalif faşistler– Mussolini'den kurtulmak ve İttifak Devletleri'yle ayrı bir barış antlaşması yapmak istediler. Müttefikler 10 Temmuz 1943'te Sicilya'ya çıkarma yaptıktan hemen sonra, 25 Temmuz'un şafak sökmeden önceki saatlerinde, Büyük Faşist Konsey, krala tam yetkisini iade etmek için bir karar aldı. Aynı günün öğleden sonrasında Victor Emmanuel, havası sönmüş Duce'yı görevden alıp tutuklattı.

---

72 Polis şefi Bocchini, Haziran 1940'ta Mussolini'ye, savaşı sadece anti-Faşistlerin desteklediğini, çünkü nefret ettikleri rejimden kurtulmanın ancak böyle mümkün olduğunu düşündüklerini söylemiş görünüyor. Claudio Pavone, *Una guerra civile* (Torino: Bollati Boringhieri, 1991), s. 64.

Bu aşağılayıcı tutuklama, Mussolini'nin karizmasını yok etmiş olmalı. Fakat 12 Eylül'de SS yüzbaşısı Otto Skorzeny'nin liderliğinde gerçekleşen cüretkâr bir Alman komando baskını, Mussolini'yi, Roma'nın doğusundaki Gran Sasso kayak merkezinin tepesindeki esaretinden kurtardı. Hitler, Duce'yi, başkenti Salò'da olan Faşist bir cumhuriyetin diktatörü olarak tekrar görevine iade etti. Burası Brenner Geçidi aracılığıyla Almanya'ya giden ana yola kolayca geçiş sağlanabilen Garda Gölü kıyısındaydı. İtalyan Sosyal Cumhuriyeti, hiçbir zaman bir Alman kuklası olmanın ötesine geçmedi ve tarihe düşülen bir dipnot olmaktan fazlasını da pek hak etmiyor.⁷³ Bizi burada ilgilendirmesinin sebebi, Salò Cumhuriyeti'nin, Kiliseyi, kralı ve İtalya'nın ekonomi ve sanayi liderliğini yumuşatma ihtiyacından kurtularak, faşizmin ilk günlerinin radikal dürtülerine geri dönmüş olmasıdır.

Salò'da Mussolini geriye kalan parti fanatiklerini ve birkaç Nazi destekçisi memuru etrafında topladı. Ellерinde kalan tek kartı oynadılar: Popülist bir nasyonal sosyalizm. Faşist Cumhuriyet Partisi'nin Kasım 1943 tarihli yeni programı, kendi kendine yeterlilik için gereken ekonomi sektörlerinin (enerji, hammadde, zaruri hizmetler) "kamulaştırılması" ve sadece kişisel çaba ve birikimlerin ürünü olan mal varlığının özel ellerde bırakılması çağrısında bulundu. Roma Katolikliği Faşist cumhuriyetin dini olarak kaldı, fakat yeni liderlerin çoğu dinsizdi. Yeni cumhuriyet, dernekler, profesyonel gruplar ve askerler tarafından seçilecek olan bir meclisle yönetme sözü verdi. Ne var ki, Salò'daki İtalyan Sosyal Cumhuriyeti hiçbir zaman bu kararları uygulayacak güce sahip olmadı. Radikalleşmesinin temel etkisi, 1944-45 İtalyan iç savaşında polisi ve silahlı çeteleri eli kanlı cinayet örgütleri hâline getirmesi oldu.

Salò cumhuriyeti, İtalya'daki kurulu Faşizme galip gelmiş olan miskinliğe de bir çare olmaya çalıştı. Müttefiklere karşı savaşmaları için adanmış Faşistlerden oluşan yeni silahlı güçler oluşturdu. Bunlar çoğunlukla gönüllü gruplardı; karada genel-

73 Bkz. bibliyografik deneme, s. 390-391.

likle Direniş'e karşı savaşı, Prens Borghese'nin Önuncu Hücumbot Filosu buna bir örnektir.⁷⁴ Salò cumhuriyeti temsilcileri birçok İtalyan'ın anti-Semitizmi ciddiye almayı reddetmesine de bir çare bulmayı denedi. Bu, tam da Faşist aktivistlerin Yahudileri toplayıp Nazilerin kolaylıkla ulaşabileceği kamplara yerleştirdiği bir dönemde oluyordu. Kimyacı (ve daha sonra bir yazar olarak tanınan) Primo Levi'nin Aralık 1943'te tutuklanması ve kendini Auschwitz'de bulması da bu şekilde gerçekleşmiştir.⁷⁵

Salò cumhuriyeti, Faşist dönemde Mussolini'ye ihanet edenlerden öç almaya çalıştı. Cumhuriyet, yalnızca 25 Temmuz'da Mussolini aleyhine oy kullanan birkaç Büyük Faşist Konseyi üyesine ceza vermişti, fakat bunlardan beşini –aralarında Faşist rejimin eski dışişleri bakanı olan Mussolini'nin damadı Kont Ciano da vardı– Ocak 1944'te Verona'da idam etti. Buna rağmen, Salò cumhuriyetinin akıttığı kanlar, Nazizmin son günlerinde dökülenle kıyaslandığında birkaç damladan ibaret kalır.

Nisan 1945'te Müttefik orduları yaklaştığında Mussolini'nin geriye kalan az sayıda destekçisi de gözden kayboldu. İtalyan Partizanlar, Mussolini'yi, 28 Nisan'da, Como Gölü'nün batı kıyılarına doğru yola koyulmuş bir Alman zırhlı aracının arkasında gizlenmiş olarak buldu ve sadık genç metresi Clara Petacci ve önde gelen birkaç Faşistle birlikte öldürdü. Öfkeli bir kalabalığın Duce'nin cesedini kesip parçalamasından sonra, bedenlerini, Milano'daki bir benzin istasyonunda sallandırdılar. Ancak bir nesil sonra, Mussolini'nin 1957'de ailesine teslim edilen ve kendi köyü Predappio'ya gömülen kalıntıları bir hac nesnesine dönüştü.⁷⁶

74 F. W. Deakin, *The Six Hundred Days of Mussolini* (New York: Anchor, 1966), s. 144-45. Prens Borghese 1949'da İtalyan direnişine karşı eylemleri nedeniyle hapis cezasına çarptırıldı, fakat hapiste yalnızca on gün geçirdi. Savaşın sonra İtalyan neo-Faşist partisi Movimento Sociale Italiano (MSI) yetkililerinden biriydi. Bunun için bkz. Yedinci Bölüm.

75 Primo Levi, "The Art of Fiction, CXL", *Paris Review* 134 (İlkbahar 1995), s. 202.

76 Sergio Luzzatto, *Il corpo di Mussolini: Un cadavero tra immaginazione, storia, e memoria* (Torino: Einaudi, 1998).

Son düşünceler

Radikalleşme aşaması bize faşizmi en ayırt edici özellikleriyle gösterir. Herhangi bir rejim radikalleşebilir, fakat yıkıcı şiddeti kendi kendini tahribata varan bir noktaya taşıyarak açığa çıkarmak konusunda faşist itkinin derinliği ve gücü onu ayrı bir yerde konumlandırır.

Ulaşılan bu son noktada karşılaştırma neredeyse olanaksızdır. Yalnızca tek bir faşist rejim bu son noktaya gerçekten ulaşmıştır. Karşılaştırma için cazip bir aday Stalin'in Sovyet diktatörlüğünü radikalleştirmesidir. Nazi ve Sovyet vakaları hukuk devletini ve yargı sürecini reddetmek konusunda ortak bir tavır içindeydi; her ikisi de bu süreçleri Tarihin zorunlulukları karşısında önemsizleştirdiler. Fakat öteki açılardan faşist radikalleşme Stalinist radikalleşme tarzıyla aynı değildi. Faşizm, şiddeti, kendine özgü bir biçimde, üstün bir ırka yaraşır bir erdem olarak idealleştirdi. Stalin'in temizlik hareketinin aktörleri ise diktatör tarafından korunacaklarını biliyorlardı; ayrıca Sovyet sisteminde, Nazizmde önemli bir yere sahip olan, partinin paralel örgütleriyle yerleşik seçkinler arasındaki liderin gözüne girme yarışı benzeri bir süreç de yoktu.

Yayılmacı savaş, radikalleşmenin merkezindeydi. Faşist İtalya radikalleşme sürecinde işgal altındaki Doğu Afrika'da ve İtalyan seferinin son şiddetli krizinde bunu tam anlamıyla gerçekleştirdi. Nazi rejimi, Sovyetler Birliği'ne karşı verdiği imha savaşıyla radikalleşmenin dış sınırlarına da ulaştı. Bu özellikle gergin durumda, Nazi yetkilileri 1940 batı seferlerinde olduğundan daha çok şiddet eylemi sergilemekten çekinmediler. Bu eylemleri, sonlandırıcı bir yıkım vecdiyle, öncelikle rejimin düşmanlarına, daha sonra faşizmin muhafazakâr müttefiklerine ve nihayetinde Alman halkının kendisine yönelttiler.⁷⁷

Geleneksel otoriter savaş rejimlerinde, Alman Reich'ının

77 Nazi otoriteleri "korkudan gelen güç" adı verilen bir politikayla, teslim olma-ya çalışan herkesi öldürdü. Bkz. Antony Beevor, *Berlin: The Downfall*, 1945 (Londra: Viking, 2002), s. 92-93 ve 127 ve Robert Gellately, *Backing Hitler*, s. 236-42.

1917-18 boyunca Franco'nun İspanyası'nda yaptığı gibi, ordu, kontrolünü genişletme eğiliminde olurken, Alman ordusu, gördüğümüz üzere, 1941'den sonra doğuda işgal politikasının kontrolünü Nazi Partisi'nin paralel örgütlerine kaptırdı.⁷⁸ Radikal partililer, nefretlerini ve takıntılarını, devlet hizmet geleneğine uzak biçimlerde ifade etmekten çekinmediler. Burada söz konusu olan, basit bir ahlaki duyarlılık meselesi değildi; kimi polis ve memurlar, işgal altındaki topraklarda gerçekleşen eylemler karşısında dehşete düşerken, kimileri de grup dayanışması gerekçesiyle ya da katılaştıkları için bu eylemlere uyum sağladılar.⁷⁹ Bu bir dereceye kadar her horozun kendi çöplüğünde ötmesi meselesiydi. Partinin amatör milis kuvvetlerinin, Hitler'in –hatta belki Etiyopya'da Mussolini'nin– izin verdiği askerî alanları istila etmesine geleneksel bir ordu diktatörlüğünün hoşgörüsü göstermesi düşünülebilir bir şey değildi.

Hannah Arendt'in, faşizmin erken dönemleri açısından son derece sorunlu olan kitabı *Origins of Totalitarianism*, buraya uygun düşüyor; çünkü burada güç kullanımındaki daha sıradan koşullar altında muhtemelen hem Nazilerin, hem de müttefiklerinin davranışlarını yöneten çıkar hesaplarının artık politikaları belirlemediği bir alana giriyoruz. Bu son aşamada takıntılı bir azınlık, en tutkulu nefret duygularını acımasızca, insan deneyiminin nihai sınırlarına dek eyleme dökebilir bir hâle gelir.

Sınırlamalardan kurtulmak hareketin fanatiklerinin çekirdek kadrosunun burjuva müttefikler üzerinde avantaj elde etmelerine ve ilk radikal projelerinden bazılarını uygulamaya sokmalarına izin verdi. Faşizm, imparatorluğun karakollarında *squadristo*'nun ve SA sokak kavgalarının ilk günlerindeki yüz yüze şiddeti tekrar canlandırdı. Bu son aşamada faşist rejimlerdeki

78 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 273.

79 Omer Bartov, Rusya seferinin sert koşullarının ve soykırım niyetlerinin orduyu nasıl da SS gaddarlığa alıstırdığını şu kitaplarda gösteriyor: *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (New York: Oxford University Press, 1991) ve *The Eastern Front, 1941-1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare*, 2. baskı (New York: Palgrave, 2001).

güç kullanımını değerlendirmek için, kabadayılının devleti dağa kaldırdığı yönündeki itibarını kaybetmiş fikre dayanan son derece kişiselleştirilmiş bakış açısına dönmenin cazibesine kapılmamak gerekir. Nazi rejimi, yalnızca devlet hizmetleriyle ve toplumsal olarak güçlü geniş sektörlerle sürekli işbirliği yaparak, gitgide artan bir yoğunlukla savaşı sürdürebiliyordu.

Sonuç olarak faşist radikalleşme, bir halkı, her şeyini savaşa adanması için ikna etmenin rasyonel bir yolu olarak görülmez. Sonunda Nazi Almanyası'nı, rasyonel savaşı engelleyen kontrolden çıkmış bir sarmalın içine sokmuştur; çünkü yaşamsal kaynaklar, askerî operasyonlar yerine Yahudilerin katli için kullanılır olmuştur. Nihayetinde radikalleşme faşizmin merkezinde olması beklenen ulusu bile reddeder. En sonunda fanatik faşistler, yenilgiyi kabul etmektense her şeyi son bir galeyanla yıkmayı tercih ederler.

Çok uzun bir döneme yayılan bir faşist radikalleşme hiç görülmemiştir. Bunu hayal etmek bile zordur. Hitler'in bile gerilimi ileri yaşlara dek sürdüreceği hayal edilebilir mi? Yaşlanan bir faşist lidere halef bulmak ilginç bir problemdir ama şimdiye dek farazi kalmıştır.⁸⁰ Faşist bir rejimin halefi olmanın daha normal bir biçimi geleneksel bir otoriteryanizme düşmek gibi görünüyor. Bu noktada, Franco İspanyası sonrasında görüldüğü gibi ilerlemeci bir özgürleşme ya da belki (Salazar sonrası Portekizi'nde olduğu gibi) devrim olabilir. Fakat belli bir sırayla haleflüğün, faşizmde öteki yönetim biçimlerinden, hatta komünizmden bile çok daha zor olduğu açıktır. Son çözümlemede, faşizm istikrarsızlaştırıcıdır. Bu nedenle de uzun vadede korkak muhafazakâr ve liberallerin sorunlarına bir çözüm olmamıştır.

Sonuçta, İtalyan ve Alman faşist rejimleri, çok daha çarpıcı başarıların peşinde, kendilerini bir uçurumun kenarına sürüklemişlerdir. Mussolini, Haziran 1940'ta savaşa doğru ölümcül bir adım atmak zorunda kaldı; çünkü Hitler'in Fransa'ya karşı kazandığı zaferde Faşizmin yokluğu, halkı üzerindeki kontrolünü ölümcül bir biçimde gevşetebilirdi. Hitler, 30 Nisan

1945'te Berlin'de kuşatılmış sığınağında intihar edene dek, daha fazla yeri –Hindistan, Kuzey ve Güney Amerika– fethetmeyi hayal etmekten vazgeçmedi. Bildiğimiz faşizmler, halklarına vaat ettikleri, “tarihle imtiyazlı bir ilişki” kurma sözünü yerine getirmek için takıntılı bir telaşla, kendi acelecilikleri içinde kendilerini yıkıma mahkûm etmiş görünüyorlar.

Başka Zamanlar, Başka Mekânlar

Faşizm hâlâ mümkün mü?

İkinci Bölüm’de, faşizmin erken dönem sınırını, kitle demokrasisinin tamamen işler hâle geldiği ve ilk defa kötü hava şartlarıyla karşılaştığı an itibarıyla kolayca çizmiştim. Faşizmin öncülerine 1914 öncesinde bile rastlayabiliyorduk (bazılarını İkinci Bölüm’de tartıştık) ama faşizm için yeterli alan ancak Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi’nden sonra açılmıştı. Faşist hareketler, ancak bu iki dev dalganın arkasında bıraktıklarıyla gelişimlerini tamamlayabilirdi.

Faşizmin en dış sınırını saptamak daha da zordur. Faşizm bitti mi? Ufukta bir Dördüncü Reich ya da bunun bir eşdeğeri var mı? Daha mütevazı olursak, bir tür neofaşizmin siyasi sistem içinde politika üretimini etkileyecek ölçüde güçlü bir aktör hâline gelmesinin koşulları bulunuyor mu? 1922-45 yılları arasında faşizmin açtığı yaralar yüzünden hâlâ acı çeken dünya için bundan daha acil ve akıldan çıkması zor bir soru yoktur.

Önemli araştırmacılar faşist dönemin 1945’te sonlandığını iddia etmişlerdir. 1963’te Alman felsefeci Ernst Nolte “kendi çağında faşizm” üzerine meşhur bir kitapta, faşizmin, varlığını 1945’ten sonra da sürdürmesine rağmen, hiçbir gerçek an-

lamı kalmadığını yazmıştı.¹ Birçok kişi onun bu görüşüne katılmış, faşizmin, 1890'ların kültürel kötümserliğinden, ilk "kitlesel uluslaşma hareketlerinin"² yarattığı karmaşadan, Birinci Dünya Savaşı'nın gerilimlerinden ve liberal Demokratik rejimlerin savaş sonrasının şartlarıyla –özellikle de Bolşevik Devrimi'nin yayılmasıyla– başa çıkmakta zorlanmasından kaynaklanan belirli ve benzersiz bir krizin ürünü olduğu fikrini savunmuşlardı.

Klasik faşizmin 1945'ten sonra tekrar canlanmasının önündeki en büyük engel insanlarda uyandırdığı tiksintiydi. Özgürleştirilen toplama kamplarından gelen bazı tüyler ürpertici fotoğraflar Hitler'in mide bulantısı yaratmasına neden oldu. Mussolini ise alay konusu olmuştu. Yıkık dökük görüntüler her ikisinin de mağlup olduğunu gösteren açık işaretlerdi. Hitler'in, Berlin'deki sığınacağının yıkıntılarında bulunan küle dönmüş bedeni ve Mussolini'nin Milano'daki köhne bir akaryakıt istasyonuna topuklarından asılmış cesedi, karizmalarının sefil bir şekilde sona erdiğini gösteriyordu.³

Faşizmin 1945'ten sonra yeniden canlanmasının önünde çeşitli engeller vardı: Artan refah ve dünya ekonomisinin dönüşü olmayan bir biçimde küreselleşmesi, bireysel tüketici akımının zaferi,⁴ büyük uluslar için nükleer çağda savaşın bir milli politika aracı olarak işlevini giderek yitirmesi, devrim tehdidinin iyice azalan inandırıcılığı. Bütün bu savaş sonrası gelişmeler, birçok insan için, iki dünya savaşı arasında Avrupa'da orta-

1 Ernst Nolte, *Der Fascismus in seiner Epoch* (Münih: Piper, 1963); başlık *Three Faces of Fascism* olarak çevrildi (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966), s. 4.

2 Bkz. Üçüncü Bölüm, 70. not.

3 Ian Kershaw'a göre, birçok Alman 1945 baharına gelindiğinde çektikleri acılar için kişisel olarak Hitler'i suçluyordu: *The Hitler Myth: Image and Reality in the Third Reich* (Oxford: Oxford University Press, 1987), s. 221-22.

4 R. J. B. Bosworth, bireyselci tüketim kültürüyle faşizmin zorla bir araya gelmiş topluluğu arasındaki uyumsuzluğa birçoklarından daha fazla vurgu yapıyor: *The Italian Dictatorship* (Londra: Arnold, 1998), s. 28, 30, 61, 67-68, 147, 150, 159, 162, 179 ve 235. Victoria De Grazia, tüketime dayalı ticaret kültürünün Faşistlere ait itaatkâr evcil kadın idealini altüst etmeye nasıl yardımcı olduğunu tatmin edici bir şekilde gösteriyor: *How Fascism Ruled Women* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1992), s. 10, 15 vd.

ya çıkan faşizmin, varlığını, 1945'ten sonra, en azından aynı biçimde sürdüremeyeceği anlamına geliyordu.⁵

Faşizmin sonu 1990'lardaki bir grup iç karartıcı gelişmeyle birlikte şüpheyile karşılanır oldu: Balkanlar'daki etnik temizlik; komünizm sonrası Doğu Avrupa'da dışlayıcı milliyetçiliklerin keskinleşmesi; göçmenlere karşı "dazlak" şiddetinin Britanya, Almanya, İskandinavya ve İtalya'ya yayılması; ilk İtalyan neo-faşist parti Movimento Sociale Italiano'nun devamı olan İtalyan Alleanza Nazionale'nin Silvio Berlusconi'nin ilk hükümetine katılmasıyla neofaşist bir partinin 1994 yılında bir Avrupa hükümetine ilk defa dahil oluşu,⁶ eski Nazi mensuplarına göz kırpan Jörg Haider'in Freiheitspartei'in (Özgürlük Partisi) Şubat 2000'de Avusturya hükümetine girmesi; Mayıs 2002'deki Fransa cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk ayağında aşırı sağ lider Jean-Marie Le Pen'in beklenmedik ikinciliği; ve aynı ay içinde Hollanda'da göçmenlere karşı olan ama yenilikçi tavırlarıyla bilinen Pym Fortuyn'ün çok hızlı yükselişi. Nihayetinde parça bölük radikal Sağ "grupçuklar"dan oluşan bir dünya, çeşitli aşırı Sağ tema ve pratiği canlandırarak çoğalıyordu.⁷

Faşizmin tekrar nüksedeceğine inanıp inanmamak, faşizmden ne anlaşıldığına bağlıdır kuşkusuz. Faşizmin geri döndüğü konusunda uyarıda bulunanlar, onu aleni ve şiddetli bir ırkçılık ve milliyetçilik olarak sunmak eğilimindedir.⁸ Faşizmin 1945'ten sonra ölmüş olduğunu kati surette ilan eden yazar, faşizmin belirleyici unsurlarının –sınırsız bir hususi ege-

5 Payne, *History*'de, faşistler gitgide daha az sayıda olmakla birlikte varlıklarını devam ettirseler de "özüml tarihsel faşizm bir daha asla canlandırılmaz" sonucuna varmıştır; ona göre ancak "otoriter milliyetçiliğin yeni ve kısmen ilişkili biçimleri" tekrar ortaya çıkabilir (s. 496, 520).

6 Musolini'nin 1943-45'te kurduğu Salò cumhuriyetinde genç bir görevli olan Mirko Tremaglia, İtalyan parlamentosunun Dış İlişkiler Komisyonu'na başkan olarak seçildi bu noktada. Federal Almanya Cumhuriyeti'nde aralarında Şansölye Hans-Georg Kiesinger'in de bulunduğu bazı görevlilerin gençliklerinde Nazi Partisi üyesi oldukları doğrudur ama savaştan sonra bir neo-Nazi partiyle ilişkileri olmadı ve Almanya'da hiçbir neo-Nazi parti herhangi bir yerel ya da ulusal seçime katılmadı.

7 Radikal sağ groupuscules hakkında, Roger Griffin'in derlediği şu özel sayıya bakılabilir: *Patterns of Prejudice* 36:3 (Temmuz 2002).

8 Martin A. Lee, *The Beast Reawakens* (Boston: Little, Brown, 1997).

menlik, savaştan zevk alma ve şiddetli dışlamaya dayalı bir toplum– İkinci Dünya Savaşı sonrasının karmaşık ve birbirine bağımlı dünyasında basitçe hiçbir yeri olmadığını savunur.⁹ En çok paylaşılan konuma göre, faşistler hâlâ ortalıkta olsalar da, daha önce büyük hareketler oluşturmalarını ve hatta iktidara gelmelerini sağlayan iki savaş arası Avrupası'nın koşulları artık yoktur.¹⁰

Faşizm konusu, 1945'ten bu yana, isim takma polemiklerinin arasında iyice bulanık bir hal aldı. 1945'ten sonra Avrupa'daki aşırı Sağ, yüksek sesle ve düzenli olarak faşizmi tekrar canlandırmakla suçlandı; bu aşırı Sağ hareketlerin liderleri de suçlamaları aynı inatla reddettiler. Savaş sonrası dönemdeki hareketler ve partiler, en az iki savaş arası dönemin faşizmleri kadar geniş bir alana hitap ediyor, Mussolini'ye ve Hitler'e hayranlık duymaya devam eden insanlarla tek bir konu için oy kullanan seçmenleri ve yüzer gezer protestocuları aynı çatının altında toplayabiliyordu. Bu hareketlerin liderleri, bir yandan halka karşı ılımlı bir görüntü sunarken, bir yandan da, insanların kendi tarihlerini kabul etmeleri, milli gururun onarılması ya da bütün cephelerde çarpışanların değerini teslim etmek gerektiği hakkında kurulan üstü örtülü cümlelerle açıkça faşizm sempatizanlığı yapan kişileri buyur etme konusunda epey beceri kazanmışlardı.

Faşizmin 1945'te herkesçe ayıplanmasıyla Avrupalıların çoğu özgün faşizme karşı aşılandıklarını düşündüler ama geçici bir durumdu bu. 1945'in tabuları, olaylara birinci elden tanıklık eden neslin gözden kaybolmasıyla kaçınılmaz olarak sivilleşmiştir. Yine de, geleceğin faşizminin –şimdi öngörülemeyen bir krize verilen ani bir tepki olarak– dışarıdan görülen işaretle ve simgeler bakımından klasik faşizme benzemesi gerekmez. Kitleleri, tekrar birleştirme, saflaştırma ve bazı mazlum grupları yeniden canlandırma yoluyla harekete geçirmek

9 Nolte, *Three Faces*, s. 421-23.

10 Diethelm Prowe, "Classic Fascism and the New Radical Right in Western Europe: Comparisons and Contrasts", *Contemporary European History* 3:3 (1994); Piero Ignazi, *L'estrema destra in Europa* (Bologna: Il Mulino, 2000).

için benzer işlevler üstlenmek adına “bağımsız kurumlardan vazgeçecek”¹¹ gelecekteki bazı hareketler kendilerine kuşkusuz başka isimler verecek ve yeni simgeler kullanacaklardır. Bu da onları daha az tehlikeli yapmayacaktır.

Mesela, yeni bir faşizm de karşısına bir düşman alıp onu şeytanlaştırmak zorunda kalacaktır kalmasına ama düşman artık Yahudiler olmak zorunda değildir. Özgün bir popüler Amerikan faşizmi dindar ve siyah karşıtı olacaktır; 11 Eylül 2001’den sonra bunlara bir de İslam karşıtı olmak eklenmiştir. Batı Avrupa’da ise seküler ve bugünlerde anti-Semitik değil, İslam karşıtı bir faşizm daha olanaklıdır. Rusya’da ve Doğu Avrupa’da dindar, anti-Semitik, Slav hayranı ve Batı karşıtı bir faşizm daha mümkündür. Yeni faşizmler, yabancı gamalı haçlar ve *fascies* yerine kendi zaman ve mekânlarında kabul gören hâkim temayüllere uygun vatansever bir kıyafeti tercih edeceklerdir muhtemelen. Britanyalı ahlakçı George Orwell 1930’larda özgün Britanya faşizminin gayet ağırbaşlı bir İngiliz kılığıyla ortaya çıkacağını not ediyordu.¹² Tabii, faşizmin ne giyeceğine dair bir turnusol kâğıdı yoktur.

Bu kitabın temel yapısını kurmak için kullandığım aşamalar, faşizmin hâlâ mümkün olup olmadığı sorusuna bir yanıt verme çabamıza katkıda bulunabilir. Radikal Sağ hareketlerin faşizmle açık ve örtük bağlantıları bulunduğunu, yani Birinci Aşama’nın –temel atma aşaması– yaygın bir şekilde sürdüğünü söylemek görece kolaydır. İkinci Dünya Savaşı’ndan beri kitle siyasetine başvuran bütün sanayileşmiş ve kentleşmiş toplumlarda bunun örnekleri görülmüştür. Fakat bu hareketlerin politik sistemlerde, kayda değer oyuncular ve önemli çıkar sahipleri olarak kök saldığı İkinci Aşama, çok daha kesin bir tarihi sınama yapmayı gerektirir. Böyle bir sınama için 1920’lerdeki ilk faşist hareketlerin kullandığı belagatin, programların ve yaptığı estetik tercihlerin birebir kopyasını bulmak şart değildir. Ta-

11 Bkz. Yedinci Bölüm, s. 316 ve Sekizinci Bölüm, s. 358-359.

12 *The Road to Wigan Pier* (New York: Berkeley Books, 1961), s. 176. Ayrıca bkz. *The Lion and the Unicorn* (1941), alıntılıdığı kaynak, Sonia Orwell ve Ian Angus, der., *The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell*, III. cilt: *My Country Right or Left, 1940-43* (New York: Harcourt Brace, 1968), s. 93.

rihsel faşizmler, içinde geliştikleri siyasal mekân tarafından ya da İkinci ve Üçüncü Aşamalara geçmeleri için gereken ittifaklarca şekillendirilmişti ve yeni versiyonların da benzeri etkilere tâbi olması gerekecektir. Klasik faşizmin karbon kopyaları, yanlarına müttefik çekmek için 1945'ten beri fazlasıyla egzotik ve şok edici görünüyordular. Mesela dazlaklar, tiksinti uyandırmak yerine desteklenirse, pekâlâ Hitler'in SA'sının ve Mussolini'nin *squadristi*'sinin işlevsel bir eşdeğerine dönüşecektir. Eğer muhafazakâr seçkinlerin önemli unsurlarınca bir iç düşmana, mesela göçmenlere karşı bir silah olarak kullanılmak üzere yetiştirilirlerse veya en azından hoşgörülle karşılanırlarsa, o zaman İkinci Aşama'ya yaklaştığımızı söyleyebiliriz.

1945'ten sonra en azından bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin kontrolünün dışındaki alanlarda İkinci Aşama'ya geçilmiş olduğunu söylesek bile, bunu gerçekleştirenler, merkez Sağdan, bazı tuhaf dostlara ve sözel bazı aşırılıklara hoşgörü göstermeleriyle ayırt edilebilen, dışarıdan bakıldığında ılımlı görünen partilere dönüşme kaygısındaki radikal Sağ hareketler ve partilerdir sadece. Fakat Sovyet komünizminin ortadan kalkmasıyla oluşan istikrarsız yeni dünyada fazlasıyla faşizme benzer özellik taşıyan birçok hareket bulunuyor. Eğer faşizmin güncel bir formda tekrar canlanmasından, tam bir tekerrürü değil de işlevsel benzerlerinin ortaya çıkmasını anlarsak, o zaman faşizmin tekrarlandığını söyleyebiliriz. Fakat meseleyi, görünür simgelere takılmadan, faşizmin gerçekte nasıl işlediğine dair akıllıca bir karşılaştırma yaparak anlamaya çalışmalıyız.

Batı Avrupa, 1945'ten bu yana faşist mirasın en güçlü olduğu yerdir.

1945'ten günümüze Batı Avrupa

Nazizmin ve Faşizmin tamamen aşağılandığı ve bir iğrenme nesnesi hâline getirildiği 1945'ten sonra bile bazı sempatizanlar inançlarını kaybetmedi. Eski kafalı Naziler ve faşistler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki bir nesle miraslarını aktarabilmek için her Avrupa ülkesinde çeşitli hareketler başlattılar.

Doğal olarak en fazla endişe yaratan ülke Almanya oldu.¹³ Müttefik orduların işgali başladıktan hemen sonra, Amerikan bölgesinde yapılan bir ankete göre, nüfusun yüzde 15-18'lik bir kısmı Nazizme bağlılığını sürdürüyordu. Bu sayılar, 1950'lerin ilk kısmında hızla düşüşe geçip yüzde 3 seviyelerine indi.¹⁴ Potansiyel neo-Nazilerin sayısı, on milyondan fazla Alman kökenli mültecinin Orta Avrupa'dan sürülüp sonradan adı Almanya Federal Cumhuriyeti (Batı Almanya) olacak olan Almanya'ya gelmeleriyle artmıştı. Bu şartlar altında 1940'ların sonunda Federal Almanya'da yeniden canlanan siyasal hayattan geriye kalan radikal Sağ hareketlerin zayıflığı kayda değerdi.

Batı Almanya'nın radikal Sağ, parçalara ayrılarak iyice zayıfladı. Federal Almanya'nın ilk yıllarındaki en büyük radikal Sağ parti durumundaki Sosyalist Reich Partisi (Sozialistische Reichspartei, SRP) 1951'de on eyaletten biri olan Aşağı Saksonya'da oyların yüzde 11'ini kazandı ama 1952'de çok aşikâr bir biçimde neo-Nazi olduğu gerekçesiyle kapatıldı. Geride kalan temel rakibi, Alman Reich Partisi (Deutsche Reichspartei, DRP), Batı Almanya'nın, muhafazakâr şansölye Konrad Adenauer liderliğinde geliştiği 1950'lerde sadece yüzde 1 civarında bir oy alabiliyordu. DRP'nin tek geçici başarısı, 1959'da, Rheinland Palatinlik'indeki eyalet seçimlerinde gerçekleşti: Parti, bu seçimlerde, Alman eyalet (*Land*) parlamentosuna girmek için gereken yüzde 5'lik oy barajını son anda geçerek ilk ve tek başarısına ulaşmış oldu.

DRP liderleri ve diğer radikal Sağ gruplar 1964'te Nasyonal

---

13 Federal Almanya Cumhuriyeti (Batı Almanya) her türlü Nazizm yanlısı ifadeyi yasaklamıştı; öte yandan çok partili hayata da olanak tanıyordu. İsim ve sembolizm dışındaki özellikleriyle neo-Nazi olan radikal sağ partiler, meşru varlıklarını sürdürüyorlardı; ayrıca ortada daha açık şekilde var olan bir Nazi yeraltı örgütü de vardı. Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya) ise sadece Komünist Parti'ye ve Sosyalist Birlik Partisi'ne izin veriyordu; dolayısıyla Nazizmin sağcı mirasçılarından hiçbiri topraklarında açıktan varlık gösteremiyordu. Hatta Nazizm, kapitalizmden türediği için sadece Batı Almanya'da var olabilir şeklinde bir iddia da dile getiriliyordu. Bkz. Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanies* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

14 Payne, *History*, s. 500.

Demokratik Parti'yi (Nationaldemokratische Partei Deutschlands, NDP) oluşturmak üzere bir araya geldiğinde, bu yeni oluşum, öğrenci radikalizmine, Batı Almanya'nın 1966-67'de yaşadığı ilk ciddi ekonomik gerileme dönemine ve 1966'da Hristiyan Demokratlar, Sosyal Demokratları "Büyük Koalisyon" hükümetine dahil ettiğinde sağı için açılan geniş alana bir tepki olarak bir süre sonra görünür hâle geldi. Fakat NDP bazı yerel seçimlerde yüzde 5'lik seçim barajına ulaşmayı başarmış ve sıkıntılı geçen 1966-68 yılları arasında on eyaletten yedisinin parlamentosuna girmiş olsa da millet meclisinde grup oluşturmak için federal seçimlerde alması gereken yüzde 5'lik oya hiçbir zaman ulaşamadı. Hedefe en çok yaklaştığı yıl, yüzde 4,3 oy aldığı 1969'du. 1970'lerdeki durgunluk dönemini takiben, radikal Sağ eylemler, aşağıda tartışılacak nedenlerle 1980'lerde yükselişe geçti. Yeni bir aşırı Sağ oluşum olan Cumhuriyetçi Parti, 1989'da, Berlin yerel seçimlerinde yüzde 7,5'lik bir oy oranına ulaştı; fakat ulusal seçimlerde yeniden yüzde 2 civarına geriledi.

İtalyan Movimento Sociale Italiano (MSI), Mussolini'nin tek doğrudan mirasçısı olarak daha güçlü bir varlığa sahipti. 1946'da Giorgio Almirante tarafından kurulmuştu; Almirante, 1938'den sonra anti-Semitik *La difesa della razza* dergisinin editörlüğünü üstlenmiş, 1943-45 yılları arasında ise Mussolini'nin Salò'daki İtalyan Sosyal Cumhuriyeti'nin propaganda bakanlığında personel müdürlüğü yapmıştı. 1948'de yüzde 1,9 gibi düşük bir oy aldıktan sonra, takip eden ulusal seçimlerde ortalama yüzde 4-5'lik bir oy oranına ulaştı ve 1972'de yüzde 8,7 oyla kendi zirvesine ulaşarak monarşistlerle yapılan birleşme anlaşmasından ve 1969'daki "sıcak sonbahar"ın geri tepmesinden yararlanan taraf oldu. İtalyan partileri arasında ise çoğı zaman diğerklerinden açık ara geride olan dördüncü konumundaydı.

MSI en yüksek oylarını "kızıl korkusu" döneminde aldı: 1972'de, 2,8 milyon oyla, ulusal partiler arasında üçüncülük için sosyalistlerle başa baştılar ve 1983'te, Hristiyan Demokratların 1979'da komünist oyları "sola açılma" bahanesiyle ve

böylece zayıflayan çoğunluklarını destekleme düşüncesiyle kabul etmesinin ardından, aldıkları toplam oy neredeyse aynı derecede yüksek sayılara ulaştı. Buna rağmen parti, siyasi olarak izole durumdaydı. Fernando Tambroni'nin zayıf hükümeti 1960'ta çoğunluğa ulaşmak için MSI oylarına güvendiğinde, anti-Faşist Direnişin eski isimleri, Tambroni istifa edene kadar gösteriler düzenlediler. Takip eden otuz yıl boyunca hiçbir İtalyan siyasetçi MSI'yı karantinadan çıkarmaya cüret edemedi.

MSI, en yüksek oyu güneyden alıyordu; çünkü bu bölgede, faşist kamu hizmetleri iyi hatırlanıyordu ve buraların ahalisi, 1944-45'te kuzey bölgelerde Direniş ile Salò cumhuriyeti arasında geçen iç savaşı deneyimlememişlerdi. *Duce*'nin torunu, tıp fakültesi mezunu Alessandra Mussolini –bir süreliğine film aktristi ve pornografik poster yıldızı da oldu– 1992'den sonra bir MSI vekili olarak mecliste Napoli'yi temsil etti. 1993'te Napoli belediye başkanlığı seçiminde oyların yüzde 43'ünü kazandı. Güney bölgeler dışında MSI, İtalya'nın her köşesindeki dışlanmış genç erkeklerden oy alıyordu; tabii ayrılıkçı bir hareketin –Umberto Bossi'nin Lega Nord'u–¹⁵ aşırı Sağ alanı işgal ettiği kuzey bölgeler hariç. MSI lideri Gianfranco Fini, 1993'teki Roma belediye başkanlığı seçiminde oyların yüzde 47'sini kazandı.¹⁶

Mirasçı neofaşizm Almanya ve İtalya'yla sınırlı değildi. İkinci Dünya Savaşı'ndan muzaffer ama yorgun çıkan Britanya ve Fransa da imparatorluklarını ve Büyük Güçler arasındaki yerlerini kaybetmenin utancını yaşamaya devam ediyordu. İşleri iyice çığırından çıkaransa, imparatorlukları için biraz daha zaman kazanmak adına Afrika'dan, Güney Asya'dan ve Karayipler'den

15 1992 parlamento seçimlerinde Lega Nord, İtalya'nın kuzeyindeki küçük işletme sahiplerinin Güney İtalya'yı kendilerine bir sosyal yük olarak görmelerini ve bunun yarattığı öfkeyi, ırkçılığa yakın bir tarzda kullanarak kuzeydeki oyların (toplam oyun yüzde 8,6'sı) neredeyse yüzde 19'unu kazandı. Bkz. Hans-Georg Betz, "Against Rome: The Lega Nord", Hans Georg-Betz ve Stefan Immerfall, der., *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* içinde (New York: St. Martin's Press, 1998), s. 45-57.

16 Tom Gallagher, "Exit from the Ghetto: The Italian Far Right in the 1990s", Paul Hainsworth, *The Politics of the Extreme Right: From the Margin to the Mainstream* içinde (Londra: Pinter, 2000), s. 72.

gelen göçmen akınını kabul etmeleri oldu. Savaşın sonraki otuz yıl içinde bu iki ülkedeki radikal Sağ, herhangi bir seçim başarısı kazanamamış olmasına rağmen, ırk konusunu halkın gündeminde tutmayı ve ulusal politikaları etkilemeyi başardı.

Fransa, İkinci Dünya Savaşı'ndan keskin bir şekilde bölünmüş olarak çıktı. Vichy Fransası'nın aklanmış işbirlikçileri kindar antikomünistlere ve Dördüncü Cumhuriyetin (1945-58) sistem karşıtı milliyetçi hareketlere hazır bir taban oluşturmaktaki güçsüzlüğünden bıkan gruplara katıldılar. Savaş sonrası Fransası'nda radikal Sağın temel itici gücü, önce Hindiçini'nde (1945-54) ve özellikle de Cezayir'de (1954-62) süren on yedi yıllık kolonyal savaştı. Fransız cumhuriyeti, kolonilerine sahip çıkmakta zorlanırken, Jeune Nation hareketi (JN), "devletsiz" (yani Yahudi) unsurlardan arınmış ve topyekûn bir savaşı kaldıracabilecek korporatist ve plebisit odaklı bir devletin kurulması çağrısında bulunuyordu. JN, Cezayir Savaşı'nın sonraki aşamalarında, Sol liderlerin kapılarında plastik bombalar patlatarak ve şehrin duvarlarını alamet-i farikası olan Kelt haçıyla lekeleyerek Paris'i istim üstünde tuttu.

İkinci bir itici güç de küçük dükkân sahiplerinin ve çiftçilerin, Fransa'nın 1950'lerdeki sanayileşme ve şehirleşme sürecinin kaybeden tarafı olmalarından kaynaklanan hınçlarıydı. Güneyli bir kırtasiyeci olan Pierre Poujade, 1955'te vergilerin azaltılması, mağaza zincirlerine karşı küçük işletmelerin korunması ve kamusal hayatın yolsuzluktan arındırılması isteğiyle bir kitle hareketi başlattı. Poujadizmin arkasında basit bir antiparlamentarizmden ve zenofobiden fazlası vardı. Ocak 1956'daki milletvekili seçimlerinde hareket, 2,5 milyon (yüzde 12)¹⁷ oy aldı ve iki yıl sonra Cezayir'deki subay ayaklanmasıyla yası tutulmadan sona eren Dördüncü Cumhuriyeti temellerinden sarstı.

Fransızların Cezayir'i kaybetmesi, bir yeraltı terör örgütü olan Gizli Ordu'nun (L'Organisation de l'Armée Secrète, OAS) kurulmasına giden yolu açtı; Gizli Ordu, Fransız imparatorlu-

17 Stanley Hoffmann, *Le mouvement Poujade*, Cahiers de la Fondation Nationale des Sciences Politiques # 81 (Paris: Armand Colin, 1956).

ğunu komünistlere karşı koruyan Fransız ordusunu arkadan bıçaklamakla suçladığı Soldaki “iç düşmanları” yok etmek için oluşturulmuştu. OAS’nin bastırılmasının ardından aşırı Sağ, sokaklarda komünistlerle ve öğrencilerle çatışan Occident ve Ordre Nouveau gibi bir dizi hareket üzerinden tekrar toparlandı. Mayıs 1968’deki öğrenci isyanının geri tepmesiyle ikinci bir rüzgâr daha yakaladılar.

Bir milyon kadar Avrupalı yerleşimci, aceleyle Cezayir’den koparılıp Fransa’ya yerleştirildi; bu insanların hepsi Fransız kökenli de değildi, ayrıca Fransızlara yardım eden binlerce Cezayirlinin de –mesela ek polis gücünü oluşturanlar (*harkis*)– kurtarılması gerekmişti. İlk grup sonradan Fransa’daki güçlü antidemokratik hareketin itici gücünü oluşturdu. Harkis mensuplarının çocukları ve diğer göçmenler ise Fransa’ya yerleşmiş ama sadece kısmi olarak uyum sağlamış Müslüman toplumunun çekirdeğini oluşturdular ve daha sonra en başarılı Fransız radikal Sağ parti olan Front National’in (FN) bolca nemalandığı göçmen karşıtı hissiyatı kışkırttılar. Fransız aşırı Sağını –hem seçime giren partileri hem de sokaklarda kavgaya eden aktivistleri– tek bir şemsiye altında birleştirme niyetiyle 1972’de kurulan FN, 1980’lerde yerel seçim başarıları kazanmaya başladı.¹⁸

Britanya aşırı Sağı da, 1950’lerdeki White Defence League’den (Beyaz Savunma Birliği) başlayarak, sömürgelerden gelen göçmenlere karşı duyulan nefreti kullandı. İki savaş arası faşizm hareketlerinin önderleri bu hareketin ve paramiliter faaliyetleri nedeniyle 1960’larda kapatılan Nasyonal Sosyalist Hareket’in içinde de önemli roller üstlendiler. Bunların yerini 1967’de ırkçı bir göçmen karşıtı politika güden National Front (Milli Cephe) aldı. Britanya radikal Sağı, aşırılıklarını, kıta Avrupası’ndaki partilere nazaran çok daha açık bir şekilde sergiliyordu ve sonuç olarak neredeyse hiçbir seçim başarısı göstere-

18 Front National hakkında bibliyografik denemede (s. 407) yer alan kitaplara ek olarak bkz. Nonna Mayer, “The French National Front”, Betz ve Immerfall, der., *New Politics* içinde, s. 11-25 ve Paul Hainsworth, “The Front National: From Ascendancy to Fragmentation on the French Extreme Right”, Hainsworth, der., *Politics of the Extreme Right* içinde, s. 18-32.

medi. Fakat geleneksel partileri göçmen sorununu ciddiye almaya ve eski sömürgelerden gelen nüfusun Britanya'ya girişine sınırlama getirmeye zorladı.¹⁹

Mirasçı neofaşizmlerin, çoğu 1880'lerde doğan Hitler ve Mussolini neslinin ve bu neslin ürünü olan çoğu 1900'lerde doğan neslin ölüp gitmesiyle azalacağı tahmin edilebilirdi. Fakat radikal Sağ hareket ve partiler beklenmedik bir şekilde 1980 ve 1990'larda yeni bir gelişme dönemine girdiler. Bazı çocuklar ebeveynlerinin davasını sürdürürken,²⁰ yeni sıkıntıları dillendiren yeni takipçiler Avrupa radikal Sağına yenilenmiş bir güç kazandırdılar. 21. yüzyılın başında, Avrupa'da faşizme benzer bir şey canlılığını koruyordu.

Yaklaşık on yıl sürecek geçiş dönemi 1973'te başladı. Almanya'daki NPD ya da Britanya'daki Milli Cephe gibi savaş sonrası dönemin birinci nesil aşırı Sağ partileri 1970'lerde düşüşe geçmiş, Fransız Ordre Nouveau da 1973'te feshedilmişti. Temel nitelikte bazı toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimler oluyordu; fakat söz konusu değişimler 1973'te başlayan petrol krizine ve ekonomik küçülmeye bağlı olarak kötü yönde geliyordu. Değişimler, yeni sorunların ortaya çıkmasına ve 1980'ler ve 90'larda, savaşı takip eden otuz yıllık süreçte mirasçı neofaşizmlerin ulaştıklarından çok daha büyük bir başarıya ulaşacak taze radikal Sağ hareketler ve partiler için yeni bir tabanın hazırlanmasına yarıyordu.

Derin toplumsal sonuçlar doğuran ekonomideki yön değişimi bu değişikliklerden biriydi. Fabrikalara dayalı geleneksel sanayilerin düşüşe geçmesi uzun bir sürece yayılmıştı ama 1973 ve 1979'daki birinci ve ikinci "petrol şoku"ndan sonra kriz boyutlarına ulaştı. Daha düşük işgücü maliyetlerine sahip Asya "kaplanları"yla rekabete girmek durumunda kalan, pahalı sosyal yardımlaşma sistemlerinin ve maliyeti gitgide artan enerji kaynaklarının azalmasının getirdiği yükü taşıyan Avru-

19 İyi bir giriş için bkz. Roger Eatwell, "The BNP and the Problem of Legitimacy," Betz ve Immerfall, der., *New Politics*, s. 143-55.

20 Stephan ve Norbert, *My Father's Keeper: Children of Nazi Leaders* (Boston: Little, Brown, 2001)

pa, 1930'lerden sonra ilk kez uzun vadeli yapısal işsizlikle karşılaştı.

Bu, sıradan ve dönemsel bir gerileme değildi. Artık "sana-yi sonrası toplum" adı verilen şeyde iş bulmanın koşulları değişmişti. Küresel pazardaki yüksek maliyetli ekonomiler için en büyük kazancı vaat eden iş kolları olan hizmet, iletişim, ileri teknoloji ve eğlence sektörleri daha fazla eğitimi gereksiniyordu. İş piyasasındaki sismik kayma, iki katmanlı toplumların ortaya çıkmasına yol açtı: Nüfusun daha eğitilmiş kesimi yeni ekonomik koşullarda rahat bir konuma sahip olurken, zorunlu eğitimden yoksun kesim –aralarında bir zamanların gururlu zanaatkârları ve kalifiye işçileri de vardı– sabit bir alt sınıf konumuna mahkûm oldu. İşleri iyice kötüleştiren şey ise, bir zamanlar bu becerikli zanaatkârları ve kalifiye işçileri destekleyen geleneksel toplulukların –sendikalar, Marksist partiler ve proleter mahalleleri– 1970'lerden sonra böyle bir destek ve teselli gücünden mahrum kalmış olmasıydı. Yeni ekonominin, daha önce pekâlâ komünizme dönmüş olabilecek yetimler, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra kalkıp radikal Sağa akın edince komünizmin itibarsızlaşma süreci de tamamlanmış oldu.²¹

1970'lerden sonra Batı Avrupalı emekçilerin dayanışma ve güvenliklerinin çökmesi, savaş sonrası dönemde Üçüncü Dünya'dan gelen göçmenlerin Batı Avrupa'ya akın etmesiyle içinden çıkılmaz bir hal aldı. Göçmenler, eski güzel günlerde, ulusal işgücünün burun kıvırdığı pis işleri yaparken hoş karşılanıyordu. Avrupalılar, Büyük Buhran'dan sonraki ilk uzun vadeli yapısal işsizlikle karşı karşıya kaldıklarında ise eskisi kadar hoş karşılanmamaya başladılar.

Ayrıca Avrupa'daki göç hareketleri de değişmişti. Önceki dönemlerde göçmenler Güney ve Doğu Avrupa'dan gelirken ve yeni ev sahipleriyle aralarında büyük bir fark yokken (1880'lerde ve 1930'larda Doğu Avrupa'dan gelen Yahudiler buna kayda

21 Piero Ignazi'nin yazısı bu noktaların çoğunu destekliyor: "The Silent Counter-Revolution: Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe", *European Journal of Political Research* 22, (1992), s. 3-34.

değer ve önemli bir istisna oluşturunuyorlar), yeni göçmenler eski sömürge topraklarından geliyorlardı: Kuzey ve Sahra-altı Afrika, Karayipler, Hindistan, Pakistan ve Türkiye. Ayrıca önceki göçmenler (Yahudiler yine bir istisna oluşturunuyordu) hızlıca bulundukları topluma asimile olup görünmez hâle gelirken, yeni göçmenler açıkça farklı olan âdetlerine ve dinlerine bağlı kalmaya devam ediyordu. Avrupalılar, kimlikleriyle gurur duyan bu kalıcı Afrika, Hint ve İslam topluluklarıyla birlikte yaşamayı öğrenmek zorundaydı.

Göçmen tehdidi sadece ekonomik ve toplumsal boyutlara sahip değildi. Göçmenler, yabancı âdetleri, dilleri ve dinleriyle milli kimliği tahrip eden insanlar olarak görülmeye başladı. Amerikalılar tarafından pazarlanan ve siyah uygulayıcıların eşliğinde yayılan küresel bir gençlik kültürü, küresel ekonominin yerli fabrika sanayine yaptığı şeyi yerel kültürel geleceklere yaptı.

Göçmen karşıtı öfke, 1970'lerden sonra Batı Avrupa'daki radikal Sağ hareketler için önemli bir fırsattı. Britanya'daki Milli Cephe'nin arkasındaki temel güç de buydu. En başarılıları –Fransa'da Jean-Marie Le Pen'in Front National'i ve Avusturya'da Jörg Haider'in Freiheitspartei'yı– kendilerini neredeyse tamamen göçmen karşıtı korkuları istismar etmeye, çok kültürlülükle ve göçmenlerin sözde suça yatkınlığıyla savaşmaya ve yabancı fakirlerin sınır dışı edilmesini önermeye adanmışlardı.

1980'lerden sonraki radikal Sağın en rahatsız edici yeni unsuru “dazlak” olgusuydu. Hâlimden memnun olmayan, başıboş ve öfke dolu gençler, tıraş edilmiş kafalarda, Nazi sembollerinde, saldırgan “oi” müziğinde,²² ve göçmenlere –özellikle Müslüman ve Afrikalı göçmenlere– ve geylelere yönelik kanlı saldırılarda ifade bulan bir eylem ve şiddet kültü geliştirdiler. Yeni Sağın daha ana akım unsurları faşizmin sembollerine ve faşizmi çağrıştıran herhangi bir şeye açıktan göndermede bulun-

22 John M. Cotter, “Sounds of Hate: White Power Rock and Roll and the Neo-Nazi Subculture”, *Terrorism and Political Violence* 11:2 (Summer 1999), s. 111-40. Bu kaynağı Jeffrey M. Bale sayesinde öğrendim; kendisi “oi” müziğinin mutlaka ırkçı ya da şiddet yanlısı olması gerekmediğini söyledi.

maktan bile kaçınırken dazlaklar bu konuda çok rahattı. Nazi amblemleri İtalya'da bile çok tutuluyordu; Faşist hareketin İtalyan menşei ve Salò milisleri gibi öncüleri unutulmuştu. Almanya'da, kundaklama, dayak ve cinayet vakalarının sayısı 1992'de 2.639'a kadar ulaştı.²³ Takip eden yıllarda şiddet biraz olsun azaldı ama Mart 1994'te Lübeck sinagogu, Ekim 2000'de de Dresden sinagogu ateşe verildi.²⁴

Hükümetler ve ana akım partiler, 1970'lerden sonra Batı Avrupa'da karşılaşılan sorunlarla başa çıkamadılar. Sözgelimi işsizliği çözemediler çünkü savaş sonrası canlılık döneminde istihdam yaratmak için alınan Keynesçi önlemler tehlikeli düzeyde yüksek enflasyon oranlarına yol açmıştı; ayrıca hükümetler Avrupa'daki pazarları ya da küresel ölçekte yeni ortaya çıkanları güçlü rekabet baskılarıyla oyunun dışında tutamayacaklarını hissediyorlardı. Zor zamanların geleneksel destek kaynağı olan devlet, otoritesinin bir kısmını, Avrupa Birliği ya da küresel pazar gibi sıradan Avrupalı vatandaşların kontrolünün dışındaki güçler karşısında kaybetmişti. Yeni işsizlere ödenmesi gereken sigorta ihtiyacı artarken vergi gelirlerinin de düşüşe geçmesi yüzünden sosyal yardım programları büyük bir yükün altına giriyordu. Peki, refah devletinin yabancıları da hesaba katması gerekiyor muydu?²⁵ Birbiriyle yakından bağlantılı bir grup düşman çıkıyordu ortaya: Küreselleşme, yabancılar, çok kültür-lülük, çevreyle ilgili yasal düzenlemeler, yüksek vergiler ve bu sorunlarla başa çıkamayan beceriksiz politikacılar. Siyasi Kurulu Düzen karşısındaki yaygın memnuniyetsizlik, gereklerini 1989'dan sonra aşırı Sağın aşırı Sola göre daha iyi yerine getireceği bir "antipolitika"nın yolunu açtı. Sovyetler Birliği yıkılıp

23 Susann Backer, "Right-Wing Extremism in United Germany", Hainsworth, der., *Politics of the Extreme Right* içinde, s. 102. En sarsıcıları, içinde Türk kadın ve çocukların öldüğü mülteci yurtlarının yakılması olaylarıydı; Kasım 1992'de Hamburg yakınlarındaki Moeln'de üç kişi ve Mayıs 1993'te Solingen'de beş kişi hayatını kaybetti.

24 *International Herald Tribune*, 14 Haziran 1994, s. 15.

25 İstihdamda Fransızlara öncelik tanımak ve yabancıların sosyal yardımdan pay almasını önlemek Fransız Front National'inin parti programındaki önemli unsurlardır.

Marksist Sol makul bir protesto aracı olarak güvenilirliğini yitirdiğinde, sanayileşme sonrası dönemin küreselleşmiş çok etnisiteli Avrupası'nın öfkeli "kaybedenlerinin" sözcüsü olma yolunda aşırı Sağın hiçbir ciddi rakibi kalmamıştı.²⁶

Bu yeni fırsatlar, 1980'lerde, yeni nesil²⁷ aşırı Sağ hareketlerin ortaya çıkmasına ve ardından 1990'larda "marjinallikten çıkıp ana akımın bir parçası hâline gelmesine"²⁸ önayak oldu. Jean-Marie Le Pen'in Front National'i 1970'ler sonrasının koşullarına en uygun formülü bulan Avrupa'daki ilk aşırı sağ partiydi. 1983 yılındaki Fransız yerel seçimlerinde ve 1984'teki Avrupa seçimlerinde yüzde 11'lik bir oy oranına ulaştı; bu, 1945 sonrasında Avrupa'daki aşırı Sağ bir parti için görülmemiş bir orandı. 1988'deki başkanlık seçimlerinde bu oran daha da artarak yüzde 14,4 oldu.²⁹ Bir anda ortaya çıkıp hemen gözden kaybolan bazı "aniden yanıp sönen" hareketlerden farklı olarak FN, sonraki on yıl boyunca bu oranları korudu ya da daha da arttırdı.

Le Pen'in başarı reçetesi, korku içindeki Fransız demokratları kadar yurtdışındaki takipçileri tarafından da yakından izleniyordu. FN, göçmen meselesine ve bu meselenin istihdam, kanun, düzen ve kültürün savunulması gibi uzantılarına çok yoğun bir şekilde odaklanmıştı. Farklı bileşenleri bir araya getirmeyi başarıp protestoları kendi bünyesinde toplayan geniş bir kitle partisi olarak ortaya çıktı.³⁰ Demokrasiye doğrudan bir

26 Komünist düşmanın görünmez hâle gelmesi, bir zamanlar istemeye istemeye de olsa Komünizme karşı Birleşik Devletler'le aynı safta duran bazı radikal Sağ grupların, bastırdıkları "Amerikan materyalizmi" nefretinin öncelik kazanmasına neden oldu. Bkz. Jeffrey M. Bale, "'National Revolutionary' Groupuscules and the Resurgence of Left-Wing Fascism: The Case of France's Nouvelle Résistance", *Patterns of Prejudice* 36:3 (Temmuz 2002), s. 24-49.

27 Piero Ignazi, bu iki farklı nesle karşılık gelen aşırı Sağ biçimlerine "geleneksel" ve "sanayileşme sonrası" adlarını veriyor: *L'estrema destra in Europe*, s. 12. Pascal Perrineau da kullanıyor aynı ayrımı.

28 Bu, Hainsworth'ün şu kitabının da alt başlığıdır: *The Politics of the Extreme Right*, der. Hainsworth.

29 Paul Hainsworth, "The Front National from Ascendancy to Fragmentation on the French Extreme Right", Hainsworth, der., *Politics of the Extreme Right* içinde, s. 18.

30 Pascal Perrineau, bazıları Soldan, bazıları aşırı Sağdan ve çoğu da ana akım muhafazakârlıktan gelen beş tür FN seçmeni saptıyor: *Le Symptôme Le Pen*:

tehdit gibi görünmekten uzak durdu.³¹ 1995'te Güney Fransa'daki üç şehrin ve 1997'de bir başka şehrin yönetimine gelip 1998'de de bölgesel mecliste 273 koltuk kazandığı zaman³² militanlarını mevki ve makamla ödüllendirecek ve ana akım partiler için tehdit oluşturacak bir güç kazandı. Ulusal bir çoğunluk oluşturması pek mümkün görünmese de FN, ana akım muhafazakâr partileri önemli seçmenleri elinde tutabilmek için kendi pozisyonlarından bazılarını benimsemeye zorladı. FN'nin elindeki stratejik koz o kadar önemli hâle gelmişti ki güneydeki ve doğudaki yerleşimlerde yakın oylara sahip bazı muhafazakârlar, Solu mağlup etmenin tek yolunu 1995 ve 2001 seçimlerinde bu partiyle ittifak kurmakta buldular.

Farklı seçmen gruplarını toplamada gösterilen bu başarılar, heveslileri hoşnut edip ana akım siyasetçileri ittifaka zorlarken, FN'i de kök salma sürecine soktu – İkinci Aşama. Fakat Aralık 1998'de Le Pen ile görünürdeki vârisi Bruno Mégret arasında başlayan tartışma, hareketi ikiye böldü ve partinin oylarının yüzde 10'un altına düşmesine neden oldu. Söz konusu gerilemeye rağmen Le Pen, göçmenlere, sokakta işlenen suçlara ve küreselleşmeye karşı oluşan büyük hınç dalgasından yararlanarak, Nisan 2002'deki başkanlık seçimlerinin ilk etabında oyların yüzde 17'sini aldı ve şaşırtıcı bir şekilde ikinci sıraya yerleşti. Jacques Chirac'la girdiği son etap çekişmesinde ise tepki oyları sayesinde yüzde 19'luk bir orana ulaştı.

Diğer iki aşırı Sağ parti –İtalya'daki MSI ve Avusturya'daki Özgürlük Partisi– Le Pen'den öğrendiklerini 1990'larda o kadar iyi uyguladılar ki ulusal hükümetlerde yer almayı bile başardılar. Başarılarının arkasındaki en önemli öge, sadece iktidar par-

---

Radiographie des électeurs du Front National (Paris: Fayard, 1997). Ayrıca bkz. Nona Mayer, *Qui vote Le Pen?* (Paris: Flammarion, 1999).

31 Le Pen, Beşinci Fransız Cumhuriyeti'ni bir "Altıncı Cumhuriyet"le değiştirmeye dair belli belirsiz sözler etmekle beraber, polisin güçlendirilmesi, ekonominin ve kültürün "küreselleşme"ye karşı korunması ve refah devletinin kapılarını vatandaş olmayanlara kapatacak bir "milli tercih" politikası uygulanması gibi sınırlı bir grup değişikliğe vurgu yapıyordu. Hainsworth, "Front National", s. 24-28.

32 A.g.y., s. 20.

tilerinin itibarsızlaşması sayesinde değil, hem İtalya'da hem de Avusturya'da güvenilir bir ana akım siyasi muhalefet olmayışı sayesinde açılan uygun bir alanın varlığıydı.

İtalya'da Hristiyan Demokratlar (CD) 1948'den itibaren kesintisiz iktidarın keyfini çıkarmışlardı. Kırk yıl boyunca İtalyan seçmenin önüne hiçbir ciddi alternatif gelmemiştir. Komünist-sosyalist ayrışması Solu o kadar zayıflatmıştı ki komünist olmayan muhalefet partileri, alternatif bir çoğunluk oluşturma yolunda ümitsiz bir çabaya girişmek yerine CD'nin hâkimiyetinden bir pay almaya çalışmayı tercih ettiler.

Hristiyan Demokratlar ve onların daha küçük koalisyon ortakları 1990'lardaki skandalla lekелendiği zaman, farklı muhalefet partileri arasında hiçbir alternatif çoğunluk yoktu. Boşluğu, "parti dışı tarafsızlar" oldukları iddiasındaki yeni kişiler doldurdu. Bunların en başarılısı, İtalya'nın en zengin adamı ve medya patronu Silvio Berlusconi'ydi. Berlusconi, alelacele yeni bir parti kurdu; partinin adı bir futbol tezahüratından alınmıştı: Forza Italia.³³ Berlusconi dışarıdan iki hareketi ekleyerek oluşturmuştu koalisyonu: Umberto Bossi'nin ayrılıkçı Kuzey Birliği ve MSI (artık kendisine Alleanza Nazionale diyordu ve "postfaşist" olduğunu ilan ediyordu). Birlikte 1994'teki seçimleri kazandılar ve gözden düşmüş Hristiyan Demokratlara makul bir alternatif oluşturarak boş makamları doldurdular. Eski MSI, oyların yüzde 13'ünü aldığı için beş bakanlıkla ödüllendirildi. Doğrudan faşizmden gelen bir partinin 1945'ten sonra bir Avrupa hükümetine dahil olduğu ilk örnekti bu. Berlusconi'nin Forza Italia'sı 2001'deki seçimleri de kazandı ve bu kez, Alleanza Nazionale'nin başındaki Gianfranco Fini başbakan yardımcısı oldu.

Benzeri bir fırsat, yirmi yıl sonra, sosyalistlerin ve Halk Partisi'nin bütün resmî makamları ve ayrıcalıkları paylaştığı ve *Proporz* adıyla anılacak olan bir iktidar paylaşma mekanizmasının yürürlükte olduğu Avusturya'da ortaya çıktı. Bu kemikleşmiş siyasi tekelden bunalmış olan seçmenlerin, fotojenik lideriyle,

33 Berlusconi, İtalyan medyasının büyük bir kısmını da içeren birçok mülkün yanında popüler futbol takımı A. C. Milan'ın da sahibidir.

Proporz'a komünist olmayan tek alternatifi getirmeyi başaran Jörg Haider'in Özgürlük Partisi dışında bir seçeneği kalmamıştı. 3 Ekim 1999'daki seçimlerde Özgürlük Partisi oyların yüzde 27'sini alarak, yüzde 33 oy alan Sosyalistlerin arkasından ikinci olmuştu ve Şubat 2000'de Halk Partisi'yle kurulan koalisyon hükümetinde on iki bakanlığın altısını almıştı.

Göçmen karşıtı hissiyatın alışlagelmiş siyasetle oluşturduğu benzeri bir karışım, 2002'de Hollanda'da, göz kamaştırıcı derecede zengin ve alenen gey olan Pym Fortuyn gibi sistemin tamamen dışından birinin siyaset sahnesine bir çırpıda çıkmasını sağladı. Fortuyn'ün görüşleri gerçekten özgürlükçüydü ama Avrupa bürokrasisi ve Müslüman göçmenler hakkındaki olumsuz görüşleri (bir molla, homoseksüel olduğu için bir domuzdan daha aşağı olduğunu söylemişti) onu aşırı Sağ ile işbirliği yapmaya yöneltti. 6 Mayıs 2002'de bir hayvan hakları aktivisti tarafından öldürüldüğünde, yeni partisi –Pym Fortuyn Listesi– bir hafta öncesine kadar parlamento seçimlerinde siyasi yelpazenin her noktasından aldığı oylarla yüzde 17'lik bir orana ulaşabiliyordu.

Tek başlarına ele alındıklarında ham nitelikteki bu seçim istatistikleri 1980'lerden sonra Avrupa'daki aşırı Sağ hareketler hakkında bize fazla bir şey söylemezler. Bunların ne tür hareketler ve partiler olduklarını ve içinde işledikleri Avrupa toplumlarıyla nasıl ilişkiler kurduklarını bilmemiz gerekiyor. Başka bir deyişle, İkinci Aşama'da ortaya çıkan cinsten sorular sormamız lazım: Bunların herhangi biri önemli çıkarların ve ihtilafların taşıyıcısı oldu mu? Bunlara politik sistemde kayda değer alanlar açıldı mı ve herhangi biri, Üçüncü Aşama'nın, yani iktidara gelmenin ihtimal dahilinde olduğu bir noktaya gelip korkmuş seçkinlerle ittifaklar ve işbirlikleri oluşturabildi mi? Tek bir nihai soru diğer hepsini kapsıyor aslında: Bu ikinci nesil hareketlerde, kendilerinin hararetli karşı çıkışlarına rağmen, faşist, hatta neofaşist dememizi haklı çıkaran bir şey var mı? Günümüz Batı Avrupası'nda, aleni faşist bir "ima" ile sandıktaki başarı arasında ters orantılı bir ilişki söz konusudur.³⁴ Dolayısıyla, en başa-

34 Piero Ignazi ve Colette Ysmal, "Extreme Right Parties in Europe: Introduction", *European Journal of Political Research* 22 (1992), s. 1.

rılı aşırı Sağ hareketlerin ve partilerin liderleri, faşizmin dili ve imgeleriyle aralarına bir mesafe koymaya çalışmışlardır.

İtalyan MSI'nin kendisini "normalleştirme" yolundaki başarılı gayretleri bu noktayı çok ikna edici bir şekilde ortaya koyuyor. MSI, Giorgio Almirante'nin 1988'deki ölümüne kadar, Mussolini'nin mirasına bağlı olduğunu ilan ediyordu. Almirante'nin halefi olan Fini ise, 1994 gibi geç bir tarihte bile Mussolini'yi yüzyılın büyük devlet adamları arasında göstermeye istekli olsa da,³⁵ partisini, 1992 seçimlerinde Hristiyan Demokrat yönetimin çökmesiyle açılan alana doğru çekmeye başladı. Ocak 1994'te MSI, adını Alleanze Nazionale (AN) olarak değiştirdi. AN'nin 1995'teki kuruluş toplantısında, Avrupa'nın "postfaşist" bir döneme girdiği ve dolayısıyla parti üyelerinin arsızca Mussolini nostaljisi³⁶ yapmalarının artık gereksiz bir hal aldığı ilan edildi. Böylece Fini, neredeyse elli yıllık Hristiyan Demokrat yönetimi sonlandıran 1994 seçimlerinden sonra Berlusconi hükümetine girmeyi başardı; ikinci Berlusconi hükümetinde de (2001-2006) kendine yer buldu. Mussolini'yi ölümüne destekleyenler, değişimlerden pek etkilenmemiş bir neofaşist olan Pino Rauti'yi takip ederek, Fini'nin yeni ılımlı kimliğinin güçlenmesine yol açan parti içi MSI-Fiamma Tricolore bölünmesine neden oldular.

Batı Avrupa'daki aşırı Sağ hareketlerin tümü normalleşme stratejisini benimsememişlerdi. Colin Jordan'ın Britanya'daki Nasyonal Sosyalist Hareket'i, pek olası görünmeyen genişleme yaklaşımı yerine doktriner bir saflaşmayı tercih ederek gayet açık olan faşizmini gizlemek için hiçbir çaba göstermedi. Britanya'da sonraki dönemde ortaya çıkan Milli Cephe de Avrupalı radikal Sağ partiler içinde en ırkçı ve en şiddetli sis-

35 Tom Gallagher, "Exit from the Ghetto: The Italian Far Right in the 1990s," Hainsworth, der., *Politics of the Extreme Right* içinde, s. 75.

36 MSI'nin 1990'daki on yedinci kongresine katılan delegeler arasında yapılan bir anketin sonucuna göre, sadece yüzde 13'ü kendilerini "demokrat" olarak tanımlarken yüzde 50'si ise demokrasinin bir "yalan" olduğu düşüncesindeydi; delegelerin yüzde 25'i anti-Semitik olduğunu dile getirirken, yüzde 88'i Faşizmin kendileri için temel bir tarihi referans olduğunu söylüyordu. Piero Ignazi, *Postfascisti? Dal movimento sociale italiano ad Alleanza nazionale* (Bologna: Il Mulino, 1994), s. 88-89.

tem karşıtı tepkiyi gösteren partiydi. Britanya'da daha normalleşmiş bir aşırı Sağ ihtimali, Margaret Thatcher'ın Muhafazakâr Parti'nin yönünü sağa çevirdiği 1980'lerde iyiden iyiye azaldı. Yine de, 2001 yazında Midlands şehirlerinde görülen ırkçı şiddet olaylarını takip eden dönemde, halef niteliğindeki bir parti olan British National Party (Britanya Milli Partisi) (BNP) Mayıs 2002'deki yerel seçimlerde Oldham'daki oyların yüzde 20'ye yakınına topladı; Burnley'deki üç şehrin ve kötü durumdaki Lancashire'ın sanayi kasabalarından ikisinin belediye meclislerinde koltuk kazandı.

Normalleşmenin cazibesi, başarıya ulaşma şansı bu ülkelerde daha fazla olduğundan, Fransa, İtalya ve Avusturya'da Britanya ve Belçika'ya göre daha büyüktü. Batı Avrupa'daki en başarılı iki aşırı Sağ lider olan Le Pen ve Haider'in, "normallik"ten bahsederek kazanacakları diğerlerinden çok fazlaydı. Ayrıca faşizmle herhangi bir bağlantıları olduğunu asla açıkça kabul etmediklerinden, "normalleşmek" için kat etmeleri gereken yol da Fini'ye göre daha azdı.

Tetikteki medyanın Le Pen'i, Haider'i ya da Fini'yi gizli faşistlikle suçlamasına yol açan şeyler, satır arasında söylenen ya da özel toplantılarda, mikrofon başında ağızdan kaçan birkaç kelime ve destekçilerin bazılarının geçmişleriydi. Cazibesinin biraz da sert tutumundan geldiğini bilen Le Pen, sık sık kolayca anti-Semitik olarak yorumlanabilecek şeyler söylüyordu. Hitler'in Yahudileri katletmesini 1987'deki bir televizyon programında ve daha sonra 1996'da Almanya'da yaptığı bir konuşmada "tarihi bir ayrıntı" olarak küçümserken görüntülenmişti; 1997'deki bir seçim gezisi sırasında da bir kadın adaya vurduğu gerekçeyle seçilme hakkını bir yıllığına kaybetmişti. Haider, Nazilerin tam istihdam politikalarından açıkça övgüyle söz etti (gerçi Nazilerin başka bir özelliği için aynı şeyi yapmadı) ve SS gazilerinin özel toplantılarına katılıp onlara gençler için bir model teşkil ettiklerini ve utanacak bir şey yapmadıklarını söyledi.

Bütün bu radikal Sağ partiler, Nazizmin ve Faşizmin eski militanları için bulunmaz birer mekândı. Alman Republikaner'inin 1983'ten sonraki lideri Franz Schönhuber, eski bir SS

subayıydı. O ve benzerleri, eski faşistler ve sempatisanları arasından gelen potansiyel katılımcıları reddetmek istemiyorlardı ama aynı zamanda da ılımlı muhafazakârlara, eskiden apolitik olanlara ve bunalmış sosyalistlere ulaşmayı hedefliyorlardı. Eski faşistlerin gidebileceği başka bir yer kalmadığı için, toplu inkâr ritüellerini takip eden birkaç alt algısal ipucuyla tatmin oluyorlardı. 1990'larda Fransa, İtalya ve Avusturya'da İkinci Aşama'ya geçmek için ılımlı Sağa güçlü bir şekilde yerleşmek gerekiyordu. (Bu, 1930'lar Fransası'nda da geçerliydi; La Rocque'un 1936'dan sonra, başarıya daha çok merkez siyasete ait taktiklerle ulaşması bunu gösteriyordu).³⁷

Söz konusu partilerin programlarında ve ifadelerinde klasik faşist temaların yankıları duyulabilir: Yozlaşma ve çöküş korkuları; milli ve kültürel kimliğin öne çıkarılması; asimile edilemeyen yabancıların milli kimliğe ve sağlam toplumsal düzene karşı oluşturdıkları tehdit; ve bu sorunlarla başa çıkmak için daha fazla otoriteye duyulan ihtiyaç. Bazı Avrupalı radikal Sağ partiler, tam anlamıyla otoriteryan-milliyetçi programlara sahip olsa da (Belçika'daki Vlaams Blok'un "yetmiş madde"si ve Le Pen'in 1993'te ortaya attığı "Fransız Yeniden Uyanışı için Üç Yüz Tedbir"i gibi), büyük kısmının seçmenlerin teveccühünü kazanma nedeni, istenmeyen göçmenleri ülkelerine geri göndermek ve göçmen suçlulara karşı müsamaha göstermemek gibi tek bir davaya odaklanmalarıdır.

Fakat faşizmin diğer klasik temaları savaş sonrası Avrupası'nın en başarılı radikal Sağ partilerinin programlarında bulunmuyordu. Eksikliği en belirgin unsur, klasik faşizmin, korporatizm ve devlet denetimindeki pazarı kullanarak serbest pazara ve ekonomik bireyciliğe karşı giriştiği saldırıydı. Devletin ekonomiye müdahalesinin bir norm hâlini aldığı bir kıta Avrupası'nda, radikal Sağ, bu müdahalenin azaltılmasını ve pazarın kendi kaderini kendisinin tayin etmesini savunan bir konuma gelmişti.³⁸

37 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 122-123.

38 Prowe, "Classic Fascism and the New Radical Right", s. 296. Mussolini gerçekten de 1925'e kadar devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılmasını savunmuştur.

Savaş sonrası Avrupası'nın radikal Sağ hareketlerinde eksik olan diğer bir klasik faşist unsur ise demokratik anayasalara ve hukuk düzenine karşı girişilen çok temel saldırıydı. Avrupa'daki aşırı Sağ partilerin daha başarılı olanlarının hiçbiri, demokrasinin yerine tek parti diktatörlüğü geçirmeyi önermiyor artık. En fazla, idarenin güçlendirilmesini ve kolluk kuvvetlerinin daha az sınırlandırılmasını savunuyor ve bitkin geleneksel partilerin yerine taze ve saf bir ulusal hareketin gelmesini istiyorlar. Şiddetin güzelliğine övgüler düzme işini ve sonu cinayetlere varan ırkçı öfkeyi ise dazlaklara bırakıyorlar. Radikal Sağ partilerin en başarılıları, her ne kadar ultra Sağın bazı eylemci gruplarıyla ortak üyeliklere sahip olsalar ve partilerinin gençlik örgütleri içinde şiddet eylemlerini öven ateşli bir dil kullanılmasına bir ölçüde müsamaha gösterebilirler de dazlaklarla birlikte anılmak istemiyorlar.³⁹

Hiçbir Batılı radikal Sağ hareket, ulusal sınırların savaşla genişletilmesini de –ki Hitler'in ve Mussolini'nin temel amaçlarından biriydi– savunmuyor artık. Savaş sonrası Avrupası'nda sınırlarda değişiklik yapılması gerektiğini savunanlar, Belçika'daki Vlaams Blok ve (bir süreliğine) Umberto Bossi'nin Kuzey İtalya'daki ayrılıkçı Kuzey Birliği (Lega Nord) gibi yayılmacı değil, ayrılıkçı hareketler olmuştur genellikle. Bunun en önemli istisnaları, Büyük Sırbistan, Büyük Hırvatistan ve Büyük Arnavutluk yaratma arzusundaki yayılmacı Balkan milliyetçilikleridir.

Çift dilli Belçika, görece daha fakir bir hayat sürdüğü ve alt sınıf yerine konduğu için epeydir rahatsız olan kuzeydeki Flamanca konuşan nüfusuyla, kıta Avrupası'nın batısındaki en önemli ayrılıkçı aşırı Sağ hareketin doğduğu ülke oldu. Flaman milliyetçiler 1940-44 yılları arasında Nazilerle işbirliği yapmış-

39 14 Temmuz 2002'de, Paris'teki kutlamalar sırasında Fransa cumhurbaşkanı Jacques Chirac'a ateş eden genç adam, aynı zamanda hem neo-Nazi eylem grubu Unité Radicale'in bir üyesi, hem bir *Mein Kampf* okuru, hem de Le Pen'in varisi ve temel rakibi olan Bruno Mégret'nin görünüşte çok daha ılımlı olan Mouvement National Républicain'inin yerel seçimlerdeki adaylarından biriydi. Bkz. *Le Monde*, 30 Temmuz 2002, s. 7: "Entre mouvements ultras et partis traditionnels, des frontières parfois floues."

lardı zaten. Geriye kalanlar da 1945'teki büyük tasfiye operasyonuna dış bilediklerinden savaştan sonraki dönemde sistem karşıtı aktivizmi desteklemeye hazırlardı.⁴⁰ Flaman milliyetçiliği, bir sessizlik döneminden sonra 1977'de, Belçika'nın, ayrılıkçıları pek de tatmin etmeyen bir şekilde (Egmont Anlaşması) federal sistemi benimsemesini takiben yeniden siyasi bir etkinlik kazandı. Vlaams Blok, Flaman ayrılıkçılığıyla şiddetli bir göçmen karşıtı hissiyatı ve siyasi Kurulu Düzenin dışladığı insanlar için bir "antipolitika"yı birleştirdi. 1990'larda Batı Avrupa'daki en başarılı radikal Sağ partilerden biri oldu. 1991'deki ulusal seçimlerde seçim barajını geçti ve Belçika'daki en büyük Flamanca konuşan nüfusa sahip olan Antwerp'te oyların yüzde 25'ini kazandı. Yönetim dışında bırakılması ancak bütün diğer partilerin bir koalisyonda birleşmesiyle mümkün oldu.⁴¹ Vlaams Blok, "Batı Avrupa'daki önemli sağcı popülist partilerin en bariz biçimde zenofobik (hatta açıkça ırkçı) olanına dönüştü" ve "kötü niyetlilik bakımından [Fransız] *Front National*'ini bile geçen bir seviyeye ulaştı."⁴²

1970'lerden sonra Batı Avrupa radikal Sağı için yeni bir alan açıldı: Vergi ödeyenlerin refah devletine karşı ayaklanması. Bu yeni alanların en çarpıcısı, İskandinavya'daki Kalkınma partilerinin, 1930'lardan beri geniş bir uzlaşıyla kabul edilen sosyal yardımları 1970'lerden sonra sonlandırması oldu. Bu hareketlerin içinde faşist tarzı ya da dili çağrıştıran hiçbir şey olmamasına rağmen bazı aşırı Sağcı İskandinavlıların kendilerini en rahat hissettikleri ve göçmen karşıtı hissiyatın ve hatta şiddetin meşru görüldüğü yerlerdi bunlar. Bu partiler ayrıca, Avrupa'nın bütünleşmesine ve ekonomik ve kültürel küreselleşmeye muhalif kişileri kadrolarına katıyordu.

Parti programlarını ve kullanılan retorik karşılaştırmak, faşizmin umumi bir nefrete konu olması ve Batı Avrupa radikal

40 Marc Swyngedouw, "The Extreme Right in Belgium: Of a Non-Existent Front National and an Omnipresent Vlaams Blok", Betz ve Immerfall, der., *New Politics* içinde, s. 60.

41 Marc Swyngedouw, "Belgium: Explaining the Relationship between Vlaams Blok and the City of Antwerp", Betz ve Immerfall, der., *New Politics* içinde, s. 59.

42 Betz, *Radical Right-Wing Populism*, s. 139.

Sağının 1970'lerden sonraki dönemde kullandığı itidal taktikleri sayesinde kısmen gizlenmiş olan klasik faşizmle aralarındaki bazı temas noktalarını ortaya çıkarmaya yarasa da, karşılaştırmamız gereken şeyler programlar ve retorikle sınırlı kalamaz. Günümüz koşullarıyla iki savaş arası Avrupası'ninkiler karşılaştırıldığında ortaya daha ziyade zıtlıklar çıkıyor.⁴³ 1989'dan beri komünizm sonrası Orta ve Doğu Avrupa'da yaşananları bir tarafa bırakırsak, Avrupalıların çoğu, 1945'ten bu yana, barış, refah, işleyen bir demokrasi ve iç düzen ortamında yaşıyorlar. Kitle demokrasisi, 1919'da Almanya'da ve İtalya'da olduğu gibi, ilk titrek adımlarını atmıyor artık. Bolşevik devrimi, ciddi bir tehdit oluşturmuyor. Küresel rekabet ve birçok Avrupalıyı hüsrana uğratan Amerikanlaşmış popüler kültür, "özgür kurumlardan vazgeçmek" gibi bir durum yaratmadan anayasal sistemler içinde kontrol edilebiliyor.

Toparlamak gerekirse, Batı Avrupa'da, 1945'ten beri "mirasçı faşizm" hareketlerine rastlanmış olsa ve 1980'den beri de yeni nesil, normalleşmiş ama ırkçı aşırı Sağ partiler yerel ve ulusal yönetimlere azınlık ortağı olarak katılmayı başarsalar da, savaş sonrası Avrupası'nın koşulları o kadar farklıydı ki bariz biçimde klasik faşizmle bağlantısı olan partiler için hiçbir kayda değer açık alan bulunmuyordu.

Sovyetler Birliği sonrası Doğu Avrupa

Dünya üzerinde hiçbir yer, Sovyetler Birliği sonrasında Doğu Avrupa ve Balkanlar'da bir araya gelen radikal Sağ hareketlerden daha tehlikelisini barındırmamıştır.

Rusya, (kimileri ne kadar paralellik bulmak isterse istesin), Sovyetler Birliği süresince klasik faşizmin "manyetik alanı"ndan soyutlanmıştı; fakat Rus Slavcılık geleneği, 1914 öncesinde bütün Avrupa'da liberalliğe, Batı'ya ve bireyselciliğe karşı komüniter milliyetçiliğin en güçlü cereyanlarını içe-

43 Prowe, programlar arasında bazı benzerlikler görse de koşullar arasında çok derin farklar olduğunu belirtiyor: "'Classic' Fascism and the New Radical Right" s. 289-313.

riyordu. Rusların Japonlar karşısındaki yenilgisinin ve akabinde gerçekleşen 1905 devrim ayaklanmalarının sebep olduğu geri tepmelerle, Rus Halk Birliği (URP), emperyal Rusya'da "sağ partilerin en güçlüsü, en örgütlüsü ve en büyüğü" oldu.⁴⁴ URP, Rusya'yı Batı bireyselciliği ve demokrasisinin bulaşıcılığından korumanın peşinde, gerekirse, fazla kozmopolitan bulunduğu ve parlamenter rejim konusunda fazla yumuşak olduğunu düşündüğü çarı ve liberal aristokrasiyi de karşısına alan, "bütün sınıflar"a hitap eden bir ulusal canlanma ve bütünleşme hareketiydi. Hareketin Kara Yüzler'i (Black Hundreds), Ekim 1905'te Odessa'da üç yüz Yahudiyi öldürdü.⁴⁵ Bu hareket, İkinci Bölüm'de tartıştığım öncüler arasında önemli bir yeri hak ediyor.

Sovyetler Birliği sonrası dönemde gerçekleşen seçim demokrasisi ve pazar ekonomisi deneyi, 1991 sonrası Rusyası için bir felakete dönüşünce, Pamyat ("bellek") gibi hareketler, şimdi Nazi deneyine yapılan açık övgülerle tazelenmiş bu zengin Slavcı geleneği canlandırdı. Rusya'da liberalizm, Batı ve Yahudi karşıtı partilerin en başarılısı Vladimir Zhirinovsky'nin fena halde yanlış bir isme sahip olan Liberal Demokratik Partisi'dir (LDP). Rusya'nın son topraklarının (Alaska da dahil olmak üzere) yeniden ele geçirilmesi konusunda gerçekçilikten uzak önerilerle ve güçlü bir otorite altında ulusal bir canlanma ve bütünleşme programıyla, 1989'un sonunda kuruldu. Zhirinovsky, Rusya'da Haziran 1991 cumhurbaşkanlığı seçiminde, 6 milyondan fazla oyla üçüncü oldu. Partisi LDP ise toplam oyun yaklaşık yüzde 23'ünü alarak Aralık 1993 parlamento seçimlerinde Rusya'nın en büyük partisi oldu.⁴⁶ Zhirinovsky'nin yıldızı bir süre

44 Hans Roger, "Russia", Rogger ve Eugen Weber, der. *The European Right* içinde, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1966, s. 491 ve *Jewish Politics and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1986), s. 212-32.

45 Walter Laqueur, *Black Hundred*, HarperCollins, New York, 1993, s. 16-28.

46 Michael Cox ve Peter Shearman, "After the Fall: Nationalist Extremism in Post-Communist Russia", Hainsworth, *Politics of the Extreme Right* içinde, s. 224-46. Stephen D. Shenfield, *Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements*, M. E. Sharpe, Armonk, NY 2001; Erwin Oberländer'in "The All-Russian Fascist Party" yazısı 1930'larda Rus göçmenleri arasında faşizm konusuna

sonra söndü. Bu durum, kısmen, istikrarsız davranışları ve tuhaf demeçlerinden (babasının Yahudi olduğunun ifşa edilmesi de bunlara eklenmişti), fakat temelde Boris Yeltsin'in dizginleri eline alıp parlamentoyu görmezden gelmesinden kaynaklanmıştı. An itibarıyla Rusya, Yeltsin ve itinayla seçilmiş halefi eski KGB ajanı Vladimir Putin yönetiminde bir yarı demokrasi olarak topallıyordu. Ne var ki, Rus cumhurbaşkanının itibarını yitirmesi durumunda Zhirinovsky'den daha yetkin bir aşırı Sağ lider, Marksist kolektivizme bir dönüşten –bu dönüş ne şekilde olursa olsun– çok daha makul bir sonuç olacaktı.*

Sovyetler Birliği sonrası Doğu Avrupa ülkelerinin hepsi 1989'dan bu yana radikal Sağ hareketleri içeriyordu, fakat çoğu sevindirici derecede zayıftı.⁴⁷ Ayakları yere basmayan demokrasi ve ekonomik güçlükler, tartışmalı sınırlar ve memnuniyetsiz etnik azınlıklarla beraber, onlara verimli bir toprak sundu. Fakat şu an için Avrupa Birliği'ne katılmak o kadar cazip ki birçok Doğu Avrupalı, aksak bir demokrasiyi ve pazar ekonomisini zorunlu bir önkoşul olarak kabul ediyor; (Eski Yugoslavya topraklarında korku salan) bütünlüklü milliyetçi alternatif ise yalnızca marjinal kesime cazip geliyor.

Savaş sonrası dönemde Avrupa'da Nazi imha politikalarına en yakını, komünizm sonrası Yugoslavya'da ortaya çıktı. 1980'de Tito'nun ölümünden sonra, düşüşe geçen ekonomik üretimi birbiriyle mücadele hâlindeki geçimsiz bölgeler arasında paylaştırma sorunuyla yüz yüze kalan Yugoslav federal devleti yavaş yavaş meşruiyetini kaybetti. Bir zamanlar federasyonun baskın üyesi olan Sırbistan, federasyonun yıkımında ba-

---

egilir. Yazı, şu kitapta yer alıyor: Walter Laqueur ve George L. Mosse, der. *International Fascism: 1920-1945*, Harper, New York, 1966, s. 158-73

47 Ayrıntılar için bkz. Cheles vd., *The Far Right in Western and Eastern Europe* içindeki makaleler.

(*) Vladimir Putin, 1999'da Yeltsin'in istifasının ardından önce geçici olarak, ardından seçimlerde % 50'nin üzerinde oy olarak Devlet Başkanı oldu. Halefi ve başbakanı Medvedev'le 2008-2012 arasındaki görev değişikliğinin ardından 2012'de yapılan seçimlerle tekrar aynı göreve geldi. Putin'in otoriter yönetimi süresince iktidara alternatif olacak ya da güçlü bir muhalefet yaratacak herhangi bir aşırı sağ parti yükselişi söz konusu olmadı. 2012 seçimlerinde LDP'nin oyları yüzde 6.2'ydi – e.n.

şı çekiyordu artık. Şimdiye dek renksiz bir komünist bürokrat olan Sırbistan cumhurbaşkanı Slobodan Miloseviç, 24 Nisan 1987’de Kosovo Polje (Kosova Ovası) savaşında Sırların Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılmasının altı yüzüncü yıldönümünde –bu gün Sırlar için oldukça anlamlıdır– Kosova Sırlarına konuşma yaparken kalabalıkları harekete geçirme yeteneği olduğunu keşfetti. O zamana kadar Kosova bölgesinde Arnavutlar, Sırlara göre sayıca çok daha kalabalıktı ve Miloseviç mağduriyet ve meşru intikam temaları üzerinde oynayarak bir heyecan fırtınası uyandırdı. Miloseviç, Sırp milliyetçiliğinde, komünizme bir meşruiyet ve disiplin kaynağı olarak duyulan ama düşüşe geçmiş olan inancı ikame edebilecek bir şey keşfetmişti. 1988 sonunda iki bölgedeki yerel otonomiyi –içinde Arnavutları barındıran Kosova ve Macarları barındıran Voyvodina– ortadan kaldırarak Sırbistan içindeki merkezî kontrolü artırdı.

Miloseviç’in Yugoslavya federasyonu içinde Sırp gücünü artırma çabaları öteki milliyetler arasında ayrılıkçılığı kışkırttı. Slovenya ve Hırvatistan 1991’de federasyondan bağımsızlıklarını ilan edince Sırp egemenliği altındaki bölgeler (nüfusun yüzde 15’ini oluşturuyordu), federal Yugoslavya ordusunun (temelde Sırların) desteğiyle Hırvatistan’dan ayrıldı. Hırvatistan’daki savaş, hem Hırvatların, hem de Sırların, kundakçılık, cinayet, toplu tecavüz taktikleriyle, birbirlerini, kontrol altında tuttukları topraklardan sürme çabalarını içeriyordu. Batı buna “etnik temizlik” diyordu (ama aslında farklar etnik olmaktan çok tarihsel, kültürel ve dinseldi).

Bosna 1992’de bağımsızlığını ilan ettiğinde, içindeki Sırp bölgeler de benzer biçimde ayrıldı ve federal Yugoslavya ordusuna katıldı. Etnik temizlik, geçmişte Yugoslavya’nın en bütünlüklü bölgesi olan Bosna’da, birbirine karışmış mahalleler ve farklı etnik gruplardan insanların evlenmesindeki sıklık nedeniyle daha ürkütücü boyutlara ulaştı. Miloseviç, Hırvatistan ve Bosna’nın Sırp bölgelerini Büyük Sırbistan’a katmayı amaçlıyordu. Başaramadı. Batı tarafından desteklenen Hırvat orduları, Sırların çoğunu, Hırvatistan’ın temel Sırp bölgesi olan Kra-

jina'dan vahşice kovdu. Bosna'da NATO askerî müdahalesi Miloseviç'i bir pazarlığa zorladı (Kasım 1995 Dayton Antlaşması). Buna göre Miloseviç, Sırbistan'da iktidarda kaldı, fakat kendilerine bir Bosna federal devleti içinde ayrı bir bölge kakalanmış olan Bosna'daki Sırp kuzenlerini terk etti. Miloseviç, 1999'da Arnavutları Kosova bölgesinden sürmeyi denediğinde NATO hava saldırılarıyla geri çekilmeye zorlandı. Eylül 2000'de, Sırp-lar, federal seçimlerde muhalif adayı seçtikten sonra Miloseviç yönetimi sona erdi. Yeni Sırp hükümeti, sonunda, Miloseviç'i Lahey'deki Birleşmiş Milletler Savaş Suçları Mahkemesi'ne sevk etti.

Sırp milliyetçiliğinin, vahşet dışında faşizmin görünen tu-zaklarından hiçbirini sergilemediğini ve Sırbistan'ın görece öz-gür, çok partili seçim rekabetine izin verdiğini kabul etmek ge-rekir. Miloseviç rejiminin iktidara gelmesi, makam elde etmek için o dönemde kurulu düzenle ittifak yapan militan bir parti-nin kök salmasıyla gerçekleşmedi. Bunun yerine, zaten makamında oturan bir cumhurbaşkanı hâlihazırdaki kişisel yöneti-mini sağlamlaştırmak için yayılmacı milliyetçiliği bir araç ola-rak kullandı ve müthiş hevesli bir halk tarafından desteklendi. Bu eğreti zeminde Miloseviç'in Sırbistan'ı dünyaya 1945'ten be-ri Avrupa'da görülmemiş bir manzara sunabildi: Erkekleri, ka-dınları, çocukları sözüm ona tarihsel ulusal aşağılamaların in-tikamını almak ve etnik olarak saf, geniş bir ulus-devlet yarat-mak için öldürmeye girişmiş ve ateşli bir kitlenin desteğini al-mış *de facto* bir diktatörlük. Faşist nitelemesini tiksiniç Miloseviç'in yakasına ilâştirmek, iktidarını nasıl kurup sürdürdüğünü açıklamaya yardımcı olmasa da, ortaya çıkması hâlinde faşiz-min işlevsel karşılığının nasıl bir şey olduğunu ayırt etmek için anlamlı görünüyor.

Miloseviç öyle bir korku uyandırmıştı ki Cumhurbaşkanı Franjo Tudjman'ın Büyük Hırvatistan projesi (1991-99) dışa-rıda çok dikkat çekmedi. Emekli bir asker ve tarih profesörü olan Tudjman kendi kişisel yönetim rejimini, Sırp-ların Hırva-tistan'dan sürülmesine dayandırdı. Bu kovmalar en az Miloseviç'inki kadar gaddarca gerçekleştirildi ve Tudjman, amaçları-

na ulaşmak bakımından Miloseviç'ten daha başarılı oldu. Sırp vatansever temaları İkinci Dünya Savaşı'ndaki Nazi karşıtı rolü içerirken, Hırvatlarınki Ante Paveliç'in 1941-44 boyunca Hitler'in kukla Hırvatistan devletini yöneten terörist ulusalcı bir mezhep olan ve orada Sırpların ve Yahudilerin toplu kıyımlarını gerçekleştiren Ustaşa örgütünü içeriyordu. Tudjman yönetiminde bağımsızlığını yeni kazanan Hırvatistan, Ustaşa amblemlerini yeniden canlandırdı ve Nazi işgali altındaki Avrupa'da ortaya çıkan faşist rejimlerin en zalimlerinden birinin hatırasını taçlandırdı.

Avrupa dışındaki faşizm

Kimi gözlemciler faşizmin Avrupa dışında var olabileceğinden kuşku duyar. Belli bir tarihi ana özgü faşizmin, *fin de siècle* kültürel devriminin Avrupa'ya özgü önkoşullarını, Büyük Güç statüsünün yeni oluşan talipleri arasındaki yoğun rekabeti, kitlesel milliyetçiliği ve yeni demokratik kurumların kontrolü konusundaki ihtilafları gereksindiğini ileri sürerler.⁴⁸ Faşizmi tekrar edebilen toplumsal ve siyasi krizlerle daha yakından ilişkilendirilenler ise Avrupa dışındaki bir kültürde de faşizmin karşılığının olabileceği ihtimalini akılda tutmak konusunda daha isteklidirler. Gaetano Salvemini'nin faşizmin "özgür kurumlardan vazgeçmek" anlamına geldiği, bu nedenle de bir hastalıklı demokrasi illeti⁴⁹ olduğu yönündeki iddiasına tutunursak, o zaman tabii ki alanımız Avrupa dışında demokrasi olarak işleyen ya da en azından temsili bir hükümet kurmaya çalışan ülkelerle sınırlı olacaktır. Bu temel ölçüt, her türlü Üçüncü Dünya diktatörlüğünü dışarıda bırakır. Yalnızca katil olmak, sözgelimi, 1971'den 1979'a kadar Uganda'nın hunharca kan döken despot lideri Idi Amin Dada'yı faşist yapmak için tek başına yeterli değildir.

48 Renzo De Felice, faşizmin "Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa toplumunun yaşadığı (ahlaki, ekonomik, toplumsal ve politik) krizlerle kaçınılmaz ilişkisini" şu kitapta ele alır: *Il Fascismo: Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici*, gözden geçirilmiş baskı Laterza, Bari, 1998, s. 544. Ayrıca bkz. Payne, *History*, s. 353-54.

49 Bkz. Sekizinci Bölüm, s. 215-16.

Avrupa kolonileri, en azından Avrupa'daki faşist yükseliş dönemi boyunca, Avrupa dışındaki faşizm için en olası ortamı oluşturdu. 1930'lar boyunca Nazizmden fena halde etkilenen Güney Afrikalı beyazları-koruma hareketleri, Boer sömürgecileri arasında güçlendi. En arsız faşistler, Gri Gömlekli milis kuvvetleriyle Louis Weichardt'ın Güney Afrikalı, Yahudi Olmayan Nasyonal Sosyalist Hareketi (South African Gentile National Socialist Movement) ve J. S. von Moltke'nin Genç Nasyonalistleri turuncu gömlek giyen Güney Afrika Faşistleri'ydi. Savaş öncesi Güney Afrika'da en başarılı aşırı Sağ hareket 1939 tarihli Ossewabrandwag'dı (OB, Kağrı Gözcüsü).⁵⁰ Britanya liberalizminin yaşam tarzlarını kirletmesini engellemek için 1835-37'de üstü kapalı arabalar içinde Transvaal'in içlerine doğru yapılan "büyük kağrı yolculuğu" hakkındaki Boer folklorunu benimsedi bu hareket. Nazi sempatisi aleni olsa da OB'nin otantik yerel giysileri ve Calvinizm Kilisesi'yle bağları, Boer seçkinlerine Avrupa faşizmlerinin ödünç alınmış taklitlerinden daha çok hitap ediyordu. Bugün bile hareketin üstü kapalı araba sembolü Güney Afrika yamaçlarında görülebilir.

1945'ten sonra beyaz Güney Afrika'da faşist göndermeler biraz daha ihtiyatlı kullanıldı; fakat siyah çoğunluğa karşı beyaz Anglo-Boer ırksal birliğinin gündeme getirilmesi, faşizm için neredeyse kimyasal olarak saf bir potansiyel ortam sundu. Güney Afrika'yı gözlemleyen birçok kişi, 1948'de kurulan *apartheid* (tecrit) sisteminin baskı altında daha da sertleşerek faşizme yakın bir şeye doğru evrileceğini düşünüyordu. *Apartheid*'in Nelson Mandela'nın liderliğinde dağılması ve Devlet Başkanı F. W. De Klerk'in durumu gönülsüz de olsa kabullenmesi, tarihin (en azından şu an için) en nefes kesici mutlu sonlarından birine yol açmış, birçok Boer'i bile rahatlatmıştır. Tabii ki hâlâ bazı tatsızlıklar olabiliyordu. Siyah çoğunluğun yaşam standartlarında daha hızlı bir iyileşme beklentisinin hüsrarla sonuçlanmasına şiddetin eşlik etmesi, savunma pozisyonu alan

50 Patrick J. Furlong, *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Nationalist Movement in the Fascist Era*, University Press of New England, Hanover, NH, 1991.

bir grup beyazları koruma derneğinin kurulmasına yol açabiliyordu ve bu dernekler sadece yaşam tarzlarını değil, doğrudan yaşamlarını da tehdit eden “özgür kurumlardan vazgeçme” arzusunundaydı.

1930'lardan 1950'lerin başlarına uzanan dönemde Avrupa dışındaki kıtalar arasında gerçek faşist rejimlere en fazla yaklaşan şey Latin Amerika'da kuruldu. Fakat bu noktada adımlarımızı dikkatli atmalıyız çünkü Avrupa'daki faşist yükseliş dönemi boyunca taklitçilik had safhadaydı. Yerel diktatörler, Buh-
ran için Roosevelt'in Yeni Düzeninden (*New Deal*) olduğu kadar Mussolini'nin korporatizminden de çareler bulup çıkarırken, 1930'ların modası olan faşist dekoru da kullanma eğilimindeydiler.

Latin Amerika'da yerel bir kitlesel partiye en çok yaklaşan şey, Avrupa'da Mussolini'yle tanışması üzerine “var oluşuna kutsal bir ateş girmiş olan”⁵¹ yazar Plinio Salgado'nun bu yolculuktan döndükten sonra kurduğu Açao Integralista Bresileira'ydı (AIB). Bütünleşmeciler (Entegralistler), Brezilya toplumunda, Alman ve İtalyan göçmenleri arasında yayılmış olan Nazi ve Faşist derneklerinden daha sağlam bir biçimde kök salmıştı. Salgado, Brezilya'nın yerel tarihsel imgelemiyle (yerel Amazon kültürü de dahil olmak üzere) programının daha açık bir biçimde faşist olan, diktatörlük, milliyetçilik, yerli ekonomiyi koruma politikası, korporatizm, Yahudi karşıtlığı, kaz adımı yürüyüş, Ahlak ve Beden Eğitimi işlerine bakması öngörülen bir Sekreterlik, yeşil gömlekler ve üzerinde Yunan harfi *sigma* (bütünleşme sembolü) bulunan siyah kolluklar gibi taraflarını, tamamen orada gelişen özgün bir faşist hareketi biçimlendirmek amacıyla başarıyla birleştirdi. Integralismo, 1934'te, bir kısmı mesleklerinin, iş hayatlarının ya da ordunun önde gelenleri arasında yer alan 180.000 üyesiyle zirveye ulaştı.⁵²

Ne var ki Brezilya'yı yöneten Integralistas değil, becerikli fakat karizmadan yoksun diktatör Getulio Vargas'tı. Vargas

51 Robert M. Levine, *The Vargas Regime: The Critical Years, 1934-1938* (New York: Columbia University Press, 1970), s. 88.

52 A.g.y., s. 83-85.

1930'da askerî bir darbeye devlet başkanı olmuştu ve 1934'te daha normal yollarla devlet başkanı seçildi. Bu dönem kapanmak üzereyken Vargas 1937'de iktidarı tamamen ele geçirdi ve ismiyle beraber otoriter siyasi sistemi de Portekiz'den alınan Estado Novo'yu kurdu. Ordunun müdahalesiyle iktidarı kaybettiği 1945'e dek ülkeyi bir diktatör olarak yönetti.⁵³ Vargas'ın 1937-45 tarihli Estado Novo'su kimi ilerlemeci özellikleri olan modernleşmeci bir diktatörlüktü (eski oligarşinin yerel güçlerini azalttı ve merkezî otoriteyi, toplumsal hizmetleri, eğitim ve endüstrileşmeyi teşvik etti). Koruyucu ekonomi ve kahve gibi ürünler için (Buhran'da kahvenin dünya fiyatı ani bir düşüş yaşadı) devlet tarafından yetkilendirilen karteller, yalnızca faşist devletlerin değil, 1930'ların birçok hükümetinin devreye soktuğu Buhran çarelerine benziyordu. Vargas, Portekiz'deki Salazar gibi, faşist bir partiyle yönetmek şöyle dursun, Integralistas'ı kapattı ve bütün öteki partilerle beraber Nazi ve Faşizm yanlısı hareketleri de sonlandırdı. İnsanlar önünde konuşmaktan hoşlanmayan ve ata binerken kalçasını incittiğini dile getiren⁵⁴ minyon Vargas, memleketi Rio Grande do Sul'un *gaúcho* (atlı çoban) imgesine bile ulaşamamış, bir faşist *jefe* (şef) olmanın yanına bile yaklaşamamıştır.

Albay Juan Perón, gerek kişisel karizması, gerekse siyasi tercihleri bakımından bu imgeye daha çok uyuyordu. İkinci Dünya Savaşı arifesinde, Roma'daki Arjantin askerî ataşesinin yardımcısı olarak, gözlemlediği kadarıyla Faşist İtalya'nın düzenine, disiplinine, birlik ve hevesine hayran olmuştu. Birçok Arjantinli gibi İtalyan soyundan geldiğini de iddia etti (Arjantin'e göç eden Avrupalıların çoğu İtalya ve İspanya'dan gitmişti).⁵⁵

Arjantin'in 1912'de erkeklere oy hakkı verilmesini kabul etmesi, temkinli bir reformcu olan Radikal Hipólito Yrigoyen'in

53 Vargas, Ekim 1950'de seçimle tekrar iktidara geldi ve 24 Ağustos 1954'te askerî darbe beklediği başkanlık sarayında intihar edene dek, ülkeyi, "Fakirlerin Babası" olma iddiasıyla klientalist bir işçi partisinin başkanı olarak yönetti. Bkz. Robert M. Levine, *Father of the Poor? Vargas and His Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

54 Levine, *Vargas Regime*, s. 36.

55 Aşağıda tartışılan bu ve öteki ülkeler için bkz. bibliyografik deneme.

ülkeyi, 1916'dan sonra, anayasal demokrasi düzenine benzeyen bir şey içinde yönetmesine olanak sağladı. Fakat Yrigoyen'in umut vermekten uzak, patronaj temelli siyasal mekanizmasının, tarımsal fiyatlarda yaşanan ve 1920'lerin sonlarında Arjantin'in zenginliğini tehdit eden dünya çapındaki düşüşe verebilecek bir yanıtı yoktu.⁵⁶ Eylül 1930'da sağcı subaylar Yrigoyen'i devirdi ve anayasal yönetimi sona erdirdi; bunun yerini de çoğunlukla sağcı diktatörlüklerle geçen yarım asırlık istikrarsız bir dönem aldı.

Başlangıçta General José Uriburu, Büyük Buhran'la başa çıkmak için, Mussolini İtalyası'ndan alınan korporatist ekonomik sistemi kullandı. Uriburu'nun "tepeden inme faşizm"i, ordu, parti ve ekonominin liderleri arasında gerekli desteği kazanmadı; fakat Arjantinlilerin "utanç verici on yıl" olarak hatırladığı, hileli seçimlerin damgasını vurduğu bir dizi askerî-muhafazakâr diktatörlüğün yolunu açtı. İkinci Dünya Savaşı başladığında Arjantin tarafsız kaldı; ordusu ise silahlanmasına ve askerî eğitimine kaynaklık etmiş olan Almanya'ya yaslandı.

Amerika Birleşik Devletleri Aralık 1941'de savaşa girince Arjantin'e öteki Latin Amerika ülkeleriyle birlikte Müttefik devletlere katılması için yoğun bir baskı uyguladı. Haziran 1943'te Amerikan baskısına tepki gösteren ve tarafsızlığı korumak için direnmeye kararlı yeni bir askerî cunta başa geçti. Albay Juan Perón'un da aralarında olduğu bazı cunta üyeleri ABD'nin silahlanmasına ve Brezilya'da sahip olduğu askerî üslere tepki olarak Almanya'dan gelen silah akışının sürmesini istedi.⁵⁷

1943'te iktidarı ele geçiren askerî cunta içinde alalede bir albay olan Juan Perón, pek de önemli bir görev sayılmayacak çalışma ve sosyal güvenlik bakanlığını talep etti.⁵⁸ Çalışma örgütlerinin kon-

56 Arjantin, 1914'te, büyük *pampas* çiftliklerinde Avrupa'ya yapılan sığır eti ve buğday ihracatı sayesinde dünyanın en zengin beşinci ya da altıncı ülkesiydi.

57 Robert D. Crassweller'in *Perón and the Enigmas of Argentina* (New York: Norton, 1987) kitabı İkinci Dünya Savaşı boyunca ABD'nin Arjantin üzerindeki baskıları konusunda özellikle bilgilendiricidir. Ayrıca bkz. Arthur P. Whitaker, *The United States and Argentina* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954).

58 Geleneksel olarak daha güçlü bir konuma denk gelen diğer görevi, Savaş Bakanlığı'nın genel sekreterliği idi ve buradan askerî atamaları kontrol ediyordu. Takip eden iki yılın ardından savaş bakanı ve devlet başkanı yardımcısı da oldu.

trolü eline geçince, bu örgütlerin sosyalist, komünist ya da anar-kosendikalist liderlerini bertaraf etti; çeşitli dernekleri, ekonominin her bir sektörü için, devlet destekli tek bir örgütle birleştirdi ve üyeliklerini daha önce örgütlü olmayanları kapsayacak şekilde genişletti. Bu adımlar Confederación General de Trabajo'yu (CGT, Genel İş Konfederasyonu) Perón'a ait bir derebeyliğe çevirdi. Perón, çalışma koşullarını ciddi ölçülerde değiştirip, iş uyuşmazlıkları konusunda işçilerin lehine çözümler elde edince yerel bir memnuniyet kazandı. Perón'un metresi Eva Duarte'nin –radyoda bir pembe dizi oyuncusu olarak kendini ispatlamaya çalışan gayrimeşru bir taşralı kızdı– kişisel yetenekleri ve kurulu düzen karşısı radikalizmi bu projede Perón'a çok yardımcı oldu.

Perón, Mussolini ve Hitler'den epey farklı bir biçimde, demokrasinin uygulanamaz olduğunu göstermeye çalışan militan bir partinin başkanı olarak değil (demokrasi çoktan bastırılmıştı), kendisini destekleyen işçilerin yaptığı toplu gösterilerin baskısıyla iktidara geldi. Ekim 1945'te cuntada Perón'a eşlik eden askerler, bu genç albayın hırsı ve demagojisi nedeniyle teyakkuza geçip, Amerikan büyükelçisinin ona karşı düşmanlığından etkilenip, alt sınıftan Eva'yla ilişkisinin ulu ortalığından rahatsız olup Perón'u görevden aldılar ve tutukladılar. Sonraları Peronizmin ulusal bayramı olarak kutlanacak olan 17 Ekim 1945 tarihinde grevdeki yüz binlerce işçi –Peronizm efsanesine göre işçileri Eva harekete geçirmişti, fakat muhtemelen başka yardımlar söz konusuydu– Buenos Aires kent merkezini işgal etti. Cehennem sıcaklığında bazıları gömleklerini çıkardı ve vatandaşların dehşetli bakışları önünde Plaza de Mayo'nun fiskeyilerinde serinledi. *Los descamisados* –gömleksizler– Fransız Devrimi'ndeki *sans-culottes*'a karşılık gelen Peronist bir efsane oldu.⁵⁹

Cunta, sakin ama ezici kalabalığı yatıştırmak için albayı serbest bıraktı ve çoğunluğunu albayın arkadaşlarının oluşturduğu yeni bir hükümet kurdu. 1946'da Perón başkanlık seçimi

59 Joseph A. Page, *Perón: A Biography* (New York: Random House, 1983), s. 136n. Başlangıçta küçümseyici bir lakap olarak ortaya çıksa da, terim, Peronistalar tarafından gururla benimsendi. Daniel James, *Resistance and Integration: Peronism and the Argentine Working Class* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 31.

için yola koyuldu. O tarihten itibaren Perón'un diktatörlüğü, en az ordu kadar manipüle edilmiş CGT'ye de yaslandı. Evita'yı alenen hor görmüş olan "oligarşi"ye yöneldi. Ne var ki diktatörlük, mülkiyeti kesinlikle tehdit etmedi, ithal ikameci sanayiye destekledi ve Perón'un CGT'si, işçi sınıfının dertlerine tercüman olmaktan çok, müşterisi işçi sınıfı olan bir patron gibi davrandı. Perón'un popüler tabanı her zaman için Musso-
lini ve Hitler'inkinden daha açık bir biçimde proleterdi ve Arjantin'in köklü ailelerine olan düşmanlığı da daha aşikârdı. Faşizm ve Nazizm, diktatörlüğü, bağımsız bir işçi hareketini dağıtmak ve işçilerin ulusal üretimdeki payını daraltmak için kullanırken, Perón işçilerin ulusal gelirdeki payını 1946'da yüzde 40'tan 1949'da yüzde 49'a çıkardı.⁶⁰

Perón'un diktatörlüğü (1946-55), Avrupa dışında, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde en fazla faşist diye adlandırılan rejimdi. Washington bürokrasisi, tarafsız Arjantin'i, Perón sahneye çıkmadan önce bile, Mihver Devletleri'nin destekçisi olarak etiketlemişti.⁶¹ Karizmatik lideri Şef Perón'la, tek partisi Peronista ve onun resmî *justicialismo* ya da "örgütlü topluluk" doktriniyle, geçit törenleri ve merasimlere (şimdi karısı olan Eva çoğunlukla başroldeydi) düşkünlüğüyle, korporatist ekonomisiyle, kontrol altındaki basınıyla, baskıcı polisi ve Sola belli aralarla uyguladığı şiddetiyle,⁶² buyruğu altındaki adli sistemiyle ve Franco'yla olan yakın bağlarıyla gerçekten de dünyayı faşistler ve demokratlar olarak bölmeye alışmış İkinci Dünya Savaşı nesline faşist görünüyordu.

Daha yakın dönemdeki araştırmacılar ise Peronizmin yerel kökenlerini vurgulamayı tercih ettiler: Güçlü liderlerin gerçekleştirdiği bir ulusal kurtuluş geleneği; Arjantin'in büyük zengin-

60 James, *Resistance and Integration*, s. 11; Frederick C. Turner ve José Enrique Miguens, *Juan Perón and the Reshaping of Argentina* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1983), s. 4.

61 Crassweller, *Perón and the Enigmas*, s. 106-09, 124.

62 15 Nisan 1953'te Peronist eylem mangaları Sosyalist Parti'nin merkeziyle oligarşinin kendisine ait Jokey Kulübü'nü yaktı. Page, *Perón*, s. 271-73. Bununla beraber Perón rejimi, Arjantin askerî diktatörlüğünün 1976-1983 arasında öldürdüğü yedi bin civarı insandan çok daha az insan öldürdü.

lik kaynağı olan tarımsal ihracat ürünlerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra değer kaybetmesinden kaynaklanan bir düşüş korkusu; Ocak 1919'daki kanlı genel grevin (*la semana trágica*) tetiklediği muazzam bir "kızıl korku"; ekonomik bağımsızlığı Britanyalı yatırımcıların elinden tekrar almaya odaklanıveren milliyetçilik; yeni ortaya çıkan kentli orta sınıfın ve işçi sınıfının (Güney Amerika'dakiler içinde en büyüğüdü) dertlerini dillendirmeksizin, sığır ve buğday baronlarının azalmış güçlerine yaslanan yorgun bir oligarşinin sunduğu siyasi alan; ve "politikacıların" aciz ve yozlaşmış olduğuna dair yaygın bir kanı.⁶³

Yüzeyde nasıl görüldüğü bir tarafa, Perón'un diktatörlüğü Mussolini ve Hitler'inkinden epey farklı biçimde işledi. Mussolini ve Hitler, hızla genişletilmiş oy hakkının beraberinde getirdiği karmaşada ortaya çıkan kaotik demokrasilere bir yanıt olarak iktidara gelirken, Perón, temelleri zar zor atılmış bir askerî muhafazakâr oligarşiye karşı iktidara geldi ve oy hakkının kapsamını bundan sonra genişletip (kadınlar 1947'den sonra oy kullanabildi) vatandaş katılımını arttırdı.⁶⁴ 1946 ve 1951 seçimlerinde oyların net bir çoğunluğunu kazandı; 1973'te ise Arjantin'in o güne kadarki en temiz başkanlık seçimlerinde dönüş yaptı. Perón'un diktatörlüğü, polisi, yıldırma amaçlı kullanıp basını kontrol etse de faşizmin vazgeçilmez bileşeni gibi görünen şeytanlaştırılmış bir iç/dış düşmandan –Yahudiler ya da başkaları– yoksundu.⁶⁵ Savaş yoluyla yayılmak gibi bir hedef Perón diktatörlüğü tarafından dile getirilmemiştir.

63 Bu türün bir klasığı, Joseph R. Barager'in derlediği *Why Perón Came to Power: The Background to Peronism in Argentina* (New York: Knopf, 1968) kitabıdır.

64 Sosyolog Gino Germani, *Authoritarianism, Fascism, and National Populism* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1978) kitabında Perón'un "Milliyetçi Popülizmini" toplumsal hareketliliğin zamanlaması temelinde faşizmden makul bir biçimde ayırır. Perón, kitlesel politikanın ilk adımı olan "birincil hareketliliği" gerçekleştirmişken, Germani'ye göre, faşizmler, hâlihazırda var olan kitlesel politikayı yönlendirme ve disipline etme girişimi olan "ikincil hareketlilikler"dir.

65 Yahudi karşıtlığı Peronist Arjantin'de mevcuttu. Nisan 1953'te Sosyalizmin merkezlerini yağmalayan sağcı milliyetçi gruplar "Yahudiler! Moskova'ya dönün!" diye bağurdılar. Page, *Perón*, s. 272. Yahudi karşıtı ifadeler Vargas'ın Brezilyası'nda da görülebilir, fakat ırkçılık, rejim propagandasının ya da popüler söylemin merkezinde değildir.

Son olarak, Eva Perón faşist *machismo*'ya bütünüyle yabancı bir rolün hakkını verdi. "Evita"yla birlikte ilk kez bir Latin Amerikalı liderin eşi hükümete aktif olarak katıldı. Bu karmaşık ve kurnaz kadın, birkaç düzlemde birden oyun oynamayı iyi biliyordu: *Los descamisados* için ve "oligarşiye" karşı tutku-lu bir konuşmacı olarak; (asla öteki kadınları iktidar konum-ları için desteklemese de) Peronist Kadın Partisi başkanlığın-da kadın oyu örgütleyicisi olarak; Çalışma Bakanlığı'ndaki ma-sasının altından ve nasıl finanse edildiği bilinmeyen Eva Perón Derneği aracılığıyla her gün çeşitli lütuflarda bulunan eli açık hanımefendi olarak; ve 270 günlük zaman dilimi içinde 306 farklı kıyafet giydiği söylenen göz kamaştırıcı bir rüya nesnesi olarak.⁶⁶ Eva, kadınlığını ortaya çıkaran görüntüsü ve diktatör karşısındaki itaatkârlığıyla, birçok kişi tarafından ihtiyatlı ko-casının omurgası olarak algılandı. Buenos Aires halkıyla öylesi-ne yoğun bir uyum sağladı ki, 1952'de otuz üç yaşında kanser-den öldükten sonra çeşitli biçimlerde bir külte dönüştü. Az sa-yıda insan için devrimci bir liderken (bu imge 1970'lerde sol-cu Peronistler tarafından canlandırıldı), birçokları için adına sunaklar inşa edilen ve sonraki rejimlerin özenle mumyalan-mış bedenini saklamak zorunda kaldığı bir çeşit azizeydi. Birçok üst sınıf Arjantinli nezdinde ise Eva, intikam peşindeki bir sonradan görme ve cinsel manipülatördü. Öldüğünde muhtemelen dünyadaki en güçlü kadındı.⁶⁷

Latin Amerika diktatörlüklerine faşizme baktığımız gözle bakmak riskli bir entelektüel girişimdir. En kötü olasılıkla boş bir etiketleme alıştırması olacaktır bu. En iyi olasılıkla ise klasik faşizmlere dair oluşturduğumuz imgeyi keskinleştirebilir. Doğru bir karşılaştırma için çeşitli benzerlik ve fark düzeyleri-ni ayırt etmek gerekir. Benzerlikler, yönetim mekanizmaların-da, propaganda ve imge manipölasyonu tekniklerinde ve nadi-ren korporatist ekonomi örneğinde olduğu gibi ödünç alınmış

66 J. M. Taylor, *Eva Perón: The Myths of a Woman* (Chicago: University of Chicago Press, 1979), s. 81. Kitap, Buenos Aires'ten Broadway'e Eva'nın çeşitli im-gelerinin en incelikli anlatısıdır.

67 A.g.y., s. 34.

özel politikalarda bulunur. Toplumsal ve siyasi ortam ve bu rejimlerin toplumla ilişkisi incelendiğinde farklar belirginleşir. Cerrahların neşterleri birbirine benzeyebilir; fakat Latin Amerika'daki neşterler Avrupa'dakilerden farklı bedenler üzerinde çalışıyordu.

Hem Vargas, hem de Perón, iktidarı, başarısızlığa uğramış demokrasilerden çok oligarşilerden devraldı ve her ikisi de bir süre sonra siyasi katılımı genişletti. Klasik faşist diktatörler, bütünlüklerine, enerjilerine ve üstünlüklerine yönelik tehditler olabileceği endişesi taşıyan kurulu ulus-devletlere hükmetmişken, Vargas ve Perón, birbirinden farklı olan halklarını ve hızipçi yerel patronları tek bir ulus-devlette bütünleştirmeye çalışan kısmen biçimlenmiş uluslara hükmettiler. Hitler'in (zihninde aynı yere tekabül eden) komünistler ve Yahudiler tarafından lekелendiğini düşündüğü mükemmel Almanya imgesinin bir benzeri Brezilya'nın Integralistası'nda ve Arjantin'in Nacionalistası'nda da vardı. Vargas ve Perón ise onları ötekileştirirken popülizmleriyle de teyakkuza geçirdiler.⁶⁸ Ne Vargas ne de Perón, herhangi bir grubu yok etme ihtiyacı hissetti. Polisleri, sert ve kontrolsüz olmakla beraber, Hitler'in SS'inin yaptığını yapmadı ve kategorik bir tasfiyeye girişmekten çok bireysel düşmanları cezalandırdı. Mussolini'nin, Romanità'ya layık modern İtalyanlar yaratma çabasında daha az insan öldürmüş olması bir paralellik oluştursa da Mussolini de en az Hitler kadar kendini yayılmacı savaşa adamıştı; oysa ne Vargas'ın ne de Perón'un böyle bir projesi vardı.

Özetle, benzerlikler, faşizmin zirvede olduğu dönem boyunca ödünç alınmış olan alet ya da araçlarla ilgili gibi görünürken, farklar, yapı, işlev ve toplumla ilişki gibi daha temel meseleleri ilgilendirir. Latin Amerika diktatörlükleri, olsa olsa faşist izler taşıyan milliyetçi-popülist kalkınmacı diktatörlüklerdir. Mussolini'yle belli bir açıdan karşılaştırılabilir olsalar da (savaş döneminde Mihver Devletleri'ne duydukları sempatiye rağmen) bu diktatörleri Hitler'le karşılaştırmak neredeyse imkânsızdır.

68 Sandra McGee Deutsch, *Las Derechas: The Extreme Right in Argentina, Brazil, and Chile* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1999).

1930-50 arasında en gelişmiş Latin Amerika ülkelerinde bile tam anlamıyla özgün bir faşizmin var olmadığını ortaya koyduktan sonra, Latin Amerika'da karşımıza çıkan faşizmle ilgili bazı öteki hareket ve rejimlerin üzerinden daha hızlı geçebiliriz. Şili ve Peru'da Mihver Devletleri'ni destekleyen küçük gruplar dışında, öteki temel örnek 1936-37'de Bolivya'da Albay David Toro'nun "askerî sosyalizmi" ve 1937-39'da Toro'nun halefi Germán Busch'tu. Busch, savaş gazileri "Lejyon"uyla, devlet sendikalizmiyle ve karizmatik bir diktatörlüğü devreye sokarak çeşitli Yerli ve Avrupalı bileşenlerden bir ulus-devlet inşa etme çabasıyla öne çıktı.⁶⁹

Batı dışındaki en sanayileşmiş ülke olan ve Batı'dan seçerek aldığı şeylerden bir hayli etkilenen imparatorluk dönemi Japonyası, sıklıkla faşist diye adlandırılan bir başka Avrupalı olmayan rejimdi. İkinci Dünya Savaşı boyunca Müttefik Devletler'in propagandacıları imparatorluk dönemi Japonyası'nı ortaklık ettiği Mihver Devletleri'yle aynı kefeye koyuverdi. Bu günlerde birçok Batılı araştırmacı imparatorluk dönemi Japonyası'nı faşizmden başka bir şey olarak düşünürken, Japon bilim adamları –bunlar arasında Marksist olmayanlar da var– genellikle onu "tepeden inme faşizm" olarak yorumluyor.⁷⁰

İki dünya savaşı arasında Japonya'da faşizme iki açıdan bakılabilir. Birinci yaklaşım, entelektüellerin "aşağıdan" etkilerine ve faşizme oldukça benzeyen bir programı destekleyen fakat rejim tarafından hemen bastırılan ulusal yenilenme hareketlerine odaklanır. İkinci yaklaşım ise emperyal kurumların "yu-

69 Herbert S. Klein, *Parties and Political Change in Bolivia* (Londra: Cambridge University Press, 1969), s. 235, 243-44, 372-74 ve *Bolivia: The Evolution of a Multi-Ethnic Society*, 2. baskı (New York: Oxford University Press, 1992), s. 199-216.

70 Gregory J. Kasza'nın "Fascism from Above? Japan's *Kakushin* Right in Comparative Perspective" başlıklı makalesi, Japonca çalışmaları değerlendiriyor ve İmparatorluk dönemi Japonyası için faşist etiketinin ne kadar uygun olduğunu açık bir incelemeye tâbi tutuyor. Makale, şu kitap içinde yer alıyor: Stein Ugelvik Larsen, der., *Fascism Outside Europe: The European Impulse against Domestic Conditions in the Diffusion of Global Fascism* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2001), s. 183-232. Bu kaynak için Carol Gluck'a teşekkür ederim.

karıdan" gerçekleştirdiği eylemleri merkeze alır ve 1930'lar-
da kurulan yayılmacı askerî diktatörlüklerin "imparator siste-
mi faşizmi"nin ayırt edici bir biçimini oluşturup oluşturmadı-
ğını sorar.⁷¹

Japonya, 1920'lerde demokrasiye doğru birkaç adım atmış-
tı. 1926'da bütün yetişkin erkekler oy hakkı elde etti ve her ne
kadar atanmışlardan oluşan bir lordlar kamarasıyla özel mec-
lis gücünü korusa ve ordu parlamenter denetime tâbi olmasa
da kabine normalde avam kamarasındaki en büyük partinin li-
deri tarafından yönetiliyordu. O dönemde dolaşıma sokulan fi-
kirler arasında özgün bir Japon faşist olarak adlandırılan Ki-
ta İkki'ninkiler de vardı. Kita'nın "Japonya'nın Yeniden İnşa-
sı için Alınması Gereken Tedbirlerin Genel Hatları" (1919),
ulusal bütünlük ve canlanmanın önünde büyük bir engel ola-
rak gördüğü sanayicilere ve toprak sahiplerine devletin sınırla-
malar getirmesi gerektiğini savunuyordu. Kita'ya göre, Japonya,
rekabetçi kapitalizmin dağıtım biçiminden ve hizipçiliğinden
kurtulduğu an, Avrupa hegemonyasından bağımsız bir yeni
Asya'nın merkezi olacaktı.⁷²

Japonya'nın yavru bir kuşu andıran toy demokrasisi 1931
krizlerini sağlıklı bir biçimde atlatamadı. Büyük Buhran kırsal
bölgelere fakirliği zaten getirmişti ve 1931 Eylülü'nden baş-
layarak Japonya'nın askerî önderleri, Mançurya'yı işgal etmek
için bir bahane buldular. Huzursuz genç askerler, avam kama-
rasının askerî yayılmayı engellemek konusundaki faydasız ça-
balarına duydukları öfkeyle ve bazı durumlarda Kita İkki'nin
yapıtlarından etkilenerek, Kiraz Çiçeği Derneği ve Kan Yemini
Birlikleri gibi adları olan gizli topluluklar kurdular. Suikast ve
darbe girişimleriyle, ekonomik alanda devlet kontrolünü, top-
lumsal tasviyeyi ve yayılmayı amaç edinen bir program uygula-
yarak ulusal canlanmayı gerçekleştirecek imparatorun yöneti-
minde bir diktatörlük kurmaya çalıştılar. Bu girişimlerin en id-

71 Maruyama Masao, *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics*, gözden geçirilmiş baskı, der. Ivan Morris (New York: Oxford University Press, 1969), özellikle İkinci Bölüm, "The Ideology and Dynamics of Japanese Fascism."

72 George M. Wilson, *Revolutionary Nationalist in Japan: Kita Ikki, 1883-1937* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969).

dialılarından birinde isyankâr genç subaylar, 26 Şubat 1936'da, Tokyo'nun merkezini işgal etti ve maliye bakanıyla beraber bir grup devlet görevlisini öldürdü.⁷³

Bu ayaklanma bastırıldıktan sonra infaz edilenler arasında Ki-ta İkki de vardı. Böylece Japonya'nın "aşağıdan faşizmi" diye adlandırılan şeye bizzat imparator tarafından son verildi. 1932'den beri parlamenter parti kabineleri yerlerini üst rütbeli askerlerle bürokratların egemen olduğu "ulusal birlik" hükümetlerine bırakmıştı ve bu süreç 1936 ayaklanmasının bastırılmasından sonra hız kazandı. Üst Meclis'in (*Chamber of Peers*) başkanlığını yapmış bir aristokrat olan ve hükümetin partilerle kurulmasına karşı çıkan Prens Konoe Fumimaro Haziran 1937'de başbakan oldu (1937-39). Temmuz 1937'de Japon ordusu, Çin'de savaş başlatan bir olaya önayak oldu ve bu topyekûn savaş ana-karada sekiz yıl boyunca devam etti. Konoe hükümeti, tırmanan gerginliği destekledi ve ulusu savaş için seferber etti. Temmuz 1940'ta tekrar başbakan olan Prens Konoe, açıkça totaliter olan yerli bir "Yeni Düzen" kurdu. Burada amaç, yeniden hayat kazanmış bir Japonya'nın, "Büyük Doğu Asya Ortak Zenginlik Alanı" diye adlandırılan şeyin liderliğine getirilmesiydi.

Japonya'da özgün faşistler, 1930'ların sonlarında, Nazi başarısının baş döndürücü olduğu dönemlerde ortaya çıktı. Kara gömlekli Seigo Nakano'nun –"Japon Hitler"– Doğu Yolu Derneği, 1942 seçimlerinde oyların yüzde 3'ünü aldı. Fakat Seigo ev hapsine çarptırıldı. Showa Araştırma Derneği ise halk hareketliliği ve ekonomik örgütlenme için açıkça faşist formüllere dayanan daha bilimsel bir entelektüel gruptan oluşuyordu. Pratikte ise Prens Konoe, bu entelektüellerin önerilerinde yer alan bütün dayanışmacı ve kapitalizm karşıtı özellikleri sessizce bir kenara itti.⁷⁴

Özetle Japon hükümeti, bir taraftan (dolaylı da olsa) özgün faşist hareketlerin dağınık popüler aktivizmini bastırırken, diğer taraftan faşist menüden kendisine uygun gördüklerini seç-

73 Ben Ami Shillony, *Revolt in Japan: The Young Officers and the February 26, 1936 Incident* (Princeton: Princeton University Press, 1973).

74 Miles Fletcher, *The Search for a New Order: Intellectuals and Fascism in Prewar Japan* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982).

me ve faşizmin korporatist ekonomik örgütünün önlemleriyle beraber devlet eliyle gerçekleştirilen “seçici bir devrim”de söz konusu olan halk denetimini uygulama kararı aldı.⁷⁵

Japonya’da 1931-40 arasında yavaş yavaş ortaya çıkan militarist yayılcı diktatörlüğü faşist diye adlandıranlar vardı; çünkü diktatörlük bir olağanüstü hal hükümetinden oluşuyordu ve bu hükümet, imparatorluk otoritesi, büyük işletmeler, üst düzey memurlar ve tehdit altındaki sınıf çıkarlarını savunan ordu arasında yapılan bir ittifaka dayanıyordu.⁷⁶ Fakat imparatorluk dönemi Japonya’sının faşist modellere dayandığı ve faşizmin en önemli özelliklerini paylaştığı doğru olsa da, faşizmin Japonya versiyonu, tek bir kitle partisi ya da popüler hareketin yokluğunda yöneticiler tarafından dayatıldı ve Avrupa faşizminden etkilenen Japon entelektüeller dikkate alınmadığı gibi onlara karşı da çıkıldı. “Sanki faşizm Avrupa’da Mussolini ve Hitler’in bastırılmasıyla kurulmuştu.”⁷⁷

Amerikalı sosyolog Barrington Moore, Japonya’da askerî diktatörlüğün ortaya çıkışıyla ilgili daha uzun bir dönemi kapsayan bir açıklama önerdi. Moore, diktatörlük ve demokrasinin, tarımın geçirdiği kapitalist dönüşüme giden farklı rotalardaki nihai kökenlerini ararken, Britanya’nın, mülklerini kuşatacak ve beklenenden önce gelişen sanayisinde o zaman “özgürce” çalışan “artık” işgücünü kırsal bölgelerden dışarı çıkaracak bağımsız bir kırsal seçkinler sınıfına izin verdiğine dikkat çekti. Britanya demokrasisi, istikrarlı, muhafazakâr bir kırsala ve toplumsal hiyerarşide yukarılara doğru hareketlenen bir işçi sınıfı tarafından beslenen büyük bir şehirli orta sınıfa yaslanabi-

75 Kasza, “Fascism from Above?” s. 198-99, 228.

76 Herbert P. Bix, “Rethinking ‘Emperor-System Fascism’: Ruptures and Continuities in Modern Japanese History” başlıklı makalesinde bu tezi, Marksizm etkisi altında tekrar dile getirir ve “çoğulcular” olarak reddettiği birçok Batılı araştırmacının karşıt fikirlerine katılmaz. Sınıf çıkarlarının oynadığı rol de tartışmaya açılmaktadır. *Bulletin of Concerned Asian Scholars* 14:2 (Nisan-Haziran 1982), s. 2-19. Kasza, “Fascism from Above” başlıklı yazısında, büyük Japon sanayi kartellerinin (zaibatsu) “dışarıda yayılcılığa, içeride ise militarizme ayak dirediği (ki her ikisi de onların çıkarınaydı) gözleminde bulunur” (s. 185).

77 Gavan McCormack, “Nineteen-Thirties Japan: Fascism?”, *Bulletin of Concerned Asian Scholars* 14:2 (Nisan-Haziran 1982), s. 29.

liyordu. Almanya ve Japonya ise, aksine, geleneksel bir toprak sahibi-çiftçi tarımını muhafaza ederken, geç bir dönemde hızla sanayileşti. Bundan sonra da dik kafalı işçilerin hepsini kontrol altında tutma ihtiyacı duydular ve küçük burjuvayı ve çiftçileri ya zor kullanarak ya da manipüle ederek basturdılar. Ayrıca, bu çatışma dolu toplumsal sistemin kendi ürünleri için sağladığı pazarlar sınırlıydı. Hem Almanya, hem de Japonya, bu zorluklarla başa çıkmak için içerideki baskıyı dışarıdaki yayılmayla birleştirmeye çalıştı ve bunun için de toplumsal düzene aslında meydan okumadan, sadece kulağa radikal gelen sağcı bir ideolojinin slogan ve ritüellerinden yararlandı.⁷⁸

Barrington Moore'un uzun bir dönemi kapsayan, orantısız modernleşme analizine göre, Almanya ve Japonya'nın durumları arasında, 20. yüzyılda karşılaşılan kısa vadeli birkaç benzerlik daha bulunabilir: Sovyetler Birliği'nden gelen tehdidin algılanmasındaki çeviklik (Rusya, 1905 Japonya zaferinden beri, Japonya toprakları üzerinde hak iddia etmekteydi) ve geleneksel siyasi ve toplumsal hiyerarşileri hızla kitlesel politikaya uygulama zorunluluğu. İmparatorluk dönemi Japonyası, halkını geleneksel otoriteyle bütünleştirecek modern seferberlik ve propaganda yöntemlerini kullanmakta Nazi Almanyası'ndan bile başarılıydı.⁷⁹

Moore'un, gelişme modelleri ve toplumsal yapılar açısından Almanya ve Japonya arasında bulduğu benzerlikler, Japon uzmanlar için yeterince ikna edici değildi. İmparatorluk döneminde Japonya'da karşımıza çıkan, kendine özgü yayılcılık ve toplumsal kontrol karışımında tarımla uğraşan toprak sahipleri önemli bir rol oynamış gibi gösterilemezdi. Ayrıca imparatorluk dönemi Japonyası'nın bütünleşme teknikleri çok başarılı olduysa, bunun nedeni daha çok Japonların kaynaşmış bir topluma ve güçlü bir aile yapısına sahip olmasıydı.⁸⁰

78 Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston: Beacon Press, 1966), s. 228-313. [Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri, çev. Şirin Tekeli - Alaaddin Şenel, İmge Yayınları, 2011].

79 Paul Brooker, *The Faces of Fraternalism: Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan* (Oxford: Clarendon Press, 1991).

80 R. P. Dore ve Tsutomo Ouchi'nin "Rural Origins of Japanese Fascism" yazısı, Barrington Moore paradigmasının Japonya'ya uygulanabilir olup olmadığı-

Son olarak, Avrupa faşizminden kesinlikle etkilenmiş olmasına ve Almanya ve İtalya'yla yapısal bir benzerlik taşımasına rağmen, imparatorluk dönemi Japonyası, bu ülkelerden daha az kritik sorunla karşılaştı. Japonlar, her an ortaya çıkması muhtemel bir devrim tehdidiyle yüz yüze kalmadılar ve (her ne kadar bu konuda bir korku taşısalar ve Asya'daki yayılmalarının önündeki Batılı engellere öfkelenmiş olsalar da) dışarıda bir yenilginin, içeride ise bir dağılmanın üstesinden gelmeleri gerekmedi. İmparatorluk rejimi, kitleleri seferber etme tekniklerini kullandığı halde, hiçbir resmî parti ya da özerk taban örgütlenmesi liderlerle rekabete girmedi. Japonya'da 1932-45 imparatorluk dönemini, faşist bir rejimden çok, devlet destekli seferberliğe dayanan yayılmacı bir askerî diktatörlük olarak anlamak daha uygun olur.

Amerika ya da Avrupa'nın çıkarlarına hizmet eden (yeraltı kaynaklarının çıkarılması, yatırım ayrıcalıkları, soğuk savaşta stratejik destek) ve karşılığında Batılı sömürgeci devletlerin kendilerine arka çıktığı Afrika ve Latin Amerika'daki diktatörlükler, "bağımlı ülke faşizmi," "vekâlet faşizmi" ya da "sömürge faşizmi" olarak adlandırıldı. Burada General Pinochet yönetimindeki Şili (1974-90) ya da Seko-Seso Mobutu'nun Kongo-su (1965-97) gibi, Afrika'daki Batı sömürgeleri geliyor akla. Bu bağımlı devletler, ne kadar iğrenç hareketlerde bulunurlarsa bulunsunlar, meşru bir biçimde faşist diye adlandırılamazlar; çünkü ne bir halk beğenisine dayanırlar, ne de yayılmacılık politikası izlemek konusunda özgürdürler. Kamuoyunun hareketlenmesine izin verdilerse, bunun dönüp dolaşıp yabancı efendilerine ve kendilerine yansımaya tanıklık etme riskini de göze aldılar. Onları, dışarıdan desteklenen geleneksel diktatörlükler ya da despotluklar olarak düşünmek en iyisi olacaktır.

Amerika Birleşik Devletleri de hiçbir zaman faşizmden muaf olmadı. Demokratikleşme ve yabancı karşıtı hareketler, Amerika'da 1845 Amerikan Yerlileri Partisi (Native American Party) ve 1850'lerdeki Bilgisizler Partisi'yle (Know-Nothing Party)

---

na dair zorlu bir test yapıyor. Yazı, şu kitap içinde yer alıyor: James William Morley, der. *Dilemmas of Growth in Prewar Japan* (Princeton: Princeton University Press, 1971), s. 181-209.

birlikte canlandı.⁸¹ Krizlerle dolu 1930'larda, tıpkı öteki demokrasilerde olduğu gibi, ikincil nitelikteki faşist hareketler Amerika Birleşik Devletleri'nde gayet görünür durumdaydı: Protestan evanjelist Gerald B. Winrod'un, açıkça Hitler'i destekleyen Hristiyan İnancı Savunuları ve Kara Lejyon'u; William Dudley Pelley'in Gümüş Gömleklileri (Silver Shirts – baş harflerin SS olması bilinçli bir tercihti);⁸² (toplantılarından birinde asap bozucu sorular soran bir kişi öldürüldükten sonra ortadan kaybolan Art J. Smith adında birinin liderlik ettiği) emekli askerlerden oluşan Haki Gömlekliler; ve daha nice-leri. Ne var ki, egzotik bir yabancı görüntüsüne sahip olan bu hareketler, az sayıda destekçi kazandı. 1959 yılından, memnuniyetsiz bir destekçisinin suikastine uğradığı 1967'ye dek⁸³ Amerikan Nazi Partisi'nin gösterişli başkanı olan George Lincoln Rockwell, büyük Nazi karşıtı savaşın ardından, iyiden iyiyeye "Amerikalıya benzemeyen" bir görüntü sergilemeye başladı.

Amerikan temalarını faşizmle işlevsel bir benzerlik taşıyan yollarla özgün bir biçimde devreye sokan hareketler çok daha tehlikeliydiler. Klan, 1920'lerde tekrar canlandı, tehlikeli bir Yahudi karşıtı tavır takındı ve şehirlere ve Orta Batı'ya yayıldı. 1930'larda Rahip Charles E. Coughlin, Detroit'in kenar mahallelerindeki kilisesinden, komünist karşıtı, Wall Street karşıtı, kolay para yanlısı ve –1938'den sonra– Yahudi karşıtı haber yayını etrafında sayıları tahminen kırk milyona ulaşan bir radyo dinleyicisi grubu topladı. 1936 yılının ilk kısmında Birlik Partisi (Union Party) ve partinin başkan adayı North Dakota milletvekili William Lemke, bir an için Roosevelt'i alt edebilirmiş gibi göründü.⁸⁴ Louisiana'nın plutokrat aleyhtarı vali-

81 Kaynakça için bibliyografik denemeye bakınız.

82 Pelley için bkz. Leo P. Ribuffo, *The Old Christian Right: The Protestant Far Right from the Great Depression to the Cold War* (Philadelphia: Temple University Press, 1983).

83 Nicholas Goodrick-Clarke, *Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism, and the Politics of Identity* (New York: New York University Press, 2002), s. 7-15, 37-38.

84 Alan Brinkley, *Voices of Protest: Huey Long, Father Coughlin, and the Great Depression* (New York: Knopf, 1982) (radyo rakamları, s. 83, 92). Lemke sekiz yüz bin oy aldı.

si Huey Long, 1935'te suikasta uğramasına dek özgün bir siyaseti ivmeye sahipti; fakat o dönemde sıklıkla faşist olarak etiketlendiği halde, daha ziyade refahı paylaşma gereğini dile getiren bir demagogdu.⁸⁵ Hem Coughlin'le, hem de Long'la birlikte çalışmış olan köktendinci vaiz Gerald L. K. Smith, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından mesajı çok daha doğrudan bir biçimde "Yahudi-Komünist komplosu" eksenine çevirdi ve ciddi boyutlarda etkili oldu. Bugün özgün Amerikan dindarlığı ve yerelciliğinde kök salan bir "hınç politikası"nın, bir zamanlar Nazilerin hedefinde olan homoseksüeller ya da kürtaj hakları savunucuları gibi "iç düşmanlara" yönelen bir şiddete yol açtığı da olur.⁸⁶

Kuşkusuz Amerika Birleşik Devletleri, bu marjinal grupların kendilerine güçlü müttefikler bulması ve ana akıma dahil olmaları yüzünden yıkıcı başarısızlıklar ve kutuplaşmalarla karşılaşacaktı. 1968'den sonra, bir ulusal bütünleşme ve canlanma hareketiyle birlikte saçı sakalı birbirine karışmış savaş karşıtı protestocuları, siyah radikalleri ve "yozlaşmış" sanatçıları hedef alan bir saflaşma hareketinin başlayabileceğini bile aklımdan geçirmiştım. Bir grup Vietnam gazisiyle 1919 Almanya'sının Freikorps'u ya da İtalyan Arditi'si arasında benzerlik kurulabileceğini ve Vietnam gazilerinin, Pentagon merdivenlerinde yaptıkları gösterilerle kendilerini "sırtlarından bıçaklamış olan" gençlere saldıracaklarını düşünmüştüm. Neyse ki (şu ana dek) haklı çıkmadım. Bununla beraber, 11 Eylül 2001'den beri vatanseverlerin teröristlere açtığı savaşta temel yurttaşlık hakları popüler bir kabulle azaltılmış bulunuyor.

Özgün Amerikan faşizminin dil ve sembollerinin orijinal Avrupa modelleriyle pek bir ilgisi yoktu. Orwell'in öne sürdüğü gibi, orijinal faşizmlerin dilleri ve sembolleri, İtalyanlara ve Al-

85 Brinkley, *Voices of Protest*'te Long ve Coughlin'in halklarıyla arasındaki karizmatik bağ faşizmi çağrışırsa da amaçlarının –ulusal bir *volk*'un zaferinden çok plutokratlardan bireysel olarak bağımsızlaşmak isteniyordu– epeyce farklı olduğu sonucuna varır (s. 273-83). T. Harry Williams'ın bir klasik olan çalışması *Huey Long* faşist suçlamalarını reddediyor. (New York: Knopf, 1969), s. 760-62.

86 Alan Crawford, *Thunder on the Right: The "New Right" and the Politics of Resentment* (New York: Pantheon, 1980).

manlara nasıl tanidik ve güven verici geliyorsa vatansever Amerikalılara da o kadar tanidik ve güven verici gelecekti. Nihayetinde Hitler ve Mussolini, vatandaşlarına egzotik görünmeye çalışmadılar. Amerikan faşizminde gamalı haç yoktu ama Yıldızlar ve Çizgiler (ya da Yıldızlar ve Çubuklar) ve Hristiyan haçları vardı. Faşist selamlama yoktu ama toplu olarak ezberden okunan bağlılık yeminleri vardı. Faşizm havasının kaynağı sembollerin kendisi değildi hiç kuşkusuz ama Amerikan faşizmi, iç düşmanı ortaya çıkarmaları için onları zorunlu turnusol kâğıtlarına dönüştürecekti.

Bu türden güven verici dil ve semboller etrafında ve ulusun saygınlığına zarar verecek aksaklıklar olması durumunda Amerikalılar, güçlü bir ulusal canlanma, bütünleşme ve saflaşma girişimini destekleyebilirler. Hedefleri arasında Birinci Anayasa Değişikliği, Kiliseyle Devletin birbirinden ayrılması (ön bahçelerde İsa'nın doğumunu temsil eden canlandırmalar, okullarda ibadet zorunluluğu), silah taşıma yetkisine sınır koyma gayretleri,⁸⁷ bayrağa saygısızlık, asimile edilememiş azınlıklar, sanatsal ehliyet, ulusallık karşıtı ya da yoz addedilebilecek her türden muhalif ve olağandışı davranış olacaktır.

Henry Louis Gates, Jr., bazı Afrikalı Amerikalı milliyetçilerin “kendi iradelerini halkımızın kolektif iradesine boyun eğdirmek” suretiyle “Avrupa dekadansına” karşı “Afrika merkeziliğin kurtarıcı gücü”ne duydukları inançta “esef verici bir faşist tını” olduğunu fark etti.⁸⁸ City University of New York'un eski akademisyenlerinden Profesör Leonard Jeffries'in geliştirdiği ve halkları “güneş halkları” (Afrikalılar) ve “buz halkları” (Avrupalılar) olarak ayıran sınıflandırma ve “buz halkları”nın tarih boyunca “güneş halkları”nı yok etmeye çalıştığını öne süren entrika temelli bakışı bu fikri daha açıktan seslendirir. Eğer bu Maniştik mağduriyet duygusuna dışarıdaki düşmanlara ve içerdeki savsaklayıcılara karşı bir çözüm olarak şiddetin yüceltilmesi eklenirse faşizme yaklaşıyoruz. Fakat tarihsel olarak dışlan-

87 Hem Mussolini'nin, hem de Hitler'in maçoşluk sembolizminde silahların önemi için bkz. Altıncı Bölüm, 61. not.

88 Henry Louis Gates, Jr., “Blacklash”, *The New Yorker*, 17 Mayıs 1993, s. 44.

mış bir azınlık içinde böyle bir hareket, gerçek bir tahakküm için o kadar küçük bir olanağa sahip olacaktır ki son kertede özgün faşizmlerle herhangi bir karşılaştırma zorlama görünür. Tahakküm altındaki bir azınlık grup, erken dönem faşizmini andıran bir belagat kullanabilir, fakat içeride bir diktatörlük ve saflaştırma ve sınırların genişletilmesi konusunda kendi programını başlatması neredeyse imkânsızdır.

Şimdi sıra aşağılanmış ve intikam duygusu içindeki bir halkın canlandırılması ve bir araya getirilmesi için dinin işlevsel olarak faşizme tekabül edip etmediği sorusunda. Ayetullah Humeyni yönetimindeki İran faşist bir rejim miydi? Hindistan'daki Hindu köktenciligi, Müslüman köktenci grupları arasındaki El Kaide ve Afganistan'daki Taliban için ne söylenebilir? Amerikalılar için de Protestan köktenciligi böyle bir işlev ve sahip olacak mıdır? Payne'e göre, dinsel bir faşizm, liderini salt ruhban sınıfının kültürel gücüyle değil, aynı zamanda "geleneksel dinin öğretileri ve değerleriyle" de kaçınılmaz olarak sınırlayacağından, faşizm, sekülerleşmenin yarattığı alana ihtiyaç duyar.⁸⁹

Bu iddia, en çok Avrupa için geçerlidir. Fakat oradaki koşullar da kendine özgü olabilir. İlk Avrupa faşizmlerinin ruhban sınıfı karşıtlığı, tarihsel koşullarla ilgiliydi; İtalyan ve Alman milliyetçiliğinin her ikisi de geleneksel olarak Katolik Kilisesi'ni karşısına almıştı. Mussolini ve Hitler, oldukça farklı ruhban sınıfı karşıtı geleneklerde yetişmişlerdi: Mussolini durumunda devrimci sendikalizm, Hitler durumunda ise Habsburg karşıtı pan-Germenizm söz konusuydu. Orijinal faşizmlere has bu tarihsel özellikten, gelecekteki bütünleşmecî hareketlerin ulus yerine bir din üzerine kurulamayacağı ya da dinin, ulusal kimliğin ifadesi olamayacağı sonucu çıkmaz. Avrupa'da bile din temelli faşizmler bilinmiyor değildi: 1930'ların İspanya, Avusturya ve Portekizi'ndeki Katolik otoriter rejimleri dışarıda bıraksak bile İspanya'da Falanj, Belçika'da Reksizm, Finlandiya'da Lapua Hareketi, Romanya'da Başmelek Mikail Lejyonu bu durumun iyi birer örneğidirler.

89 Payne, *History*, s. 16, 490, 516.

Din, kimlik için en az ulus kadar güçlü bir kaynaktır; bu nedenle, bazı kültürlerde dinsel kimlik, ulusal kimlikten çok daha etkili olabilir. Bütünleşmeci köktendinciliklerde inanç birliği ve dinamizminin hararetle teşvik edilmesi, ulus birliği ve dinamizminin hararetle teşvik edilmesine çok benzer bir işleve sahiptir. Ortodoks Yahudiliğin bazı uç biçimleri, İsrail devletini, Mesih gelmeden önce kurulduğu için, bir küfür olarak görür. Köktenci Müslümanlar, çeşitli laik İslam devletlerine –ister başkanlık olsun, ister monarşi– çok az bağlılık gösterir. Onların ulusu İslam’dır. Hindu köktencileri için dinleri, laik ve çoğulcu Hindistan devletinin sunmayı başaramadığı yoğun bir bağlılığın merkezinde yer alır. Böyle cemaatlerde din temelli faşizm muhtemeldir. Nihayetinde faşizmlerin hiçbirisi sembol ve belagat bakımından bir diğerine benzemez; çünkü yerel bir vatanseverlik dağarcığı kullanırlar.

El Kaide ya da Taliban gibi İslami köktenci hareketleri faşist diye adlandırmanın cazibesine kapılmak konusunda yapılacak temel itiraz, bu hareketlerin, kötü işleyen bir demokrasiye yönelen tepkiler olmamasıdır. Geleneksel hiyerarşik toplumlar da ortaya çıkan bu hareketlerin bütünlüğü, Émile Durkheim’ın meşhur ayrımını düşünürsek, organik olmaktan çok mekaniktir. En önemlisi, “özgür kurumlardan vazgeçmemişlerdir”; çünkü hiçbir zaman özgür kurumlara sahip olmamışlardır.⁹⁰

Eğer dinsel faşizmler olanaklıysa, İsrail’de bir faşizm potansiyelinden –ironinin son noktası– söz etmek gerekir. İsrail’in birinci ve ikinci *intifada*’ya verdiği tepkiler karışıkta. İsrail ulusal kimliğinin, diasporadaki Yahudilerin uzun süre mahrum bıraktığı insan haklarının olumlanmasıyla güçlü bir bağı vardı. Bu demokratik gelenek, Filistin milliyetçiliğine karşı savaşta “özgür

90 “1945’ten bu yana” Üçüncü Reich’ı yeniden üretmeye “en fazla yaklaştığı” düşünülen (Payne, *History*, s. 516-17) Saddam Hüseyin’in Irak’taki diktatörlüğü, laik Baas Partisi’ne dayanıyordu ve Şii köktenciliğini bastırmaya çalışmıştı. Samir al-Khalil, *The Monument: Art, Vulgarly, and Responsibility in Iraq* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1991) başlıklı kitabında, Saddam’ın kendi kollarının kalıbı alınarak yapılmış olan ve kılıçları, Bağdat’ta bir bulvar üzerinde bir zafer kemeri oluşturacak şekilde tutan devasa bir çift kolun tasvirine yer veriyor. Faşizm sözcüğünü ise hiç kullanmıyor.

kurumlardan vazgeçmeye” karşı bir engel oluşturmıştı. Fakat iki eğilim bu durumu zayıflattı: Filistinlilerin uyuşmaz tutumu karşısında tavırların kaçınılmaz bir biçimde sertleşmesi ve İsrail nüfusu içinde ağırlığın, demokratik geleneğin temel taşıyıcıları olan Avrupa Yahudilerinden bu geleneğe kayıtsız olan Kuzey Afrika ve Yakındoğu’nun başka yerlerinden gelen Yahudilere kayması. 2001’den sonra ikinci *intifada*’nın intihar bombaları, birçok İsrailli demokrasi bile sağa doğru radikalleşti. 2002’ye gelindiğinde, Likud Partisi’nin sağ kanadında ve bazı küçük dinsel partilerde işlevsel olarak faşizme tekabül edebilecek bir dil duy-mak mümkün hâle geldi. Seçilmiş halk, kulağa, “dünyada özgün bir misyon” iddiasında bulunan, “yaşamsal alanı”nı talep eden, halkın yazgısını idrak etmesini engelleyen bir düşmanı şeytan-laştıran ve bu hedeflere ulaşmak için zor kullanmanın gereğini kabul eden bir Üstün Irk gibi gelmeye başladı.⁹¹

Sonuç olarak, Avrupa *fin de siècle* kültürüyle sınırlı olmayan bir faşizm yorumu kabul edilirse, Avrupalı olmayan bir faşiz-min olanakları en az 1930’lardaki kadar büyüktür ve belki de 1945’ten beri demokrasi ve temsili hükümet konusunda başarısız deneylerin artmasından dolayı daha bile büyüktür.

Şimdi bu bölüme başlarken sorduğumuz soruyu biraz daha inceltmem mümkün: Faşizm, varlığını sürdürmeye devam edebilir mi? Birinci Aşama hareketlerin bütün büyük demokrasi-lerde hâlâ bulunabileceği açıktır. Peki kök salıp etkili hâle ge-lince İkinci Aşama’ya geçmeleri tekrar mümkün olur mu? Faşist kurtların, gamalı haçlarının tozunu alıp tekrar kullanmaya hazır ettikleri tam bir kopya aramamız gerekmiyor. Nazi öte-berisi biriktirenler ve çekirdek neo-Nazi mezheplerinin, yıkı-cı şiddeti ve kutuplaşmayı kışkırtması mümkündür. Fakat si-yasi ana akıma katılmak ve gücü paylaşmak için kurulu düzen-le yapmak zorunda olduğu ittifakların dışında kaldığı sürece siyasi bir tehdit oluşturmaktan çok bir asayiş sorunundan ibaret kalırlar. Bir etki bırakması daha muhtemel olan grup ise dil-

91 Alıntılar, Ulusal Dinsel Parti temsilcisi ve Ariel Sharon hükümetinde sandalye-siz bakan olan General Effi Eitam’la yapılan söyleşiden yapılmıştır, *Le Monde*, Paris, 7-8 Nisan 2002.

lerini yumuşatmayı, klasik faşist sembolizmini terk etmeyi ve “normal” görünmeyi öğrenmiş olan aşırı Sağ hareketlerdir.

Bunu, gömleklerin rengine bakarak ya da 20. yüzyılın başındaki milliyetçi-sendikacı muhaliflerin retoriğinin yankılarını takip ederek değil, geçmiş faşizmlerin nasıl işlediğini kavrayarak görebiliriz. Bilinen uyarı sinyalleri –aşırı milliyetçi propaganda ve nefret suçları– önemli, fakat yetersizdir. Faşist dönüyle ne yapacağımızı bilirsek, kriz yaratan siyasi tıkanma durumlarında, daha uğursuz, uyarıcı sinyallerin farkına varabiliriz: Kendilerine daha güçlü müttefikler arayan, yargı sürecini ve kanunları gözden çıkarmaya hazır, milliyetçi ve ırkçı demagojiden kitlesel bir destek bekleyen, kendilerini tehdit altında hisseden muhafazakârlar. Faşistler, muhafazakârlar faşist teknikleri ödünç almaya, faşistlerin “harekete geçirici tutkularını” sahiplenmeye ve faşist destekçilerle işbirliği yapmaya başladıklarında iktidara yaklaşmışlar demektir.

Dazlak kafaları ve gamalı haç dövmeleriyle, günümüzün çirkin, fakat izole taklitlerini, tarihsel bilgi ışığında, olgun faşist-muhafazakâr ittifak formundaki özgün, işlevsel muadillerinden ayırabiliriz. Ön uyarılara karşı hassaslaşırsak, gerçek bir faşizmi ortaya çıkma aşamasındayken fark edebiliriz belki.

Faşizm Nedir?

Kitabın başında, faşizmin derli toplu bir tanımını yapma işinden kaytarmıştım. Bir türlü ele geçmeyen şu meşhur “faşist minimum”un peşindeki geleneksel ama bir o kadar da sınırlayıcı arayışı –en azından bulgusal nedenlerle– bir yana bırakmak istedim. Faşist başarı ve başarısızlıklarla ilgili tarihsel örnekleri iş başındayken gözlemlemek ve böylece bütün bir gelişim döngüsünü ele almak daha vaatkâr göründü. Faşizmin ortaya çıktığı, geliştiği, güç kazandığı (ya da kazanmadığı) ve iktidara gelince “faşist maksimum”a doğru radikalleştiği süreçleri açığa çıkarmak, statik ve sınırlayıcı bir “öz”ün peşinde gitmekten çok daha parlak bir stratejiymiş gibi geldi bana.

Tarihsel yolculuğumuzun sonuna ulaştığımıza göre tanımlama mecburiyetinden daha fazla kaçamayız. Aksi takdirde, bir “tuhaf mahlûkat kitabı” nominalizminden kaçarken aşamaların ve süreçlerin nominalizmine düşme riskiyle karşılaşırız. Orasından burasından çekiştirirken jenerik faşizmi gözden kaçırabiliriz. Ama öncelikle ele alınması gereken bazı konular var.

Faşizmi, eylemlerini her birinde farklı biçimde gerçekleştirdiği beş ayrı aşama boyunca takip etmek biraz garip bir sorunun ortaya çıkmasına neden oluyor: Peki gerçek faşizm hangisi? Bazı ya-

zarlara, özellikle de faşizmin entelektüel ifadeleriyle daha çok ilgilenen yazarlara göre, ilk dönem hareketler “saf” faşizmi oluştururken, faşist rejimler, iktidara gelmek ve iktidarlarını sağlamlaştırmak amacıyla yaptıkları işbirlikleri yüzünden sakatlanmış ve yozlaşmışlardır.¹ Fakat rejimler, bütün pragmatik tercihlerine ve ittifak kurmak için verdikleri ödünlere rağmen, hareketlerle karşılaştırıldığında çok daha büyük bir etkiye sahiplerdi; çünkü savaşın ve ölümün gücünü tutuyorlardı ellerinde. Faşizm olgusunun hakkını verecek bir tanım, erken aşamalara uygulanabildiği kadar sonraki aşamalara da uygulanabilir olmalıdır.

Bu sonraki aşamalara odaklanmak için, olayların gerçekleştiği ortamlara ve müttefiklere de en az faşistlerin kendilerine gösterilen özenin gösterilmesi gerekiyor. Dolayısıyla kullanılabilir bir faşizm tanımının, faşizmi izole, yani çevresinden ve suç ortaklarından yalıtılmış bir olgu olarak ele almaktan kaçınacak bir yol bulması da şarttır. İktidardaki faşizm, bileşik bir yapıdır; birbirinden farklı ama yan yana gelebilir muhafazakâr, milliyetçi-sosyalist ve radikal Sağ bileşenlerden oluşan bir amalgamdır. Bu bileşenleri bir araya getiren ise ortak düşmanlar ve canlandırılmış, güçlendirilmiş ve saflaştırılmış bir ulusu, bağımsız kurumların ve hukukun düzeninin hiçe sayılması pahasına da olsa yaratma yönündeki ortak tutkulardır. Karışımı oluşturan bileşenlerin tam oranı süreçlerin sonunda ortaya çıkar: Bu süreçleri de tercihler, ittifaklar, verilen ödünlere ve çekişmeler belirleyecektir. İş başındaki faşizm, sabit bir özden çok, bir ilişkiler ağına benzer.²

Çelişkili yorumlar

İş başındaki faşizmin geçirdiği bütün aşamalara tanık olduğumuza göre, yıllar içinde önerilen farklı yorumları değerlendire-

- 1 Örneğin bkz. Zeev Sternhell, *Neither Left nor Right: Fascist Ideology in France*, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1986), s. 270.
- 2 Wolfgang Schieder, erken dönem Faşist Parti’yi “iktidar için didişip duran kişi merkezli güç gruplarından oluşan gevşek bir yığın” olarak resmediyor: “Der Strukturwandel der faschistischen Partei italiens in der phase der Herrschaftsstabilisierung”, Schieder, der., *Der Faschismus als soziale Bewegung* içinde (Hamburg: Hoffman und Campe, 1976), s. 71.

mek için daha hazırlıklıyız demektir. Birinci Bölüm'de bahsettiğim "ilk yorumlar" –iktidardaki haydutlar ve kapitalizmin unsurları–³ etkilerini hiç yitirmediler. Hatta Alman oyun yazarı Bertolt Brecht, bunları, zerzevatçıları koruma bahanesiyle güç kazanan Chicagolu gangster Arturo Ui karakterinde bir araya getirmeyi başarmıştır.⁴

"İlk yorumlar"ın ikisinin de önemli kusurları vardı. Eğer faşizm ve faşizmin saldırganlıkları, ahlaki bir çöküş döneminde iktidara gelen eşkıyanın şeytani eylemlerinden kaynaklanıyor ise, bunun, neden belli bir zaman ve mekânda gerçekleştiğini ve başka bir zaman ve mekânda gerçekleşmediğini açıklayamayız ve bu olayların tarihin geçmiş dönemleriyle bağlantısını anlayamayız. Croce ve Meinecke gibi klasik liberallerin, faşizmin, liberalizmin kendisinde mevcut olan bir kurulum ve sınırlılıktan faydalanan kısmını ya da bazı korkmuş liberallerin faşizmin iktidara gelmesine yardımcı olduğu gerçeğini anlamaları zordu. Onların versiyonu, bize açıklama olarak şanstın ve haydutların sömürülerinden bahseder.

Faşizmi, kapitalizmin basit bir aracı olarak görmek, bizi iki açıdan yanıltıcı düşürüyor. Stalin'in Üçüncü Enternasyonalinde⁵ bir tür dogmaya dönüşen bu dar ve kaskatı formül, faşizmin kendine has köklerini ve insanlar üzerindeki cazibesini inkâr etmiştir.⁶ Daha da kötüsü, faşizmi, kapitalist aşırı üretimin mecburen gireceği kriz döneminin kaçınılmaz bir sonucu

3 Bkz. Birinci Bölüm, s. 21-22.

4 Bertolt Brecht, *The Resistable Rise of Arturo Ui* (Londra: Methuen, 2002) (orijinal baskı 1941).

5 Bkz. Birinci Bölüm, s. 22.

6 Aralarında Faşist kültürel hegemonyanın koşulları ve sınırları üzerine düşünen Antonio Gramsci ve *Lectures on Fascism* kitabında (New York: International Publishers, 1976, ilk baskı 1935, s. 5-7) otantik bir popüler cazibenin varlığını gözlemleyen Palmiro Togliatti gibi İtalyan düşünürlerin de olduğu birkaç dikkatli Marksist bu tarz dogmatizmlerden uzak durdular. Fakat her ikisi de faşizmi günümüz yorumcularının çoğunun yapacağından daha çok sınıfa bağlı ölçütlerle değerlendirdiler. Almanlar arasında da filozof Ernst Bloch vardı (s. 209). 1968'ten sonra, daha genç Batılı Marksistler, Stalinist çizgiye eleştiriyle yaklaşıyorlardı. Örneğin Nikos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship* (Londra: Verso, 1979) (orijinal baskısı 1970'te Fransa'da yapıldı). [Faşizm ve Diktatörlük çev. Ahmet Insel, İletişim Yayınları, 2004].

hâline getirerek, insani tercih boyutunu görmezden gelmiştir. Olaylara daha yakından bakan deneysel çalışmalar, tam tersine, gerçek kapitalistlerin, demokrasiyi reddettiklerinde bile, otoriteryanları faşistlere yeğlediklerini gösteriyordu.⁷ Şurası da bir gerçektir ki faşistler ne zaman iktidara gelse, kapitalistler çoğunlukla, eldeki sosyalist olmayan seçeneklerin en iyisi olarak onlarla işbirliğine gitmişlerdir. Dev Alman kimyevi ürün karteli I. G. Farben'in bile –ki Avrupa'nın en büyük şirketi seviyesine yükselmesi uluslararası ticaret sayesinde gerçekleşmişti– silahlanma merkezli bir otarşiye uyum sağlayarak tekrar inanılmaz derecede güçlendiğini görme fırsatımız olmuştu.⁸ İş dünyasını faşist rejimlere bağlayan hatır gönül ilişkileri, ayak sürüme ve karşılıklı çıkar münasebetleri, zaman içinde çeşitlenen bir başka karmaşık konu hâlini alır. Karşılıklı çıkar ilişkilerinin olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Kapitalizm ve faşizm birbirleriyle iyi geçinen birer dost hâline gelmişlerdi (gerçi olmazsa olmaz bir ilişki değildi bu; ayrıca her zaman rahat bir ilişki de sayılmazdı).

İş dünyasını faşizmin kurbanlarından biri olarak resmeden karşıt yoruma gelince,⁹ ilişkinin doğal bir parçası olan orta düzey sürtüşmeleri ve savaş sonrasında iş adamlarının kendilerini aklama çabalarını fazlasıyla ciddiye aldığı görülüyor. Bu noktada çatışma ve uyum arasındaki etkileşimi açıklamamıza yardımcı olacak daha incelikli bir yoruma ihtiyacımız var.

Diğer yorumlar bu “ilk yorumlar”ın yanındaki yerlerini erken dönemlerden itibaren almaya başladı. Bazı faşistlerin bariz bir şekilde takıntılı karakterleri, psikanalizi yardıma çağırıyordu. Mussolini, sürekli poz yapması, kadın düşkünlüğü, ay-

7 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 119-121; Dördüncü Bölüm, s. 170-171; Beşinci Bölüm, s. 242-243.

8 Bkz. Beşinci Bölüm, s. 243.

9 Carl J. Friedrich ve Zbigniew Brzezinski, Nazi Almanyası'nın “korkunun yerini güven alınca” kapitalist olmayı bıraktığını söylüyorlar: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (New York: Praeger, 1965), s. 238. Kapitalizmle faşizm arasındaki “kökten uyumsuzluk” (Alan Milward, destekleyerek alıntılan Payne, *A History of Fascism*, s. 190) muhtemelen faşizmin kendi kıyameatine yaklaştığı nihai sinir nöbeti dönemine uygulanabilir ama faşist rejimlerin normal zamanlardaki hallerine pek uymaz.

rıntılı çalışmaya olan bağımlılığı, kısa vadeli manevralar yapma kabiliyeti ve sonuçta büyük resmi hep gözden kaçırmasıyla sıradan bir insandı. Hitler'in durumuysa farklıydı. *Teppichfresser* ("halı yiyen") sahneleri mesela; bunlar hesaplı kitaplı bir blöfün parçası mı, yoksa delilik alametleri miydi?¹⁰ Ketumluğu, hastalık hastalığı, narsisizmi, intikam düşkünlüğü ve megalomanyası, işlek ve kuvvetli zihni, istediği zaman insanları etkileme becerisi ve sıra dışı taktik zekâsıyla dengeleniyordu. Hitler'i psikanalize tâbi tutma çabaları,¹¹ odaklanılacak kişinin erişilmez olmasından mustarıpti; ayrıca bir faşist liderin deli olması durumunda, insanların onu neden sevdikleri ve etkisi altında bu kadar uzun süre nasıl yaşadıkları sorusunun verilmeyen yanıtını da bulmak gerekiyordu. Hitler'in en son ve en yetkin biyografisinin yazarı da, gayet haklı olarak, odaklanılması gerekenin Führer'in tuhaflıkları değil, Alman halkının ona attığı ve Hitler'in de neredeyse sonuna kadar başarıyla oynadığı rol olduğu sonucuna varıyor.¹²

Belki de psikanalize ihtiyacı olan faşist liderler değil, faşist halklardı. Muhalif görüşlü Freudyen düşünür Wilhelm Reich, daha 1933'te, erken faşizmin bir özelliği olan şiddete dayalı erkekler arası kardeşlik kültürünün, bastırılmış cinselliğin bir sonucu olduğu sonucuna varmıştı.¹³ Fakat faşist liderlerin ve takipçilerinin ergenliğe girdikleri dönemde Almanya'da ve İtalya'da cinsel baskının sözgelimi Büyük Britanya'dakinden muhtemelen daha şiddetli olmadığını gözlemleyerek bu teoriyi ra-

---

10 Alman Dışişlerinde kıdemli bir görevli olan Ernst von Weizsäcker, Hitler'in 23 Ağustos 1939'da Britanya büyükelçisi Neville Henderson'a öfkeli bir nutuk çektiikten sonra, büyükelçi odadan çıkar çıkmaz nasıl kahkahalara boğulduğunu anlatıyor: "Chamberlain bu konuşmadan sağ çıkamaz. Hükümeti kesin düşer bu akşam." Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (Londra: Odhams, 1952), s. 484. Kershaw da bu tür sahnelerin "çoğunlukla yapmacık" olduğu konusunda hemfikiridir: *Hitler 1889-1936: Hubris* (New York: Norton, 1998), s. 281. Richard Nixon'ın, Kuzey Vietnamlıların, kendisini deli sanmalarını istediği söylenir.

11 Bibliyografik denemedeki örneklerle bakınız, s. 370.

12 Kershaw, *Hitler: Hubris*, s. xxxi vd.

13 Wilhelm Reich, *The Mass Psychology of Fascism*, der. Mary Higgins ve Chester M. Raphael (New York: Farrar, Straus, Giroux, 1978) (orijinal baskı 1933).

hatlıkla çürütebiliriz.¹⁴ Bu karşı çıkış, faşizme dair öteki psikolojik-tarihsel açıklamalara da uygulanabilir.

Faşizmi psikotik bir olgu olarak gören açıklamalar, sözde faşist cinsel sapkınlığa duyulan şehvetli meraka hitap eden filmlerde farklı bir biçim kazanıyor.¹⁵ Gişe hasılatları çok yüksek olan bu filmler, faşist rejimlerin, çok sayıda sıradan insan, gündelik yaşamın sıradan düzeni içinde onlara uyum sağladıkları için başarıyla işlediği gerçeğinin anlaşılmasını iyice zorlaştırıyor.¹⁶

Sosyolog Talcott Parsons, daha 1942 yılında, faşizmin dengelessiz ekonomik ve toplumsal gelişmenin ürettiği köklü değişim ve gerilimlerden –faşizm / modernizm probleminin erken bir biçimi– ortaya çıktığını söylüyordu. Parsons’a göre geç bir dönemde ve hızla sanayileşen Almanya ve İtalya gibi ülkelerde sınıflar arası gerginlikler özellikle şiddetliydi ve hâlâ varlıklarını sürdüren sanayileşme öncesi dönemin seçkinleri uzlaşının önünü tıkiyorlardı.¹⁷ Bu yorumun değeri, Marksist yorumun yaptığı gibi, faşizmi bir sistem ve tarihin bir ürünü olarak görmesinden kaynaklanıyordu; üstelik bunu yaparken Marksizmin determinizmine, dar çerçevesine ve deneysel temellerine başvurmuyordu.

Akıl dışına ve dinsel olana duyduğu ilgiden ötürü ortodoks yorumun dışına çıkan Marksist filozof Ernst Bloch, kendine öz-

---

14 Örnekler için bibliyografik denemeye bakınız, s. 375.

15 Örneğin Luchino Visconti, “The Damned.” Pasolini için bkz. David Forgacs, “Days of Sodom: The Fascist-Perversion Equation in Films of the 1960s and 1970s”, R. J. B. Bosworth ve Patrizia Dogliani, der., *Italian Fascism: History, Memory, and Representation* içinde (New York: St. Martin's Press, 1999), s. 195-215. Saul Frierländer, biraz daha farklı bir yerden yaklaşarak Nazi vahşetinin bir gösteri haline getirilmesine sert tepki gösterdi: *Reflections on Nazism: An Essay on Kitsch and Death* (New York: Harper, 1984).

16 Robert Jay Lifton, Auschwitz'deki seçim sürecine dahil olan doktorların, sıradan aile yaşamlarını korkunç günlük görevlerinden yalıtmada gösterdikleri şaşırtıcı beceriyi inceliyor: *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986).

17 Talcott Parsons, “Democracy and Social Structure in Pre-Nazi Germany,” Parsons, *Essays in Sociological Theory* içinde, gözden geçirilmiş baskı (Glencoe, IL: Free Press, 1954), s. 104-23 (orijinal baskı 1942). Genel bir fikir sahibi olmak için bkz. Stephen P. Turner, *Sociology Responds to Fascism* (London: Routledge, 1992).

gü bir yol kullanarak daha farklı bir “eşzamanlı olmama” (*Ungleichzeitigkeit*) teorisine ulaşmıştı. Nazi başarısını, kan, toprak ve kapitalizm öncesi cennet imgeleriyle bezenmiş arkaik ve vahşi “kızıl hayaller” üzerinden düşünen Bloch –ki ona göre partinin asıl bağlılığı, iş dünyasının büyük isimlerineydi ve dolayısıyla bütün bunlarla arasında bir uyumsuzluk söz konusuydu– henüz tam şekillenmemiş değerlerin, ekonomik ve toplumsal gerçeklikle bütün ilişkilerini kaybettikten sonra geliştiği sonucuna varmıştı. “Herkes aynı Şimdide yaşamıyor.” Ortodoks Marksistlerin “ruhun etrafını çevirerek” fırsatı kaçırmış olduklarını düşünüyordu.¹⁸ Dengesiz gelişme, faşizm öncesi krizlerin nedenlerinden biri olarak hâlâ ilgi uyandırmaya devam etse de,¹⁹ Fransa’nın meşhur “ikili” ekonomisi düşünüldüğünde iddianın gücü zayıflıyor; Fransız ekonomisinde güçlü bir çiftçi/zanaatkâr sektörü modern sanayiyle birlikte varlığını sürdürdü ama Nazi işgali dönemini saymazsak faşizm iktidara gelemedi.²⁰

Bir başka sosyolojik yaklaşım, 19. yüzyıldan itibaren şehirleşme ve sanayileşmenin yarattığı düzleştirme etkisinin, bazı basit nefretleri aktaran kişilerin gelenek ve toplum tarafından sınırlanmayan gerçek bir izleyici kitlesi bulmalarını sağlayan atomize bir kitlesel toplum yarattığı iddiasını öne sürüyordu.²¹ Hannah Arendt, sosyal, entelektüel ve ahlaki her türlü sı-

---

18 Ernst Bloch, *Heritage of Our Times*, çev. Neville ve Stephan Plaice (Cambridge: Polity Press, 1991), II. bölüm, “Non-Contemporaneity and Intoxication,” s. 37-185 (s. 53, 57, 97’den alıntılar).

19 Dengesiz gelişme ve sanayi öncesi seçkinlerin etkisine dayalı teori Jürgen Kocka tarafından güçlü bir şekilde yeniden ifade edilmiştir: “Ursachen des Nationalsozialismus,” *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament*) 21 (Haziran 1980), s. 3-15. Geoff Elly’nin cevabı için bkz. “What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?” *Politics and History* 12 (1983), s. 53-82.

20 Üçüncü Bölüm’deki tartışmaya bakınız, s. 121-129.

21 Bu konudaki klasik çalışma William Kornhauser’e aittir: *The Politics of Mass Society* (Glencoe, IL.: Free Press, 1959). Konunun öncülerinden biri olan Peter Drucker şöyle söylüyordu: “Toplum, ortak bir amaçla bir araya gelmiş bireylerin bir topluluğu olmayı bırakıp amaçsız ve izole monadlardan oluşan kaotik bir hayhuy hâlini alır.”: *The End of Economic Man: A Study of the New Totalitarianism* (Londra: John Day, 1959), s. 53. Bu yaklaşım Bernt Hagtvet

nırlamadan bağımsız, anti-Semitik ve emperyalist tutkulara kapılmış yeni bir başıbozuk güruhun, sınır tanımaz kitle temelli bir plebisiter diktatörlüğün beklenmedik bir biçiminin ortaya çıkmasına neden olduğu şeklindeki analizini yaparken bu paradigmayı kullanıyordu.²²

Faşizmin kök salma biçimi üzerine yapılmış en iyi deneysel çalışma bu yaklaşımı fazla desteklemiyor. Mesela Weimar Alman toplumu adamakıllı yapılandırılmış bir toplumdu ve Nazizm, özel çıkarların dikkatli bir şekilde hedef alınması yoluyla örgütleri bir bütün olarak mobilize ederek devşiriyordu takipçilerini.²³ Vecizede de söylendiği üzere “İki Alman, bir tartışma; üç Alman, bir kulüp”tü. Koroda şarkı söylemekten, cenaze masrafları için sigorta yaptırmaya kadar hemen hemen her konuda varlık gösteren bu kulüplerin zaten sosyalist ve sosyalist olmayan biçiminde ikiye ayrılmış olmaları, Almanya’nın iyice kutuplaştığı 1930’lu yılların ilk yarısında sosyalistlerin dışlanması ve Nazilerin toplumun geri kalanını ele geçirmesini kolaylaştırdı.²⁴

Etkili bir akım da faşizmin, zorunlu tasarruflar ve güdüm-lü bir işgücüyle endüstriyel gelişimi hızlandırmak gibi bir amaca sahip olan kalkınmacı bir diktatörlük olduğu görüşünü ileri sürüyor. Bu yorumu destekleyenler aslen İtalya örneğinden yo-

---

tarafından ikna edici bir şekilde çürütülmüştür: “The Theory of Mass Society and the Collapse of the Weimar Republic: A Re-Examination”, Stein U. Larsen, Bernt Hagtvet ve Jan Peter Myklebust, der., *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism* (Oslo: Universitetforlaget, 1980), s. 66-117.

22 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, gözden geçirilmiş baskı (New York: Meridian Books, 1958), “kitleler” ve “güruh” hakkında özellikle bkz. s. 305-40.

23 Horst Gies, Nazilerin, hâlihazırdaki tarım örgütlerine nasıl sızıp bu örgütleri nasıl kullandıklarını şu çalışmasında gösteriyor: “The NSDAP and Agrarian Organizations in the Final Phase of the Weimar Republic”, Henry Ashby Turner, Jr., *Nazism and the Third Reich* içinde (New York: Quadrangle, 1972), s. 45-88. Rudy Koshar’ın, konuyla çok yakından alakalı ve Nazilerin, Alman şehirlerindeki zengin “apolitik” dernek dokusunu nasıl ele geçirdikleriyle ilgili çalışmalarına bibliyografik denemede yer veriliyor, s. 373.

24 William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single Town, 1922-1945*, gözden geçirilmiş basım (New York: Franklin Watts, 1984), s. 17. Allen, sosyalist ve sosyalist olmayan örgütlerin paralel dünyası ve Nazilerin bu kutuplaşmadan nasıl nemalandıkları hakkında özellikle aydınlatıcı bir çerçeve sunuyor.

la çıkıyorlar.²⁵ Hâlihazırda bir sanayi devi olmasına rağmen, Almanya'nın da 1918 mağlubiyetinden sonraki büyük yeniden inşa sürecinde halkını disipline etmek mecburiyetiyle karşı karşıya kaldığı ileri sürülebilirdi. Fakat söz konusu yorum, faşizmin herhangi bir rasyonel ekonomik amacın peşinde olduğunu varsaymakla büyük bir hata yapmaktadır. Hitler, siyasi amaçlarına ulaşmak için ekonomiyi eğip bükme niyetindeydi. Mussolini örneğinde bile, prestij, ekonomik rasyonaliteden çok daha önemliydi; bunu, 1926'da lirenin değerini aşırı arttırdığında ya da 1935'ten sonra yayılcı savaşı, sürdürülebilir ekonomik gelişmeye tercih ettiği dönemde görebiliyoruz. Eğer İtalyan Faşizmi kalkınmacı bir diktatörlük amaçlıyor idiyse, bunda başarısız olmuştur. İtalya ekonomisi 1920'lerde Mussolini yönetimindeyken büyümüştür büyümüş olmasına ama 1914'ten önce ve 1945'ten sonraki dönemlerde belirgin biçimde daha fazla büyümüştür.²⁶ Faşizmin bir kalkınmacı diktatörlük olduğu teorisi, aldığı özellikle atipik biçimlerden birinde, en ufak bir halk hareketi bile içermeyen ve sıkıntıya düşen bir demokrasiye hiç sahip olmamış her türlü Üçüncü Dünya otokrasisini "faşist" diye yaftalamaya hizmet ediyor.²⁷

Faşizmi sosyal kompozisyonuna göre yorumlamanın cazip bir tarafı olmuştur. Sosyolog Seymour Martin Lipset, faşizmin alt orta sınıf öfkelerinin bir ifadesi olduğu biçimindeki yaygın kanaati 1963 yılında sistematikleştirdi. Lipset'in formülasyonuna göre faşizm, bir zamanlar bağımsız olan, şimdi ise daha iyi örgütlenen sanayi emekçileriyle büyük işadamları arasın-

25 Bkz. Birinci Bölüm, 49. not.

26 Jon S. Cohen, "Was Italian Fascism a Developmental Dictatorship?", *Economic History Review*, 2. dizi, 41:1 (Şubat 1988), s. 95-113. Rolf Petri, Faşist savaş ekonomisinin bir "felaket" olduğuna katılıyor ama otarşi döneminin, İtalya'nın 1960'larda bir sanayi toplumu olarak ortaya çıkışını engellediği mi yoksa hızlandırdığı mı konusunda bir karara varmanın imkânsız olduğunu düşünüyor: *Von der Autarkie zum Wirtschaftswunder: Wirtschaftspolitik und industrielle Wandel in Italien, 1935-1963* (Tübingen: Max Niemeyer, 2001).

27 Örneğin bkz. Anthony J. Joes, *Fascism in the Contemporary World: Ideology, Evolution, and Resurgence* (Boulder, CO: Westview Press, 1978); A. James Gregor, *The Fascist Persuasion in Radical Politics* (Princeton: Princeton University Press, 1974).

da sıkışıp kalmış durumda olup hızlı sosyal ve ekonomik gelişme sürecinde çok şey kaybeden dükkân sahipleri, zanaatkârlar, çiftçiler ve “eski” orta sınıfların diğer üyelerinin öfkesine dayanan bir “merkez aşırılığı”ydı.²⁸ Fakat yakın dönemde yapılan bir deneysel araştırma, faşizmin tek bir sosyal katmandan takipçi devşirdiği görüşünün şüpheyile karşılanmasına yol açıyor. Araştırmaya göre, faşizmin toplumsal destekleri bir çokluk oluşturmaktadır ve bütün sınıfları içeren bileşik bir hareket yaratmada görece bir başarıya ulaşmıştır.²⁹ Bakışları ilk aşamaların üzerinde sabitlenen Lipset, faşistlerin iktidara gelme ve onu kullanmalarında kurulu düzenin sahip olduğu rolü abartmıştır.

Faşist üyeliğin meşhur istikrarsızlığı, sosyal kompozisyona dayalı herhangi bir basit yorumu iyice zayıflatıyor. Partinin üye listeleri, iktidara gelmeden önceki dönemde, farklı gruplardan gelen tatminsiz kişilerden oluşan art arda dalgaların, partinin sürekli değişen kazanımları ve mesajlarına verdiği tepkilere göre çok hızlı değişiyordu.³⁰ İktidara geldikten sonraysa, parti üyeliği, “önüne geleni sürüye katıp” faşist başarısının nimetlerinden yararlanmak isteyen herkesi kapsadı;³¹ genç, işsiz, top-

28 Seymour Martin Lipset, *Political Man* (Garden City, NY: Double Day, 1963), Beşinci Bölüm, “Fascism – Left, Right, and Center.” Arno Mayer, sınıf kavramını ciddiye alıyor ama bu kategoriye eleştirel yaklaşıyor: “The Lower Middle Class as Historical Problem”, *Journal of Modern History* 75:3 (Ekim 1975), s. 409-36.

29 Almanya örneği üzerinden, şimdi artık iyice gelişmiş tekniklerle yapılan istatistik çalışmalar için bibliyografik denemeye bakınız, s. 375-376. İtalya örneğiyle ilgili pek de güvenilir olmayan veriler Jens Petersen tarafından kullanılıyor: “Ellettorato e base sociale del fascismo negli anni venti,” *Studi storici* 3 (1975), s. 627-29. William Brustein, rasyonel tercih kuramını 1921 seçimine uyguluyor ve Faşist seçmenlerin, partiyi, sadece komünizm korkusundan değil, Faşistlerin özel mülkiyetin korunması gerektiği fikrini tercih ettikleri için seçtikleri sonucuna varıyor: “The ‘Red Menace’ and the Rise of Italian Fascism”, *American Sociological Review* 56 (Ekim 1991), s. 652-64.

30 Hans Mommsen, Eylül 1930’dan önce parti üyelerinin sadece yaklaşık yüzde 40’ının görece kalıcı bir konumu olduğunu iddia ediyor: “Zur Verschränkung traditioneller und faschistischer Führungsgruppen in Deutschland beim Übergang von der Bewegung zur Systemphase”, *Der Nationalsozialismus und die Deutsche Gesellschaft: Ausgewählte Aufsätze*, der. Lutz Niethammer ve Bernd Weisbrod (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1991), s. 47.

31 Phillippe C. Schmitter, konuyu derinlemesine ele alan makalesinde, çok farklı kaynaklardan huzursuzluk “vakumlayan” hareketlerle, zaten “sürüye katıl-

lumla bağları kopmuş ya da bir şekilde “sınıflar arası” bir durumdaki faşist devşirmeleri nereye yerleştireceğimiz problemi de unutmamak lazım.³² Düzensiz hareket eden böylesi bir materyalle, faşizmin tutarlı bir toplumsal açıklaması yapılamaz.

Önemli sayıda gözlemci, faşizmi, totaliteryanizmin bir alt türü olarak görüyor. Faşizme karşı meclisteki muhalefetin liderlerinden ve faşizmin en dikkate değer kurbanlarından (1926’da faşist serseriler tarafından dövülerek öldürülmüştü) biri olan Giovanni Amendola, Faşistlerin kamu idaresini tekelleştirme gayretlerini Mayıs 1923 tarihli bir bildirgede *totalitaria* sıfatıyla nitelemiştir. Mussolini’nin diğer muhalifleri de, Faşistlerin kontrolü tamamen ele geçirme heveslerini kınamak için söz konusu terimin çerçevesini iyice genişlettiler. Fakat Mussolini bu lakabı sevdi, hatta onunla gurur duydu – bazen lakapların başına böyle şeyler gelir.³³

Mussolini’nin *totalitarianismo*’suyla ne kadar sık övündüğü düşünülürse, savaş sonrası dönemin önemli totaliteryanizm kuramcılarının İtalyan Faşizmini sınıflamalarının dışında bırakmaları ironiktir.³⁴ Ailenin, Kilisenin, Monarşinin ve köy ile ri gelenlerinin iktidarlarını sağlama aldığı bir toplumla ilişkilerini “normalleştirmeye” istekli olan Mussolini rejiminin topyekûn kontrolü ele geçirmeyi pek de başaramadığı söylenebilir. Yine de Faşizm, kendisinden önceki ya da sonraki rejimlere gö-

---

mayaya teşne” olanları cezbeden rejimler arasında bir karışıklık ilişkisi kuruyor: “The Social Origins, Economic Bases, and Political Imperatives of Authoritarian Rule in Portugal,” Stein U. Larsen vd., *Who Were the Fascists* içinde, s. 437.

32 Mathilde Jamin, *Zwischen den Klassen: Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft* (Wuppertal: P. Hammer, 1984); Detlev Peukert, *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, s. 238, 255; Christoph Schmidt, “Zu den motiven ‘alter Kämpfer’ in der NSDAP,” Detlev Peukert ve Jürgen Reulecke, der., *Die Reihe fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* içinde (Wuppertal: Peter Hammer, 1981).

33 Jens Petersen, birkaç çalışmasında terimin kökenlerini ayrıntıyla ele aldı; en son çalışması için bkz. “Die Geschichte des Totalitarismusbegriffs in Italien”, Hans Meier, der., ‘Totalitarismus’ und ‘Politische Religionen’: *Konzepte des Diktaturvergleichs* içinde (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1996), s. 15-36. İngilizce bir çalışma için bkz. Abbott Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1995), s. 14-16.

34 Örneğin bkz. Arendt, *Origins*, s. 257-59, 308.

re İtalyan toplumunu çok daha sıkı bir disipline sokmuştur.³⁵ Fakat hiçbir rejim, hatta Hitler'inki ve Stalin'inki bile, özel alanın, kişi ya da grup özerkliğinin bütün noktalarını kontrolünde tutmayı başaramamıştır.³⁶

1950'li yılların totaliteryanizm kuramcıları, Hitler ve Stalin'in, kurdukları modele çok uyduğuna inanıyorlardı. Carl J. Friedrich'in ve Zbigniew K. Brzezinski'nin 1956'da geliştirdikleri ölçütlere göre Nazi Almanyası da Sovyet Rusya da, resmî ideolojiyi uygulayan tek partilerle, terörist bir polis gücüyle ve bütün iletişim araçları, silahlı kuvvetler ve ekonomik örgütlenme üzerindeki bir iktidar tekeliyle yönetiliyorlardı.³⁷ İsyanlarla geçen 1960'lı yıllar boyunca, ortaya çıkan yeni nesil, totaliteryanizm kuramcılarını, İkinci Dünya Savaşı'nın vatansever anti-Nazizmini yeni komünist düşmana yönlendirmek suretiyle soğuk savaşın amaçlarına hizmet etmekle suçladı.³⁸

Ardından, terimin Birleşik Devletler'deki kullanımında bir süreliğine azalma gözlenirken, totaliterlik paradigması, Marksistlere tepki gösterip Hitler hakkındaki en önemli şeyin kapitalizmle ilişkisi değil, özgürlükleri yok etmesi olduğunu göstermek isteyen bazı Avrupalı araştırmacılar (özellikle Batı Almanya'dakiler) için önemini korudu.³⁹ 20. yüzyılın sonunda, Sov-

35 Dante L. Germino'nun *The Italian Fascist Party in Power: A Study in Totalitarian Rule* kitabı (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1959) ve Emilio Gentile'nin *La via italiana al totalitarismo: Il partito e lo stato nel regime fascista* kitabı (Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1995), İtalya'daki faşist yönetimin otantik bir totaliteryan doğaya sahip olduğu iddiasını en güçlü şekilde dile getiren iki kaynaktır.

36 Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power* (Princeton: Princeton University Press, 1969). Sovyetler Birliği'ni, her şeyi yukarıdan gelen ani isteklere indirgemeyen bir şekilde ele alan bir yaklaşım için bkz. Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism* (New York: Oxford University Press, 1999) ve *Stalin's Peasants* (New York: Oxford University Press, 1994).

37 Friedrich ve Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship*, s. 22.

38 Benjamin R. Barber, "The Conceptual Foundations of Totalitarianism," Carl J. Friedrich, Michael Curtis ve Benjamin R. Barber, *Totalitarianism in Perspective: Three Views* içinde (New York: Praeger, 1969).

39 Örneğin Karl Dietrich Bracher, totaliteryanı faşist kavramına yeğliyordu çünkü faşist sözcüğünün diktatörlüğe dayalı ve demokratik siyasi sistemler arasındaki ayrımı belirsizleştirdiğini düşünüyordu; Marksistler için bu iki sistem "burjuva hegemonyası"nın farklı iki biçimi olmaktan öteye gitmiyordu. Bkz.

yetler Birliği'nin çöküşü, rejimin işlediği günahların ve birçok Avrupalı entelektüelin bu günahlar karşısındaki körlüğünün yeni araştırmalara konu olmasını sağladığında, totaliterlik modeli tekrar moda oldu; onunla birlikte de Nazizmin ve Komünizmin ortak bir kötülüğü temsil ettiği fikri güçlendi.⁴⁰

Faşizmin totaliteryanizmle açıklanması en az Marksist açıklama kadar politik bir tutum hâlini almıştı.⁴¹ Yine de hangi safalarda yer aldığına bakılmaksızın, faydalarından yola çıkılarak tartışılması gerekir. Bu açıklama tarzı, Nazizmin (ve Stalinizmin) topyekûn kontrol heveslerine ve kontrol etmek için kullandıkları araçlara odaklanır. Nazi kontrol mekanizmalarıyla komünist kontrol mekanizmaları arasında birçok benzerlik olduğuna kuşku yoktur. Geceleyin kapılarının çalınmasını beklemek ve bir toplama kampında çürüyüp gitmek her iki sistemin mağdurlarında da benzer hisler uyandırmış olmalıdır (Yahudilerin ve Çingenelerin durumu şüphesiz farklıdır).⁴² Her iki rejimde de hukuk, ırkın ya da sınıfın "daha yüksek" önceliklerine tâbi durumdaydı. Fakat kontrol tekniklerine odaklanmak önemli farkların görünmez hâle gelmesine sebep olur.

Kurbanın bakış açısından, Stalin'in Sibiry'a'daki toplama kamplarından birinde tifüsten, yetersiz beslenmeden, aşırı yorgunluktan ya da sert sorgulamadan ölmekle, mesela Hitler'in

---

Bracher, *Zeitgeschichtliche Kontroversen: Um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie* (Münih: R. Piper, 1976), 1. ve 2.bölüm, *Schlüsserwörter in der Geschichte: Mit einer Betrachtung zum Totalitarismusproblem* (Düsseldorf: Droste, 1978), s. 33 vd.; *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert* (Stuttgart: deutsche Verlags-Anstalt, 1982), s. 122 ve takip eden sayfalar ve s. 155 vd. Diğer tarafla ilgili bir Batı Almanya örneği için bkz. Reinhard Kühnl, *Formen bürgerlicher Herrschaft* (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1971).

40 Bu, Michael Burleigh'in Nazi ahlaksızlıkları hakkındaki parlak ithamları için bir kaynak teşkil eder. *The Third Reich* (New York: Hill and Wang, 2000). Martin Malia, bir kategori olarak faşizmi reddetmektedir: *Russia under Western Eyes* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), s. 331.

41 Gleason, bütün bu tartışmanın izlerini gayet net bir şekilde sürüyor: *Totalitarianism*.

42 Margaretta Buber-Neuman, her ikisini de deneyimledi ve bu konuda klasik bir hatırat kaleme aldı: *Under Two Dictators* (New York: Doubleday, 1949). Burada kuşkusuz Auschwitz gibi imha kamplarından değil, Dachau gibi toplama kamplarından söz ediyoruz.

Mauthausen taşocağında ölmek arasında pek bir fark olmasa da Stalin'in rejimi Hitler'inkinden hem sosyal dinamikler hem de amaçlar bakımından çok farklıydı. Stalin, Bolşevik Devrimi'yle iyice basitleştirilmiş bir sivil toplumu yönetiyordu; dolaşısıyla da tevarüs eden sosyal ve ekonomik gücün oluşturduğu özerk odaklarla uğraşması gerekmiyordu. Hitler ise (Stalin'den tamamıyla farklı olarak) iktidara geleneksel seçkinlerin onayı hatta yardımıyla gelmiş ve onlarla gergin ama etkin bir işbirliği yaparak yönetmişti ülkeyi. Nazi Almanyası'nda parti, devlet bürokrasisiyle, endüstri ve tarım alanlarındaki işletme sahipleriyle, kiliselerle ve diğer geleneksel seçkinlerle itişip kakışıyor-du. Totaliteryanizm teorisi, Nazi yönetim sisteminin bu çok temel karakterini görmez ve seçkinlerin savaş sonrası dönemde öne sürdüğü Hitler'in kendilerini yok etmeye çalıştığı (kaybedilen savaşın son döneminde yaşanan felaket sırasında gerçekten de böyle olmaya başlamıştır) iddiasına destek çıkan bir konum alır.

Hitlerizm ve Stalinizm, ilan ettikleri nihai amaçlar bakımından da –ilki için üstün ırkın egemenliği, diğeri için evrensel eşitlik– büyük farklılıklar gösterir; Stalin'in berbat ve barbarca sapkınlıkları, yönettiği rejimin, kullanılan kanlı yöntemler bakımından Hitler'inkine benzemesine yol açmıştır kuşkusuz. Totaliteryanizm paradigması, merkezî otoriteye odaklandığı için Faşizmin tabandan gelen ölümcül cinnetini göz ardı ediyor.

Hitler ile Stalin'i totaliter yöneticiler olarak birlikte ele almak, karşılaştırmalı bir ahlaki yargıya varmak için yapılan bir alıştırmaya yol açar genellikle: Canavarların hangisi daha canavarca davranmıştır?⁴³ Stalin'in iki kitlesel katliam tarzı –pervasızca yapılan ekonomik deneyler ve “düşmanların” parano-yakça imhası– Hitler'in, ulusunu, tıbbi ve ırksal olarak saf ol-

43 Stéphane Courtois vd., *The Black Book of Communism*, Fransızcadan çev. Jonathan Murphy ve Mark Kramer (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), s. 15: burada Stalin'in, Hitler'in sorumlu olduğundan dört kat fazla insanın ölümünden sorumlu olduğu, fakat bunun “dehşet verici bir karşılaştırmalı sisteme” dayalı bir “vahşet hiyerarşisi” oluşturmak gibi bir amacı olmadığı savunuluyor.

mayanı toptan yok ederek saflaştırma denemesinin ahlaki eş-değeri midir?⁴⁴

Stalin terörünü Hitler'inkiyle eşitlemek için kullanılan en güçlü örnek, iddialara göre Ukraynalıları hedef alan ve dolayısıyla soykırım anlamına gelen 1931 kılığıydı. Gerçekten de suç niteliğinde bir ihmalkârlığın sonucu olan bu kılık, Ruslara da aynı büyüklükte bir zarar vermişti.⁴⁵ Totaliteryanizm yorumuna karşı çıkanlar ikisi arasında köklü farklılıklar olduğunu söyleyeceklerdir. Stalin, paranoyak zihninin bir şekilde "sınıf düşmanları" olduğuna (değiştirilebilir bir koşuldu bu) karar verdiği insanları rastgele öldürüyordu; hedef çoğunlukla diktatörün kendi vatandaşları olan yetişkin erkeklerdi. Buna karşılık Hitler, "ırk düşmanları"nı öldürüyordu; yenidoğanları bile suçlu olarak gören geri dönüşsüz bir koşuldu bu. Halkları bütünüyle yok etmek istiyordu Hitler; mezar taşları ve kültür mirasları bile dahildi buna. Bu kitap her iki terör biçiminin de iğrenç olduğunu kabul ediyor ama Nazilerin kadınlara ve çocuklara bile yaşam hakkı vermeyen biyolojik olarak ırkçı katliamını çok daha sert bir şekilde kınıyor.⁴⁶

Totaliteryan modelin daha pragmatik bir eleştirisi, bu modelin her şeyi kapsayan etkin bir mekanizma olarak görülmesinin, hükümeti, politika seçeneklerinin tartışılmasına ve aralarında rasyonel bir tercih yapılmasına kapalı kişisel derebeyliklere indirgeyen Hitler yönetiminin başına buyruk karakterini

44 Yahudilere ek olarak, yok edilmesi planlananlar arasında Slavlar, Çingeneler, deli ya da kronik hasta olanlar ve Yehova Şahitleri de bulunuyordu. Homoseksüeller de sık sık bu listeye dahil ediliyorlardı ama Nazi rejimi Alman ceza kanununun 175. maddesini sert bir şekilde uygulamasına ve binlerce homoseksüeli tutuklamasına rağmen, bu insanları sistematik bir şekilde infaz etmemişti. Hitler'in kendisi, Haziran 1934'te Ernest Röhm'ü katletmesini homoseksüelliğe karşı bir hareket olarak gösterip kendisini haklı çıkarmaya çalışmış olsa da önceleri Röhm'ün herkesçe bilinen hayat tarzına müdahale etmeyi reddetmişti. Kershaw, *Hitler: Hubris*, s. 348.

45 *The Black Book* bile bazı Ukraynalı tarihçilerce yapılan soykırım suçlamasını şüpheyile karşılıyor: s. 168.

46 Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Londra: HarperCollins, 1991) kitabında, bu iki tarz öldürme biçimini eşitlemeyi reddediyor: "Kitlel katliamın bir araç değil, bir amaç hâlini aldığını Holokost'un bir [Sovyet] eşdeğerinden söz edilemez" (s. 974).

anlamamızı zorlaştırdığından şikâyet etmektedir.⁴⁷ Birçok başkanlığı üzerine alan ama bunlar arasında doğru dürüst bir öncelik sırası oluşturamayan Mussolini de sonuçta daha farklı bir şey yapmadı. Totaliteryan imaj, diktatörlerin hayallerine ve heveslerine hitap etmiş olsa da faşist rejimlerin, yönettikleri yarı itaatkâr, yarı başına buyruk toplumların içine son derece etkin bir biçimde nasıl yerleştikleri gibi önemli bir meselenin incelenmesini engellemektedir.

Daha eskilere dayanan siyasi din kavramı da –Fransız Devrimine kadar geri götürülebilir– derhal hem faşizme hem de komünizme uygulandı; hem de yalnızca düşmanları tarafından değil.⁴⁸ Siyasi din kavramı, daha geniş bir analoji çerçevesinden, faşizmin, tıpkı bir din gibi çalıştığını, inananları bazı kutsal ayinler ve sözler etrafında harekete geçirdiğini, insanların kendilerini feda etmelerini sağladığını ve hiçbir muhalefet kabul etmeyen bildirilmiş bir hakikati telkin ettiğini belirtir. Daha dikkatli bir şekilde incelendiğinde ise,⁴⁹ siyasi din kavramının bazı çok farklı meseleleri de kapsamaya başladığı görülür. Bunların en barizlerinden birisi faşizmin, içine sızmaya çalıştığı toplumdaki din kültüründen birçok unsuru ödünç almasıdır. Bu konu, mekanizmalara yoğunlaştığı için, iktidara ulaşma sürecinden çok, kök salma ve iktidarı kullanma süreçleri hakkında bilgi verir.

47 Hans Mommsen, totaliteryanizm teorisini bu çerçevede eleştiriyor; bazen tersleyerek: "The Concept of Totalitarianism versus the Comperative Theory of Fascism", E. A. Menze, der., *Totalitarianism Reconsidered* içinde (Port Washington, NY: Kennikat Press, 1981, s. 146-66; bazen de daha sakın bir şekilde: "Leistungen und Grenzen des Totalitarismus-Theorems: Die Anwendung auf die natioanlsozialistische Diktatur", Meier, der., *"Totalitarismus und "Politische Religionen,"* s. 291-300. Değişim, Almanya'daki akademik çekişmelerin 1970'lerdeki aşırı gerginlik döneminden sonra biraz sakinleşmesine bağlı olsa gerek.

48 Hitler'in kendisi de 1926 gibi erken bir tarihte "bizim dinimiz"den söz ediyordu. Philippe Burrin, "Political Religion: The Relevance of a Concept", *History and Memory* 9:1 ve 2 (Güz 1997), s. 333.

49 Burrin, "Political Religion" yazısında, şimdiye kadarki en eksiksiz ve en incelikli analizi yapıyor. Emilio Gentile, "Fascism as a Political Religion," *Journal of Contemporary History* 190 (25), s. 321-52, ve Michael Burleigh, *The Third Reich*, s. 5, 9-14, 252-55, kavramı savunuyorlar (Burleigh, konuya ilişkin birçok kaynaktan bahsediyor, s. 816, 22. not).

Siyasi din kavramının ikinci bir unsuru da, faşizmin, toplum ve ahlakın sekülerleşmesiyle açılan boşluğu doldurduğunu dile getiren daha zorlu bir görüştür.⁵⁰ Eğer bu yaklaşım, faşizmin, neden bazı Hristiyan ülkelerde diğerlerine göre daha başarılı olduğunu açıklamamıza yardımcı olmayı amaçlıyorsa, “ontolojik kriz”in Almanya ve İtalya’da, Fransa ve Britanya’dakinden daha ciddi boyutlarda olduğuna inanmamızı şart koşuyor demektir ki savunulması güç bir savdır bu.

Ayrıca yerleşik dinlerle faşizmin uyuşması mümkün olmayan karşıtlar olduğunu da ileri sürer bu sav; siyasi din kavramının üçüncü unsuru da böylece ortaya çıkar. Fakat Almanya ve İtalya’da, işbirliğini de dışlamayan karmaşık bir ilişki vardı bu ikisi arasında. Bir yandan aynı alan için birbirleriyle çekişirken, bir yandan da komünizme karşı güç birliği yaptılar. Bu durum, İtalya örneğinde bir *modus vivendi* oluşmasını sağlarken, Nazi örneğinde “Hristiyanlığın yok edici bir mimesisi”ne⁵¹ yol açtı. Zıt uçta ise, faşizm, Romanya, Hırvatistan ve Belçika örneklerinde, yedeğine gayri resmî olarak Hristiyanlığı alan bir şey üretti; eğer Yedinci Bölüm’de ele aldığım bazı Avrupa dışı hareketlerin faşist olduklarını kabul edersek, İslam’ın da yedeğe alındığı ortaya çıkar.

Faşist liderler ise, Birinci Bölüm’de incelediğimiz üzere, başını çektikleri hareketlere “ideoloji” diyorlardı ve birçok yorumcu da bu adlandırmayı kabul etmişti. Faşizmin diğer “izm”lere benzetilerek parti programlarındaki ortaklıklar üzerinden tanımlanması olağan bir durumdur. Bu, eğitilmiş seçkin politikalar çağında ortaya çıkan “izmler” söz konusu olduğunda iyi işleyen bir stratejidir. Daha önce, faşizmin, 19. yüzyıl izmlerine göre fikirlerle daha farklı bir ilişki kurduğunu ve entelektüel pozisyonların (ırkçı nefret gibi basit kışkırtıcı tutkulardan bahsetmiyoruz kuşkusuz) dönemin taktik ihtiyaçlarına göre eklenemediğini ya da çıkarılabildiğini göstermeye çalışmıştım. Bū-

50 Nazizm, diyor Burleigh, “ontolojik krizden kurtuluş vaat ederek, varoluşsal kaygının derinlerdeki rezervine bir sondaj matkabıyla daldı.” *The Third Reich*, s. 255.

51 Burrin, “Political Religion”, s. 338.

tün “izimler” yapmıştır bunu ama sadece faşizm, geçirdiği değişiklikleri haklı göstermeye çalışmayacak kadar çok küçümser akıl ve düşünme yetisini.⁵²

Bugünlerde kültürel çalışmalar, faşizmin cazibesini ve tesirini anlama çabalarında tercih edilen bir strateji olarak entelektüel tarihin yerini alıyor.⁵³ Amerikalı etnograf Gregory Bateson, daha İkinci Dünya Savaşı döneminde, Nazi propaganda filmi *Hitler Youth Quex*’in tema ve tekniklerini parçalarına ayırmak için “antropologların ilkel ve modern insanların mitolojilerine uyguladığı türden” bir yöntem kullanıyordu. Bateson, “film

bize onu çekenlerin psikolojisi hakkında bir şeyler söyleyecektir; hatta belki de filmi çekenlerin niyet ettiğinden çok daha fazlasını söyleyecektir bize” diyordu.⁵⁴ 1970’lerden beri ve etkisini daha da artırarak günümüzde, faşist toplumların kültürünü çözmek için antropolojik ve etnografik bakış bir entelektüel strateji olarak revaçtadır. Faşist hareketlerin ve rejimlerin kendilerini sunma tarzlarını çok canlı bir şekilde gösterir bu strateji. Faşist imgelemi ve retorigi konu edinen kültürel çalışmaların asıl problemi, bütün bunların aslında ne kadar etkili olduğunu pek sorun etmemesidir. Tabii bu kuralın bazı önemli istisnaları da var; Luisa Passerini’nin, İtalyan şehri Torino’da, 1980’lerde, halk arasındaki faşizm hatıralarını inceleyen çalışması gibi.⁵⁵ Fakat genel olarak bakıldığında faşist kültürün kendisi üzerine bir çalışma, faşistlerin kültürü kontrol edecek güce nasıl sahip olduklarına ya da faşist kültürün, var olan din, aile ve topluluk değerleriyle ya da ticarileşmiş popüler kültürle rekabet halinde, popüler kültüre ne kadar derinden tesir ettiğine dair bir açıklama sunmaz.

52 Bkz. Birinci Bölüm, s. 36-44.

53 Roger Griffin, bunu, faşizmi anlamanın “anahtarı” olarak görüyor: “The Reclamation of Fascist Culture”, *European History Quarterly* 31:4 (Ekim 2001), s. 609-20. Faşist kültürü ele alan çok sayıda çalışmanın bazıları hakkında bilgi edinmek için bibliyografik denemeye bakınız, s. 389.

54 Bateson’dan alıntılayan Eric Rentschler, “Emotional Engineering: Hitler Youth Quex”, *Modernism/Modernity* 2:3 içinde (Eylül 1995), s. 31.

55 Luisa Passerini, *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Kültür, bir ulustan ve bir dönemden ötekine o kadar büyük farklılıklar gösterir ki bütün faşist hareketlere ve bu hareketlerin bütün aşamalarına ortak bir kültürel program bulmak zordur. Örneğin, tehdit altındaki ataerkilliği *macho* bir şekilde yeniden kuvvetlendirmek, evrensel bir faşist değer olmaya çok yakındır ama Mussolini, ilk yayımladığı parti programında kadınlara seçme hakkı verilmesini teklif ederken, Hitler, 25 Madde'sinde cinsiyet konularından hiç bahsetmemiştir. Mussolini, en azından 1930'lara kadar avangard sanatı tercih etmişken, Hitler kartpostal sanatını yeğlediğinden, bütün ulusal örneklerle uygulanabilecek tek bir değişmez faşist tarz ya da estetikten söz etmek de pek mümkün değildir.⁵⁶

Faşizmi konu edinen kültürel çalışmaların daha az bahsi geçen bir problemi de karşılaştırma yapmamasıdır. Karşılaştırma çok önemlidir ve çok güçlü bir kültürel hazırlığı olan kimi ülkelerin (örneğin Fransa) ancak fetihle faşist olduklarını (eğer oldularsa) ortaya koyar. Ayrıca faşist propagandanın gücünü, etkisi faşist ülkelerde bile daha fazla olan ticari medyanın gücüyle kıyaslamak gerekir. Hollywood, Beale Street ve Madison Avenue, faşistlerin kültürü kontrol etme düşleri için, liberal ve sosyalist muhalefetin hepsinden daha fazla sıkıntı yaratmıştır.⁵⁷ Faşist hayallerin başına gelecekler, 1937 yılında bir gün, Mussolini'nin en büyük oğlu Vittorio, en küçük kardeşi Romano'ya Duke Ellington'ın bir resmini verdiğinde ve çocuğu, savaş sonrası dönemde iyi bir caz piyanisti olmaya götüren yolu açtığında belli olmuştu.⁵⁸

56 Susan Sontag, ilginç bir gayretle, Leni Riefenstahl'ın eserinden faşist bir estetiğin temel unsurlarını ayıklamak istedi: "Fascinating Fascism", Sontag, *Under the Sign of Saturn* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1980); fakat erkekse kahramanlık, taşralılık ve entelektüel karşıtlığından oluşan bu karışım en iyi Almanya'ya uymaktadır.

57 R. J. B. Bosworth, bu noktaya temas eden ender yazarlardan biridir. Bkz. *Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism* (Londra: Arnold, 1998), s. 159, 162, 179.

58 Murray Kempton, "Mussolini in Concert", *New York Review of Books* 30:6 (24 Nisan 1983), s. 33-35. Nazizmin caz müziğini Almanya'dan silip atmaktaki başarısızlığı hakkında bkz. Michael H. Kater, *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York: Oxford University Press, 1992).

Neticede faşizme dair hiçbir yorum diğerlerine üstün gelip herkesi tatmin edecek bir konuma ulaşamadı.

Sınırlar

Görünüşteki benzerleriyle arasındaki net sınırların izini sürmedikçe faşizmi iyi anlayamayız. Bu hiç kolay değildir, çünkü özellikle Almanya ve İtalya'daki rejimlerin demokrasilerden daha başarılı görüldüğü 1930'lar boyunca faşizm yaygın bir biçimde taklit edilmiştir. Faşizmden ödünç almalar, Avrupalı kökenlerinden çok uzaklara, Bolivya ve Çin'e kadar uzanmıştır.⁵⁹

En basit sınır, faşizmi klasik despotluktan ayırır. Düşündüklerini söylemeden ders anlatmaya tahammül edemediği için Floransa'daki tarih profesörlüğünü bırakıp Londra'ya, ardından da Harvard'a gitmiş olan sürgün ve ılımlı sosyalist Gaetano Salvemini, İtalyanların, tam özgür kurumlarla gurur duymaları ve "daha gelişmiş bir demokrasiye doğru adım atmaları" beklenen bir zamanda neden "onlardan kurtulma ihtiyacı duyduklarını" sorduğunda temel farka işaret etmişti.⁶⁰ Salvemini'ye göre faşizm, kamusal hayatta demokrasi ve yargı sürecini sokağın alkışları eşliğinde bir kenara bırakmak anlamına geliyordu. Faşizm, başarısız demokrasilere ilişkin bir olgudur ve orijinalliğinin kaynağı, klasik despotlukların en erken dönemlerden itibaren yaptığı gibi basitçe vatandaşların konuşma özgürlüğüne ket vurmak değil, vatandaşlarının tutkularını, içeride temizlik, dışarıda yayılma projeleri etrafında zorunlu bir yurtiçi bütünlük inşası için kullanma tekniklerini geliştirmesiydi. Faşizm terimini, demokrasi öncesi diktatörlükler için kullanmamalıyız. Bun-

59 Bolivya için bkz. Yedinci Bölüm, 69. not. Çin için bkz. Payne, *History*, s. 337-38; Marcia H. Chang, *The Chinese Blue Shirt Society: Fascism and Developmental Nationalism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1985) ve Fred Wakeman, Jr., "A Revisionist View of the Nanjing Decade: Confucian Fascism", *China Quarterly* 150 (Haziran 1997), s. 395-430. Wakeman, Mavi Gömleklileri özgün faşistler olarak görmez. Kendisine bu konudaki önerisi için teşekkür ederim.

60 Gaetano Salvemini'nin Harvard dersleri. *Opera de Gaetano Salvemini*, VI. cilt, *Scritti sul fascismo*, I. cilt, s. 343.

lar, ne kadar zalim olurlarsa olsunlar, ulusal birlik, saflık ve güç adına “özgür kurumlardan vazgeçme misyonu”nu taşımadıkları gibi, manipüle edilmiş bir kitlesel hevesten ve faşizmin şeytani enerjisinden de yoksundurlar.

Faşizm, rahatlıkla askerî diktatörlüklerle karıştırılabilir; çünkü her iki faşist lider de toplumuna askerî bir nitelik kazandırdı ve fetih savaşlarını amaçlarının merkezine yerleştirdi. Silahları⁶¹ ve üniformaları fetişleştirdiler. 1930’larda faşist milis kuvvetlerinin hepsi (renkli gömlek dönemindeki sosyalist milis kuvvetleri gibi)⁶² üniformalıydı ve faşistler her zaman toplumu silahlı bir birliğe dönüştürmek istemişti. Daha yeni Almanya’nın şansölyesi olarak atanan Hitler, 14 Haziran 1934’te, kendisinden daha kıdemli olan ve “üniforması ve hançeriyle göz kamaştıran” Mussolini’yle ilk buluşma için Venedik’e gittiğinde, sivil bir trençkot ve şapka giyme hatasında bulundu.⁶³ Bundan sonra *Führer* kamusal ortamlarda üniformasıyla göründü – bazen kahverengi bir parti ceketiyle, daha sonraları ise çoğunlukla sade bir askerî ceketle. Fakat bütün faşizmler her zaman militaristken, askerî diktatörlükler her zaman faşist değildir. Askerî diktatörlüklerin çoğu, faşizmin yarattığı popüler heyecanı sokaklara salmaya cüret etmeksizin, basitçe zorba tavırlar sergilediler. Askerî diktatörlükler, faşizmlerden çok daha yaygındır; çünkü mutlaka başarısız bir

61 Faşist militanların “aşk nesnesi” olarak silahlar konusu için bkz. Emilio Gentile, *Storia del partito*, s. 498. Mussolini 1914’te Sosyalistlerle yolunu ayırdıktan sonra “Elimde kalemim, cebimde tabancam olduğu sürece, hiçbir şeyden korkmam” demişti. 1920’lerin başlarında masasının üzerinde bir tabanca ve bir çift el bombası bulunduruyordu. 1930’lara gelindiğinde tabanca, Palazzo Venezia’daki büyük ofisindeki masasının çekmecesine göç etmişti (Pierre Milza, *Mussolini* [Paris: Fayard, 1999], s. 183, 232, 252, 442). Hitler köpek kırbaçlarını tercih etti (Kershaw, *Hitler*, I. cilt, s. 188); fakat 23 Nisan 1942’de bir öğle yemeğinde misafirlere “silah taşımamanın insanın gururuna ve duruşuna katkıda bulunduğunu” söyledi. (*Hitler’s Table Talk*, çev. Norman Cameron ve R. H. Stevens [Londra: Weidenfeld ve Nicolson, 1953], s. 435.)

62 Renkli gömlekler Soldan, muhtemelen Garibaldi’nin “Bin”inden, 1860’ta birleşik, liberal bir İtalya için Sicilya ve Napoli’yi işgal eden kırmızı gömlekli gönüllülerinden geliyor. *Duce* unvanı da Garibaldi’den geliyordu.

63 Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny*, gözden geçirilmiş baskı (Londra, Harper & Row 1962), s. 297.

demokrasiye bağılı değıllerdir ve savaşıılar var olduğından beri onlar da vardır.

Faşızmi otoriteryanizmden ayıran sınır daha incedir ama faşızmi anlamak açısından en elzem olanlar arasında yer alır.⁶⁴ Bu terimi ya da benzeri bir terim olan geleneksel diktatörlüğü, İspanya, Portekiz, Avusturya ve Vichy Fransası'nı tartışırken zaten kullanmıştım. Faşist-otoriteryan sınırının izini sürmek, aslında otoriteryan olan rejimlerin, dönemin başarılı faşizmle-
rinin dekorlarından bazılarını kullandığı 1930'larda özellikle zordu. Otoriteryan rejimler sıklıkla temel insan haklarını çiğ-
neseler ve öldürücü derecede vahşi olsalar da faşizmin özel ala-
nı tamamen yok etme dürtüsüne sahip değıllerdi. Yerelde itibar sahibi kişiler, ekonomik karteller ve birlikler, polis teşkilatla-
rı, aileler ve kiliseler gibi geleneksel "aracı kurumlar" için özel alanın yarım yamalak tanımlanmış, fakat gerçek sahasını kabul ettiler. Otoriteryan rejimlerde sosyal kontrolün temel araçları, resmi bir tek partiden ziyade bunlardı. Faşistler, halkı olaylara müdahil etmeye ve harekete geçirmeye çalışırken, otoriteryan-
lar, hareketi durdurma ve pasifleştirme çabasındaydı.⁶⁵ Otori-

64 Juan J. Linz, yönetimin farklı bir biçimi olarak otoriteryanizmin klasik bir analizini yapmıştır: "An Authoritarian Regime: Spain", Erik Allardt ve Ste-
in Rokkan, der. *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (New York: Free
Press) içinde, s. 251-83, "From Falange to Movimiento-Organización: The
Spanish Single Party and the Franco Regime, 1936-1968", Samuel P. Hunting-
ton ve Clement Moore, der., *Authoritarian Politics in Modern Societies: The Dy-
namics of Established One-Party Systems* içinde, New York: Basic Books, 1970)
ve "Totalitarian and Authoritarian Regimes," Fred I. Greenstein ve Nelson W.
Polsby, *Handbook of Political Sciences* içinde, (Reading, MA: Addison-Wesley,
1975), III. cilt, özellikle s. 264-350.

65 Otoriteryan-faşist sınırı burada bulanıklaşır; çünkü pratikte ikisi de istediğı şeyi
elde edemez. Uyanmış bir halkla karşılaştığında otoriteryanlar da faşistler gibi
Durkheimci bir "organik dayanışma" yaratmaya kalkışabilirler. Bkz. Paul Bro-
ker, *The Faces of Fraternalism: Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan*
(Oxford: Clarendon, 1991). Faşistler bile "yüzeysel" ya da "kırılgan" bir kabul-
lenişin ötesine geçemeyebilir. Victoria De Grazia, *The Culture of Consent: Mass
Organization of Leisure in Fascist Italy* (Cambridge: Cambridge University Press,
1981), s. 20 ve Sekizinci Bölüm, "The Limits of Consent." Nazi yönetiminde-
ki Alman kamuoyuna dair yapılmış en titiz çalışma olan Martin Broszat'ın "Ba-
varia program"ı kamuoyunun memnuniyetsiz ama atomize, parçalanmış ve pa-
sif olduğu sonucuna vardı. Bkz. Ian Kershaw, *Popular Opinion and Dissent in the
Third Reich* (Oxford: Clarendon, 1983), s. 110, 277, 286, 389.

teryanlar, güçlü, fakat sınırlı bir devlet isterler. Yeni bir yol ilan etmekten se statükoya bağı kalırlar.⁶⁶

Örneğin, Temmuz 1936'da İspanya cumhuriyetine karşı ayaklanan İspanyol ordusunu yöneten ve 1939'da İspanya'nın diktatörü olan General Francisco Franco, yönetiminin kimi taraflarını aşikâr bir biçimde müttefiki Mussolini'den ödünç aldı. Kendisini *Caudillo* (lider) olarak adlandırdı ve faşist Falanj'ı tek parti hâline getirdi. İkinci Dünya Savaşı boyunca ve savaşın ardından Müttefikler, Franco'yu Mihver Devletleri'nin bir ortağı olarak gördüler. Bu izlenim, 1939-1945 arasında iki yüz bin kadar insanın ölümüyle sonuçlanan Franco'cu bastırmanın kanlı şiddetiyle ve rejimin dış dünyayla kültürel ve ekonomik ilişkileri kesme çabalarıyla daha da güçlendi.⁶⁷ Nisan 1945'te İspanyol yetkililer, Hitler için düzenlenen bir anma toplantısına katıldılar. Fakat bir ay sonra *Caudillo*, takipçilerine, "[Falanj'ın] yelkenlerinin bazılarını indirmenin şart olduğunu" açıkladı.⁶⁸

Bundan sonra, her zaman faşistten çok Katolik olan Franco İspanyası,⁶⁹ otoritesini, Kilise, büyük toprak sahipleri ve ordu gibi geleneksel direkler üzerine inşa etti ve toplumsal kontrolden devleti ya da hep daha zayıf kalan Falanj'ı değil, temelde bu direkleri sorumlu tuttu. Franco'nun devleti ekonomiye çok az müdahale etti ve pasif oldukları sürece halkın gündelik hayatını düzenlemek için çok fazla çaba sarf etmedi.

Portekiz'in Estado Novo'sunun⁷⁰ faşizmden farkı, Franco İspanyası'na kıyasla çok daha derindi. Aslında Salazar, Portekiz'in

66 Bkz. Javier Tusell Gomez'in ilginç karşılaştırması, "Franchismo et fascismo," Angela Del Boca vd., *Il regime fascista*, s. 57-92.

67 Michael Richards, *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945* başlıklı kitabında ekonomik ve kültürel otarşinin içerideki bastırma ile nasıl uyumlu olduğunu gösterir (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). Tahmini ölü sayısı 30. sayfada yer almaktadır. Paul Preston'un *Franco* kitabı, faşizm suçlamasını, Franco'nun hiç değilse 1942'ye dek Mihver Devletleri'yle yakın ilişkilerini vurgulayarak başka bir biçimde yapar (New York: Basic Books, 1994).

68 Falanj konusunda vazgeçilmez bir çalışma, Stanley G. Payne'in *Fascism in Spain, 1923-1977* kitabıdır (Madison: University of Wisconsin Press, 1999) (alıntı s. 401'de).

69 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 251-252.

70 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 252.

diktatörüydü; fakat toplumsal gücün Kilise, ordu ve büyük toprak sahiplerinin elinde kaldığı sınırlı bir devleti ve pasif bir halkı tercih etti. Temmuz 1934'te Dr. Salazar, yerel bir Portekiz faşist hareketini, Nasyonal Sendikalizm'i, "gençliğin coşkuyla harekete geçirilmesi, doğrudan eylem denen şeyle gücün kültleştirilmesi, devletin siyasi gücünün toplumsal hayatta üstünlüğü ilkesi, bir siyasi lider önderliğinde kitleleri örgütleme eğilimi" suçlamalarıyla bastırdı – hiç de fena bir faşizm tasviri değil.⁷¹

1940 yenilgisinden sonra parlamenter cumhuriyetin yerini alan Vichy Fransası,⁷² başlangıçta kesinlikle faşist değildi, çünkü ne tek partiliydi, ne de paralel kurumlara sahipti. Fransa'nın geleneksel seçkin memurlarının devlet işlerini yürüttüğü yönetim sistemi, ordu, Kilise, teknik uzmanlar ve artık belli bir konum sahibi olan ekonomik ve toplumsal düzenin seçkinleri için güçlendirilmiş rollerle, açıkça otoriteryan kategoriye dahildir. Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'nin Almanlar tarafından işgali Fransız Komünist Partisi'nin açık bir direniş başlatmasına neden olduktan ve topyekûn savaşı desteklemek için Alman işgalini çok daha sert olmaya mecbur bıraktıktan sonra, Vichy ve Vichy'nin Nazi Almanyası'yla işbirliği politikası, gitgide tırmanışa geçen bir muhalefetle yüz yüze kaldı. Paralel örgütler, Direniş'e karşı savaşta ortaya çıktı: *Milice* ya da ek polis gücü, muhaliflerin ivedilikle yargılanması için mahkemelelerin "özel bölümleri", Yahudi İşleri için Polis. Fakat Dördüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, Vichy rejiminin son günlerinde birkaç Parisli faşiste önemli görevler verildiği halde, bunlar, tek bir resmî partinin şefleri olmaktan çok tek tek bireyler olarak hizmet verdiler.

71 Alıntılayan Stanley Payne, *History*, s. 315. Gregory J. Kasza, "Fascism from Above? Japan's *Kakushin* Right in Comparative Perspective" yazısında, Japonya örneğinden yola çıkarak, bir taraftan gençlik hareketleri ya da korporatist ekonomiler gibi kimi faşist araçları benimserken diğer taraftan da faşist hareketleri bastıran, böylelikle geleneksel muhafazakârlıkla faşizm arasına denk düşen ayrı bir tek partili rejimler kategorisi önerir. Örnekleri, Japonya, Portekiz, 1939'da Polonya, Estonya ve Litvanya'dır. Vargas'ın Brezilyası da buna eklenebilir. Kasza'nın yazısı şu kitap içinde yer almaktadır: Stein Ugelvik Larsen, *Fascism Outside Europe* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2001), s. 223-32.

72 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 188-190.

Faşizm nedir?

Şimdi faşizmi kolayca anlaşılabilir bir çerçeve içinde tanımlama zamanı geldi; fakat anlık bir fotoğraf bir kişiyi ne kadar kuşatabilirse, böyle bir çerçevenin de faşizmi o kadar kuşatacağının farkındayız.

Faşizm, halkın çöküşü, aşağılanması ya da mağduriyetine dair takıntılı bir fikirle ve bunların yerini alacağına inandığı birlik, enerji ve saflık kültleriyle belirlenen bir siyasi davranış biçimi olarak tanımlanabilir. Burada geleneksel seçkinlerle gergin ama verimli bir işbirliği içinde çalışan kendini bu işe adanmış milliyetçi militanların kitle temelli partisi, demokratik özgürlükleri terk etmiş, kurtarıcı bir şiddetle ve etik ya da kanuni sınırlamalar olmaksızın içeride temizlik, dışarıda yayılma hedeflerinin peşine düşmüştür.

Kuşkusuz siyasi davranışın seçeneklere ihtiyacı vardır ve seçenekler –beni eleştirenlerin aceleyle işaret ettiği gibi– bizi tekrar altta yatan temel fikirlere götürür. Hitler ve Mussolini, sosyalizm ve liberalizmin “materyalizmini” küçümseyerek, fikirlerin, hareketlerinde merkezî bir rol oynadığını ısrarla vurguladılar. Böylece itibar kazanmalarını onlara layık görmeyen birçok antifaşist, durumun hiç de öyle olmadığını söyleyerek karşı çıktı. Franz Neumann, “Nasyonal Sosyalizmin ideolojisinin sürekli değiştiğini” gözlemledi: “Faşizm, kimi büyülü inançlara sahiptir –liderlik hayranlığı, üstün ırk egemenliği– fakat kategorik ve dogmatik bir kurallar dizisine dayanmaz.”⁷³ Bu kitap, bu noktada Neumann’ın görüşüne yaklaşıyor. Birinci Bölüm’de faşizmin ideolojiyle tuhaf ilişkisine –ideolojinin merkezi bir konuma yerleştirilmesi ama gerektiği zaman da değiştirilmesi ya da ihlal edilmesi– bir miktar yer ayırmıştım.⁷⁴ Yine de

73 Franz Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933-1944*, 2. baskı. (New York: Oxford University Press, 1944), s. 39. Faşist ideoloji konusundaki kuşkuculuk Solla sınırlı değildir. Danzig senatosunun eski Nazi başkanı Hermann Rauschning’in meşhur suçlamasıyla karşılaştırınız: *Revolution of Nihilism* (New York: Alliance/Longman’s Green, 1939). Ayrıca bkz. Hannah Arendt’in İkinci Bölüm’de alıntılanan sözleri, s. 75.

74 Bkz. Birinci Bölüm, s. 36-44.

faşistler ne istediklerini biliyorlardı. Fikirler, faşizm çalışmalarında dışarıda bırakılamaz, fakat bu karmaşık olguyu etkileyen bütün öğeler arasındaki yeri doğru bir biçimde tespit edilebilir. İki uç nokta arasında gidip gelmek mümkündür: Faşizm ne kendi programının sorunsuz bir uygulamasından, ne de pervasız bir fırsatçılıktan ibarettir.

Bana göre, faşist eylemlerin temelinde yatan fikirleri en iyi anlayabileceğimiz yer bu eylemlerin kendisidir; çünkü bunların bir kısmı faşist halk dilinde ifade edilmemiş ya da örtük kalmıştır. Birçoğu akla uygun savlardan çok içgüdüsel duygular alanına aittir. İkinci Bölüm’de bunları, “harekete geçirici tutkular” olarak adlandırmıştım:

- geleneksel çözümlerin işe yaramadığı kuvvetli bir kriz duygusu;
- kendisine karşı bireysel ya da evrensel hakların hepsinden önce gelen sorumluluklar hissedilen bir grubun üstünlüğü ve bireyin bu gruba itaat etme zorunluluğu;
- ait olunan grubun mağdur konumda olduğu inancı; iç ve dış düşmanlara karşı herhangi bir eylemi, hukuki ve ahlaki sınırlar olmaksızın, meşrulaştıran bir duygusallık;
- grubun, bireyselci liberalizm, sınıf çatışması ve yabancı etkilerin aşındırıcı gücüyle dağılması korkusu;
- mümkünse rızayla ya da mecbur kalınması durumunda ayrımcı şiddet yoluyla, daha saf bir cemaatle daha yakın bir bütünleşme ihtiyacı;
- grubun tarihsel yazgısını cisimleştirme yetisine tek başına sahip olan bir ulusal şef figüründe doruğa ulaşan (her zaman erkek olan) doğal şeflerin otoritesine duyulan ihtiyaç;
- liderin içgüdülerinin soyut ve evrensel akıldan üstünlüğü;
- grubun başarısına adandığı sürece şiddetin güzelliği ve iradenin etkililiği;
- seçilmiş insanların, dünyevi ya da ilahi herhangi bir kanunun kısıtlaması olmaksızın ötekilere hükmetme hakkı ve bu hakkın yalnızca Darwinci bir mücadele içinde grubun sergilediği maharetle belirlenmesi.

Bu tanıma göre, faşizm, tıpkı bu duygulardan kaynaklanan davranışlar gibi, bugün hâlâ görünür durumdadır. Faşizm, bütün demokratik ülkelerde –Amerika Birleşik Devletleri de buna dahildir– Birinci Aşama seviyesinde mevcuttur. “Özgür kurumlardan vazgeçme”, özellikle de popüler olmayan grupların özgürlükleri söz konusu olduğunda, kimi Amerikalılar da dahil olmak üzere, Batılı demokrasilerin vatandaşlarına tekrar tekrar cazip gelmektedir. Faşizmin izini sürdüğümüzde, kök salmak için bir başkente doğru “yürüyüşe” kalkışılmasına ihtiyacı olmadığını görüyoruz; ulusal “düşmanların” kanunsuz davranışlarına hoşgörüyüyle yaklaşan yatıştırıcı kararlar alınması yeterlidir. Klasik faşizme çok yaklaşan bir şey, derinden sarsılan birkaç toplumda İkinci Aşama’ya ulaşmıştır. Fakat daha fazla ileri gitmesi asla kaçınılmaz değildir. İktidar yolunda girişilen daha ileri faşist hamleler, kısmen krizin ciddiyetine bağlıdır; fakat insanların, özellikle de ekonomik, toplumsal ve siyasi gücü elinde tutanların tercihleri de burada büyük rol oynar. Faşist kazanımlara uygun karşılığın ne olacağını belirlemek kolay bir iş değildir; çünkü faşist döngünün kendisini körü körüne tekrar etmesi pek olası değildir. Bununla beraber, faşizmin geçmişte nasıl başarılı olduğunu anlarsak, akıllıca bir tepki verme şansımız artar.

Faşizm çok güçlü bir mürekkep dalgasına yol açtı. Renzo De Felice, büyük ölçüde İtalyan Faşizmiyle ilgili bir bibliyografyada 12.208 farklı kitap ve makale listelemiştir.¹ Hitler ve Nazizm hakkında ise bundan çok daha fazlası yayımlandı. Bir başka hacimli liste de diğer ülkelerdeki faşizmle ilgili eserlere ayrılmıştır; ayrıca jenerik faşizm hakkında birçok çalışmaya da yer verir. Görünüşe bakılırsa, ne kadar gayretli olursa olsun hiçbir araştırmacı tek başına bütün faşizmlerle ilgili bütün literatüre hâkim olamaz. Dolayısıyla bu bibliyografik bölüm de mecburen seçici olacaktır. Burada yapabileceğim şey bana özellikle yardımı dokunan eserleri içeren kişisel bir tercihi sunmaktan ibarettir. Bunu, dönüm noktalarına işaret ederek, belli başlı yorumların üzerinden geçerek ya da belli bir yetkinlikle bazı önemli noktaları vurgulayarak yapacağım. Sıralanan eserlerin çoğu, uzmanlaşmış okumalar için ayrıntılı kaynakçalara da yer vermektedir. Her şeyi kapsadığım yönünde bir iddiam yoktur.

I. Genel Çalışmalar

Bütün faşist hareketlerin ve rejimlerin anlatisal tarihini içeren en yetkin çalışma Stanley G. Payne'nin son derece incelikli bir kültürün eseri olan

1 Renzo De Felice, *Bibliografia orientativa del fascismo* (Roma: Bonacci, 1991). Listedeki eserlerin iki bin kadarı jenerik faşizme ya da İkinci Dünya Savaşı tarihine göndermede bulunuyor.

kitabıdır: *A History of Fascism, 1914-1945* (Madison: University of Wisconsin Press, 1995); fakat açıklayıcı olmaktan çok betimleyici bir eserdir. Pierre Milza'nın kitabı, *Les fascismes* (Paris: Imprimerie Nationale, 1985) de konusuna hâkim ve kapsamlı bir çalışmadır. Faşizmi tanımlama yolunda en etkili olan yeni çalışmalar Roger Griffin'e aittir: *The Nature of Fascism* (Londra: Routledge, 1994) ve *International Fascism: Theories, Causes, and the New Consensus* (Londra: Arnold, 1998); ancak faşizmi özlü bir cümleye indirgeme hevesi, faşizmin nasıl ve kimlerle işlediği meselesi hakkındaki bir çözümlmeyi özendirmekten çok engellemeye yarıyor bana kalırsa.

Faşizme kısa giriş kitaplarından çok sayıda vardır. Kevin Passmore'un ki çok kısa ama enerjiktir: *Fascism* (New York: Oxford University Press, 2002). En son yayımlanan kısa girişlerin üçü birbiriyle tamamen zıt yönlerde ilerliyor. Mark Neocleous, faşizmin, modernizmin ve kapitalizmin karanlık yüzünü yansıtuğunu, çıkarlarla değil ama savaş, doğa ve ulus imgeleriyle hareket ettiğini dile getiren bir kültürel çalışmalar perspektifini benimsiyor: *Fascism* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997). Philip Morgan, dikkatli ve eksiksiz hazırlanmış bir tarih anlatısı sunuyor: *Fascism in Europe, 1919-1945* (Londra: Routledge, 2003). Morgan, 1945'te duruyor ama Roger Eatwell sınırlı alanının yarısından fazlasını savaş sonrası döneme ayırıyor: *Fascism: A History* (Londra: Penguin, 1996).

Nazizmin yükseliş dönemi hakkında harika bir giriş için Anthony J. Nicholls'ın kitabına bakılabilir: *Weimar and the Rise of Hitler*, 4. baskı (New York: St. Martin's Press, 2000). Conan Fischer, partinin geniş bir alanı etkisi altına alan cazibesini değerlendiriyor: *The Rise of the Nazis*, 2. baskı (Manchester: Manchester University Press, 2002).

Mussolini Italyası hakkındaki klasik kısa giriş kitabı Alexander De Grand'inkidir: *Italian Fascism: Its Origins and Development*, 3. baskı (Lincoln: University of Nebraska Press, 2000). Diğer yararlı kısa girişler arasında şu çalışmalar var: Philip Morgan, *Italian Fascism 1919-1945* (Basingstoke: Macmillan, 1995); John Whittam, *Fascist Italy* (Manchester: Manchester University Press, 1995) ve Pierre Milza, *Le fascisme italien, 1919-45* (Paris: Éditions du Seuil, 1997).

Stein U. Larsen, Bernt Hagtvet ve Jan P. Myklbust'un derlediği kitapta birçok farklı ülkedeki durum hakkında ufuk açıcı tartışmalar yürütülüyor: *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism* (Oslo: Universitetsforlaget, 1980). Daha eski tarihli ortak çalışmalardan hâlâ değerini koruyanlar arasında şunlar var: Walter Laqueur, der., *Fascism: A Reader's Guide* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press,

1976); Hans Rogger ve Eugen Weber, der., *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1966); ve Stuart J. Woolf tarafından derlenen şu iki kitap: *Fascism in Europe* (Londra ve New York: Methuen, 1981) ve *The Nature of Fascism* (New York: Random House, 1968).

Jeremy Noakes ve Geoffrey Pridham, aydınlatıcı yorumlar eşliğinde sıra dışı bir belge koleksiyonu sunuyorlar: *Nazism 1919-1945: A Documentary Reader*, gözden geçirilmiş basım, 4 cilt (Exeter: University of Exeter Press, 1995-98). İtalyan faşizmi hakkındaki belgeler için şu kitaplara bakılabilir: Charles F. Delzell, der., *Mediterranean Fascism, 1919-1945* (New York: Harper, 1970); Adrian Lyttelton, der., *Italian Fascisms: From Pareto to Gentile* (New York: Harper, 1975); John Pollard, *The Fascist Experience in Italy* (Londra: Routledge, 1998); ve Jeffrey Schnapp, *A Primer of Italian Fascism* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2000). Delzell'in kitabı Franco İspanyası ve Salazar Portekizi hakkında da belgeler içeriyor. Ayrıca bkz. Hugh Thomas, der., *Selected Writings of José Antonio Primo De Rivera* (Londra: Jonathan Cape, 1972). Eugen Weber'in derlediği bir kitapta, yukarıda adı geçen ülkelerin yanı sıra Britanya, Norveç, Belçika, Macaristan ve Romanya'da kaleme alınan faşist metinlerden oluşan ilginç bir seçkiye yer verilmiş; bütün metinler, Weber'in, faşizmin devrimci bir doğası olduğu tezini örneklemek için seçilmiş: *Varieties of Fascism* (Melbourne, FL: Krieger, 1982).

II. Faşizm Yorumları

Renzo De Felice, genel yaklaşımların birçoğunda hata olduğunu düşünüyordu: *Interpretations of Fascism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977). Sonuç olarak, her rejimin benzersiz olduğuna ve hiçbir genel yorumun işlemediğine kanaat getirdi. Pierre Ayçoberry, *The Nazi Question* kitabında (New York: Pantheon, 1981) ve Wolfgang Wippermann, *Faschismustheorien*'de -7. baskı (Darmstadt: Primus/NNÖ, 1997)- farklı yorumları ve bu yorumlardan kaynaklanan sorunları tartışıyorlar. Ayrıca bkz. Ernst Nolte, der., *Theorien über den Faschismus*, 6. baskı (Köln, Berlin: Kiepenheuer ve Witsch, 1984).

Carl J. Friedrich ve Zbigniew Brzezinski'nin *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* kitabı -2. baskı (New York: Praeger, 1966)- totaliteryanizm kavramı hakkındaki en doyurucu analiz olmayı sürdürüyor. Abbott Gleason, kavram üzerine yapılan uzun tartışmayı ustalıkla değer-

lendiriyor: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1995). Carl J. Friedrich, Benjamin R. Barber ve Michael Curtis'in *Totalitarianism in Perspective: Three Views* (New York: Praeger, 1969) kitabında kavram hem bir şekilde eleştiriliyor hem de savunuluyor.

Otoriteryanizmin en iyi tanımlandığı ve faşizmle arasındaki sınırların en açık şekilde çizildiği yer Juan J. Linz'in makalesidir: "Totalitarian and Authoritarian Regimes", Fred Greenstein ve Nelson Polsby, der., *Handbook of Political Science*, 3. cilt: *Macropolitical Theory* içinde (Reading, MA: Addison-Wesley, 1975), s. 175-411; makalenin güncellenmiş bir versiyonu şurada tekrar yayımlandı: Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 2000).

III. Biyografiler

Hitler biyografilerinin günümüzdeki en iyi örneği Ian Kershaw'a aittir: *Hitler, 1889-1939: Hubris* (New York: Norton, 1999) ve *Hitler, 1936-1945: Nemesis* (New York: Norton, 2000). Kershaw, diktatörü, onu hayal etmiş ve zorlamaya gerek kalmadan liderin "isteği doğrultusunda çalışmış" olan toplumla ilişkilendiriyor. Daha önce kaleme alınmış biyografiler arasında, Alan Bullock'ın merkezdeki adamı ve içinde yaşadığı koşulları zekice bir araya getirdiği çalışması *Hitler: A Study in Tyranny* –gözden geçirilmiş basım (New York: Harper, 1962)– ve Joachim C. Fest'in canlı ayrıntılara yer verdiği kitabı *Hitler* (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1974) bulunuyor.

Brigitte Hamann'ın kitabı, Hitler'in gençliği hakkındaki en eksiksiz çalışmadır: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship* (New York: Oxford University Press, 1999). Harold J. Gordon'un kitabı Hitler'in kariyerindeki önemli ilk adımlardan birini inceliyor: *Hitler and the Beer Hall Putsch* (Princeton: Princeton University Press, 1972). Hitler'i psikanalize tâbi tutmanın karşı konulmaz bir cazibesi vardı. İlk örneklerden biri Walter C. Langer tarafından İkinci Dünya Savaşı sırasında Birleşik Devletler'de politikaları belirleyen bir grup insan için hazırlanmıştı: *The Mind of Adolf Hitler* (New York: Basic Books, 1972). 1970'lerde, ortaya, *The Psychopathic God* (New York: Basic Books, 1977) kitabıyla Robert G. L. Waite ve *Hitler Among the Germans* (New York, Oxford, Amsterdam: Elsevier, 1976) kitabıyla Rudolf Binion çıktı. En yeni çalışma olan ve tıp doktoru Fredrich C. Redlich'e ait, *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York: Ox-

ford University Press, 1998) kitabı ise daha temkinli bir yaklaşıma sahiptir. Elde yeterli bulgu olmadığı için, Hitler'e uygulanacak bir psikanalizin "pek bir kıymeti olmayacağını" (s. xiv) düşünen Doktor Redlich, Hitler'in hastalık geçmişini inceleyip psikolojik bir profil oluşturuyor.

Eberhard Jäckel, *Hitler's Worldview: A Blueprint for Power* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981) kitabında, Hitler'in, üzerinde sonradan mecburi bir grup oportünist düzenleme yapmış olsa da bir programa sahip olduğunda ısrar ediyor. Hitler'in sosyal Darwinizminin ekonomiye ve topluma olduğu kadar uluslararası ilişkilere de uygulandığı şu makede gösteriliyor: Henry A. Turner, Jr., "Hitlers Einstellung zu Wirtschaft und Gesellschaft", *Geschichte und Gesellschaft* 2:1 (1976), s. 89-117.

Şu anda Mussolini'nin İngilizcedeki en eksiksiz biyografisi R. J. B. Bosworth'inkidir: *Mussolini* (Londra: Arnold, 2002). Duce, bu kitapta, akıllı ama sığ bir oportünist olarak resmediliyor. Hâlihazırda sadece Fransızca ve İtalyancası bulunan Pierre Milza'nın *Mussolini'si* ise (Paris: Fayard, 1999) konusunda son derece bilgili, dengeli ve incelikli bir çalışmadır. Denis Mack Smith'in kitabı küçümseyici ve genel görünüş hakkında pek bilgi içermeyen bir eserdir: *Mussolini* (New York: Knopf, 1982). İngilizcedeki diğer bir çalışma da uzman olmayan biri tarafından, akıcı ve makul derecede açık bir üslupla kaleme alınmış kısa bir biyografi: Jasper Ridley, *Mussolini* (Londra: Constable, 1995). Alessandro Campi'ninki, genel bir fikir veren kısa bir değerlendirmedir: *Mussolini* (Bologna: Il Mulino, 2001). İlk yılları ele alan ve değerini hâlâ koruyan bir kitap da Gaudens Megaro'nun çalışmasıdır: *Mussolini in the Making* (Boston: Houghton Mifflin, 1938). Luisa Passerini, Mussolini'nin İtalyan halkına nasıl sunulduğuna, ama sahip olduğu imajın iktidarının nedeni değil sonucu olduğuna dair etkileyici bir bakış açısı getiriyor: *Mussolini immaginario: Storia di una biografia, 1915-1939* (Bari: Laterza, 1991).

Asıl referans olarak kullanılan biyografi ise Renzo De Felice'nin, inişli çıkışlı yapısına ve nevi şahsına münhasır niteliğine rağmen son derece kapsamlı olan kitabıdır: *Mussolini*, 7 cilt (Torino: Einaudi, 1965-97); yazarının öldüğü 1996'da hâlâ tamamlanmamıştı.² De Felice'nin muazzam çalışması ve sürekli değişen kanaatleri şu yazarlar tarafından gayet yararlı bir şekilde değerlendirmeye tâbi tutuldu: Borden W. Painter, Jr., "Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism", *American Historical Review* 95:2 (Nisan 1990), s. 391-405; Emilio Gentile (De Felice'nin öğrencisi), "Fascism in Italian Historiography: In Search of an Histori-

2 Henüz tamamlanmamış olan son cilt yazarın ölümünden sonra öğrencileri tarafından yayımlandı.

cal Identity", *Journal of Contemporary History* 21 (1986), s. 179-208; daha eleştirel bir yaklaşım, MacGregor Knox, "In the Duce's Defense", *Times (Londra) Literary Supplement*, 26 Şubat 1999, s. 3-4.

IV. Hareketlerin Ortaya Çıkışı ve Kök Salma

Faşizmin başlangıç süreçleri üzerine derinlemesine düşünen bir çalışma Roberto Vivarelli'nin makalesidir: "Interpretations of the Origins of Fascism", *Journal of Modern History* 63:1 (Mart 1991), s. 29-43.

Faşizmin başlangıç süreçleri hakkındaki baskın yaklaşım, faşizmin ideolojik kökenlerini takip etmek olmuştur. Bu tür çalışmaların en önemlileri, Emilio Gentile'nin kitabı, *Le origini dell'ideologia fascista: 1918-1925* (Bari: Laterza, 1982) ve Zeev Sternhell'in, Mario Sznajder ve Maia Asheri ile birlikte hazırladığı *The Origins of Fascist Ideology* (Princeton: Princeton University Press, 1994) kitabıdır. Nazizmin entelektüel ve kültürel kökenleri en etkili şekilde şu iki yazar tarafından çalışılmıştır: George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology* (New York: Howard Fertig, 1998) (ilk basım yılı, 1964) ve Fritz R. Stern, *The Politics of Cultural Despair* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1974) (ilk basım yılı, 1961).

Faşizmin sonraki süreçlerini ve takip ettiği güzergâhı anlayabilmek için siyasi ve toplumsal ortamlara da bakmak ve faşizmin bazı özel çıkarları temsil etme aşamasına nasıl geldiğini ve önemli müttefikleri kendisine nasıl bağladığını sormak gerekir. Bölgesel farklar da önemliydi. Faşizmin, İtalya'daki tek bir noktada nasıl güç kazandığını gösteren açıklamaların en inceliklisi ve en derinlemesine olanı Paul Corner'ın kitabında bulunabilir: *Fascism in Ferrara* (Oxford: Oxford University Press, 1976). İtalyan faşizminin kök salma süreci hakkında yerele odaklanan diğer iyi çalışmalar arasında şunlar var: Frank M. Snowden, *Violence and Great Estates in the South of Italy: Apulia 1900-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986) ve *The Fascist Revolution in Tuscany, 1919-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Anthony L. Cardoza, *Agrarian Elites and Italian Fascism: The Province of Bologna, 1901-1926* (Princeton: Princeton University Press, 1982); Francis Jay Demers, *Le origini del fascismo a Cremona* (Bari: Laterza, 1979); A. Roveri, *Le origini del fascismo a Ferrara, 1915-25* (Milano: Feltrinelli, 1971); Simona Colarizi, *Dopoguerra e fascismo in Puglia* (Bari: Laterza, 1971); ve Alice Kelikian, *Town and Country under Fascism: The Transformation of Brescia, 1915-1926* (Oxford: Oxford University Press, 1985). Jonathan Steinberg, Faşiz-

min, *mezzogiorno* kayırma düzeninin içine tam olarak ne şekilde sızdığını aydınlatıyor: "Fascism in the Italian South", David Forgacs, der., *Rethinking Italian Fascism* (Londra: Lawrence and Wishart, 1986), s. 83-109.

Nazizmin yerele kök salma sürecini öğrenmek için, okurun, William Sheridan Allen'in ikna edici çalışmasını gözden kaçırmaması gerekir: *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town*, gözden geçirilmiş basım (New York: Franklin Watts, 1984). Rudy Koshar, "ara yapının Naziler tarafından ele geçirilme süreci" üzerine önemli incelemeler yapmıştır. Şu yazısına bakılabilir: "From *Stammtisch* to Party: Nazi Joiners and the Contradictions of Grassroots Fascism in Weimar Germany", *Journal of Modern History* 59:1 (Mart 1987), s. 1-24; yerelle ilgili çalışmaları da şunlardır: "Two Nazism: The Social Context of Nazi Mobilization in Marburg and Tübingen", *Social History* 7:1 (Ocak 1982) ve *Social Life, Local Politics, and Nazism: Marburg, 1880-1935* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1986). Ayrıca bkz. Anthony McElligott, *Contested City: Municipal Politics and the Rise of Nazism in Altona, 1917-1937* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998).

Nazizmin bazı Alman eyaletlerindeki uygulamaları Jeremy Noakes'un önemli eserlerine konu olmuştur: *Nazi Party in Lower Saxony* (Londra: Oxford University Press, 1971); Geoffrey Pridham, *Hitler's Rise to Power: The Nazi Movement in Bavaria, 1923-1933* (Londra: Hart-Davis MacGibbon, 1973); Johnpeter Horst Grill, *The Nazi Movement in Baden, 1920-1945* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983); ve Rudolf Heberle, *From Democracy to Nazism* (New York: Grosset and Dunlap, 1970) (Schleswig-Holstein üzerine).

Conan Fischer, SA'nın şiddete meyyal ve ideolojik çelişkilerle dolu alt kültürünü hatırlamamızı sağlıyor: *Stormtroopers* (Londra: George Allen and Unwin, 1983). Bu konuda hâlihazırdaki en eksiksiz çalışma Peter Longerich'e aittir: *Die braune Bataillone: Geschichte der SA* (Münih: C. H. Beck, 1989).

Önkoşullar: Jürgen Kocka'ya göre, sanayileşme öncesi dönem seçkinlerinin ayakta kalma konusunda gösterdikleri sebat, faşizmin gelişmesinin en önemli önkoşuluydu: "Ursachen des Nationalsozialismus", *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament*), 21 Haziran 1980, s. 3-15. Geoff Eley, asıl önkoşulun kapitalist kriz olduğu düşüncesine ağırlık veren bir argümanla karşı çıktı buna: "What Produces fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?" *Politics and Society* 12:2 (1983), s. 53-82. Gregory M. Luebbert, en önemli değişkenin siyasi koalisyon inşası olduğunu ileri sürdü: *Liberalism, Fascism*

or Social Democracy: Social Class and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe (Oxford: Oxford University Press, 1991); liberalizm, emeğin, aşamalı bir iyileşmeye razı olduğu ve hem işçilerin hem de çiftçi ailelerinin liberal reformcuları desteklediği siyasi sistemlerde üstün gelirken, faşizm, emek gücünün militanlaştığı ve kriz koşullarında şehirli liberalleri korkuttuğu ve çiftçi ailelerinin de destek beklediği durumlarda serpiyordu. Siyaset bilimciler Gisèle de Meur ve Dirk Berg-Schlosser, faşizmin ortaya çıkma olasılığı olduğu yerleri saptamak üzere çoklu siyasi, ekonomik ve sosyal değişkenleri analiz etmek için bir sistem geliştirdiler: "Conditions of Authoritarianism, Fascism, and Democracy in Interwar Europe", *Comparative Political Studies* 29:4 (Ağustos, 1996), s. 423-68. Epeyce fazla değişkeni görece sınırlı sayıda vakayı değerlendirmek için karşılaştırmanın zorluklarına da temas ediyorlar; geliştirdikleri yaklaşım, liderlerin kişisel tercihlerini mecburen dışarıda bırakıyor.

Tıpkı Luebbert gibi, Barrington Moore, Jr. da analizinin merkezine çiftlik ekonomisini koyuyor ama tarımın, Britanya, Almanya ve Japonya'da kapitalizmle karşılaştığı farklı biçimleri daha uzun vadeli bir bakış açısıyla ele alıyor: *The Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston: Beacon Press, 1993) (ilk basım yılı, 1966).

Faşizmin yerleşiklik kazanmasının önkoşulları üzerine yapılan bu çalışmalar sosyal ve ekonomik güçlere ve dertlere odaklanıyor. William Burnstein, üyelik istatistiklerinden yola çıkarak (sorunlu bir şekilde), erken dönem parti üyelerinin, Nazi sosyal programının kendilerine doğrudan faydası olacağı sonucuna tutku ve öfkelerle dayanarak değil, rasyonel bir şekilde vardıkları gibi (tartışmalı) bir çıkarım yapıyor: *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party, 1925-33* (New Haven: Yale University Press, 1996).

Faşizmin irrasyonel hissiyatı cezbetmekteki başarısı daha birçok yazar tarafından vurgulanmıştır. Erkekler arası kardeşlik fikrinin cazibesi, Nazi örneği üzerinden, Klaus Theweleit'in *Male Fantasies* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987-89) kitabında ayrıntıyla ele alınıyor; şüphesiz benzeri fantaziler, faşistleşmemiş ülkelerde de görülebilir. İtalya için bkz. Barbara Spackman, *Fascist Virilities: Rhetoric, Ideology, and Social Fantasy in Italy* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997). İki savaş arası dönemde, Frankfurt Okulu'nun sosyologları, faşizmi açıklamak için Freud'un en az Marx kadar yararlı olacağını düşündüler; bu ilginin sonucunda da ortaya şu kitap çıktı: Theodor Adorno vd., *The Authoritarian Personality* (New York: Norton, 1982) (ilk ba-

sım yılı, 1950). Erich Fromm'un çok etkili olmuş argümanına göre, modern özgürlük fikri o kadar korkutucuydu ki birçok insan itaat ederek rahatlamak istiyordu: *Escape from Freedom* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1941). Peter Loewenburg ise argümanını birçok psikotarihçi-den çok daha başarılı bir biçimde belli bir tarihsel bağlama yerleştirip Alman çocuklarının 1917'deki "Turp Kışı" yüzünden ve yetim kalmış olduklarından Nazizme hazır hâle geldiklerini iddia ediyor; tabii ikinci durum savaş yaşayan bütün ülkelerde görülebilirdi: "Psychohistorical Origins of the Nazi Youth Cohort", *American Historical Review* 76 (1971), s. 1457-1502. Psikolojik açıklamalarla ilgili temel sorun, İtalyanların ve Almanların ruh halinin mesela Fransızlarınkinden açık bir şekilde farklı olduğunu göstermenin zorluğudur.

Savaş gazileri, erken dönem faşist devşirme sürecinin anahtar bir unsuruydular (tabii devşirmelerin önemli bir kısmı daha genç insanlardan oluşuyordu). Avrupa'daki ülkelerden herhangi birindeki savaş gazilerinin durumu ve 1918'den sonra oynadıkları rol üzerine yapılmış en zengin çalışma Antoine Prost'unkidir: *Les Anciens combattants et la société française* (Paris: Presses de la Fondation nationale des Sciences Politiques, 1977). Almanya'daki durum için, daha dar çerçeveli siyasi açıklamalar yapan şu yazarların kitaplarına başvurulabilir: Volker R. Berghahn, *Der Stahlhelm* (Düsseldorf: Droste, 1966); Karl Rohe, *Das Reichsbanner Schwarz Rot Gold* (Düsseldorf: Droste, 1966); ve Soldaki durum için bkz. Kurt G. P. Schuster, *Der Rote Frontkämpferbund* (Düsseldorf: Droste, 1975). Graham Wotton, Britanyalı gazilerin taktiklerini şu kitapta inceliyor: *The Politics of Influence* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963). İtalyan savaş gazileri hakkındaki standart çalışma olan G. Sabatucci'nin kitabında savaş sonrası dönemin ilk birkaç yılı ele alınıyor sadece: *I combattenti del primo dopoguerra* (Bari: Laterza, 1974).

V. İktidara Gelme

Mussolini'nin iktidara gelişini ele alan herhangi bir dilde yazılmış en derinlemesine analiz Adrian Lyttelton'a aittir: *The Seizure of Power*, 2. baskı (Princeton: Princeton University Press, 1987). Angelo Tasca'nın konusunda bilgili ve ikna edici çalışması, eski bir sosyalist sürgünün kaleme aldığı ve ilk olarak 1938'de Fransa'da yayımlanmış bir kitap olarak hâlâ okunmaya değerdir: *The Rise of Italian Fascism: 1918-1922* (New York: Howard Fertig, 1966).

Hitler'in iktidara gelişinin son aşamalarında gerçekleşen rastgelelikler, belirsizlikler ve tercihler hakkındaki en yetkin İngilizce analiz Henry Asbury Turner, Jr.'ın kitabıdır: *Hitler's Thirty Days to Power* (Reading, MA: Addison-Wesley, 1996). En eksiksiz uzun vadeli tarihsel analiz ise Karl Dietrich Bracher, Gerhard Schulz ve Wolfgang Sauer'in ortak çalışmasıdır: *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland, 1933-34*, 3 cilt (Köln ve Opladen: Westdeutscher Verlag, 1960-62). Gerhard Schulz anayasal ve siyasi sistemlerin nihai kriz döneminde nasıl dönüştüklerini ayrıntılarıyla ele alıyor: *Zwischen Demokratie und Diktatur*, III. cilt, *Von Brüning zu Hitler: der Wandel des politischen systems in Deutschland 1930-33* (Berlin, New York: De Gruyter, 1992). Peter D. Stachura'nın derlediği kitaptaki makaleler farklı sosyal grupların tepkilerini anlamak için hâlâ yararlı birer kaynaktır: *The Nazi Machtergreifung* (Londra; Boston: Allen Unwin, 1983). Peter Fritzsche popüler coşkuyu canlı bir anlatımla betimliyor: *Germans into Nazis* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998).

Faşistlerin iktidarı elde etmelerinin asıl önkoşullarından biri, demokrasinin başarısızlığa uğramasıyla açılan bir alanın varlığıdır; faşist liderin her şeyi tek başına yaptığı düşünüldüğü için çoğu zaman göz ardı edilen bir konudur bu. Bu konuda yazılmış nadir ve değerli çalışmalardan biri Juan J. Linz ve Alfred Stepan tarafından derlenen kitaptır: *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978); Paolo Farneti'nin İtalya üzerine makalesi özellikle yardımcı bir kaynaktır. İncelikli makaleleriyle Dirk Berg-Schlosse ve Jeremy Mitchell tarafından derlenen kitap da konuyla alakalı bir içeriğe sahiptir: *Conditions of Democracy in Europe, 1919-1939* (New York: St. Martin's Press, 2000).

Weimar Cumhuriyeti'nin uğradığı başarısızlık konusundaki klasik çalışma Karl Dietrich Bracher'in *Die Auflösung der Weimarer Republik* (Villingen: Ring-Verlag, 1960) kitabıdır. Hans Mommsen'in kitabı, *The Rise and Fall of Weimar Germany* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996) ve Detlev Peukert'in çalışması *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, çev. Richard Deveson (New York: Hill and Wang, 1993) zengin ve fikir verici içeriklere sahiptir. Eberhard Kolb'ın kitabı ise yıllara meydan okumaktadır: *The Weimar Republic* (Londra, Boston: Unwin Hyman, 1988). Larry Eugene Jones'un çalışması, Weimar'ın siyasi merkezinin çöküşünü ele alan en incelikli eserdir: *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988). Diğer bir belirleyici grubun – çiftçile-

rin – Nazizme nasıl geçtiklerini ele alan iki harika makale var: Horst Gies, “The NSDAP and Agrarian Organizations in the Final Phase of the Weimar Republic”, Henry Ashby Turner, Jr., der., *Nazism and the Third Reich* içinde (New York: Franklin Watts, 1972); ve Zdenek Zofka, “Between Bauernbund and National Socialism: The Political Orientation of the Peasants in the Final Phases of the Weimar Republic”, Thomas Childers, der., *The Formation of the Nazi Constituency* (Londra: Croom Helm, 1986). Bu çalışma, başından sonuna yararlıdır.

Seçim başarısı Hitler için, Mussolini için olduğundan daha önemliydi. Richard Hamilton, Hitler’in arkasındaki seçmen desteğinin alt-orta sınıftan geldiği kadar üst sınıftan da geldiğini ispatlayan ilk kişidir: *Who Voted for Hitler* (Princeton: Princeton University Press, 1982). O zamandan günümüze, Nazi seçmeni hakkında bilgisiyar yardımıyla yapılan çalışmalar, Nazi Partisi’nin başarısını bütün sınıflardan oy almasına (tabii başka bir toplulukta – örneğin Katolikler ya da Marksistler – yer etmiş gruplardan daha az olmak üzere) bağlayan açıklamayı sağlam bir bilgi konumuna yükseltmiştir. Sınıf, kültüre nazaran daha az etkili olmuşa benziyor. Bkz. Thomas Childers, *The Nazi Voter* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983); ayrıca aynı yazarın yukarıda bahsedilen derleme kitabına da başvurulabilir: *The Formation of Nazi Constituency*; Jürgen Falter, *Hitlers Wähler* (Münih: Beck, 1991). Dick Geary, bulguları kısaca özetliyor: “Who Voted for the Nazis”, *History Today* 48:10 (Ekim 1998), s. 8-14.

Parti üyeliğine dair son çalışmalar, odağına seçmen kitlesini alanlardan farklı olarak, faşizmin bir alt-orta sınıf fenomeni biçiminde anlaşılmasının temellerini sarsmış ve çalışan sınıfın rolünü biraz fazlaca büyüt-müştür; bu hesaba bir de SA eklenirse söz konusu durum iyice belirginleşir (SA’dakilerin çoğu parti üyesi değildi). Bu konudaki temel çalışmalar arasında şunlar var: Detlef Mühlberger, *Hitler’s Followers* (Londra: Routledge, 1991) ve Conan Fischer, der., *The Rise of National Socialism and the Working Class* (Providence, RI: Berghahn, 1996). İtalya hakkında daha dar kapsamlı çalışmaların en iyisi Jens Petersen’in makalesidir: “Elettorato e base sociale del fascismo negli anni venti”, *Studi storici* 3 (1975), s. 627-69. İngilizce olarak da Marco Revelli’nin İtalya’daki durum üzerine yazdığı makaleye bakılabilir: Detlef Mühlberger, der., *The Social Basis of European Fascist Movements* (Londra: Croom Helm, 1987).

Farklı ulusal örneklerde parti üyeleri ve seçmenler hakkında yapılmış yararlı sosyal analizlere Larsen ve diğerlerinin derlediği *Who Were the Fascists* kitabıyla, Mühlberger’in derlediği yukarıda adı geçen *Social Basis*’de

yer veriliyor. Faşist hareketlerin sosyal kompozisyonu hakkındaki çalışmaların farklı aşamaları birbirinden ayırt etmeleri gerekiyor; çünkü örneğin hareket aşamasında üyelik dengesiz bir seyir izlerken, partiler iktidardayken önüne gelenin üye olduğu bir dönemden geçtiler.

Mussolini'nin partisinin ilk ciddi tarihi Emilio Gentile tarafından kaleme alınmıştır: *Storia del Partito Fascista 1919-1922: Movimento e Militia* (Bari: Laterza, 1989). Takip eden kitapta hikâyeyi daha da ileriye taşıyor Gentile: *Fascismo e antifascismo: I partiti italiani fra le due guerre* (Florens: Le Monier, 2000); bu kitapta faşist olmayan ve antifaşist partiler de analiz ediliyor.

Nazi Partisi çok daha fazla çalışmanın konusu olmuştur. En sonuncusu Michael Kater'ın kitabıdır: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-45* (Oxford: Blackwell, 1983); Dietrich Orlow'un çalışması ise üye tabanından çok kurumsal yapıları tanımak için yararlıdır: *History of Nazi Party*, 2 cilt (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1969-73).

Nazilerin para kaynaklarıyla ilgili karmaşık problem Henry Ashbury Turner, Jr. tarafından sağlam bir zemine oturtulup incelenmiştir; *German Big Business and the Rise of Hitler* (New York: Oxford University Press, 1985) kitabı, iş dünyası arşivlerinin tümü üzerine kapsamlı bir araştırmayla, Alman sanayicilerin, Marksist olmayan bütün partilere yardım ettiğini, Hitler'e güvenmediklerini ve ona sınırlı bir destek verdiklerini ve aslında von Papen'in şansölye olmasını istediklerini gösteriyor. Naziler hiçbir zaman varlıklı destekçilerin yardımına çok ihtiyaç duymadılar çünkü mitinglerden ve küçük destekçilerden çok önemli miktarlarda para topluyorlardı. İtalyan faşizminin nasıl finanse edildiği üzerine daha az çalışma vardır ve De Felice'ninkiyle diğer biyografilerde yer alan konuyla ilgili bilgileri bir araya getirmek gerekir. Mussolini'nin 1915'te kurduğu savaş yansısı gazeteyi maddi olarak destekleyen kim olduğu William A. Renzi tarafından kesin bir şekilde ortaya çıkarılmıştır: "Mussolini's Sources of Financial Support, 1914-1915", *History* 56:187 (Haziran 1971), s. 186-206.

VI. İktidarı Kullanma

Ian Kershaw'un kitabı, iktidardaki Nazizmle ilgili farklı yorumların incelikli bir şekilde gözden geçirildiği son derece yardımcı bir kaynaktır: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, 4. bası (Londra: Arnold, 2000). Faşist İtalya üzerine buna paralel bir çalışma,

biraz hırçın bir polemik dil kullanılmasına rağmen aydınlatıcı bir niteliğe sahip olan R. J. B. Bosworth'ün kitabıdır: *The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in Interpreting Mussolini and Fascism* (Londra: Arnold, 1998). Bosworth, hem Felice'ye hem onun öğrencisi Emilio Gentile'ye hem de kültürel çalışmalar anlayışına çok eleştirel yaklaşıyor. Hitler rejimiyle ilgili yakınlarda yapılmış kısa bir değerlendirme için Jost Dülfer'in çalışmasına bakılabilir: *Nazi Germany: Faith and Annihilation, 1933-1945* (Londra: Arnold, 1996).

Bir zamanlar faşist toplumları diktatörün iradesinin homojen bir uzantısı gibi görmek doğal karşılanıyordu. Bugünün araştırmacıları ise diktatörün iradesiyle toplumun birbirine karışma tarzının, bir ara varsayıldığından çok daha karmaşık ve sorunlu bir konu olduğunu düşünüyorlar: Faşist proje zorla mı dayatıldı? Propagandanın ikna edici gücüyle mi uygulandı? Yoksa toplumdaki güçlü unsurlarla kesişen çıkarlar üzerinden müzakere mi edildi?

Nazi rejimi hakkındaki ilk çalışmalar diktatörün yukarıdan kontrolüne vurgu yapıyorlardı: Örneğin, Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship* (New York: Praeger, 1970). Ayrıca şu daha kısa çalışmaya da bakınız, Bracher, "The Stages of Totalitarian Integration", Hajo Holborn, der., *Republic to Reich: The Making of the Nazi Revolution* (New York: Pantheon, 1972).

Daha yakın dönemdeyse vurgu Nazi rejiminin karmaşıklığına doğru kaydı; bu rejimin içinde geleneksel anayasal hükümet ve muhafazakâr sivil toplum, kaprisli bir parti yönetimiyle bir arada varlığını sürdürüyor, Hitler de, birbiriyle rekabet halindeki, yetkileri üst üste binmiş kurumlar arasında hakemlik yapıyordu. Söz konusu karmaşıklık üzerine yapılmış temel çalışmalar şunlardır: Ernest Fraenkel'in, Nazi sistemi içinde yaptığı ve hâlâ verimli olan "normatif" devlet, "imtiyaz" devleti ayrımıyla *The Dual State* (New York: Oxford University Press, 1941) kitabı ile Franz Neumann'ın *Behemoth* (New York: Oxford University Press, 1942) başlıklı çalışması. Daha yakın zamandaysa Martin Broszat, *The Hitler State* (Londra ve New York: Longman, 1981) kitabında, Hans Mommsen de birçok çalışmada (bunlardan çeşitli örnekler içeren bir kitap İngilizce olarak *From Weimar to Auschwitz* (Oxford: Oxford University Press, 1991) başlığıyla yayımlandı) muhafazakârlarla Naziler arasındaki karmaşık iktidar paylaşım ilişkisine, daha incelikli bir kavram geliştirerek, "polyokrasi" adını verdiler. Hans Mommsen'in yazılarından oluşan daha eksiksiz bir derleme için şu kitaba başvurulabilir: *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft: Ausgewählte Aufsätze*, der., Lutz Niethammer ve Bernd We-

isbrod (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1991). Nazi rejimini bu açıdan ele alan yeni bir kısa çalışma da Norbert Frei'a aittir: *National Socialist Rule in Germany: The Führer State, 1933-1945* (Oxford: Blackwell, 1993; 2. Almanca baskı, 2001). Pierre Ayçoberry bu konulara *Social History of the Third Reich* (New York: New Press, 2000) kitabında tekrar değiniyor.

Benzer şekilde, Mussolini İtalyası çalışmaları da, uzun süre De Felice'nin etkisinde kaldı; o da halkın pasif kalması ve "mutabakat"ından destek alan bir tek adam yönetimini ve totaliteryan hevesleri vurguluyordu. Öğrencisi Emilio Gentile, rejimin 1930'larda bu yönde ciddi bir ilerleme kaydettiğini iddia ediyor: *La via italiana al totalitarismo: Il partito e lo Stato nel regime fascista* (Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1995). Totaliteryan deneyin tamamlanmamış olduğunu kabul etmekle beraber, Faşist projenin, İtalyan toplumuyla bütünleşme sürecinde nasıl değiştirildiği ve altüst edildiğiyle o kadar da ilgilenmiyor.

Massimo Legnani, zamansız ölümünden önce Faşist İtalya'nın polikratik bir analizini yapmaya çalışıyordu. Makaleleri ölümünden sonra şu kitapta bir araya getirildi: Legnani, *L'Italia dal fascismo all Repubblica: Sistema de potere e alleanze sociali* (Roma: Carocci, 2000); geliştirdiği yaklaşım daha sonra A. de Bernardi tarafından devralındı: *Una dittatura moderna: Il fascismo como problema storico* (Milano: Bruno Mondadori, 2001); kitapta polikratik sözcüğü bile geçiyor (s. 222). Ayrıca bkz. Philippe Burrin, "Politique et société: Les structures du pouvoir dans l'Italie et l'Allemagne nazie", *Annales: Économies, sociétés, civilisations* 43:3 (Haziran 1988).

Aydınlatıcı makalelerden oluşan bazı derlemeler, Mussolini'nin toplumla ilişkileri "normalleştirme" ya da (daha başarısız bir şekilde) bu ilişkilere yön verme gayretleri sayesinde, Faşizmin, İtalyan toplumuyla nasıl bütünleştiğine yoğunlaşmışlardır. İtalya'yı ele alan sıra dışı bir derleme şudur: Angelo Del Boca, Massimo Legnani ve Mario G. Rossi, der., *Il Regime Fascista: Storia et storiografia* (Bari: Laterza, 1995); İngilizce bir çalışma için bkz. Roland Sarti, der., *The Ax Within: Fascism in Action* (New York: Franklin Watts, 1974). Alberto Aquarone ve Maurizio Vernassa, *Il regime fascista*, yeni baskı (Bologna: Il Mulino, 1974); ve Guido Quazza, der., *Fascismo e società italiana* (Torino: Einaudi, 1973); açık görüşlü Marksistler tarafından kaleme alınan ve sağlam bilgilere dayanan makaleler içeren bu ikincisi hâlâ ilginçliğini koruyor. Edward Tannenbaum, *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945* (New York: Basic Books, 1972), eski olmasına rağmen, diktatörlük düzeninde yaşamının nasıl bir şey olduğunu anlatan en iyi İngilizce kaynaktır.

Salvatore Lupo'nun zengin içerikli *Il fascismo: La politica in un regime*

totalitario (Roma: Donzelli, 2000) kitabı, bölgesel çeşitliliklere, kişisel rekabetlere ve yaygınlaşan radikallığe odaklanarak rejimin karmaşıklığına yeni bir bakış getiriyor. Çalışma özellikle güneydeki Faşizmin kendine özgü niteliklerini aydınlatması bakımından değerli. Patrizia Dogliani, rejimin, İkinci Dünya Savaşı'na erkenden girdiği döneme dek ne şekilde geliştiği hakkında ufuk açıcı yeni bir saha araştırması sunuyor: *L'Italia Fascista, 1922-1940* (Milano: Sansoni, 1999); kitap eksiksiz bir kaynakçaya da sahip. Jens Petersen ve Wolfgan Schieder'in kitabında da ilgi çekici makaleler yer alıyor: *Faschismus und Gesellschaft in Italien: Staat, Wirtschaft, Kultur* (Köln: S. H. Verlag, 1998). Bu araştırmacılar ve diğerleri arasında geçen şu kaynaktaki ilginç tartışmaya da bakılabilir: *Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, Der italienische Faschismus: Probleme und Forschungstendenzen* (Münih: Oldenbourg, 1983).

Yurttaşların faşist rejimlerle kurdukları gönüllü işbirliği ve bu rejimlerin sıradan vatandaşların büyük kısmını tehdit etmeyen seçici terörü, önemli bir araştırma hattına konu oldu; özellikle de Nazi Almanyası çerçevesinde. Faşist rejimlerdeki vatandaş işbirliğinin en yaygın biçimi olan ihbar sayesinde toplumsal kontrolü sağlamak şaşırtıcı derecede az sayıda polisle mümkün hâle gelmişti. Bkz. Robert Gellately, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933-1945* (New York: Oxford University Press, 1990) ve *Backing Hitler* (Oxford: Oxford University Press, 2001). Almanya'yı konu alan daha üst düzey bir sentez için bkz. Eric A. Johnson, *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York: Basic Books, 1999). İtalya'daki baskıcı sistem üzerine yapılan çığır açıcı nitelikteki yeni çalışmalar arasında Mimmo Franzinelli'nin son derece ayrıntılı kitabı *I Tentacoli dell'OVRA* (Torino: Bollati Boringhieri, 1999), Romano Canosa'nın kitabı *I Persecutore e le vittime* (Milano: Mondadori, 2000) ve Mimmo Franzinelli'nin ihbarcılarını ele alan çalışması *I Delatori!* (Milano: Mondadori, 2001) yer alıyor. Paul Corner, Mussolini rejiminin acımasız tarafı hakkında zamanlaması yerinde bir hatırlatma yapıyor: "Italian Fascism: Whatever Happened to Dictatorship?", *Journal of Modern History* 74 (Haziran 2002), s. 325-51.

Eğitim ve gençlik örgütleri, faşist sosyal kontrol programının tam merkezindeydi. İtalya örneği için bkz. George L. Williams, *Fascist Thought and Totalitarianism in Italy's Secondary Schools: Theory and Practice, 1922-1943* (New York: Peter Lang, 1994); Mario Isnenghi, *L'educazione dell'italiano: Il fascismo e l'organizzazione della cultura* (Bologna: L. Capelli, 1979); Jürgen Charnitsky, *Die Schulpolitik des faschistischen Regimes in Italien (1922-1943)* (Tübingen: Max Niemeyer, 1994) ve "Unterricht und Erziehung im faschis-

tischen Italien: Von der Reform Gentile zur Carta della Scuola,” Jens Petersen ve Wolfgang Schieder, der., *Faschismus und Gesellschaft in Italien* içinde, yukarıda künyesi verildi, s. 109-31. Doug Thompson, *State and Control in Fascist Italy: Culture and Conformity, 1925-1943* (Manchester: Manchester University Press, 1991) kitabında faşist eğitimin zora başvurmayaya meyyal tarafını vurguluyor.

Nazizm dönemindeki eğitim hayatını en eksiksiz şekilde ele alan çalışmalar, Michael Grüttner'in kitabı, *Studenten im dritten Reich* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995) ile Geoffrey G. Giles'in *Students and National Socialism in Germany* (Princeton: Princeton University Press, 1985) kitabıdır. Ayrıca bkz. Barbara Schneider, *Die höhere Schule im Nationalsozialismus* (Köln: Böhlau, 2000) ve Peukert'in aşağıda adı geçen çalışmasının ilgili kısımları.

Faşistlerin gençleri harekete geçirme gayretlerini ele alan çalışmalar şunlardır: Tracy Koon, *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985) ve Gerhard Rempel, *Hitler's Children: The Hitler Youth and the SS* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989). Detlev Peukert, Nazilerin bu konudaki başarısızlıklarını “Edelweiss korsanları”, swing heveslileri ve geleneklere uymayan gençler üzerine kaleme aldığı kitap bölümlerinde harika bir şekilde ortaya koyuyor: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life* (New Haven: Yale University, 1987).

Tom Buchanan ve Martin Conway'in derlediği kitap Katolik Kilisesi'nin faşizme ve komünizme –ki daha büyük bir tehdit olarak görülüyordu– verdiği tepkinin anlaşılması için iyi bir başlangıç noktasıdır: *Political Catholicism in Europe, 1918-1965* (Oxford: Clarendon, 1996). Ayrıca şu kitaptaki belli konulara yoğunlaşmış makalelere de bakılabilir: Richard J. Wolff ve Jörg K. Hoensch, *Catholics, the State, and the European Radical Right* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 1987). İtalya'daki durum üzerine yazılmış klasik eserler ise şunlardır: Arturo Carlo Jemolo, *Church and State in Italy, 1850-1960*, çev. D. Moore (Oxford: Blackwell, 1960) ve Daniel A. Binchy, *Church and State in Fascist Italy* (Oxford: Oxford University Press, 1941). Bunlara şu kaynaklar da eklenebilir: John F. Pollard, *The Vatican and Italian Fascism, 1929-1932* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) ve Peter Kent, *The Pope and the Duce* (London: Macmillan, 1981).

Hayati öneme sahip bürokrasi hakkındaki klasik çalışma ise Hans Mommsen'e aittir: *Beamtenum im dritten Reich* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1966). İngilizcedeki en iyi çalışma şudur: Jane Caplan, *Go-*

vernment without Administration: State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany (Oxford: Clarendon Press, 1988). Faşist yönetim döneminde İtalyan kamu hizmetinin durumuna harika bir giriş olarak Guido Melis'in makalesine başvurulabilir: "La burocrazia", Angelo Del Boca vd., *Il regime fascista*, s. 244-76. Mariuccia Salvati ise konuyu modern İtalya'nın sosyal tarihine yerleştirerek ele almaktadır: *Il regime e gli impiegati: La nazionalizzazione piccolo-borghese nel ventennio fascista* (Bari: Laterza, 1992).

Gordon Craig'in kitabı *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945* (Oxford: Clarendon, 1955) Almanya'daki asker-sivil ilişkileri üzerine en klasik çalışmadır. En yeni çalışma ise şu: Klaus-Jürgen Müller, *Army, Politics and Society in Germany, 1933-1945* (Manchester: University of Manchester Press, 1987). İtalyan ordusu uzmanlarının en önde geleni Giorgio Rochat'tır; birçok çalışması arasında şu kitap da bulunuyor: *Breve storia dell'esercito italiana* (Torino: Einaudi, 1978).

Bu günlerde özellikle üretken araştırma hatlarından biri de faşist rejimlerin, çeşitli mesleklerle ve diğer örgütlü çıkar gruplarıyla ilişki kurma biçimlerini ele alıyor. Nazi saflaştırma projelerine dahil olan tıp mesleği özellikle ilgi çekmiştir: Robert N. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988); Michael Kater, *Doctors Under Hitler* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989); ve Robert J. Lifton, *The Nazi Doctors* (New York: Basic Books, 1986). Aynı derecede önem arz eden hukuk alanındaki meslekler ise daha az çalışılmıştır. Almanya örneği üzerine en yetkin çalışma Lot-har Gruchmann'ın hacimli eseridir: *Justiz im dritten Reich: Anpassung und Unterwerfung der Ära Gürtner* (Münih: Oldenbourg, 1988). İngilizce bir kaynak için daha az kapsamlı olan şu kitaba bakılabilir: Ingo Müller, *Hitler's Justice* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991); ayrıca şu çalışmanın çeşitli bölümleri de ilginçtir: Robert Gellately, *Backing Hitler* (Oxford: Oxford University Press, 2001). İtalyan adli sistemi hakkındaki temel otorite, yargı bağımsızlığının faşizm öncesi dönemde bile tartışmalı olduğunu düşünen Guido Neppi Modono'dur: *Sciopero, potere politico e magistratura (1870-1922)* (Bari: Laterza, 1969); Modono'nun kitabı, faşist dönemdeki adli sistemi, yukarıda adı geçen Del Boca ve Quazza imzalı çalışmalara göre çok daha doğrudan ele alıyor.

İş dünyasının kaygılarıyla Nazi rejimi arasındaki ilişki birkaç örnek niteliğinde çalışmanın konusu olmuştur. Peter Hayes, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987) kitabında, aslında kendisini 1920'lerde Avrupa'nın en büyük şirketi hâline getiren serbest pazar rejiminin sürmesini tercih edecek olan dev kim-

yeve ürün konsorsiyumunun, Nazi otarşisine nasıl uyum sağlayıp bundan çok kâr ettiğini ve Nazizmin yarattığı ideolojik bir coşkudan ziyade daha dar bir iş başarısı etiği ve fırsat kollayıcılıkla motive olduğunu gösteriyor. Bernard P. Bellon'a göre, Daimler-Benz çok daha hevesliydi: *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903-1945* (New York: Columbia University Press, 1990). Sigortacılığın belli ölçülerde bir bağımsızlık kazanma yolundaki başarılı gayretleri Gerald P. Feldman tarafından yetkin bir şekilde ele alınıyor: *Allianz and the German Insurance Business, 1933-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

İtalyan iş idarecilerinin, Mussolini'nin korporatist ekonomik sisteminin yöneticilerine dönüşmek ve Faşizm içinde "özel bir iktidar" alanını elde tutmak için yaptıkları başarılı manevralar Roland Sarti tarafından inceleniyor: *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940: A Study in the Expansion of Private Power under Fascism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1971). Sarti, sanayicilerin, istediklerinin çoğunu aldıklarını savunuyor. İtalyan tarihinin daha önceki dönemlerini kapsayan daha derin bir arka planın ele alınmasıyla ulaşılan benzeri sonuçlar F. H. Adler'in çalışmasında bulunabilir: *Italian Industrialists from Liberalism to Fascism: The Political Development of the Industrial Bourgeoisie* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995). İtalyan araştırmacılardan Piero Melog-rani ve kitabı *Gli industriali a Mussolini: Rapporti fra Confindustria e fascismo dal 1919 al 1929* (Milano: Longanesi, 1972), sözde *laissez-faire* sanayicilerle Faşizm arasındaki anlaşmazlıkları gereğinden fazla vurgulamakla eleştirilmiştir. Franco Castronovo, Faşist rejim döneminde iş dünyasına sağlanan avantajlara vurgu yapıyor: *Potere economico et fascismo* (Milano: Bompiani, 1974). Yazarın şu makalesine de bakılabilir: "Il potere economico e fascismo", Guido Quazza, der., *Fascismo e società italiano* (Torino: Euinadi, 1973), s. 45-88. Aynı yazarın FIAT başkanı Agnelli'yi konu edinen önemli biyografisini de ekleyelim. Rolf Petri, iş dünyası liderlerinin, bazı çıkar ve değer çatışmalarına rağmen, mağlubiyetin kesinleştiği 1943 baharına kadar, rejimle kurdukları genel işbirliğinin temellerini analiz ediyor: "Wirtschaftliche Führungskräfte und Regime: Interessen, Wertvorstellungen und Erinnerungssporzesse zwischen Konsens und Krise", Jens Petersen ve Wolfgang Schieder, der., *Faschismus und Gesellschaft in Italien: Staat, Wirtschaft, Kultur* (Köln: SH-Verlag, 1998), s. 199-223.

Faşistlerle muhafazakârlar arasındaki ilişkilerin genel çerçevesine en iyi giriş kitabı şudur: Martin Blinkhorn, der., *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth Century Europe* (Londra: Unwin Hyman, 1990); buna şu makaleyi de ekleyebiliriz: Je-

remy Noakes, "Fascism and High Society", Michael Burleigh, der., *Confronting the Nazi Past: New Debates on Modern German History* (New York: St. Martin's Press, 1996).

Vera Zamani'nin *The Economic History of Italy, 1860-1990* (Oxford: Clarendon, 1993) kitabında Faşist İtalya'daki durum hakkında özet niteliğinde bir bölüm bulunuyor.

Nazi rejimi ve faşist rejimin işçilerle ilişkisi üzerine en önemli çalışma Jane Caplan'ın derlediği kitaptır: *Nazism, Fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 131-211. Nazilerin iş başında olduğu dönemde emeğin durumu hakkındaki en incelikli çalışmalara imza atan May'in şöyle bir kitabı da vardır: *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft: Dokumente und Materialien zu deutscher Arbeiterpolitik, 1936-1939* (Berlin: Freie Universität, 1975). Alf Lüdtke, bazı işçilerin neden Hitler'i desteklemiş olabileceği üzerine bir öneride bulunuyor: "Working Class and Volksgemeinschaft," Christian Leitz, *The Third Reich: The Essential Readings* içinde (Oxford: Blackwell, 1999) ve "What Happened to the 'Fiery Red Glow'?" Lüdtke, der., *History of Everyday Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995), s. 198-251. Ulrich Herbert, şu kitapta ve diğer çalışmalarında, Alman işçilerle yabancı köle emeği arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin nasıl da ilk grubun lehine sonuçlar doğurduğunu araştırıyor: *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor under the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Richard J. Overy, yaşam standardını, kadınlarınkini de dahil ederek, ele alıyor: "Guns and Butter: Living Standards, Finance and Labour in Germany, 1939-1942," Overy, *War and the Economy in the Third Reich* (Oxford: Clarendon Press, 1994).

İtalya'daki durum için bkz. Tobias Abse, "Italian Workers and Italian Fascism," Richard Bessel, der., *Fascist Italy and Nazi Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 40-60 ve Giulio Sapelli'nin derlediği makaleler: *La classe operaia durante il fascismo* (Annali Feltrinelli, 20. cilt: Milano: Feltrinelli, 1981).

Nazi toplumsal cinsiyet politikaları çok büyük bir literatürün konusu olmuştur. Temel yapıtlar arasında şunlar vardır: Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany* (New York: Longman's, 2001); Renata Bridenthal, Atina Grossmann ve Marion Kaplan, der., *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York: Monthly Review Press, 1984); Claudia Koontz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (New York: St. Martin's Press, 1987); Ute Frevert, *Women in German History: From Bourgeoise Emancipation to Sexual Liberation* (Oxford:

Oxford University Press, 1989); Tim Mason, "Women in Germany, 1925-1940", *History Workshop*, 1:1 & 2 (1976); Rita Thalmann, *Femmes et fascisme* (Paris: Tierce, 1987); Gisela Bock, "Nazi Gender Policies and Women's History", Georges Duby ve Michelle Perrot, der., *A History of Women: Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994), s. 149-77; Helen Boak, "Women in Weimar Germany: The 'Frauenfrage' and the Female Vote", Richard Bessel ve E. J. Feuchtwanger, der., *Social Change and Political Development in the Weimar Republic* (Londra: Croom Helm, 1981); Gabriele Czarnowski, "The Value of Marriage under National Socialism", Richard Bessel, der., *Fascist Italy and Nazi Germany*, s. 61-77. Son çare olarak kadın işçilere başvurulması hakkında Richard Overly'nin yukarıda adı geçen çalışmasına bakılabilir. Michael Burleigh ve Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991) kitabında gayet yaratıcı bir şekilde kadınlar üzerine bir bölümün yanı sıra erkekler üzerine de bir bölüm ayırırlar.

Faşist İtalya'daki kadınları konu alan olmazsa olmaz çalışma Victoria De Grazia'ya aittir: *How Facism Ruled Women* (Berkeley ve Los Angeles: University of Columbia Press, 1992); çalışmanın daha kısa bir biçimi yukarıda da adı geçen ve Duby ve Perrot tarafından derlenmiş *A History of Women* kitabında yer alıyor. Şu çalışmalar da konuyla ilgili en yeni verileri sunan genel değerlendirmelerdir: Perry R. Wilson, "Women in Fascist Italy," Richard Bessel, der., *Fascist Italy and Nazi Germany*, s. 78-93; Luisa Passerini ve Chiara Saraceno'nun, Angelo Del Boca ve diğerlerince derlenmiş *Il Regime Fascista* kitabındaki makaleleri; ayrıca Lesley Caldwell'in ilk dönem makalelerine de başvurulabilir: "Reproducers of the Nation: Women and the Family in Fascist Party", David Forgacs, *Rethinking Fascist Italy* içinde (Londra: Lawrence and Wishart, 1986) ve Alexander De Grand, "Women Under Italian Fascism", *Historical Journal* 19:4 (Aralık 1976), s. 947-68. Paul Corner, konuyu daha uzun vadeli bir perspektifle değerlendiriyor: "Women in Fascist Italy: Changing Family Roles in the Transition from an Agricultural to an Industrial Society", *European Studies Quarterly* 23 (1993), s. 51-68. Luisa Passerini, Faşist dönem Torinosu'ndaki kadınların gündelik yaşamlarını anlayabilmek için sözlü tarihi kullanıyor: *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987). Perry R. Wilson, Faşistlerin kurduğu göstermelik bir fabrikada çalışan kadınların memnuniyetleri ve sıkıntılarına müthiş bir bakış getiriyor: *The Clockwork Factory: Women and Work in Fascist Italy* (Oxford: Clarendon Press, 1993).

Faşizme, kışkırtıcı bir şekilde “oğlan çocuğu ideolojisi”³³ denmiştir ama bazı kadınların faşizmi yürekten desteklediğini, seçici bir şekilde de olsa –hatta küçük düşürücü ataerkil biçimlerde– ondan yardım aldığını biliyoruz. Richard Evans’ın kadın oyları üzerine bir çalışması var: “German Women and the Triumph of Hitler,” *Journal of Modern History* (Mart 1976) (ek). Alman kadınların Nazizmin kurbanları mı yoksa işbirlikçileri mi olduğu hakkında son derece hararetli bir tartışma için bkz. Atina Grossmann, “Feminist Debates about Women and National Socialism”, *Gender and History* 3:3 (Sonbahar 1991), s. 350-58 ve Adelheid von Saldem, “Women: Victims or Perpetrators?” David F. Crew, der., *Nazism and German Society, 1933-1945* (Londra: Routledge, 1994), yukarıda adı geçen şu eserde yeniden yayımlanmıştır: Christian Leitz, *The Third Reich: The Essential Readings*.

Faşizmin ve Nazizmin ilk destekçileri arasında yer alan köylüler ve küçük çiftlik sahipleri bu partilerin iktidarı kullanma biçimlerinden her zaman faydalanmadılar. Nazi tarım politikası hakkında bkz. J. E. Farquharson, *The Plough and the Swastika* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1976); şu makalede kitabın bir özeti yapılıyor: Farquharson, “The Agrarian Policy of National Socialist Germany”, Robert G. Moeller, der., *Peasants and Lords in Modern Germany: Recent Studies in Agricultural History* (Boston: Allen and Unwin, 1986), s. 233-59; ve Anna Bra-mwell, *Blood and Soil: Richard Walther Darré and Hitler’s “Green Party”* (Abbotsbrook: Kensal, 1985).

Faşizmin ilk dönemlerinde tarım politikalarında yaşanan anlaşmazlık yukarıda sıralanan birçok yerel ölçekli çalışmada ele alınıyor. İtalya’daki durum şu makalelerde gözden geçiriliyor: Mario Bernabei, “La base de masse del fascismo agraria,” *Storia contemporanea* 6:1 (1975), s. 123-53 ve Dahlia Sabina Elazar, “Agrarian Relations and Class Hegemony: A Comparative Analysis of Landlord, Social and Political Power in Italy, 1861-1970”, *British Journal of Sociology* 47 (Haziran 1996), s. 232-54. Faşist İtalya’nın çiftliklerle ilgili politikası Paul Corner’ın makalesinde tartışılıyor: “Fascist Agrarian Policy and the Italian Economy in the Interwar Years”, John A. Davis, der., *Gramsci and Italy’s Passive Revolution* (Londra: Croom Helm, 1979); Alexander Nützenadel’in çalışması ise bütün ayrıntılarıyla inceliyor bu politikaları: *Landwirtschaft, Staat, und Autarkie: Agrarpolitik in faschistischen Italien* (Tübingen: Max Niemayer Verlag, 1997).

Faşist yönetimin nasıl işlediği hakkında yazılmış en fikir verici çalışmaların bir kısmı Nazi Almanyası’yla Faşist İtalya arasında yapılan karşı-

laştırmalara dayanır. Konuyu, karşılaştırmının tek bir çalışmada sürdürülmesi biçiminde değil de karşılaştırılan tarafların iki ayrı makalede incelenmesi yoluyla ele almak gibi bir eğilim vardır. Yine de yüksek kaliteye sahip makalelerdir bunlar: Richard Bessel, der., *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) ve Wolfgang Schieder, der., *Faschismus als sozialer Bewegung: Deutschland und Italien im Vergleich* (Hamburg: Hoffmann ve Campe, 1976). Yüksek kalitedeki bu yazılardan daha da fazlası Nazi Almanyası'yla Stalinist Rusya'yı eşleştirmektedir: Ian Kershaw ve Moshe Lewin, der., *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) ve Henri Rousso, der., *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées* (Brüksel: Complexe, 1999). Tek bir çalışmada sürdürülen özgün bir Nazi Almanyası, Faşist İtalya karşılaştırmasına Alexander J. De Grand'ın *Fascist Italy and Nazi Germany: The "Fascist" Style of Rule* (Londra: Routledge, 1995) başlıklı özlü çalışmasında rastlanıyor; bu tarzda kaleme alınan ilginç bir makale için bkz. Carlo Levy, "Fascism, Nazism, and Conservatism: Issues for Comparativists," *Contemporary European History* 8:1 (1999).

Nazi rejimin nasıl işlediği üzerine kaleme alınmış ve değerini hâlâ koruyan makaleler şu kitaplarda derlenmiştir: Peter D. Stachura, der., *The Shaping of the Nazi State* (Londra: Croom Helm, 1978); Jeremy Noakes, der., *Government, Party and People in Nazi Germany* (Exeter: University of Exeter Press, 1980); Thomas Childers ve Jane Caplan, der., *Reevaluating the Third Reich* (New York: Holmes and Meier, 1993); David Crew, der., *Nazism and German Society* (Londra: Routledge, 1994); Michael Burleigh, der., *Confronting the Nazi Past* (künyesi yukarıda) ve Christian Leitz, der., *The Third Reich: The Essential Readings* (künyesi yukarıda).

1980'ler kamuoyu üzerine yapılan çalışmalar, şaşırtıcı derecede çok homurdanmaya – bu homurdanmalardan karizmatik liderler pay almıyordu – rağmen Alman ve İtalyan diktatörlüklerinin halk tarafından önemli ölçüde kabul edildiğini vurgular. Bkz. Ian Kershaw, *"The Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich* (New York: Oxford University Press, 1987) ve *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich, Bavaria 1933-1945* (New York: Oxford University Press, 1983). Bunlar, Martin Broszat'ın, Üçüncü Reich dönemindeki Bavyera üzerine yaptığı ayrıntılı incelemenin bir parçasıdır. İtalya'yı en kapsamlı biçimde ele alan çalışma Simona Colarizi'nin *L'opinione degli italiani sotto il regime, 1929-1943* başlıklı kitabıdır (Bari: Laterza, 1991). Vatandaşların gönüllü işbirliği konusunda zaten göndermede bulunduğumuz çalışmalardan, örneğin Robert

Gellately'nin Almanya'daki ihbarlar üzerine yazdıklarından da bu noktada bahsetmek gerekir.

Alastair Hamilton, *The Appeal of Fascism: A Study of Intellectuals and Fascism, 1919-1945* (Londra: Anthony Blond, 1971) başlıklı kitabında bazı entelektüellerin Hitler ve Mussolini'ye verdiği desteği, genel okur kitlesi için inceliyor. İtalya'da siyasi düşüncenin genel tarihine giriş için en uygun kitap şudur: Norberto Bobbio, *Ideological Profile of Twentieth Century Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1995). Faşizm dönemindeki entelektüeller üzerine İtalyanca temel çalışmalar ise şunlardır: Luisa Mangoni, *L'interventismo della cultura: Intelletuali e riviste del fascismo* (Bari: Laterza, 1974); Gabriele Turi, *Il fascismo e il consenso degli intellettuali* (Bologna: Il Mulino, 1980) ve Michel Ostenc, *Intellectuels italiens et fascisme (1915-1929)* (Paris: Payot, 1983). Mario Isnenghi'nin yazılarından oluşan derleme, *L'Italia del Fascio* (Floransa: Giunti, 1996), "militan entelektüeller ve bürokratik entelektüeller" üzerine meşhur makalesini de içerir. Zihin açıcı kısa değerlendirmeler için bkz. Norberto Bobbio, "La cultura e il fascismo", Guido Quazza, der. *Fascismo e società italiana* (Torino: Einaudi, 1973), s. 211-46 ve Gabriele Turi, "Fascismo e cultura ieri e oggi," Angelo Del Boca vd. der. *Il regime fascista*. James Joll'un *Three Intellectuals in Politics* (New York: Pantheon, 1960) kitabı, Marinetti'ye canlı bir giriş niteliğindedir.

Sayıları gitgide artan muazzam sayıda çalışma, faşist rejimlerin kültürel projelerinin ve ritüellerinin iç anlamlarını yapıbozuma uğratmaya vakfedilmiştir. Kültürü kurumlarla ve toplumla başarılı bir biçimde ilişkilendiren bu türün örnekleri arasında şunlar yer alıyor: Emilio Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1997); Ruth Ben-Ghiat, *Fascist Modernities* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2001); Marla Stone, *The Patron State* (Princeton: Princeton University Press, 1998); *The Journal of Contemporary History* 31:2 (Nisan 1996) "Faşizmin Estetiği" özel sayısı; *Modernism/Modernity* 2:3 (Eylül 1995) ve 3:1 (Ocak 1996) "Faşizm ve Kültür" konulu iki özel sayı; ve Richard J. Golsan, der., *Fascism, Aesthetics and Culture* (Hanover, NH: University Press of New England, 1992). Bazen bu türe dahil kimi çalışmalar faşist ritüel ve sanatın şifresini çözmeyi tek başına bir hedef olarak alır. David D. Roberts, "How Not to Think about Fascist Ideology, Intellectual Antecedents, and Historical Meaning" başlıklı çalışmasında faşizm konusundaki çok çeşitli kültürel çalışmaları biraz sert bir

dille inceliyor, *Journal of Contemporary History* 35: 2 (Nisan 2000), s. 185-211. Roger Griffin ise "The Reclamation of Fascist Culture"da aynı işi coşkuyla yapıyor, *European History Quarterly* 31:4 (Ekim 2001), s. 609-20.

Yakın zamanda yapılmış, Nazi kültürel politikasını anlamaya rehberlik edebilecek nitelikte çalışmalar şunlardır: Alan E. Steinweis, *Ideology and Economy in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993) ve *Nationalist Socialist Cultural Policy* (New York: St. Martin's Press, 1995).

Alan Cassels'in *Mussolini's Early Diplomacy* (Princeton: Princeton University Press, 1970) kitabı hâlâ kıymetini korurken H. James Burgwyn'in *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1949* (Westport, CT: Praeger, 1977) başlıklı kitabı yararlı ve kapsamlı bir genel çerçeve sunmaktadır. Üçüncü Reich'in dış politikasını konuya gayet hâkim bir biçimde ele alan bir çalışma ise Gerhard Weinberg'in *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2 cilt. (Chicago: University of Chicago Press, 1970, 1980) kitabıdır.

VII. Radikalleşme

Faşist radikalleşme konusundaki çalışmaların çoğu doğal olarak Nazi Almanyası'nı ele almaktadır. Araştırmacılar, Almanya'nın hızla savaşa, yayılcılığa ve ırksal saflaştırmaya gidişinin ardında Hitler'in dayatmalarının mı olduğunu, yoksa bunların faşist yönetim sistemi içinde mi filizlendiğini tartışmışlardır. Hans Mommsen'in "birikimsel radikalleşme" teorisini bulabileceğimiz yayınlardan biri şudur: "Cumulative Radicalization and Progressive Self-Destruction as Structural Elements of the Nazi Dictatorship", Ian Kershaw ve Moshe Lewin, der., *Stalinism and Nazism: Dictatorship in Comparison* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 75-87.

İktidara gelmeden önce İtalyan Faşizmi Nazizmden daha kanlıydı; fakat Mussolini'nin partiyle değil, devletle yönetme tercihi, 1929'dan sonra rejimi "normalleştirdi" Bu süreç için yukarıda da bahsedilmiş olan, Lytton'un *Seizure* ve Schieder'in *Der Faschismus als sozialer Bewegung* kitaplarına bakılabilir. Bununla beraber, İtalyan Faşizminin belagati ve kendine dair imajı, (Faşistlerin sözcüğe atfettiği milliyetçi ve anti-sosyalist anlamda) "devrimci" olmayı sürdürdü ve özgün radikalleşme, İtalya'nın emperyal yayılımıyla birlikte görünür hâle geldi. Bu konuda Pierre Milza'nın *Mussolini* (Paris: Fayard, 1999) kitabındaki "Radicalisation" başlıklı bölüm oldukça ilginçtir. Mussolini kolonyal seferlerinde Hitler'in hiç yel-

tenmediği adımlar attı. Örneğin, Libya ve Etiyopya'da zehirli gaz kullandı. Angelo Del Boca, *I gas di Mussolini: Il fascismo e il guerra d'Etiopia* (Roma: Editore Riuniti, 1996). İtalyan sömürge yönetimi açık bir biçimde ırkçıydı. Bkz. Angelo Del Boca, "Le leggi razziali nell'impero di Mussolini", Del Boca vd. *Il regime fascista*, s. 329-51. Etiyopya'daki savaş, 1930'ların ortalarında İtalya'daki radikalleşmenin canlanmasını da sağladı.

Mussolini'nin sömürgeci imparatorluğu konusundaki en iyi çalışmalar şunlardır: Claudio Segrè, *The Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya* (Chicago: University of Chicago Press, 1974); Angelo Del Boca, *The Ethiopian War, 1935-1941* (Chicago: University of Chicago Press, 1969) ve İtalyan imparatorluğu konusunda yapılmış öteki bazı çalışmalar arasında aynı yazara ait şu kitapta bulunmaktadır: *Le guerre coloniale del fascismo* (Bari: Laterza, 1991). Denis Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire* (New York: Viking, 1976) kitabında bunu, Duce'nin kişisel hevesi gibi gösterir. Luigi Goglia ve Fabio Grassi, *Il colonialismo italiano da Adua all'impero* (Bari: Laterza, 1933) kitabında imparatorluğun, İtalyan milliyetçiliğinin, Faşizmden önce de var olan, bir tutkusu olduğunu hatırlatır.

Savaş, radikalleşmede önemli bir rol oynadı. Savaş, ulusal canlanmayı sağlamak üzere ortaya çıkan faşist reçetenin arzi değil, olmazsa olmaz bir parçasıydı. Fakat Almanya'nın başarılı savaşı, doğuda radikal parti yönetiminin ve Nihai Çözümün yolunu açarken, İtalya'nın başarısız savaşı, Faşizmin meşruiyetini zedeledi.

Şu an için Almanya'nın savaşını anlatan en yetkin çalışma, on cilt olarak tasarlanan bir kitaptır: Wilhelm Deist vd. *Germany in the Second World War* (Oxford: Clarendon Press, 1990). Norman Rich, *Germany's War Aims*'te Nazi ideolojisinin fetih yoluyla nasıl uygulandığını kapsamlı bir biçimde ele alır: 1. cilt: *Ideology, The Nazi State and the Course of Expansion* (New York: Norton, 1973) ve 2. cilt: *The Establishment of the New Order* (New York: Norton, 1974). Gerhard Weinberg'in makalelerinden oluşan *Germany, Hitler, and World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) kitabı da çoğunlukla aydınlatıcıdır.

İtalya'nın savaşı üzerine İngilizce yazarlar arasında en yetkin isim, savaşı, Mussolini'nin yayılmacı hedeflerine bağlayan MacGregor Knox'tur, bkz. *Mussolini Unleashed, 1939-1941* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), *Hitler's Italian Allies: Royal Armed Forces, Fascist Regime and the War, 1940-43* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), ve çok ilginç bir karşılaştırmalı çalışma olan *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy and War in Fascist Italy and Nazi Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000). Konu üzerine yapılmış daha kısa çalışma-

lar için MacGregor Knox'un şu makalelerine bakılabilir: "Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History* 56 (1984), s. 1-57 ve "Expansionist Zeal, Fighting Power, and Staying Power in Fascist Italy and Nazi Germany," Richard Besel, der., *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 113-33. Aristotle A. Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945* (Londra: Routledge, 2000) kitabında toprakları genişletmenin neden kriz rejimleri için bir "çıkart yol" olduğu sorusunu sorar. John F. Coverdale'in *Italian Intervention in the Spanish Civil War* (Princeton: Princeton University Press, 1975) başlıklı çalışması da değeri hâlâ koruyor.

Hâlihazırda Salò'daki İtalyan Sosyal Cumhuriyeti konusundaki en yetkin çalışma Lutz Klinkhammer'in *L'occupazione tedesca in italia 1943-1945* (Torino: Bollati-Boringhieri, 1993) kitabıdır. Kitap, Almandada da şu başlıkla yayımlanmıştır: *Zwischen Bündnis und Besatzung: Das nationalsozialistische Deutschland und die Republic von Salò 1943-1945* (Tübingen: M. Niemeyer, 1993). İngilizcede etkili bir klasik çalışma, F. W. Deakin'ın *The Six Hundred Days of Mussolini's*idir (New York: Harper & Row, 1966). Kitap, yazarın İkinci Dünya Savaşı boyunca Almanya-İtalya ilişkilerini ele aldığı *The Brutal Friendship: Mussolini, Hitler, and the Fall of Italian Fascism* (New York: Harper & Row, 1962, gözden geç. baskı 1966) kitabının 3. bölümünün gözden geçirilmiş versiyonudur.

İçerideki radikalleşmenin merkezinde bir arındırma dürtüsü vardı: Öncelikle akıl sağlığı yerinde olmayanların (Almanya'da savaş başladığında başladı), daha sonra ise etnik köken ve ırk bakımından saf olmayanların ve toplumsal olarak dışlanmışların arındırılmasına yönelik bir dürtü. Genel bilgi için bkz. Michael Burleigh ve Wolfgang Ippermann, *The Racial State 1933-45* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992). Robert Gellately ve Nathan Stoltzfus'un derlediği *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton: Princeton University Press, 2001), farklı arındırma hedeflerini ele alır. Homoseksüeller için bkz. Harry Osterhuis, "Medicine, Male Bonding, and Homosexuality in Nazi Germany", *Journal of Contemporary History* 32:2 (Nisan 1997), s. 187-205; Günter Grau, der., *Hidden Holocaust? Gay and Lesbian Persecution in Germany, 1933-1945* (Londra: Cassell, 1995) ve Burkhard Jellonek ve Rüdiger Lautmann, der., *Nationalsozialistische Terror gegen Homosexuelle: Verdrängt und Ungesühnt* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2002).

Akıl sağlığı yerinde olmayan ya da başka nedenlerle "işe yaramaz" adedilen kişilerin öldürülmesi ya da toplumu onlardan arındırma yönün-

deki Nazi programı uzun süre ihmal edilmekle beraber şu anda Nazi tarzı faşizmin temel bir ögesidir ve Nazi faşizmini İtalyan faşizminden ayırır. Sterilleştirme, hiçbir biçimde Nazi tekelinde değildi. İsveç, Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri, bu noktada Nazizme İtalya'dan daha çok yaklaşıyordu. Bkz. Maria Sophia Quine, *Population Politics in 20th Century Europe* (Londra: Routledge, 1996). İsveç örneğini Carl Levy veriyor: "Fascism, National Socialism, and Conservatives in Europe, 1914-1945: Issues for Comparativists", *Contemporary European History* 8:1 (1999), s. 120, 106. not. Gisela Bock, Nazilerin üreme karşıtı politikalarının ırksal imhaların bir öncüsü olduğunu düşünmektedir. *Zwangsterilisation im Dritten Reich: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986).

Nazilerin sağlam beden övgüsünün öteki yüzünde, bugünlerde çokça çalışılan bir konu olan tıbbi arındırma vardı. Bkz. Michael Burleigh, *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, c. 1900-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995). Yazar, ötenaziye verilen tepkileri şu yazısında ele alır: "Between Enthusiasm, Compliance, and Protest: The Churches, Eugenics, and the Nazi Euthanasia Program", *Contemporary European History* 3:3 (Kasım 1994), s. 253-63. Detlev J. K. Peukert, Nazi politikasında bilimin karanlık yüzünü tartışır: "The Genesis of the 'Final Solution' from the Spirit of Science", Thomas Childers ve Jane Caplan, der. *Reevaluating the Third Reich* (New York: Holmes and Meier, 1993), s. 234-52. Yakın zamanda yayımlanmış monografiler şunlardır: Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerten Lebens" 1890-1945* (Göttingen: Vandenhoeck ve Ruprecht, 1987); Götz Aly, Angelika Ebbinghaus, Matthias Hamann, Friedrich Pfaflin ve Ger Preissler, *Aussonderung und Tod: Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren* (Berlin: Rotbuch, 1985); Götz Aly, *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994); ve Benno Müller-Hill, *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others, Germany 1933-1945* (Oxford: Oxford University Press, 1988). Henry Friedlander, akıl sağlığı yerinde olmayanları öldürmekle Yahudileri öldürmek arasındaki ilişkilerin izini sürüyor: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995).

Faşist olmayanlar da dahil olmak üzere entelektüellerin faşist projelere nasıl katıldığını ele alan çalışmalar için bkz. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastward: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambrid-

ge: Cambridge University Press, 1988) ve Götz Aly ve Suzanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg: Hoffman und Campe, 1991).

Faşist İtalya, ırksal arınmadan ziyade anneliği teşvik etmekle ilgileniyordu, fakat Faşistler, İtalyan Doğu Afrikası'nda kurulan *de facto* apartheidteki biyolojik ırka çok benzer bir işleve sahip kültürel-tarihsel bir ırk (*la razza*) ve soy (*la stirpe*) kavramı geliştirdiler. Bkz. David G. Horn, *Social Bodies: Science, Reproduction, and Italian Modernity* (Princeton: Princeton University Press, 1994); Carl Ipsen, *Dictating Demography: The Problem of Population in Fascist Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996) ve Angelo Del Boca'nın *Il regime fascista* kitabındaki kendi makalesi. Ayrıca bkz. Aaron Gillette, *Racial Theories in Fascist Italy* (Londra: Routledge, 2002).

Yahudilerin katledilmesi konusunda yapılmış bir yığın çalışma arasında en iyi başlangıç, Saul Friedländer'in ustalıkla yeni sentezi *Nazi Germany and the Jews* olacaktır. 1. Cilt: *The Years of Persecution, 1933-1939* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1997). Peter Longerich'in *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung'u* (Münih: C. H. Beck, 1998) yakın zamanda kaleme alınmış bilgilendirici bir çalışmadır. Holokostun nasıl gerçekleştirildiği konusunda İngilizce yazılmış en ikna edici güncel çalışmalar Christopher R. Browning'e aittir: *Ordinary Germans: Police Battalion 101 and the Final Solution* (New York: HarperCollins, 1992), *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), *Nazi Policy: Jewish Workers, German Killers* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) ve yayımlanmak üzere olan *Origins of the Final Solution* (Lincoln, NE: University of Nebraska). Almanya'daki güncel Holokost çalışmalarının oldukça kaliteli örnekleri şu kitapta bulunabilir: Ulrich Herbert, der., *National Socialist Extermination Policy: Contemporary German Perspective and Controversies* (New York: Berghahn, 2000). Nazilerin, Doğu Avrupa'nın etnik haritasını yeniden çizmeyi hedefleyen daha geniş kapsamlı projesinin yeni fark edilen önemi hem burada, hem de Götz Aly'nin kitabında yansıtılıyor: *Final Solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (New York: Oxford University Press, 1999). Nazi kampları konusunda güncel bilgileri özetleyen bir kaynak için bkz. Ulrich Herbert, Karin Orth ve Christoph Dieckmann, *Die nationalsozialistische Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur*, 2 cilt. (Göttingen: Wallstein, 1998).

1938 İtalyan ırk kanunu konusundaki çalışmalar, Altıncı Bölüm, 66. notta tartışılıyor, s. 293.

Avrupalı Faşizmler Almanya ve İtalya dışındaki Avrupalı faşizmler için iyi bir başlangıç noktası, bu denemenin giriş paragrafında bahsedilen, Stein U. Larsen vd., Stuart Woolf ve Hans Rogger/Eugen Weber tarafından derlenmiş çalışmalardaki mükemmel makalelerdir. Enzo Collotti'nin kitabında faşizmin çeşitli ülkelerdeki kısa bir taslağıyla kapsamlı bir kaynakça yer almaktadır: *Fascismo, Fascismi* (Floransa: Sansoni, 1989). Wolfgang Wippermann'ın kısa ve özlü karşılaştırmalı denemesi *Europäische Faschismus im Vergleich* (Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1983) son derece aydınlatıcıdır.

Tek tek Avrupa ülkeleri hakkındaki çalışmalar şunlardır:

Avusturya: Faşizmin ataları konusunda yetkin bir isim John W. Boyer'dir: *Political Radicalism in Late Imperial Austria* (Chicago: University of Chicago Press, 1981). Ayrıca bkz. Andrew G. Whiteside, *The Socialism of Fools: Von Schönerer and Austrian Pan-Germanism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1975). Avusturyalı Naziler konusunda bkz. Bruce E. Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981); Peter Black, *Ernst Kaltenbrunner: Ideological Soldier in the Third Reich* (Princeton: Princeton University Press, 1984); ve Francis L. Carsten, *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler* (Los Angeles: Sage, 1977). Lucian O. Meysels, Kurt Schuschnigg'i inceliyor: *Der Austrofascismus: Das Ende der ersten Republik und ihr letzter Kanzler* (Viyana: Amalthea, 1992).

Baltık Ülkeleri: Andres Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia* (New York: St. Martin's Press, 2000).

Belçika: 1940 öncesi dönem için bkz. Jean-Michel Étienne, *Le Mouvement Rexiste jusqu'en 1940*, Cahiers de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, No. 165 (Paris: Armand Colin, 1968); Martin Conway, "Building the Christian City: Catholics and Politics in Inter-War Francophone Belgium", *Past and Present* 128 (Ağustos 1990); Danièle Wallefin makalesi, Larsen vd. *Who Were the Fascists*; ve William Brustein, "The Political Geography of Belgian Fascism: The Case of Rexism", *American Sociological Review* 53 (Şubat 1988), s. 69-80. 1940 sonrası dönem için bkz. Martin Conway, *Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940-1944* (New Haven: Yale University Press, 1943). Bu çalışmayı, John Gillingham'ın iş dünyasındaki daha pragmatik işbirlikçiler üzerine yaptığı çalışmayla birleştirmek gerekir: *Belgian Business in the Nazi New Order* (Gent: Jan Dondt Foundation, 1977).

Britanya: Temel bir çalışma, Richard Thurlow'un kitabıdır: *Fascism in Britain, 1918-1985*, gözden geçirilmiş baskı (Oxford: Blackwell, 1998). Thomas Linehan, farklı tutumlara ilişkin ek kaynaklar kullanıyor: *British Fascism 1919-1939: Parties, Ideology, Culture* (Manchester: Manchester University Press, 2000). En önemli hareket hakkında Thomas Linehan'ın şu kitabı aydınlatıcıdır: *East London for Mosley: The British Union of Fascists in East London and Southwest Essex, 1933-1940* (Londra: Frank Cass, 1996). Kenneth Lunn ve Richard Thurlow'un derlediği *British Fascism: Essays on the Radical Right in Interwar Britain* (Londra: Croom Helm, 1980) hâlâ yararlı bir kaynaktır. Robert Skidelsky'nin yetkin çalışması *Oswald Mosley*, öfke uyandıracak kadar da empatiktir: *Oswald Mosley*, gözden geç. baskı. (Londra: Macmillan, 1990) (orijinal baskı 1975). Richard Thurlow, farklı yorumları açıklıkla değerlendiriyor: "The Failure of Fascism", Andrew Thorpe, der., *The Failure of Political Extremism in Interwar Britain* (University of Exeter Studies in History No. 21, 1989).

Hırvatistan: Yeshayahu Jelinek, "Clergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement", Larsen vd. *Who Were the Fascists*, s. 367-78.

Çekoslovakya: David D. Kelly, *The Czech Fascist Movement, 1922-1942* (Boulder, CO: Eastern European Monographs, 1995).

Doğu Avrupa: Peter F. Sugar'ın *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945* (Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1971) kitabı analitik olmaktan çok betimleyicidir.

Fransa: Fransızca yazılmış konuya en hâkim çalışma Pierre Milza'nın kitabıdır: *Fascisme français: Passé et présent* (Paris: Flammarion, 1987). İngilizcedeki kaynaklar için bkz. Michel Winock, *Nationalism, Anti-Semitism, and Fascism in France*, Fransızcadan çev. Jane Marie Todd (Stanford, CA: Stanford University Press, 1998) ve Robert Soucy'nin Fransa'daki durumu anlattığı iki ciltlik çalışma: *French Fascism: The First Wave, 1924-1933* (New Haven: Yale University Press, 1986) ve *French Fascism: The Second Wave, 1933-1939* (New Haven: Yale University Press, 1995). Zihin açıcı bazı makaleler için bkz. Milza, "L'Ultra-Droite dans les années Trente," Michel Winock, der., *Histoire de l'extrême droite en France* (Paris: Seuil, 1993), s. 157-90 ve Philippe Burrin, "Le fascisme," Jean-François Sirinelli, der., *Histoire des droites en France* (Paris: Gallimard, 1992), 1. cilt, s. 603-52. Klaus Jürgen Müller'in oldukça fikir verici makalesi, olağan "semptomlar" listesini reddeder ve muhafazakârların faşizme ihtiyaç duymadığını göstermek için Fransız Sağının zaman içindeki gelişimini çözümler: "Die französische Rechte und der Fascismus in Frankreich 1924-32", In-

dustrielle Gesellschaft und politisches System (Bonn: Verlag Neue Gesellschaft, 1978), s. 413-30.

Nihayet Charles Maurras'nın bir biyografisi var artık; metin, Bruno Guyet tarafından kaleme alınmış (Paris: Fondation Nationale des Sciences Politiques, 2000). İngilizce konuşan okurlar, Eugen Weber'in kitabından Maurras'nın hareketi hakkında zengin ayrıntılar öğrenip zekice sonuçlara varabilirler: *Action Française: Royalism and Reaction in Twentieth Century France* (Stanford: Stanford University Press, 1962). Daha kısa fakat kullanışlı bir kitap için bkz. Edward Tannenbaum, *Action Française: Die-hard Reactionaries in Third Republic France* (New York: Wiley, 1962). Victor Nguyen'in çalışması geniş kapsamlıdır: *Aux origines de l'Action française: Intelligence et politique à l'aube du XXe siècle* (Paris: Fayard, 1991).

Georges Valois, Sağ ve Sol arasında kararsız kalmış biri olduğundan, birçok Fransız aşırı sağ aktivistten daha çok dikkat çekmiştir. Bkz. Allen Douglas, *From Fascism to Libertarian Communism: Georges Valois against the French Republic* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1992); Yves Guchet, "Georges Valois ou l'illusion fasciste", *Revue française de science politique* 15 (1965) s. 1111-44 ve Georges Valois: *L'Action française, le faisceau, la République syndicale* (Paris: L'Harmattan, 2001); Jules Levey, "Georges Valois and the Faisceau," *French Historical Studies* 8 (1973), s. 279-304; ve Zeev Sternhell, "Anatomie d'un mouvement fasciste en France: La Faisceau de Georges Valois", *Revue française de science politique* 26 (1976), s. 5-40.

Konuyu bölgesel olarak ele alan iki örnek monografi şunlardır: Kevin Passmore'un Lyon bölgesi üzerine çalışması *From Liberalism to Fascism: The Right in a French Province, 1928-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) ve Samuel Huston Goodfellow, *Between the Swastika and the Cross of Lorraine: Fascisms in Interwar Alsace* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1999) başlıklı kitabı.

Faşizmin 1940 öncesinde Fransa'daki dönüm noktası, 6 Şubat 1934'te Temsilciler Meclisi'ne yapılan saldırıydı; birçok gözlemci (başta Troçki olmak üzere, *Whither France* [New York: Pioneer, 1936]) bunu, faşist "Paris'e Yürüyüş"ün başlangıcı olarak gördü. Bu olayın en bilgilendirici anlatımını Serge Bernstein'in kitabında bulabiliriz: *Le 6 février 1934* (Paris: Gallimard, 1974). İngilizcede Geoffrey Warner'ın *History Today*'de yayımlanan (Haziran 1958) resimli makalesi zengin çağrışımlar sunar. Ayrıca bkz. Max Beloff, "The Sixth of February", James Joll, der., *The Decline of the Third Republic, St. Antony's Papers No. 5* (Londra: Chatto and Windus, 1959).

İki savaş arası dönem Fransası'nda faşizmin gücü, önemli tartışmalara konu olmuştur. René Rémond'un klasik çalışması *The Right Wing in France* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1969) (en yeni versiyonu sadece Fransızca'da mevcuttur: *Les Droites en France* [Paris: Aubier Montaigne, 1982]), faşizmin, Fransa'da çok fazla etkisi olmayan, dışarıdan ithal edilmiş bir şey olduğunu öne sürdü. Bu görüş, daha sonra yapılan bir çalışma tarafından da desteklendi: Serge Bernstein, "La France allergique au fascisme", *Vintième siècle: revue d'histoire* 2 (Nisan 1984), s. 84-94, Sternhell'e yanıt.

Öte yandan Soucy'ye göre (yukarıya bakınız), faşizm Fransa'da oldukça gelişmişti. Fransa'nın faşizm tarihi açısından önemi konusundaki en büyük iddiaları Zeev Sternhell ortaya atmaktadır: Ona göre faşizmin en erken ve en saf entelektüel ifadesini bulduğu yer Fransa'dır. Bkz. *La droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme* (Paris: Editions du Seuil, 1978); *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Brüksel: Editions Complexe, 1985) ve *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1986).

Sternhell'in *Neither Right nor Left*'te ortaya attığı, Fransa'da 1930'larda Faşizm "aşısının tuttuğu"⁴⁴ iddiasının –milliyetçi ve muhafazakâr yazarların dahil olduğu geniş bir yelpazeyi faşist kamp içine yerleştirmek suretiyle genişletilmiş bir iddia– körüklediği eleştirel fırtına için Antonio Costa Pinto'nun kitabına bakılabilir: "Fascist Ideology Revisited: Zeev Sternhell and His Critics," *European History Quarterly* 4 (1986). Philippe Burrin, "La France dans le champ magnétique des fascismes" yazısında "impregnation différentielle"nin ustalıkla bir analizini yapıyor: *Le Débat* 32 (Kasım 1984), s. 52-72.

Önemli bir mesele de Haziran 1936'da hükümet tarafından feshedilmesinin ardından daha ılımlı bir seçim partisine, Parti Social Français'e dönüşen ve iki savaş arası dönemin militan milliyetçi hareketlerinin en büyüğü olan, Albay François de La Rocque'un Croix de Feu'sünün faşist olup olmadığıydı. Soucy ve Sternhell (yukarıya bakınız) ve William D. Irvine, hem partinin, hem de birliğin faşist olduğunu söyler. William D. Irvine'in yazısı için bkz. "Fascism in France and the Strange Case of the Croix de Feu", *Journal of Modern History* 63 (1991), s. 271-95.

4 Aşırı Sağa sempatisi olan, fakat incelikli eserlerinde bu durumu açıkça belli etmeyen Raoul Girardet, "aşılama" (dölleme, *impregnation*) meselesini, öncü makalesi "Notes sur l'esprit d'un fascisme français"de, neredeyse hiç çekinmeden aynı biçimde kullanıyor: *Revue française de science politique* 5 (Temmuz-Eylül 1955), s. 529-46.

Kevin Passmore, birliği, ideolojik zeminlerden çok davranışsal zeminlere dayanarak, makul bir biçimde faşist olarak değerlendirirken, parti için aynı şeyin söz konusu olmadığını dile getirmektedir: "Boy Scoutism for Grown-ups? Paramilitarism in the Croix de Feu and the Parti Social Français," *French Historical Studies* 19 (1995), s. 527-57. Serge Berstein, La Rocque'un PSF'sinin ikircikli durumunu itaatsiz militanlarla onların görece daha basiretli liderleri arasındaki bir çatışma olarak resmediyor ("La ligue", Jean-François Sirinelli, *Histoire des droites en France* [Paris: Gallimard, 1992], 2. cilt, s. 100). Jacques Nobécourt, La Rocque'a sempatiyle yaklaşan kapsamlı biyografisinde, La Rocque'u, haksız suçlamalara ve kişisel rekabetlere kurban edilmiş bir muhafazakâr olarak tasvir ediyor ve Charles de Gaulle'ün cumhurbaşkanlığını yaptığı Beşinci Cumhuriyet'in bir öncüsü olarak anlaşılması gerektiğini belirtiyor: *Le Colonel de La Rocque, 1885-1946, ou les pièges du nationalisme chrétien* (Paris: Fayard, 1996). PSF'nin seçime gitmesi tek başına onu faşist olmaktan kurtaran bir şey değildir; çünkü seçimler Naziler ve Faşistler için kök salma ve iktidara gelme aşamalarında elzemdir. İşgal yılları için bkz. Sean Kennedy, "Accompanying the Marshal: La Rocque and the Parti Social Français under Vichy," *French History* 15:2 (2001), s. 186-213.

Öteki Fransız faşist liderlerin ele alındığı en aydınlatıcı kaynak, Philippe Burrin'in *La dérive fasciste: Doriot, Déat, Bergery: 1933-1945*'idir (Paris: Seuil, 1986). Doriot ve Fransız Légion des Volontaires Contre le Bolchevisme'de oynadığı rol üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. Jean-Paul Brunet, *Jacques Doriot du communisme au fascisme* (Paris: Balland, 1986) ve Dieter Wolf'un Fransızcaya da çevrilen kitabı *Die Doriot Bewegung* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1967).

Vichy Fransası'nın (1940-44) faşist mi otoriteryan mı olduğu sorusu Robert O. Paxton'ın kitabında tartışılıyor: *Vichy France: Old Guard and New Order*, gözden geç. baskı (New York: Columbia University Press, 2001), s. 251-57; Julian Jackson, *France: The Dark Years, 1940-44* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 144, 157-61, 213-14, 261; Michèle Cointet, *Vichy et le fascisme: Les hommes, les structures, et les pouvoirs* (Brüksel: Editions Complexe, 1987). Vichy'nin başarısız bir faşist deneye dönüşen propaganda girişimlerini ele alan ilginç bir değerlendirme için bkz. Denis Peschanski, "Vichy au singulier, Vichy au pluriel: Une tentative avortée d'encadrement de la société (1941-1942)," *Annales: Économies, sociétés, civilisations* 43 (1988), s. 639-62. Tabii Philippe Burin'e (*La Dérive fasciste*, s. 414) katılarak özgün bir faşizmin yabancı işgaliyle uyumlu olup olmadığı da sorulabilir.

Yunanistan: Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas Regime* (New York: Columbia University Press, 1983).

Macaristan: İngilizcede bulunan temel kaynaklar şunlardır: C. A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929-1945*, 2 cilt (Edinburg: Edinburg University Press, 1956-57) ve Istvan Deák'ın son derece açık anlatımlı makalesi: "Hungary," Rogger ve Weber; der., *The European Right*, künyesi yukarıda verildi, s. 364-407. Ok Haç hakkındaki en eksiksiz çalışma Margit Szöllösi-Janze'ye aittir: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn: Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft* (Münih: Oldenbourg, 1989). İngilizce olarak bkz. Miklós Lackó, *Arrow Cross Men, National Socialists* (Budapeşte: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 61, 1969) ve Larsen ve diğerlerinin derlediği *Who Were the Fascists* kitabında yer alan Macaristan hakkındaki iki makaleye de bakılabilir: Lackó, "The Social Roots of Hungarian Fascism: The Arrow Cross", ve György Ranki, "The Fascist Vote in Budapest in 1939.") Nicholas M. Nagy-Talavera'nın kitabı da canlı bir anlatıma sahiptir: *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Romania*, 2. baskı (Portland, OR: Center for Romanian Studies, 2001).

İrlanda: Maurice Manning, *The Blueshirts* (Toronto: Toronto University Press, 1971). Şair William Butler Yeats'in İrlanda faşizmine olan geçici ilgisi hakkında bkz. *Yeats, Ireland, and Fascism* (New York: New York University Press, 1981) ve Gratton Fryer, *William Butler Yeats and the Anti-Democratic Tradition* (Totowa, NJ: Barnes and Noble, 1981).

Norveç: Oddvar K. Hoidal'ın, *Quisling: A Study in Treason* (Oslo: Norweigan University Press, 1989) kitabı eldeki en ayrıntılı biyografi-dir ama Hans Friedrich Dahl'ın kitabı ek olarak bazı kişisel arşiv belgelerine de yer veriyor: *Quisling: A Study in Treachery* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). Quisling'in Nasjonal Samling'i hakkında İngilizcedeki en eksiksiz çalışmalar Larsen ve diğerlerinin derlediği *Who Were the Fascists* kitabında yer alan ve Larsen, Myklebust ve Hagtvet tarafından yazılmış makalelerdir, s. 595-650.

Polonya: Edward D. Wynot, *Polish Politics in Transition: The Camp of National Unity and the Struggle for Power, 1935-1939* (Athens, GA: University of Georgia Press, 1974).

Portekiz: Portekiz'in kendine özgü koşulları üzerine ufuk açıcı tartışmalar için bkz. A. H. Oliveira Marques, "Revolution and Counter-Revolution in Portugal: Problems of Portuguese History, 1900-1930," Manfred Kossok, der., *Studien über die Revolution* (Berlin: Akademie Verlag, 1969); Herminio Martins, "Portugal," Stuart J. Woolf, der., *European Fascism*

(New York: Randon House, 1968), s. 302-36; ve Phillip Schmitter, "The Social Origins, Economic Bases and Political Imperatives of Authoritarian Rule in Portugal," Larsen vd. *Who Were the Fascists*. Salazar diktatörlüğü ve Portekiz faşizmi hakkında bkz. Antonio Costa Pinto, *Salazar's Dictatorship and European Fascism* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 1995) ve *The Blue Shirts: Portuguese Fascists and the New State* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2000).

Romanya: Başmelek Mikail Lejyonu üzerine İngilizcedeki en ilginç tartışma Eugen Weber'in yazısında yürütülüyor: "The Men of the Archangel", *Journal of Contemporary History* 1:1 (Nisan 1966), s. 101-26; sonradan şu kitapta da yayımlanmıştır: Walter Laqueur ve George L. Mousse, der., *International Fascism* (New York: Harper, 1966). Weber'e göre lejyon gerçekten devrimci bir niteliğe sahipti; çünkü sosyalizmin varla yok arasında olduğu ve burjuva partilerinin oligarşi tarafından yönetildiği Romanya'da ilk defa siyasi bir halk hareketine yol açmıştı. Lejyon, çiftçi dayanışmasıyla birlikte vatanseverlik, dindarlık ve anti-Semitizm duygularını da canlandırmış ve Batı Solunun, hukuk devleti içindeki bireysel yurttaş haklarına dayanan değerlerini reddetmişti. Hâlihazırdaki en eksiksiz çalışma Armin Heinen'in kitabıdır: *Die Legion "Erzengel Michael" in Rumänien* (Münih: Oldenbourg, 1986).

Romanya'da faşistler ve otoriteryanlar arasındaki çekişmeyi ele alan çalışmalar arasında şunlar vardır: Stephen Fischer-Galati'nin kısa bir genel incelemesi: *Twentieth Century Rumania* (New York: Columbia University Press, 1974), s. 46-69; Nicholas M. Nagy-Talavera'nın dramatik anlatısı: *The Green Shirts and the Others* (künyesi Macaristan maddesinde verilmişti) ve Eugen Weber'in olmazsa olmaz makalesi: "Romania," Roger ve Weber, *The European Right* (Berkeley ve Los Angeles: University Of California Press, 1965), s. 501-74, ilk olarak şurada yayımlandı: *Journal of Contemporary History* 1:1 (1966).

İskandinavya: Ulf Lindström, *Fascism in Scandinavia* (Stocholm: Almqvist ve Wiksell International, 1985). Martin Lintala, Lapua hareketini ve onun 1932'den sonraki varisi olan Halk Vatansever Hareketi'ni (IKL) inceliyor: *Three Generations: The Extreme Right Wing in Finnish Politics* (Bloomington: Indiana University Press, 1962). Lena Berggren'in makalesi literatürün gayet canlı bir eleştirel değerlendirmesini sunuyor: "Swedish Fascism: Why Bother?", *Journal of Contemporary History* 37:3 (Temmuz 2002), s. 501-74.

Slovakya: Jelinek'in makalesi Hırvatistan maddesinde anıldı; Jörg K. Hoensch, "Slovakia: "One God, One People, One Party," Richard J. Wool-

If ve Jörg K. Hoensch, der., *Catholics, the State, and the Radical Right, 1919-1945* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 1987), s. 158-81.

İspanya: Şu iki kitap 1920'lerin "diktatörlük" dönemini ele almaktadır: Shlomo Ben-Ami, *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930* (Oxford: Clarendon Press, 1984) ve Carolyn P. Boyd, *Praetorian Politics in Liberal Spain* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1979). Falanj için bkz. *Selected Writings of José Antonio Primo de Rivera*, der. Hugh Thomas (Londra: Jonathan Cape, 1972); Stanley Payne, *Fascism in Spain, 1923-1977* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1999); Sheelagh M. Ellwood, *Spanish Fascism in the Franco Era: Falange Española de las JONS, 1936-76* (St. Martin's Press, 1988); Paul Preston, İspanya'yı Almanya ve İtalya'yla karşılaştırıyor ve faşist olduğu sonucuna varıyor: *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Londra: Routledge, 1995). Paul Preston, Franco'nun en eksiksiz ve en yeni biyografisinin de yazarıdır ve kitapta son derece ağır bir eleştirel dil kullanır. Franco rejiminin – en azından 1945'e kadar olan dönemde – faşist olduğu savını en güçlü dillendirenlerden biri de Michael Richards'tır: *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco-Spain, 1936-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Avrupa Dışındaki Faşizm Faşist kavramının Avrupa dışında uygulanabilir olup olmadığı üzerine şüpheli bir tartışma için bkz. Payne, *History*, 10. Bölüm ve s. 512-17. Stein U. Larsen, Asya hakkında da epeyce materyal içeren geniş kapsamlı yazısında her şeyi dahil eden bir yaklaşım benimliyor: Larsen, der., *Fascism Outside Europe: The European Impulse against Domestic Conditions in the Diffusion of Global Fascism* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2001).

Arjantin: Arjantin Sağıyla ilgili son yapılan incelemeler şunlardır: Sandra McGee Deutsch ve Ronald H. Dolkart, der., *The Argentine Right: Its History and Intellectual Origins, 1910 to the Present* (Wilmington, DE: Scholarly Resources, 1993) ve Deutsch, *Las Derechas: The Extreme Right in Argentina, Brazil, and Chile* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1999). David Rock, Arjantinli milliyetçilerin faşistlere göre daha reaksiyoner olduğunu düşünüyor: *Authoritarian Argentina: The Nationalist Movement, Its History, and Its Impact* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1993). Rock, şu kitapta da "[Arjantin'deki] ilk halk demokrasisi deneyinin başarısızlığını" (s. 273) inceliyor: *Politics in Argentina, 1890-1930: The Rise and Fall of Radicalism* (Cambridge: Cambridge

University Press, 1975). Carlos H. Waisman'ın çalışması, Arjantin'in fakirleşmesini, seçkinlerin 1930 ila 1945 yılları arasında tercihlerini ekonomik ve politik reaksiyondan yana kullanmalarına bağlayan ufuk açıcı bir eserdir: *Reversal of Development in Argentina: Postwar Counterrevolutionary Policies and Their Structural Consequences* (Princeton: Princeton University Press, 1987). Daniel James, kitabında, işçi hareketiyle Perón arasındaki müphem ilişkinin çarpıcı bir açıklamasını sunuyor: *Resistance and Integration: Peronism and the Argentine Working Class* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Gino Germani, Peronizmi, siyasete yeni atılan kitlelerin "ilk seferberliği"nin oligarşi içinde yarattığı bir kriz vakası olarak ele almaktadır: *Authoritarianism, Fascism, and National Populism* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1978). Robert D. Crasweller'in kitabı, *Perón and the Enigmas of Argentina* (New York: Norton, 1987), Birleşik Devletler'in Perón'a verdiği tepkilere özel bir dikkat gösteren nükteli bir anlatımla kaleme alınmış. Frederic C. Turner ve José Enrique Mi-guens konu hakkında yararlı bir grup makaleyi bir araya getiriyorlar: *Juan Perón and the Shaping of Argentina* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1983). Joseph R. Barager'in derlediği *Why Perón Came to Power* (New York: Knopf, 1968) Peronizmi Arjantin tarihine yerleştirip öyle ele almayı amaçlayan klasik bir çalışmadır. Eva Perón üzerine yazılmış birçok eser içinde en fikir verici olanlardan bir tanesi J. M. Taylor'a aittir: *Eva Perón: The Myths of a Woman* (Chicago: University of Chicago Press, 1979).

Brezilya: Başlangıç için en uygun kaynaklar şunlardır: Thomas E. Skidmore, *Brazil: Five Centuries of Change* (New York: Oxford University Press, 1999) ve *Politics in Brazil, 1930-1964: An Experiment in Democracy* (New York: Oxford University Press, 1967). Vargas ve Integralistas hakkındaki en ayrıntılı çalışmalar Arjantin maddesinde sözü geçen Deutsch'a ait eserler ve Robert M. Levine'in şu kitabıdır: *The Vargas Regime: The Critical Years, 1934-1938* (New York: Columbia University Press, 1970). Levine, bu konuları daha kısa bir biçimde şu kitapta gözden geçiriyor: *Father of the Poor?: Vargas and His Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). Hêlgio Trindade, şu makalede *Integralismo*'yu inceliyor: "Fascism and Authoritarianism in Brazil under Vargas (1930-1945)", Larsen, der., *Fascism Outside Europe*, s. 469-528.

Çin: Fred Wakeman, Jr., Mavi Gömleklilerin (1927-37) faşist olmadığını söylüyor: "A Revisionist View of the Nanjing Decade: Confucian Fascism", *China Quarterly* 150 (haziran 1997), s. 395-430. Bkz. Marcia H. Chang, *The Chinese Blue Shirt Society: Fascism and Developmental Nationalism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1985). Wil-

liam C. Kriby'nin yazısı çok daha geniş bir alanı tanyor: "Images and Realities of Chinese Fascism", Larsen, der., *Fascism Outside Europe*, s. 233-68.

Japonya: Japonya'daki faşizmi konu alan yetkin bir inceleme Gregory J. Kasza'nın makalesidir: "Fascism from Above? Japan's Kakushin Right in Comparative Perspective", Larsen, der., *Fascism Outside Europe*, s. 183-232. Maruyama Masao'nun kitabı, *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics* (New York: Oxford University Press, 1963), "imparator tarzı faşizm"i konu alan klasik bir şerh sunuyor. William M. Fletcher'in çalışması faşizmden etkilenen entelektüeller hakkında İngilizce yazılmış temel bir kaynaktır: *The Search for a New Order: Intellectuals and Fascism in Prewar Japan* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982). Şu yazılarda, değişimi ordudan ve imparatorlardan bekleyen hareketlerin faşist olarak nitelenebileceğine şüpheyle yaklaşıyor: Peter Duus ve Daniel I. Okimoto, "Fascism and the History of Prewar Japan. The Failure of a Concept", *Journal of Asian Studies* 39:1 (Kasım 1979), s. 65-76; George Maclin Wilson, "A New Look at the Problem of Japanese Fascism", *Comparative Studies in Society and History* (1968), s. 401-12; ve Tetsuo Furuya, "Naissance et développement de fascisme japonais", *Revue d'histoire de la 2e guerre mondiale* 86 (Nisan 1972), s. 1-16. Paul Broker, *The Faces of Fraternalism: Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan* (Oxford: Clarendon Press, 1991) kitabında, Japonya'nın geleneksel bir tabanı kullanılarak militan milliyetçiliğe kitle desteği sağlamak konusunda üç ülke arasında en etkili olduğunu iddia ediyor.

Latin Amerika: Sandra McGee Deutsch'un kitabı, *Las Derechas* (kūnyesi Arjantin maddesinde verildi), Arjantin, Brezilya ve Şili'deki aşırı Sağa mükemmel bir genel bakış imkânı veriyor. Bolivya hakkındaki temel eserler şunlardır: Herbert Klein, *Parties and Political Change in Bolivia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969) ve *Bolivia: The Evolution of a Multi-Ethnic Society*, 2. baskı (New York: Oxford University Press, 1992), s. 199-216. Bir Brezilyalı'nın konuya yaklaşımı için bkz. Héglio Trindade, "La Question du fascisme en Amérique Latine", *Revue française de Science Politique* 33:2 (Nisan 1983), s. 281-312.

Güney Afrika: Patrick J. Furlong, *Between Crown and Swastika: The Impact of the Radical Right on the Afrikaner Nationalist Movement in the Fascist Era* (Hanover, NH: University Press of New England, 1991) ve Jeff J. Guy, "Fascism, Nazism, Nationalism and the Foundation of Apartheid Ideology," Larsen, der., *Fascism Outside Europe*, s. 427-66.

Birleşik Devletler: Seymour Martin Lipset ve Earl Raab, Amerikan Sağındaki aşırılık yanlısı grupları konuya hâkim bir şekilde ve bir "tuhaf

mahlukat kitabı” tarzında ele alıyorlar: *The Politics of Unreason: Right-Wing Extremism in America, 1790-1970* (New York: Harper & Row, 1970). Alan Brinkley, şu kitapta, bunların bazılarını gayet incelikli bir şekilde irdeleyip 269-83. sayfalarda da faşist etiketini kullanmanın uygun olup olmadığını tartışıyor: *Voices of protest: Huey Long, Father Coughlin, and the Great Depression* (New York, Knopf, 1982). Nancy MacLean, *Behind the Mask of Chivalry: The Making of the Second Ku Klux Klan* (New York: Oxford University Press, 1994) kitabında Klan’ın 20. yüzyılın başlarındaki hâliyle faşizm arasındaki benzerlikleri ele alıyor, s. 179-88. Leo Ribuffo, kitabında, William Dudley Pelley’nin Gümüş Gömlekçileri, Gerald L. K. Smith ve Amerika’da yetişmiş diğer faşistler hakkındaki en eksiksiz açıklamayı sunuyor: *The Old Christian Right: The Protestant Far Right from the Great Depression to the Cold War* (Philadelphia: Temple University Press, 1983). Donald I. Warren, iki savaş arası dönemi geniş bir şekilde ele alıyor: “Depression-Era Fascism and Nazism in the United States and Canada: Threat to Democracy or Theater of the Absurd?”, Larsen, der., *Fascism Outside Europe*, s. 635-701; Michael Cox ve Martin Durham ise savaş sonrası dönemi de incelemelerine ekliyorlar: “The Politics of Anger: The Extreme Right in the United States”, Paul Hainsworth, der., *The Politics of the Extreme Right* (Londra: Pinter, 2000), s. 287-311. Birleşik Devletler’in faşizme çok benzeyen bir rejime sahip deniz aşırı bir ülkeye desteğinin bir örneği olarak El Salvador vakası şu yazıda inceleniyor: Thomas Sheehan, “Friendly Fascism: Business as Usual in America’s Backyard”, Richard J. Golsan, der., *Fascism’s Return* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1998), s. 260-300.

IX. 1945’ten Beri Faşist ve Neofaşist Hareketler

Diethelm Prowe’un özellikle aydınlatıcı nitelikteki makalesiyle başlamak uygun olur: “‘Classic’ Fascism and the New Radical Right in Western Europe: Comparisons and Contrasts”, *Contemporary European History* 3:3 (1994), s. 289-313. Ayrıca son dönemde yapılan akademik çalışmaları gözden geçiren şu makaleye de bakılabilir: Roger Karapın, “Radical Right and Neo-Fascist Parties in Western Europe”, *Comparative Politics* 30:2 (Ocak 1998), s. 213-34.

Bu hareketleri geniş bir yelpazede ele alıp tanımlamaya çalışan yeni ve yararlı çalışmalar arasında şunlar vardır: Paul Hainsworth, der., *The Extreme Right in Europe and the USA* (New York: St. Martin’s Press,

1992) ve *The Politics of the Extreme Right: From the Margin to the Mainstream* (Londra: Pinter, 2000); Peter H. Merkl ve Leonard Weinberg, der., *Encounters with the Contemporary Radical Right* (Boulder, CO: Westview Press, 1993); Jeffrey Kaplan ve Leonard Weinberg, *The Emergence of a Euro-American Radical Right* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1998); Luciano Cheles, Ronnie Ferguson ve Michalina Vaughan, der., *The Far Right in Western and Eastern Europe* (Londra: Longman, 1995); Hans-Georg Betz ve Stefan Immerfall, der., *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* (New York: St. Martin's Press, 1998); ve Herbert Kitschelt, Andrew J. McGann ile birlikte, *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995); Sabrina P. Ramet, der., *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1999). Diğer dillerdeki çalışmalar arasında Piero Ignazi'nin kitabı özellikle dikkatli ve konusuna hâkim bir eserdir; fakat başlığına yansıyan kapsama rağmen sadece Batı Avrupa'yla ilgilenir: *L'estrema destra in Europa: Da Le Pen a Haider*, 2. baskı (Bologna: Il Mulino, 2000).

Belli ülkeler için, hemen yukarıda künyeleri verilen çalışmalarda yer alan ve o ülkelerdeki durum hakkında yazılmış makalelerle başlanabilir. İtalya için, hâlihazırdaki en yetkin çalışmalar Franco Ferranesi'ye aittir: "The Radical Right in Postwar Italy," *Politics and Society* 16 (Mart 1988), s. 71-119; ve *Threat to Democracy: The Radical Right in Italy after the War* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 1984 baskısının gözden geçirilmiş hâli; ve Piero Ignazi, *Il polo escluso: Profilo del Movimento sociale italiano*, 2. baskı (Bologna: Il Mulino, 1998).

Almanya için, Rand C. Lewis'in kitabı, *A Nazi Legacy: Right-Wing Extremism in Postwar Germany* (New York: Prager, 1991) konuyu hızlıca gözden geçiren bir kaynaktır. Almanya hakkında, daha önce sıralanan derleme yapıtlardaki iyi makalelere ek olarak bkz. Richard Stöss, *Politics Against Democracy: Right-Wing Extremism in West Germany* (Oxford, NY: Berg, 1991); Uwe Backes ve Patrick Moreau, *Die Extreme Recht in Deutschland* (Münih: Akademischer Verlag, 1993); ve Patrick Moreau, *Les héritiers du IIIe Reich: L'extrême droite allemande de 1945 à nos jours* (Paris: Seuil, 1994).

Stephen Shenfield, Rusya'daki aşırı sağın 1989 sonrası durumunu değerlendiriyor: *Russian Fascism: Tradition, Tendencies and Movements* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2001).

1945'ten sonraki dönemde Fransa'daki birçok faşist ve faşist benzeri

grup üzerine yapılmış konuya en hâkim genel tarihsel değerlendirme Pierre Milza'nın şu kitabıdır: *Fascisme français: Passé et présent* (Paris: Flammarion, 1987). Joseph Algazy'nin kitabı önceki dönemler üzerine eksiksiz bir çalışmadır: *La tentation neo-fasciste en France* (Paris: Fayard, 1984). Front National seçmenleri hakkında son dönemde yapılan yetkin çalışmalar şunlardır: Pascal Perrineau, *Le symptôme Le Pen: Radiographie des électeurs du Front National* (Paris: Fayard, 1997) ve Nonna Mayer, *Ces français qui votent Le Pen* (Paris: Flammarion, 1999). İngilizcedeki çalışmalar arasında da şunlar bulunmaktadır: Jonathan Marcus, *The National Front and French Politics* (Londra: Macmillian, 1995) ve Harvey G. Simmons, *The French National Front* (Boulder, CO: Westview, 1996).

Avusturya'daki neofaşizm en son şu çalışmada incelenmiştir: Ruth Wodak ve Anton Pelinka, *The Haider Phenomenon in Austria* (New Brunswick, NJ: Transaction, 2002).

- 11 Eylül 2001 saldırısı 291, 333
- Action Française 88, 89, 103, 123, 175, 397,
- Ação Integralista Brasileira 318
- Alleanze Nazionale 306
- Alman İşçi Partisi (DAP) 54, 56
- Alman Komünist Partisi (KPD) 161
- Alman Reich Partisi (DRP) 293
- Alman Sosyalist Partisi (SPD) 161
- Alman Ulusal Partisi (DNVP) 116, 117, 119, 170, 171
- Almanya 11, 20, 21, 30, 31, 33-36, 48, 49, 51, 55, 56, 60, 62-64, 71-73, 83, 85-89, 91, 96, 97, 116-118, 120-122, 126, 130, 134-137, 139-142, 145, 146, 159-164, 167, 168, 170-175, 177-180, 182, 183, 187-189, 191, 193, 195, 196, 200, 202-204, 206, 213, 215-217, 219, 226, 227, 232, 235, 237, 241, 242, 244-247, 250, 253, 256, 259, 261, 262, 270, 274, 275, 281, 285, 289, 293, 295, 298, 301, 307, 311, 320, 325, 330, 331, 333, 342-344, 346-348, 350-352, 354, 355, 357-359, 362, 374, 375, 381, 383, 387-392, 394, 395, 402, 406
- Almirante, Giorgio 294, 306
- Amendola, Giovanni 234, 349
- Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 134, 269, 278, 320, 322, 331-333, 365, 393
- Amerikan Nazi Partisi 332
- Amerikanlaşmış popüler kültür 311
- Amin Dada, Idi 316
- anarşistler 68, 94
- Anti-Komintern Pakt 189
- anti-Semitizm 24, 25, 54, 55, 57, 64, 86, 88, 89, 92, 125, 127, 134, 278, 279, 282, 401
- antifaşistler 132, 250, 363, 378
- Antonescu, Ion 167, 187, 190
- Aquarone, Alberto 21, 201, 209, 380
- Arditi 17, 19, 333
- Arendt, Hannah 24, 40, 74, 176, 219, 264, 284, 345
- Arjantin 59, 116, 319, 320, 322-325, 402-404
- Avanti 15, 19, 107
- Avrupa Birliği 301, 313
- Avustralya 101, 116

Avusturya 51-57, 63, 72, 75, 81, 88,
107, 163, 167, 177, 189, 193, 210,
218, 266, 289, 300, 303, 304, 307,
308, 335, 360, 395, 407
Avusturya Nazi Partisi 167

Balbo, Italo 61, 111, 152, 205, 258

Balkanlar 16, 59, 194, 289, 311

Barrès, Maurice 65, 90, 398

Başmelek Mikail Lejyonu 44, 130,
166, 187, 335, 401

Bateson, Gregory 356

Benjamin, Walter 39

Bergson, Henri 67

Berlin, Isaiah 73

Berlusconi, Silvio 289, 304, 306

Bianchi, Michele 152

Birahane Ayaklanması 158

Birinci Dünya Savaşı 15, 17, 18, 21,
45, 51, 54, 56, 58, 59, 68, 71, 72,
77, 79, 81, 83, 84, 86, 97, 107, 120,
121, 128, 134, 136, 139, 141, 144,
157, 175, 177, 179, 189, 233, 244,
260, 263, 287, 288, 316, 323

Birlik Partisi 293, 332

Bismarck, Otto von 46, 48, 61

Bloch, Ernst 341, 344, 345

Bloch, Marc 44

Blomberg, Werner von 218

Blum, Léon 123, 128

Bocchini, Arturo 225, 255, 280

Bolivya 326, 358, 404

Bolşevik Devrimi 62, 83, 141, 179,
287, 288, 311, 352

Bolşevizm 57, 58, 71, 83, 125, 142,
194

Bonomi, Ivanoe 153

Borghese, Junio Valerio (Prens) 282

Bormann, Martin 97

Bosna 314, 315

Bossi, Umberto 295, 304, 309

Bottai, Giuseppe 250

Boulanger, Georges 86, 87

Bracher, Karl Dietrich 45, 69, 160,
165, 166, 200, 350, 376, 379

Brasillach, Robert 99, 144

Brecht, Bertolt 341

Brezilya 59, 187, 318, 320, 323, 325,
362, 403, 404

Britanya, Büyük Britanya 46, 64, 85,
95, 126, 133, 134, 138, 143, 147,
177, 191, 218, 251, 261, 289, 291,
295, 297, 298, 300, 306, 307, 317,
329, 343, 355, 369, 374, 393, 396

British National Party (Britanya Milli
Partisi) (BNP) 307

British Union of Fascists (Britanya
Faşistler Birliği) (BUF) 95, 132

Broszat, Martin 36, 200, 208, 360,
379, 388

Brüning, Heinrich 160, 163, 169

Brzezinski, Zbigniew K. 205, 342,
350, 369

Bullock, Alan 165, 370

burjuva, burjuvazi 13, 18, 20, 22, 25,
27, 29, 31, 61, 65, 72, 75-77, 81,
83, 90, 93, 98-100, 103-105, 146,
147, 154, 166, 221, 233, 237, 249,
277, 284, 330, 350, 401

Busch, Germán 326

Bush, George W. 46

Büyük Buhran, 1929 Buhranı 27, 117,
120, 126, 177, 299, 320, 327

Carlyle, Thomas 69

Carol (Romanya Kralı) 167

Cartel des Gauches 122

caz 233, 357

cemaat 44, 71, 75, 78, 95, 96, 114,
126, 175, 206, 209, 238, 239, 278,
336, 364

Cercle Proudhon 89, 122, 175

Cezayir 124, 125, 131, 296, 297

Chabod, Federico 178

Chamberlain, Houston Stewart 55, 64

Chamberlain, Neville 261, 343

Chartier, Roger 42

Chirac, Jacques 303, 309

Churchill, Winston 212, 280

Ciano, Galeazzo 261, 282

cinsiyet politikası 357, 385

Clausen, Fritz 189

Codreanu, Corneliu 44, 166, 167

Coughlin, Father Charles E. 332, 333

- Croce, Benedetto 21, 75, 234, 235, 341
- Croix de Feu 104, 125, 398, 399
- Cumhuriyetçi Parti (Republican Party) 294
- Currières de Castelnau, Noël 122
- Çekoslovakya, Çekler 54, 63, 90, 262, 396
- Çin 328, 358
- Çingeneler 73, 227, 271, 272, 351, 353
- D'Annunzio, Gabriele 68, 95, 107-109, 112, 145, 147, 154, 173
- Daladier, Édouard 126
- Danimarka 116, 189
- Darré, Walther 29
- Darwinizm, Darwincilik 38, 44, 78, 79, 98, 260, 264
- Daudet, Léon 104
- dazlaklar 291, 301, 309
- De Ambris, Alceste 108, 109, 246
- De Bono, Emilio 152
- De Gaulle, Charles 105, 212, 399
- De Stefani, Alberto 184, 254, 259
- De Vecchi, Cesare Maria 152
- Déat, Marcel 105, 189, 191
- Degrelle, Léon 130, 131, 190
- Del Boca, Angelo 278, 383
- demokrasi 21, 52, 53, 60, 62, 66, 67, 75, 76, 83, 92, 102, 123, 138, 142, 143, 149, 158, 159, 162, 174, 176, 177, 179, 194, 200, 216, 246, 250, 264, 287, 302, 306, 309, 311-313, 316, 320, 321, 323, 325, 327, 329, 330, 332, 336, 337, 342, 347, 358, 360, 365, 376, 402
- Demokratik Parti (Almanya) 160, 294
- devlet hizmeti 189, 284, 285
- diktatörlük 14, 25, 30, 53, 81, 165, 166, 172, 194, 199-201, 205, 208, 210, 216, 222, 230, 239, 242, 246, 251, 256, 257, 263, 315, 318-320, 322, 324, 325, 327, 329, 331, 335, 341, 346, 347, 358, 359, 380, 388, 402
- Dollfuss, Engelbert 167, 193
- Dopolavoro 207, 209, 241
- Dorgères, Henry 127-129
- Doriot, Jacques 124, 190, 191
- Drexler, Anton 56
- Dreyfus olayı 83, 88, 90, 134
- Dumini, Amerigo 97
- Durkheim, Émile 70, 239, 336, 360
- Ebert, Friedrich 177
- eğitim 17, 21, 22, 38, 43, 47, 75, 78, 80, 81, 97, 98, 118, 125, 137, 138, 175, 177, 196, 207, 216, 230, 240, 255, 259, 279, 298, 299, 318-320, 355, 381, 382
- Eichmann, Adolf 266
- Einsatzgruppen 267, 271
- Einstein, Albert 235
- Elio, T. S. 31
- Engels, Friedrich 13, 14
- entelektüeller 16-18, 22, 31, 41, 42, 71, 76, 77, 83, 97, 99, 113, 124, 134, 135, 145, 147, 176, 192, 234, 235, 239, 326, 328, 329, 389, 393, 404
- Epp, Franz Xaver Ritter von 57
- erkeksilik 357
- Estado Novo (Yeni Devlet) 252, 329, 361
- Estonya 136, 262
- Etiyopya Savaşı 39, 220, 255, 276
- Facta, Luigi 153-155
- Faisceau 122
- Falange Española 103, 105, 251
- Farben, I. G. 119, 244, 342
- Farinacci, Roberto 111, 220, 223, 255, 258
- Fasci di Combattimento 16, 40, 58, 100
- "Faşist minimum" 35, 45, 339
- Faşist Parti 20, 24, 91, 111, 113, 145, 165, 184, 194, 201, 209, 212, 222, 223, 240, 254-256, 276, 340, Ayrıca bkz. Partito Nazionale Fascista (PNF)
- Feder, Gottfried 119

- Fédération Nationale Catholique 122
 Federzoni, Luigi 254
 Fermi, Enrico 277
 Filistin milliyetçiliği 336
 film 69, 209, 233, 242, 295, 344, 356
 Fini, Gianfranco 295, 304, 306, 307
 Finlandiya 335
 Finzi, Aldo 24
 Fiume 107-109, 113, 151, 173
 Fortuyn, Pym 289, 305
 Forza Italia 304
 Fraenkel, Ernst 202, 203, 205, 379
 Franco, Francisco 103, 133, 141, 187, 193, 250-252, 263, 284, 285, 322, 361, 402, 406
 Frank, Hans 267, 273
 Frank, Leo 134
 Fransa 13, 46, 57, 60, 62, 66, 68, 73, 81, 82, 85, 86, 88-92, 99, 100, 121-124, 126-129, 134, 137, 140, 143, 175, 189, 191, 228, 251, 261-263, 267, 279, 285, 289, 295-297, 300, 303, 307-309, 341, 345, 355, 357, 360, 362, 375, 396, 397-399, 406
 Fransız Devrimi 37, 42, 47, 48, 69, 80, 138, 321, 354
 Fransız direnişi 362
 Fransız Komünist Partisi 129, 362
 Freiheitspartei (Özgürlük Partisi) 289, 300
 Freikorps 56, 116, 141, 161, 173, 333
 Freud, Sigmund 67, 229, 241, 343, 374
 Freycinet, Charles de 86
 Freyer, Hans 235
 Friedrich, Carl J. 206, 342, 350, 369
 Fritsch, Werner von 218
 Front National (FN) 297, 300-302, 310, 407
 Funk, Walter 180
 Furtwängler, Wilhelm 236, 237
 Fütürizm, Fütüristler 16-18, 76, 77, 113
 Galton, Francis 67, 68
 gamalı haç (swastika) 54, 55, 231, 291, 334, 337, 338
 Gambetta, Léon 85, 86, 97
 Garibaldi, Giuseppe 359
 Gates, Henry Louis 334
 gençlik örgütleri 240, 256, 309, 381
 Gentile, Emilio 29, 201, 219, 372, 378-380
 Gentile, Giovanni 40, 98, 180, 234
 George, Stefan 65, 75
 Germani, Gino 323, 403
 Gestapo 146, 206, 210, 229
 Gini, Corrado 235
 Giolitti, Giovanni 61, 108, 110, 115, 148, 149, 153, 154, 170, 173, 174, 185
 Giulietti, Giuseppe 95
 Giustizia e Libertà 228
 Gleichschaltung 206, 207, 216
 Gobetti, Piero 234
 Goebbels, Joseph 34, 58, 71, 97, 237, 260, 266
 Goering, Hermann 97, 158, 180, 217, 244, 245, 266
 Goldhagen, Daniel 24, 270, 274
 Gömbös, Gyula 53
 Gramsci, Antonio 341
 Graziani, Rodolfo 277
 Griffin, Roger 289, 356, 368, 390
 Gründgens, Gustav 242
 Gümüş Gömlekliler 332, 405
 Güney Afrika 317
 Habsburg İmparatorluğu 51, 54, 60, 86, 88
 Haßner, Sebastian 181, 230, 231
 Haider, Jörg 289, 300, 305, 307
 Haki Gömlekliler 332
 Halk Partisi 160, 304, 305
 Hayes, Peter 244, 383
 Hedilla, Manuel 251, 252
 Heidegger, Martin 235
 Heines, Edmund 96
 Heisenberg, Werner 236
 Heydrich, Reinhard 268
 Hristiyan Demokrat Parti (Almanya) 294
 Hristiyan Demokrat Parti (İtalya) 256, 304, 306

Hırvatistan, Hırvatlar 109, 190, 191, 228, 279, 309, 314-316, 355, 396, 401
Himmler, Heinrich 96, 97, 218, 224, 255, 267-269
Hindenburg, Paul 160-162, 164-166, 181, 204, 217, 218
Hindiğin Savaşı 296
Hindistan 286, 300, 335, 336
Hindu köktenciligi 335, 336
Hitler, Adolf 11, 20, 21, 24, 25, 30-32, 35-38, 40-42, 44, 45, 48, 54, 56-58, 64, 67, 75, 94, 96, 97, 103-105, 117-121, 123, 124, 126, 132, 133, 138, 145-147, 157, 158, 160-167, 169-177, 179-183, 188-191, 193, 194, 196, 197, 200-206, 208-221, 223-228, 231-234, 236, 237, 239-241, 243, 245, 250, 251, 257-262, 264-267, 269, 270, 274, 275, 278, 280, 281, 283-285, 288, 290, 292, 298, 307, 309, 316, 321-323, 325, 328, 329, 332, 334, 335, 343, 347, 350-354, 356, 357, 359, 361, 363, 367, 368, 370, 371, 373, 376-392, 395
Hlinka, Peder Andreas 190
Hollanda 105, 131, 180, 188, 289, 305
Holokost 24, 33, 35, 214, 264, 265, 269, 353, 394
homoseksüellik 96, 140, 227, 242, 305, 333, 353, 392
Horthy, Miklós 53, 130, 190
Hugenberg, Alfred 170, 182
hukuk, yargı 48, 61, 79, 83, 120, 143, 148, 154, 155, 158, 161, 162, 169, 173, 181, 197, 202-204, 216, 219, 220, 223-225, 228, 231, 235, 239, 246, 255, 273, 283, 309, 338, 340, 351, 352, 358, 364, 383, 401
Humeyni, Ayetullah 335
Hüseyin, Saddam 336
ırk 24, 33, 38, 67, 74, 225, 235, 253, 263, 273, 277, 278, 296, 337, 353, 363, 392, 394

ırkçılık 33, 45, 64, 102, 123, 142, 277-279, 289, 295, 323

Il Popolo d'Italia 29, 61, 171
İrlanda, Telesio 279
Irak 336
Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI) 205

idareyi ele geçirme uzlaşması
(*Herrschaftskompromiss*) 172, 195
intifada 336, 337
İran 335
İrlanda 133, 400
Irving, David 269
İslami köktencilik 336
İspanya 59, 82, 85, 90, 99, 133, 136, 141, 191, 196, 250-252, 261, 263, 284, 285, 319, 335, 360, 361, 369, 402
İspanyol İç Savaşı 193, 250-252
İsrail 36, 336, 337
İsveç 72, 393
İsviçre 82, 97, 152
işçi hareketi 322, 403
işçi sınıfı 17, 22, 63, 82, 89, 94, 118, 139, 142, 144, 145, 175, 193, 233, 322, 323, 329
işsizlik 43, 159-161, 178, 230, 299, 301
İtalya 11, 15-21, 24, 25, 28-30, 32, 33, 36, 40, 46, 49, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 66-68, 71-77, 82, 85, 90, 91, 94, 96, 100, 102, 103, 107-115, 121, 127, 128, 130, 136, 137, 139-141, 143, 145, 148, 152-154, 157, 158, 161-165, 168-171, 174-179, 185-187, 191, 193-196, 199, 201, 202, 204, 205, 207-213, 220, 223-235, 241, 244-246, 253, 255, 256, 261, 262, 267, 275, 276, 278-285, 289, 294, 295, 301, 303, 304, 306-311, 318-320, 325, 331, 333, 335, 341, 343, 344, 346-350, 355-359, 367-369, 371, 372, 374-395, 402, 406
İtalyan Komünist Partisi 178
İzlanda 101

Japonya 326-331, 362, 374, 404
Jeffries, Leonard 334

- Jeune Nation 296
 Jeunesses Patriotes 122
 Jordan, Colin 306
 Jung, Edgar 217
 Jünger, Ernst 68, 69, 147
- kadın, kadınlar 16, 39, 48, 78, 82, 147, 182, 209, 233, 234, 240, 261, 268, 270, 271, 276, 288, 301, 307, 315, 323, 324, 342, 353, 357, 385-387
- Kahr, Gustav von 158, 183
 "kalıcı devrim" 249, 250
 kapitalizm, kapitalistler 17, 18, 20, 22, 25-28, 43, 62, 66, 89, 99, 103, 105, 139, 142, 149, 192, 221, 237, 242, 243, 293, 327-329, 341, 342, 345, 350, 368, 373, 374
- Kara Gömlekliler 102, 107, 109-112, 152, 155, 156, 184, 253, 262, 265, 276, 328
- Kara Lejyon 332
 karizma 88, 138, 211, 213, 249, 251, 281, 288, 318, 319, 322, 326, 333, 388
- Károlyi, Kont Michael 52, 53
 Katolik Eylem 182, 256
 Katolik Kilisesi 88, 189, 207, 211, 220, 231, 240, 256, 335, 382
- Kerensky, Alexander 194
 Kérillis, Henri de 137
 Kessler, Harry 48
 Kipling, Rudyard 68
 Kirdorf, Emil 119
 Kita İkki 327, 328
- kitle politikası 89, 100, 137, 140, 174, 323, 330, Ayrıca bkz. demokrasi
- Klemperer, Victor 182
 Komünist Enternasyonal 22, 216
 Komünist Parti (Sovyet) 212
- komünizm, komünistler 22, 27, 41, 46, 48, 52, 62, 63, 95, 118-120, 123-125, 129, 131, 132, 141, 144-148, 159, 161, 162, 164, 175, 178, 180-182, 194, 212, 216, 225, 229, 232, 264, 271, 285, 289, 292-294, 296, 297, 299, 302, 304, 305, 311, 313, 314, 321, 325, 332, 333, 348, 350, 351, 354, 355, 362, 382, ayrıca bkz. Marksizm, Bolşevizm
- Konoe Fumimaro, Prens 328
 Korfu olayı (1923) 261
 Kornilov, Lavr Georgyevich 141, 142, 193
- korporatizm 75, 125, 230, 244, 252, 255, 296, 308, 318, 320, 322, 324, 326, 362, 384
- köylüler 30, 60, 111, 129, 142, 166, 387
- Kristallnacht* 34, 35, 266, 274
 Ku Klux Klan 91, 92
 Kun, Béla 52, 53
 Kuzey Birliği (Lega Nord) 295, 309
 küreselleşme 27, 31, 85, 288, 301-303, 310
- L'Organisation de l'Armée Secrète (OAS) 296, 297
 La Rocque, François de 104, 124-126, 308, 398, 399
- Lanz von Liebenfels, Jörg 55
 Lapua Hareketi (Finlandiya) 335, 401
 Laterana Antlaşması 231, 256
 Latin Amerika 318, 320, 324-326, 331, 404
- Lawrence, D. H. 77
 Le Bon, Gustave 64, 66
 Le Pen, Jean-Marie 289, 300, 302
 Le Roy Ladurie, Jacques 129
 Légion Wallonie (Belçika) 279
 Legnani, Massimo 172, 380
 Lemke, William 332
 Lenin, V. I. 41, 52, 62, 66, 83
 Levi, Carlo 234
 Levi, Primo 282
 Lewis, Wyndham 31, 77
 Ley, Robert 241
 Liberal Demokratik Parti (LDP) 312
- liberalizm, liberaller 13, 37, 38, 43, 44, 46-49, 53, 57, 60, 62, 63, 72, 74, 76, 79-81, 84, 89, 105, 110, 114, 115, 120, 136, 138, 142, 143, 179, 183, 185, 208, 239, 241, 247, 250, 285, 312, 317, 341, 363, 364, 374
- Libya 42, 91, 228, 278, 391

- Lipset, Seymour Martin 93, 347, 348, 404
- List, Gudion von 55
- Litvanya 136, 362
- Long, Huey 333
- Ludendorff, Erich 158
- Lueger, Karl 54, 64, 88
- Lyttelton, Adrian 164, 196, 213, 375
- Macaristan 51-53, 63, 83, 107, 130, 141, 167, 190, 369, 400, 401
- Mafya 169
- Maistre, Joseph de 73
- Mann, Thomas 21
- Marinetti, Filippo Tommaso 18, 19, 39, 76, 77, 107, 147, 389
- Marksizm, Marksistler 22, 26, 42, 119, 139, 142, 147, 149, 153, 175, 182, 200, 221, 227, 250, 329, 341, 344, 345, 350, 377, 380
- Marx, Karl 13, 14, 17, 38, 41, 64, 81, 175, 206, 374
- Mason, Tim 27, 32, 229, 230
- Masonluk, Farmasonluk 86, 241, 250
- Matteotti, Giacomo 97, 185, 208, 222, 228, 254, 258
- Maurras, Charles 88, 89, 104, 123, 397
- Mavi G6mlekliler (İrlanda) 133
- Mazzini, Giuseppe 19, 61, 66, 68
- Mégret, Bruno 303, 309
- Mein Kampf (Kavgam) 38, 158, 309
- Meinecke, Friedrich 21, 22, 341
- Meitner, Lise 236
- Mendel, Gregor 72
- Michels, Roberto 70, 72
- Miglioli, Guido 152
- milis 92, 113, 148, 186, 209, 277, 284, 301, 317, 359
- Milletler Cemiyeti 108, 113
- Milliyetçi Parti 254
- milliyetçilik 16, 17, 19, 20, 47, 53-57, 64, 72, 75, 78, 79, 86, 88, 90, 94, 98, 100, 102, 127, 138, 175, 194, 289, 309-311, 314-316, 318, 323, 335, 336, 391, 404
- Milosević, Slobodan 194, 314-316
- Mobutu, Seko-Seso 331
- modernleşme, modernite 29-32, 34, 71, 135, 319, 330
- Moltke, Helmut von 219
- Moltke, J. S. von 317
- Mommsen, Hans 32, 200, 215, 348, 354, 379
- Montanelli, Indro 256
- Moore, Barrington 329, 330, 374
- Morés, Marquis de 68, 90
- Mori, Cesare 169
- Mosca, Gaetano 70, 72, 75
- Mosley, Sir Oswald 30, 99, 131, 132, 192
- Mosse, George 78, 91, 123
- Movimento Sociale Italiano (MSI) 282, 294, 295, 303, 304, 306
- Muhafazakâr Parti 192, 307
- muhafazakârlık, muhafazakarlar 13, 14, 25, 28-30, 37, 38, 42, 44, 47-49, 53, 58, 62, 63, 69, 80-82, 84, 85, 88, 89, 108, 116, 119, 121, 126-131, 133, 137, 140, 143, 146, 153-156, 158-161, 165, 167-183, 185, 187-189, 192, 193, 195-197, 199, 200, 202, 208, 211, 215-222, 225, 233, 236, 237, 241, 243, 247, 253, 254, 259, 283, 285, 292, 293, 302, 303, 307, 308, 320, 323, 329, 338, 340, 362, 379, 384, 396, 398, 399
- Mussert, Anton 105, 189
- Mussolini, Alessandra 295
- Mussolini, Benito 11, 12, 15-22, 24, 25, 27-31, 33, 37, 38, 40-42, 44, 45, 48, 51, 54, 58, 61, 64-66, 71, 75-77, 84, 91, 95, 97, 98, 100, 102-104, 107-109, 112-115, 122-125, 127, 128, 132, 133, 138, 145, 147-149, 151, 152, 154-157, 162-166, 169-180, 183-187, 191, 193, 194, 196, 197, 201, 204, 205, 208-214, 219-223, 227, 228, 230, 232, 235, 243, 244, 246, 249-251, 253-262, 267, 275-285, 288, 290, 292, 294, 298, 306, 308, 309, 318, 320-325, 329, 334, 335, 342, 347, 349, 354, 357, 359, 361, 363, 369, 371, 375, 377-381, 384, 389-392

- Mussolini, Edda 233
Mussolini, Rachele Guidi 231
Mussolini, Romano 357
Mussolini, Vittorio 357
- Nakano, Seigo 328
Napoleon, Louis Bonaparte 80, 81, 138
Nasjonal Samling (NS) 105, 131, 188, 400
Nasyonal Sosyalist Hareket 297, 306, 317
nasyonal sosyalizm 45, 75, 90, 103, 147, 182, 188, 200, 245, 281, 363
Nationaal Socialistische Beweging (NSB) 131
National Front (Milli Cephe) 297, 298, 300, 306
Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NDP) 294, 298
Nazi Partisi (NSDAP) 20, 25, 55, 57, 105, 116, 119-121, 145, 148, 160, 165, 167, 171, 173, 175, 179, 182, 194, 206, 210, 217, 221, 224, 225, 253, 258, 273, 284, 289, 332, 346, 377, 378
neofaşizm 287, 295, 298, 407
Neumann, Franz 200, 208, 363
Neurath, Konstantin von 218, 259
New Deal 318
Niekisch, Ernst 75
Nietzsche, Friedrich 29, 64, 65, 67, 74
Nolte, Ernst 64, 88, 123, 146, 287
Norveç 105, 131, 188, 369, 400
Nuremberg kanunları 265, 277
- O'Duffy, Eoin 133
Ok ve Haç Partisi (Arrow Cross) 95
Ordre Nouveau 297, 298
ordu 56, 112, 118, 148, 156, 158, 168, 180, 189, 196, 197, 199, 200, 218, 221, 223, 256, 271, 277, 284, 296, 320, 322, 327, 329, 361, 362
ortasınıf 19, 30, 44, 47, 60, 82, 86, 93, 95, 119, 120, 129, 139-142, 144, 146, 159, 162, 178, 193, 323, 329, 348
Orwell, George 291, 333
- Ossewabrandwag 317
otoriteryanizm 250, 285, 360, 370
OVRA 205, 225
- öğrenciler 11, 75, 130, 207, 240, 297, 371
öjenik 67, 270
ötenazi 72, 203, 219, 270, 393
- Pamyat 312
pan-Germenizm 54, 57, 64, 88, 335
Papen, Franz von 119, 161-165, 169-171, 174, 183, 197, 215-217, 378
Pareto, Vilfredo 66, 70, 72
Parsons, Talcott 344
Parti Populaire Française (PPF) 124
Parti Social Français (PSF) 104, 124, 125, 398
Partito Nazionale Fascista (PNF) 104, 115, 186, 210
Partito Popolare Italiano (PPI) 113, 153, 256
Partito Socialista Italiano (PSI) 29, 152, 178
Pasolini, Pier Paolo 344
Passerini, Luisa 356, 371, 386
Pasteur, Louis 72
patriarka 211
Pavelic, Ante 191, 316
Pelley, William Dudley 332, 405
Péron, Eva Duarte 324, 403
Péron, Juan 319, 320
Peru 326
Petacci, Clara 282
Pétain, Philippe 25, 126, 189, 263
Petersen, Jens 77, 164, 201, 208, 214, 228, 348, 349, 377, 381, 382, 384
Pinochet, Augusto 331
Pius XI, Papa 182, 231, 256, 279
piyasa 26, 27, 46, 47, 84, 109, 111, 116, 117, 299, Ayrıca bkz. kapitalizm, kapitalistler
Planck, Max 235
Po Vadisi 107, 109-112, 115, 128, 143, 145, 148, 169
polis 34, 111, 112, 148, 154, 155, 158, 167-170, 179-181, 199, 203, 205,

- 207, 208, 210, 213, 224, 225, 228,
229, 239, 242, 254, 255, 257, 280,
281, 284, 297, 303, 322, 323, 325,
360, 362, 381
- Polonya 35, 42, 56, 63, 105, 134, 136,
146, 204, 253, 261, 262, 266-268,
271-273, 362, 400
- Portekiz 136, 191, 252, 253, 263, 285,
319, 335, 360-362, 369, 400
- Poujade, Pierre 296
- Pound, Ezra 31, 77
- Preto, Rolão 252
- Prezzolini, Giuseppe 19, 75
- Primo de Rivera, José Antonio 99,
103, 141, 251
- propaganda 23, 24, 26, 30, 31, 34, 35,
37, 43, 56-58, 68, 70, 81, 137-139,
143, 144, 151, 182, 195, 199, 204,
206, 207, 213, 220, 233, 242, 259,
294, 323, 324, 326, 330, 338, 356,
357, 379, 399
- Putin, Vladimir 313
- Quisling, Vidkun 105, 131, 188
- Rauschning, Hermann 363
- Rauti, Pino 306
- Reagan, Ronald 46
- Reich, Wilhelm 55, 343
- Reichstag Yangını 34, 181, 203
- Rex 130
- Ribbentrop, Joachim von 148, 210,
218
- Ricci, Renato 94
- Riefenstahl, Leni 357
- Risorgimento 19, 30, 72, 75
- Rocco, Alfredo 228
- Rockwell, George Lincoln 332
- "Roma'ya Yürüyüş" 20, 24, 34, 151,
156, 201
- Romanya 44, 63, 130, 136, 166, 167,
187, 335, 355, 369, 401
- Roosevelt, Franklin D. 212
- Roosevelt, Theodore 68, 135, 212,
318, 332
- Roselli kardeşler 228, 234
- Rosenberg, Alfred 146, 188, 210, 222
- Rossoni, Edmondo 176, 220, 246, 255
- Rothermere, Lord 132
- Rousseau, Jean-Jacques 69, 241
- Röhm, Ernst 57, 96, 183, 353
- Rus Halk Birliği (Union of Russian
People) (URP) 312
- Rusya 46, 52, 56, 57, 60, 62, 63, 76,
83, 91, 117, 134, 136, 137, 140-
142, 147, 152, 157, 161, 178, 180,
190, 194, 217, 224, 259, 269, 272,
284, 291, 311-313, 330, 350, 388,
406
- SA (Sturmabteilung, Brownshirts,
Storm Troopers) 75, 92, 94, 163,
173, 183, 210, 217, 218, 221, 224,
284, 377
- Sabiani, Simon 124
- Salandra, Antonio 154, 155, 174, 185
- Salazar, Antonio de Oliveira 187, 252,
253, 263, 285, 319, 361, 362, 369,
401
- Salgado, Plinio 318
- Salò Cumhuriyeti 275, 281, 282, 289,
295, 301
- Salvemini, Gaetano 201, 358
- Sarfatti, Margherita 24
- Scavenius, Erik 189
- Schieder, Wolfgang 20, 77, 172, 195,
201, 214, 340, 381, 390
- Schleicher, Kurt von 121, 163-165,
174, 183, 197
- Schleswig-Holstein 116, 117, 127, 128
- Schmitt, Carl 236
- Schmitt, Kurt 245
- Schönhuber, Franz 307
- Schröder, Kurt von 171
- Schuschnigg, Kurt 167
- Schwerin von Krosigk, Lutz Graf 259
- seçme hakkı 80, 357
- seferberlik 15, 43, 48, 57, 82, 193,
194, 234, 238, 246, 328, 330, 331,
403
- sendikalizm, sendikalistler 16-18, 28,
66, 83, 91, 113, 149, 220, 245, 252,
255, 256, 326, 335, 362
- Seyss-Inquart, Arthur 189

- Showa Araştırma Derneği 328
- sınıf 17, 19, 22, 27, 30, 43, 45-48, 54, 56, 60, 63, 67, 69, 76, 78, 79, 81-83, 86, 89, 93-95, 99, 103, 105, 106, 118-120, 129-131, 137-142, 144-147, 153, 154, 159, 162, 167, 174, 175, 177, 178, 190, 192, 193, 219, 221, 226, 230, 231, 233, 239, 241, 253, 299, 309, , 312, 321-324, 329, 334, 335, 341, 344, 347-349, 351, 353, 364, 377
- Sırbistan, Sırp lar 194, 309, 313-316
- Sima, Horia 167
- Skorzeny, Otto 281
- Slovakya 190, 401
- Slovenya, Slovenler 73, 107, 228, 314
- Smith, Art J. 332
- Smith, Gerald L. K. 333, 405
- soğuk savaş 263, 331, 350
- Solidarité Française 124
- Sontag, Susan 357
- Sorel, Georges 14, 64-66, 74, 90, 91
- sosyal Darwinizm 67, 176, 202, 371
- Sosyal Demokratlar 145, 196, 216, 225, 294
- Sosyalist Reich Partisi (Sozialistische Reichspartei) (SRP) 293
- sosyalizm, sosyalistler 13, 16, 17, 18, 20, 25, 26, 28, 29, 37, 38, 43, 45, 55, 57, 60, 62, 71-76, 82-84, 89-91, 93-95, 100, 102, 103, 105, 109-115, 118, 120, 123, 143, 144, 147-149, 151-154, 159, 161, 162, 167, 169, 171, 173, 182, 185, 188, 195-197, 200, 221, 222, 228, 229, 243, 245, 254, 258, 281, 294, 304, 305, 308, 323, 326, 346, 359, 363, 401
- Sovyetler Birliği 42, 204, 253, 268, 273, 283, 292, 299, 301, 311-313, 330, 350, 362
- Spann, Othmar 75
- Speer, Albert 32, 214, 217
- Spengler, Oswald 70, 71, 75
- spor 30, 209, 240
- squadristo 107, 109, 112, 113, 143, 171, 172, 185, 220, 222, 223, 277, 284
- squadristi 110-112, 128, 148, 151, 152, 154, 170, 184, 186, 247, 250, 275, 292
- SS 204, 217, 224, 245, 266, 273, 281, 284, 307, 332
- Stalin, Joseph 22, 41, 200, 212, 267, 273, 283, 341, 350-353, 388
- Starace, Achille 277
- Stauffenberg, Klauss Schenk von 75
- Stein, Gertrude 31
- Stennes, Walter 173, 221
- sterilizasyon 33, 72, 226, 393
- Sternhell, Zeev 45, 66, 73, 74, 76, 91, 103, 123, 124, 372, 398
- Storm Troopers bkz. SA
- Stöcker, Adolf 89
- Strasser, Gregor 121, 164, 183, 221, 245
- Strasser, Otto 119, 245
- Stresemann, Gustav 97
- Sturzo, Dom Luigi 256
- Szálasi, Ferenc 190, 191
- şef 145, 319, 364
- şiddet 17, 20, 22, 68, 74, 120, 146, 147, 163, 164, 167, 170, 176, 184, 193, 221, 223, 227, 228, 249, 283, 300, 301, 307, 309, 364
- Şili 326, 331, 404
- Taittinger, Pierre 122
- Taliban 335, 336
- Tambroni, Fernando 295
- Taylor, A. J. P. 260, 261
- Terboven, Joseph 188
- terör, "teröristler" 22, 146, 147, 181, 191, 203, 216, 227-229, 266, 277, 296, 316, 333, 350, 353, 381
- Thatcher, Margaret 46, 307
- Thyssen, Fritz 118
- Tiso, Peder Josef 190
- Tito (Josip Broz) 313
- Tocqueville, Alexis de 14, 38
- Togliatti, Palmiro 341
- toplama kampları 35, 42, 78, 227-229, 288, 351, 394
- Toro, David 326

- Toscanini, Arturo 98
totaliteryanizm 25, 219, 253, 349-354, 369
Tönnies, Ferdinand 70
trasformismo 149
Trotsky, Leon 142
Tudjman, Franjo 315, 316
Turati, Augusto 255
Turati, Filippo 154
- Uganda 316
Uriburu, José 320
Ustaša 191, 316
Uzun Bıçaklar Gecesi 132, 183, 217, 221
- Valois, Georges 89, 90, 397
van der Lubbe, Marinus 180
Vargas, Getulio 187, 318, 319, 323, 325, 362, 403
Vecchi, Ferruccio 19
Vichy Fransası 279, 296, 360, 362, 399
Victor Emmanuel III. 155, 166, 204, 276, 280
Visconti, Luchino 344
Vivarelli, Roberto 179, 372
Vlaams Blok 308-310
Volpe, Gioacchino 234
Vorist Hareket 77
- Wagener, Otto 25, 119, 245
Wagner, Richard 64
Wannsee Konferansı 268
Weichardt, Louis 317
- Weimar Cumhuriyeti 117, 120, 143, 159, 160, 203, 224, 246, 376
Werke, Hermann Goering 244
White Defence League (Beyaz Savunma Birliği) 297
Wilhelmina (Hollanda Kraliçesi) 188
Wilson, Woodrow 62, 63
Winrod, Gerald B. 332
- Yahudiler 24, 25, 27, 32, 35, 65, 73, 85, 95, 125, 134, 135, 166, 182, 190, 192, 203, 221, 222, 224, 227, 229, 243, 264-274, 277-279, 282, 285, 291, 299, 307, 316, 323, 325, 326, 337, 351, 353, 393, 394, Ayrıca bkz. anti-Semitizm, Holokost
Yahudilik (Ortodoks) 336
yapısalcılık 214, 215, 257
yaşam alanları (*Lebensraum*) 263
Yeats, W. B. 31, 133, 400
Yehova Şahitleri 353
Yeltsin, Boris 313
Yeni Parti (New Party) 132
Yeşil gömlekliler 127-129
Young Planı 120, 159, 160
Yrigoyen, Hipólito 319, 320
Yugoslavya 63, 107-109, 136, 191, 313, 314
Yunanistan 136, 261, 262
yurttaşlık 43, 80, 82, 143, 210, 246, 265, 333
- Zentrum (Merkez Parti) 175, 182
Zhirinovskiy, Vladimir 312, 313

“...faşizmi iş başında izleyelim; en baştaki gelişmelerden, yarattığı nihai felakete kadar ve toplumla oluşturduğu karmaşık etkileşim ağının içinde... Sıradan vatandaşlar ve faşizme yardım etmiş ya da ona direnememiş bütün politik, toplumsal, kültürel ve ekonomik güç sahipleri bu hikâyenin bir parçasıdır. İşimiz bittiğinde, faşizme uygun bir tanımı daha iyi verebiliriz belki.”

Faşizm iktidara geldiği ülkelerde de, iktidar adayı olamayıp yalnızca kitlesel mobilizasyon yarattığı ülkelerde de benzer kuvvetli kriz durumlarını, sola karşı hassasiyetleri, “yozlaşma ve çöküş korkulanı; milli ve kültürel kimliğin öne çıkarılmasını; asimile edilemeyen yabancıların milli kimliğe ve sağlam toplumsal düzene karşı oluşturdukları tehdidi ve bu sorunlarla başa çıkmak için daha fazla otoriteye duyulan ihtiyaç” histerisini kullanmıştır. Liberallerin tarif ettiği gibi yalnızca şansla iktidara gelmiş, sadece haydut sömürsünden ibaret bir ideoloji de değildir. İdeolojik tutarlılık, liderin her zaman faşist ilkelere göre kararlar vermesi, parti üyelerinin her konuda uzlaşmış olması da gerekmez. “Faşizm ne kendi programının sorunsuz bir uygulamasından ne de pervasız bir fırsatçılıktan ibarettir.”

Robert Paxton, *Faşizmin Anatomisi*’nde faşist parti ve hareketleri İtalya ve Almanya başta olmak üzere ele alıyor. Her ülkede çeşitli korku ve kriz durumlarına karşı teyakkuzda bulunan faşizmin “birinci aşama”sıyla iktidara giden yolda siyasi merkezin, toplumun ve fikirler dünyasının faşizmin meşruiyetini tesis ettiği “ikinci aşama” örnekleri ayırıyor ve faşizmi “iş başında” ya da kenarda hazır beklerken tahlil ederek okurlarını uyarıyor: “Ön uyarılara karşı hassaslaşırsak, gerçek bir faşizmi ortaya çıkma aşamasından fark edebiliriz belki.”

